СЛОБОДАН НЕНАДОВИЋ

БОГОРОДИЦА ЉЕВИШКА

ЊЕН ПОСТАНАК И ЊЕНО МЕСТО У АРХИТЕКТУРИ МИЛУТИНОВОГ ВРЕМЕНА

НАРОДНА КЊИГА
БЕОГРАД 1963.

Француски текст
превео
професор Богољуб Јањић

СКЕН
Теодор Анагност

Ликовна опрема
Ратко Стефановић

Насловна страна
Слободан Ненадовић

СЕНИМА СВОЈИХ РОДИТЕЉА
И РАНО ПРЕМИНУЛОГ БРАТА

Овај рад примљен је и одбрањен као докторска дисертација на Филозофском факултету Универзитета у Београду 15. јуна 1960. године пред комисијом коју су сачињавали: професор Архитектонског факултета Александар Дероко, редовни члан Српске академије наука и уметности, професори Филозофског факултета др Светозар Радојчић, дописни члан Српске академије наука и уметности, и др Војислав Ђурић.

Архитектура из доба Стефана Уроша II Милутина била је предмет многих озбиљних и темељних истраживања. Споменици те архитектуре су пописани, утврђене су њихове стилске особине, услови њиховог постанка, као и њихова сродност са другим споменицима суседних земаља тога времена. Али при свим тим студијама један њен споменик остајао је у извесној мери по страни; његово место у развоју те архитектуре није било одређено нити је његов значај био довољно истакнут. То је била задужбина краља Милутина, епископска црква у Призрену, Богородица Љевишка. О другим стилским и временским сродницима овог споменика — цркви Св. Ђорђа у Старом Нагоричину и Грачаници — писано је много више и на њима је почивало тежиште свих досадашњих испитивања, док је Богородица Љевишка остајала скоро незапажена.

Црква Богородице Љевишке, међутим, то није никако заслужила. Није заслужила ни по месту које заузима у хронолошком реду подизања тих споменика, јер стоји испред свих Милутинових задужбина које су подигнуте у Србији; ни по својој архитектури, јер је на њој први пут примењен систем петокуполних цркава у средњовековној Србији; а ни по своме сликарству, јер оно по својим квалитетима може стати у ред наших најзначајнијих достигнућа овога периода.

Ово запостављање цркве Богородице Љевишке није било безразложно. Иако се она сачувала у релативно врло добром стању према споменицима који су нам остали у рушевинама, иако је њена архитектура била доступна погледу стручњака, она је била завијена у један вео који је сакривао првобитне, оригиналне црте њене архитектуре и скоро цео њен драгоцени живопис. За њене испитиваче остала је тајна шта је на њој радио краљ Милутин и у којој мери она представља споменик који припада српској средњовековној архитектури. Танак слој кречног малтера сакривао је и споља и изнутра све оно што је на њој било најлепше, те се

њена спољна декорација само наслућивала, док су се испитивања њеног сликарства ограничила само на портрете ктитора и краља Стевана Првовенчаног, који су били откривени.

Године 1950. Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије одлучио је да на овоме споменику изведе неопходне рестаураторско-конзерваторске радове и испита да ли на унутрашњим површинама његових зидова има још остатака фресака осим портрета Стевана Првовенчанога и краља Милутина. Иако са скромним и недовољним средствима, и са стручним кадром који није дотле располагао неким већим искуством, Завод, основан тек 1947. године, са много воље отпочео је овај сложен и озбиљан посао, који би представљао тежак проблем и за установе ове врсте које имају за собом дуготрајну традицију у заштити историјских споменика. Труд је, пак, био многоструко награђен: архитектура цркве блеснула је својим некадашњим сјајем и овај споменик је стао у ред најлепших споменика српског средњег века; стотинама квадратних метара првокласног живописа обогаћена је наша средњовековна ризница сликарства, а многобројним новим прикупљеним подацима употпуњена је историја српске средњовековне архитектуре.

После извршених рестаураторско-конзерваторских радова на овој цркви интересовање наше стручне јавности за њу нагло је порасло. У Београду је организована изложба копија новооткривених фресака из цркве Богородице Љевишке, која је после тога кренула и на пут по иностранству. Појављују се и многобројне расправе у којима се испитују или решавају новонастали проблеми из области српског средњовековног сликарства и архитектуре. Једном речи, црква Богородице Љевишке, која је дотле стајала у сенци других Милутинових задужбина, нагло је прокрчила себи пут и заузела место поред његових највећих задужбина.

Но, чини нам се да у историји архитектуре Милутиновог времена до данас још није довољно подвучен значај овог споменика, да нису у довољној мери испитани услови у којима је он настао, порекло ове архитектуре, као и утицај који је он извршио на друге, касније настале споменике. Поред тога нису објављени ни сви подаци који су прикупљени током рестаураторско-конзерваторских радова. За све време трајања радова ти подаци су брижљиво бележени; извршена су многобројна техничка и фотографска снимања, која представљају документациони материјал из кога се може видети какве су промене настале у облицима појединих делова на архитектури цркве и који су облици били оригинални, а које су Турци изменили за оно време док је црква слу-

жила као џамија. Објављивање овог материјала представља једну потребу, чијим се испуњавањем завршава други део конзерваторских радова, који се не изводи на објекту, већ се састоји у обради материјала до којих се за време тих радова дошло. И писање ове студије омогућено је само тим радовима, те она покушава да аналитичким путем обради њихове резултате и представља њихов завршни део.

Предајући ову студију јавности сматрамо за своју дужност да се на овоме месту најтоплије захвалимо професорима Александру Дероку, др Светозару Радојчићу и др Војиславу Ђурићу на драгоценим сугестијама и примедбама датим током израде овога дела. Не мању захвалност дугујемо и онима који су учинили све да ова студија буде публикована, а посебно другу Свети Ђурићу, секретару за просвету и културу НР Србије, за додељену помоћ из фонда за публикације и другарици Разуменки Петровић, директору Републичког завода за заштиту споменика културе НР Србије, која је уложила много труда да започети рад на овоме споменику 1950. године добије свој завршни део. Најзад своју захвалност дугујемо и свем управном и техничком особљу издавачке куће „Народна књига" на учињеном напору да се књига што боље опреми.

I

ОКОЛНОСТИ У КОЈИМА СЕ РАЗВИЈА АРХИТЕКТУРА ДОБА КРАЉА МИЛУТИНА

Иако за конкретно проучавање саме црквене грађевине Богородице Љевишке можда није неопходно захватати најшире и у историјско збивање целе епохе и времена када је црква настала, ипак сматрамо да није наодмет подсетити, ма и у најкраћим потезима, на неке чињенице од којих је много штошта зависило у вези са овим спомеником.

Дуга владавина краља Милутина од скоро четрдесет година (1282—1321) обележена је крупним променама које су се одиграле у спољној и унутрашњој политици државе. Првих двадесет година те владавине испуњено је сталним ратовима са Византијом на југу, савлађивањем Дрмана и Куделина на северу, борбама са видинским кнезом Шишманом и татарским Ногајем. Милутин је три пута упадао у Византију и од ње освојио Скопље, Овче поље, Злетово, оба Полога на Вардару и Пореч, Кичево и Дебар. У тим упадима он је допирао чак до Свете горе и до Сереза. „Веран традицијама српске политике, он је углавном био стално у добрим односима са напуљским двором, али када се отуда није могла да предузме никаква озбиљна акција против Византије, он тежи и ради на томе да јој се приближи.“ Успешно окончани преговори о миру са Византијом, који су се завршили женидбом краља Милутина византијском принцезом Симонидом 1299. године, чине прекретницу не само у историји Милутинове владавине него и у историји спољне политике немањићке државе[1]) (сл. 1).

Други период владавине краља Милутина прошао је у релативном миру, који је био испуњен домаћим кризама. Милутин је примио престо од свога старијег брата Драгутина, који се одрекао владавине 1282. године на сабору у Дежеви, рачунајући можда да ће та владавина Милутинова трајати само док његови синови Урошиц и Владислав не буду способни да је преузму. Дошавши једном до власти, краљ Милутин је није пуштао из руку, већ ју је стално јачао и радио чак и на томе да престо остави својим шурацима, византијским принчевима. Овакве његове намере довеле су га у сукоб са братом Драгутином.[2]) Рат између браће

сл. 1 — Карта средњовековне Србије краља Милутина и суседних области.

окончан је 1312. године компромисом, који је краљ Милутин одмах после смрти Драгутинове, 1316. године, погазио. У овај период његове владавине пада и побуна његовог сина Стевана, који је управљао Зетом; та побуна је окончана са тешким последицама за самог Стевана: он је ослепљен и послат у Цариград у заточење.

Освајање нових области и долазак у ближи додир са тековинама византијске културе нису могли да остану без утицаја на Србе. За тих првих двадесет година Милутинове владавине на српском двору налазе се многе византијске избеглице и угледне личности. „Уговор о пријатељству са Византијом и Милутинов брак са византиском принцезом имали су за даљу судбину Србије највећег значаја. Од тада се византиски утицај у Србији стално повећавао. Овде је почетак процесу који ће довести до полугрчке државе Стефана Душана. Већ за Милутина почиње јака византинизација српске државе и реорганизација државног организма и целокупног јавног живота према византиском узору. Истина политичка оријентација Србије више пута се мењала, али културна византинизација српске државе настављала се и постајала је у толико интензивнијом, у колико је Србија ширила своје границе на рачун Византије и у колико је дубље продирала у старе византиске земље."[3]) Византијски утицај продирао је у Србију и раније, али никада није био тако снажан као сада. Од 1300. године уводе се по византијском узору нарочите дажбине које се не помињу у ранијим повељама пре Милутина, нити у Милутиновим до 1300. године; од тог времена уводе се и нарочити чинови: апоклисар, логотет, логатор, као и низ облика локалних власти које су позајмљене из Византије. Реформе по угледу на византијско уређење изведене су и у српској дипломатици, а ни судство није остало изван ове реорганизације.[4]) Колики је преокрет настао најбоље видимо из оно неколико познатих описа живота на дворовима српских владара за време Милутиновог оца, Уроша I, и самог Милутина. Византијски посланици који су долазили 1268. године да преговарају са Урошем о удаји кћери Михајла VIII Палеолога за Милутина — пише Пахимер — били су врло разочарани због примитивног начина живота на двору, а Срби опет, са своје стране, због византијске раскоши, која је по њиховом мишљењу била претерана. „Жена старијег сина Драгутина, Катарина из Угарске, беше сиромашно обучена, те је уз то још и прела. Томе су се много чудили Византинци, чије кнегињице нису ништа радиле." Теодор Метохит, који је провео дуже време у Србији и на двору краља Милутина као посланик у преговорима о закључењу мира и удаји Симониде за Милутина, пише да „све беше удешено по ромејском укусу и по церемонијалу царског двора". „По њега је била дошла велика група младе властеле да га отпрати на свечану прву аудијенцију. На аудијенцији краљ, обучен у свечано одело, сав у сјају од драгог камења, бисера и злата, пријатељски га је поздравио. Посланицима је свакога дана слано силно јело у кућу, два пута више него што беше потребно. За време дворских ручкова напијао је краљ са својим великашима често Византинцима, а они су опет, са своје стране, отпијали."[5])

Увођење нових византијских државних организационих форми и обичаја није ишло ни лако ни глатко. Метохит на неколико места говори о томе како је то било само обично подражавање. И он гледа са висине на Варваре и на њихове обичаје, истичући високо државничко уређење у Византији и ред који влада у њој. То се нарочито види из описа поступака оног Србина који их је пратио од Цариграда као изасланик краља Милутина, а које он приказује са много реторике, рељефно и с фином иронијом.[6]) Нићифор Григора се грубо подсмева начину на који Срби подражавају Византинцима, говорећи да мајмуни раде свој посао по мајмунском начину, а мрави по мрављем, и да је срећан онај који се роди као Јелин, а не као Варварин.[7]) Упркос горчини коју су Византинци осећали због снажења Србије и њеног културног уздизања увођењем византијских институција, законодавства, дворског церемонијала и живота, краљ Милутин је широко отворио врата тековинама византијске културе и сам је свуда подвлачио своје родбинске везе са византијским двором. Иако је он био човек без нарочитих моралних скрупула,[8]) ласкала му је женидба византијском принцезом и он у својим титулама свуда подвлачи да је не само „светородни краљ“ и „праунук светога Симеона Немање“ већ и „зет великог цара грчког кир Андроника Палеолога“.[9])

Када је византијски утицај захватио све гране државне организације и сав културни живот тога времена, он није могао да мимоиђе једно тако широко и важно поље као што је било српско средњовековно грађевинарство. Напротив, можда се он ни на једном другом пољу није тако одсудно манифестовао као на архитектури доба краља Милутина, нити су нам се сачували лепши споменици који би нам могли боље и речитије од споменика архитектуре да кажу како је снажан био продор тог културног таласа. Тај утицај у архитектури није долазио полако, он се није изражавао поступно нити се мешао са романским утицајем, који је дотле преовладавао у српској архитектури; он се одмах изразио у стварању грађевина једног новог стила, чија се општа композиција потпуно разликовала од композиције дотадашњих грађевина, за чије је грађење употребљаван други материјал од дотадашњег и чија је другостепена пластика почивала на сасвим другим методама изражавања. Први споменици тога стила показују нам се као потпуно зрела дела; на њима нема никаквих лутања ни у архитектонској композицији, ни у конструкцији, ни у декорацији. То су дела која су могла да настану тек на крају једне велике грађевинске традиције и од руке великих мајстора који су имали за собом дугогодишње искуство. За све време Милутинове владавине нови стил ће суверено да влада, до краја његовог живота, да би пред саму његову смрт створио једно ремекдело, које је превазишло својом лепотом све своје узоре широм целе Византијске Империје — Грачаницу. Али ипак, иако је византијска архитектура ушла у Србију на широка врата, краљ Милутин неће јој дозволити да тријумфује и на његовој најглавнијој задужбини, која ће примити његово тело после смрти: путем који

је Немања обележио продужиће и Милутин и тражиће од протомајстора да му вечни дом сагради „на подобије Студенице".

Чињеница да је краљ Милутин једну од својих првих великих задужбина у Србији — цркву Богородице Љевишке — подигао баш у Призрену не треба сматрати никако случајношћу, јер су за такав његов поступак постојали многи и оправдани разлози. Призрен је у доба Немањића важно економско тржиште, и са развојем њихове државе и он се нагло развијао. Један летимичан поглед на данашњи Призрен подсетиће нас на сваком кораку баш на тај

сл. 2 — Слика Призрена из прошлог века. У горњем десном углу види се црква Богородице Љевишке, изнад чијег је звоника минаре. (Снимак: Спиридон Гопчевић, 1889. год.)

средњовековни Призрен, јер је мало градова у Србији који су у себи сачували толико остатака из свих периода свога живота као што је то случај са њиме (сл. 2).

Данашњи Призрен простире се испод саме стрме планине Цвилена, која је последњи огранак Шар-планине. Једним делом варош се налази на стрмим косама тих огранака, а другим делом на равном простору према Призренском пољу. Кроз средину вароши протиче река Бистрица, која излази из клисуре и недалеко од вароши улива се у Бели Дрим према албанској граници. У даљини, с друге стране Дрима, уздижу се снажни масиви планина Паштрика и Коритника.

Призрен је познат као старо насеље још много пре него што су у њега дошли Немањићи. Он је постојао још за време Римљана и живот у њему није престајао ни после распада Римске Импе-

рије, већ се наставио и у доба Византије, мењајући само с времена на време господаре. У првим деценијама XI века Призрен је у саставу државе македонског цара Самуила, а после пропасти македонске државе налази се опет у рукама Византинаца. Немања га је једном одузео од њих, али га је држао кратко време. Око 1204. године Призрен су држали Бугари, а око 1214. године коначно га је присајединио својој држави Стеван Првовенчани. Ушавши једном у састав српске средњовековне државе, Призрен се нагло развио и постао једна од првих вароши између оно мало колико их је Србија имала. Његове сталне трговачке везе са морем претвориле су га у живо и напредно место. „У Призрену су врвели далматински, грчки и домаћи трговци особито у време сајмова." Српски средњовековни владари, нарочито краљ Милутин, цар Душан и цар Урош, врло често су се бавили у Призрену, у чијој је околини, изгледа, било више летњиковаца, међу којима се помиње Рибник. За време Душана и Уроша Призрен је био и једна од престоница државе. Наглом развоју средњовековног Призрена нарочито је допринео његов повољни географски положај. Још у најстарија времена он је био спојен са Скадром чувеним путем долином Дрима. Тај пут био је дуго времена запуштен, али је поново добио важност када су Срби заузели ове крајеве. У Призрену је и тада било јако развијено занатство, које је било организовано у еснафе са својим протомајсторима. У XIV веку Призрен је био толико јак економски центар да је ковао и свој новац.[10])

Као последица оваквог економског развоја Призрена и врло важне друштвено-политичке улоге коју је он имао у држави, као и чињенице да се у њему налазило седиште призренске епископије, и грађевинарство је у њему морало да добије снажан замах. Природно је да је краљ Милутин тада у једном од најглавнијих градова своје земље, а вероватно да би афирмирао што више своју власт на том, раније византијском, земљишту, подигао једну од првих и највећих задужбина, на којој су се одмах манифестовале његове политичке и родбинске везе са Византијом. Ту у великом граду требало је да он покаже народу напредак једне владавине, резултате својих напора, и да истакне кроз архитектуру, кроз уметност, нове политичке везе са Византијом, а уз то да учврсти свој положај као владара и ојача цркву као свога савезника.

После Милутина, и други Немањићи и њихова властела настављају у Призрену и његовој околини живу грађевинску делатност. Недалеко од Призрена, у клисури реке Бистрице, цар Душан је подигао своју задужбину цркву Св. Арханђела и поред ње малу цркву Св. Николе, оградивши их високим зидовима уз које је изградио вишеспратне конаке, испод тврђаве Вишеграда.[11]) Покрај зидова призренског града, који се налази на ћувику у окуци реке Бистрице, властелин Младен Владојевић подигао је своју малу задужбину цркву Св. Спаса.[12]) Из тих времена помиње се и црква Св. Димитрија, коју је цар Душан дао Хиландару 1348. године.[13]) Неки Никола Драгослав Тутић са женом Белом сазидао је у Призрену малу цркву Св. Николе.[14]) Идући за примером својих владара, одмах после зидања цркве Богородице Љевишке

подиже 1315. године недалеко од Призрена, у селу Мушутишту, велики казнац Јован Драгослав са женом Јеленом, сином Станишом и ћерком Аном цркву Богородице Одигитрије,[15]) а недалеко од његове задужбине из истих времена је и мала црква Св. Ђорђа у селу Речани.[16]) У време краља Милутина постојала је и црква Св. Петра Коришког, код села Кориште, недалеко од Призрена.[17])

Међутим, у Призрену се није развијала само монументална сакрална архитектура; Призрен је имао и утврђени град одмах изнад вароши. Поменути други град, Вишеград, постојао је у клисури Бистрице још пре него што је цар Душан сазидао свој манастир Св. Арханђела.[18])

Места на којима се данас у Призрену налазе сачувани средњовековни споменици из доба Немањића или њихови остаци показују да је он у то време заузимао прилично простора и да се тај простор поклапа донекле са површином коју Призрен данас заузима. Из тога времена сачували су се чак и називи појединих делова вароши; тако, на пример, крај који се пружа од цркве Богородице Љевишке према северу назива се Левишко поље, а махала Курило према старом називу места, где су се налазили виногради, од којих је један цар Душан поклонио своме манастиру Св. Арханђела.[19])

Дуготрајна владавина краља Милутина обележена је врло живом грађевинском делатношћу, коју подвлаче сви његови биографи. Она се није развила одмах по ступању Милутиновом на престо, па чак ни у првој половини његове владавине, него тек у другој половини, када је наишао период релативног мира, после ратовања са Византијом, после борби са Дрманом и Куделином, са бугарским кнезом Шишманом, са Ногајем и, како каже архиепископ Данило II, чак и после побуне његовог сина Дечанског.[20]) Архиепископ Данило назива краља Милутина „ненаситим зидатељем и обновитељем палих и разрушених храмова";[21]) краљ Милутин је за четрдесет година своје владавине подигао више цркава и манастира него сви Немањићи пре њега заједно, а у последње време своје владавине имао је праву манију зидања, пише Ст. Станојевић;[22]) колико се зна, он није основао ниједан сасвим нов манастир, али је многе обновио од самих темеља, тако да су заиста били скоро нови, каже В. Марковић.[23]) На освојеним територијама наилазио је на многе византијске цркве и манастире, које је обнављао. По архиепископу Данилу, краљ Милутин је разорио до темеља првобитну цркву манастира Хиландара, коју је подигао Немања, и саградио једну још већу, поставио је многе царске палате и изванредне ћелије за монахе; на обали мора, код места званог Хрусија, подигао је велики пирг, а поврх њега поставио цркву Вазнесења;[24]) у Цариграду, на месту званом Продром, подигао је цркву, начинио дивне палате и поставио ксенодохије (странопријемнице, болнице;[25]) у Солуну, где се одиграло прво рукоположење св. Саве, подигао је цркву Св. Николе и цркву Св. Ђорђа;[26]) поред ових цркава саградио је опет „царске дворе"; сазидао је, даље, од самог основа цркву Успења Богородице у Призрену, звану епископија призренска (сл. 3) (цркву Богородице Љевишке); затим цркву Благовештења, епископију грачаничку

(Грачаницу); у Скопљу је подигао катедралу Богородице Тројеручице и цркву Св. Константина;[27]) на реци Серави цркву Св. Георгија—Горга;[28]) у Старом Нагоричину Св. Георгија Нагоричскога; у Студеници је сазидао малу цркву Св. Јоакима и Ане; у месту званом Ораховица у Дабру цркву Св. Георгија.[29]) близу Скопља цркву Св. Никите и, најзад, у Рогозни цркву Св. Стефана (Бањску), коју је одредио себи за гробницу. Стара зграда је била порушена, а осим нове и цео двор манастирски испуњен је подигнутим

сл. 3 — Црква Богородице Љевишке после радова од 1950—52. год. Изглед са јужне стране. (Снимак: К. Денић)

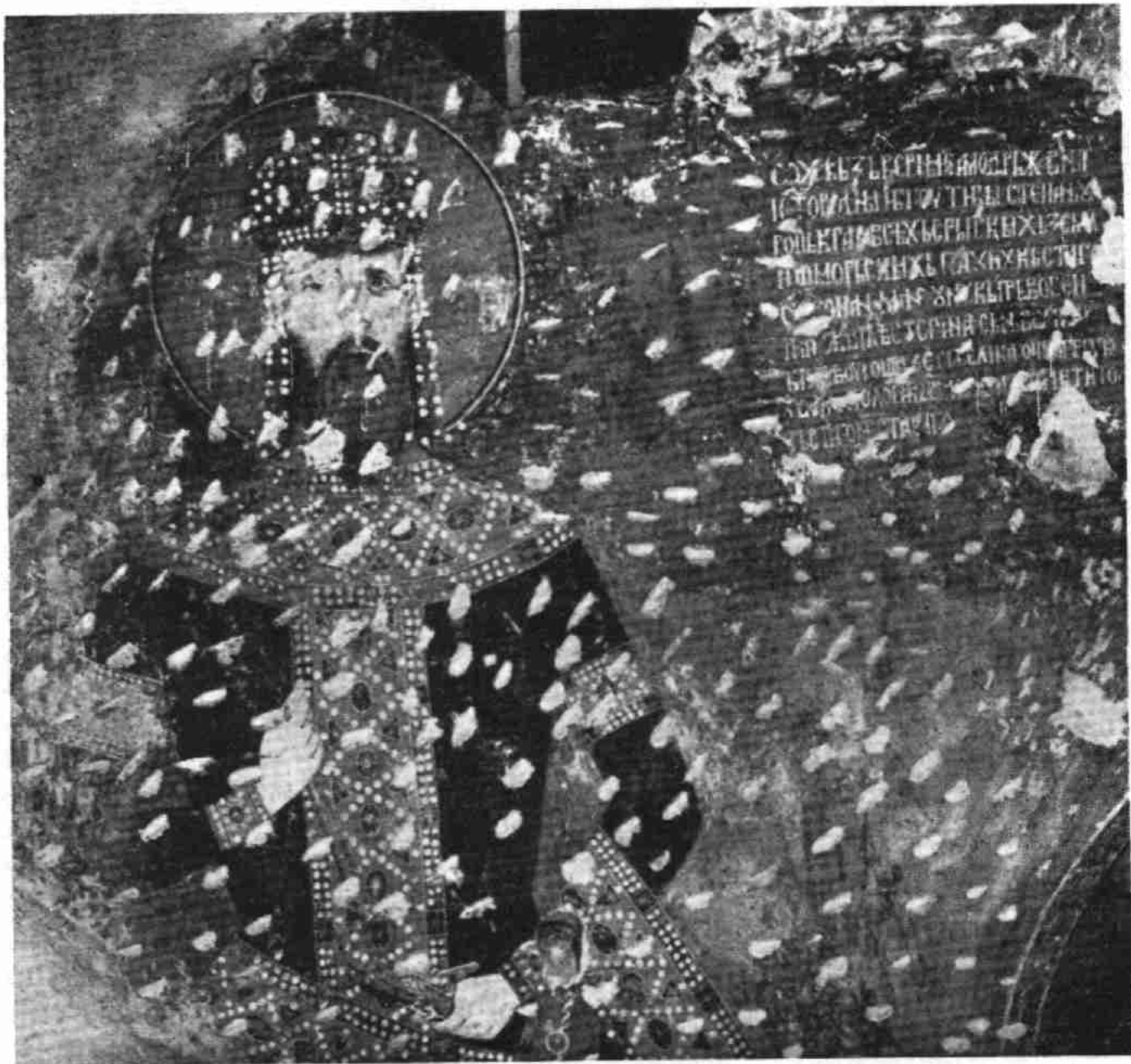
палатама, трпезаријама и осталим.[30]) Данило наводи да је краљ Милутин зидао и у Јерусалиму; ту је подигао манастир Св. Арханђела, што се види из Душанове повеље из 1349. године.[31]) Он је саградио још и цркве Св. Стевана у Призрену,[32]) Св. Николе у Кожљу (на ушћу Пчиње у Вардар),[33]) Сарандапор Св. Јоакиму.[34]) Краљ Милутин је, са својом мајком краљицом Јеленом и братом Драгутином, обнављао и манастир Св. Срђа и Вакха на Бојани 1290. године, а према једноме натпису из 1293. године подигао га је сасвим из основа.[35]) Он је можда обнављао и Трескавац код Прилепа, а предање му приписује и Тврдош на Требишници и Витовницу код Пожаревца.[36]) Према неким непотврђеним подацима, он је подигао и цркву Св. Јована Претече код Сера,[37]) а нешто је градио и на самом Синају.[38]) Још једну цркву Св. Јована Претече

саградио је у Сврчину,[39]) а другу у Скопљу пре 1308. год.[40]) Под Козјаком обновио је манастир Прохора Пчињског,[41]) а у Хвосну подигао цркву Св. Петра на Бистрици око 1309. год,[42]) и манастир Св. Николе у првим деценијама XIV века.[43]) В. Петковић наводи да је у Солуну подигао и цркву Св. Тројице,[44]) а да му предање приписује и подизање цркве Св. Николе код Кленка (Грабовици),[45]) као и Орашје код Варварина.[46]) Краљ Милутин је помагао своме брату Драгутину при подизању Ариља при крају XIII века.[47])

Велики број ових споменика сачувао се и данас; од многих су остале само рушевине, а за неке се више и не зна где су били. Зато се величина ове грађевинске делатности за време краља Милутина не може ни да процени ако се посматра само оно што се до данас сачувало; она се не може сагледати ни ако се узме у обзир само грађење цркава. Стварну слику о њој добићемо тек кад замислимо изградњу цркава са свим оним грађевинама које су подизане заједно са црквом, а то су зграде за становање и трпезарије, и обимни зидови, који су код многих ових споменика били високи и дебели као код утврђених градова, често и са кулама. Када су се обнављале старе порушене цркве, то се радило на такав начин и са таквим замахом да су оне после обнове добијале сасвим други облик, те не треба мислити да су то били мали радови. Описивање архиепископа Данила II да су поједини стари споменици разарани и на њиховом месту подизани нови од темеља, и да су код многих зидане и царске палате и трпезарије, ни издалека не даје приближну слику оног великог градилишта какво је представљала средњовековна Србија за првих двадесет година XIV века, јер осим ове изградње, коју је подстицао и организовао сам краљ Милутин, његовом примеру је следовала и бројна властела подижући многе мање задужбине широм земље. Ако замислимо да је само за зидање Високих Дечана било потребно осам година, колико би времена било потребно краљу Милутину да сагради све ове споменике, да су зидани један по један, када се зна да је црква Св. Стефана у Бањској била исто тако велика као и Високи Дечани или Душанова црква Св. Арханђела код Призрена, цркве Богородице Љевишке и Св. Ђорђа у Старом Нагоричину као Жича или Сопоћани, а Грачаница и Хиландар као ма који споменик његових претходника? Зато је рад на изградњи био једновремено организован на више места и морало је да ради више мајсторских група: док се гради Призренска епископија, зида се и црква Св. Никите код Скопља; док се обнавља црква Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, подиже се и краљева црква Св. Јоакима и Ане у Студеници. Многобројни организатори тих радова истичу своје заслуге у натписима који на првом месту славе ктитора: у Призрену су то епископ Сава и „ППЬ“ Дамјан, у Старом Нагоричину игумани Антоније и Венијамин, у Студеници игуман Јован.

Ова велика грађевинска делатност захтевала је јаку економску базу. Она се ствара још за време оца краља Милутина, Уроша I, под којим је почело да се развија рударство. Али док је рударство пре краља Милутина било ограничено само на Брсково, „од краја XIII века јавља се читав низ нових рудника, чија је експло-

атација стално расла, услед чега и трговина постаје живља“.[48]) „Милутин је, благодарећи овом наглом богаћењу земље, био први српски краљ који је располагао великим материјалним сретствима. Вароши и тргови дођоше до неочекиваног полета. Обилати приходи од рударства допустили су Милутину да од Србије начини прву војничку силу на Полуострву.“[49]) По речима Г. Мијеа (Millet-a) „та материјална средства су му давала војску да осваја, и монахе, да обезбеђује своје освајање“.[50]) Архиепископ Данило, који је чувао једно време благо краља Милутина у Бањској, каже да се по богатству ниједан од околних царева није могло упоре-

сл. 4 — Портрет краља Милутина. Фреска се налази у цркви Богородице Љевишке на западној страни зида између наоса и нартекса. Фреска је откривена 1950. год. (Снимак: К. Денић)

дити са краљем Милутином, и да је он имао безбројно злато и сребро, стоку — овце и волове, „веома добре коње“ и „многе плодне њиве“.[51]) О великом богатству краља Милутина (сл. 4) говори и Метохит када описује како га је Милутин дочекао 1298. године: „И сам краљ беше веома лепо украшен накитима. Око тела имао је више накита од скупоценог камена и бисера, колико год је могло

да стане, и сав је трептао у злату. Цео дом блисташе свиленим и златом украшеним намештајем.“[52]) Велики број подигнутих споменика дозвољава нам да ове описе Милутинових савременика сматрамо истинитим и да верујемо да нису писани са претеривањем. Ово богатство је било само једним делом употребљено у грађевинске сврхе; оно је омогућавало Милутину да држи велику војску и води дуготрајне ратове, да на двору заведе раскошан живот; из њега је помагана и многобројна сиротиња, како у земљи тако и у читавој „великој Романији“.[53]) Он је обдаривао и многе манастире златним и сребрним црквеним утварима, иконама и другим потребама, како у својој земљи тако и у суседним.[54])

Располагање знатним економским средствима је само омогућило да се оваква жива грађевинска делатност подстакне и развије, али она нису била и разлог због кога се приступало подизању великог броја цркава и манастира. Сама чињеница да је краљ Милутин подизао углавном објекте верског карактера, а не световног или војног, открива нам и један од главних разлога за такав развој архитектуре: он лежи у односима између цркве, с једне стране, и краља Милутина, с друге. Српска православна црква зазирала је од Драгутинових веза са Западом и била је потпуно на страни краља Милутина, па ју је он због тога обилато помагао.[55]) У ствари, краљ Милутин је имао у цркви најоданијег и највернијег савезника у јачању своје власти у земљи и зато му је било нарочито стало до тога да и тај савезник буде јак. То је можда један разлог што он обнавља, између осталих споменика, и седишта епископија, којима је таквим радом подизан нарочити углед и утицај.

Осим ових разлога, В. Марковић сматра да је и тежња, а свакако и потреба, за репрезентацијом владаоца и земље један врло важан разлог за подизање оволиког броја цркава.[56]) И обнављање многих порушених византијских споменика у новоосвојеним крајевима може се тумачити као тежња за учвршћивањем и афирмацијом власти.

Подизање задужбина у Цариграду, Солуну и у Јерусалиму Стојан Новаковић сматра далековидним потезима краља Милутина у његовој спољној политици, потезима из којих се види ширина мисли и погледа каква се дотле није виђала на српскоме престолу.[57])

II

ИСТОРИЈА ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ

Сматрајући да се развој промена на самој грађевини не би могао ни замислити без њихова објашњења узроцима и околностима који су их условили, изнећемо укратко све до данас познате моменте из живота овог споменика.

Историја једног споменика почиње од оног времена када је донесена одлука о његовом грађењу и када се он сагради. За цркву Богородице Љевишке није нам познато ни ко је донео ту одлуку ни када је она саграђена. Зато смо принуђени да време њеног грађења утврђујемо посредним путем, повезивањем њене историје с историјом призренске епископије, о којој има више података.

Призренска епископија помиње се још 1019. године у једној повељи византијског цара Василија II, којом он даје охридској архиепископији све епархије које су биле у саставу државе цара Самуила. Ово је уследило после уништења Самуилове државе. Али Василије II није хтео да уништи и црквену организацију коју је створио цар Самуило. Седиште ове организације било је најпре на оствру Аилу на Малој Преспи, а касније је пренесено у Охрид. Василије II није јој укинуо аутокефалност, већ јој је одузео назив патријаршије и осигурао Византији права за постављање њених архиепископа. Призренска епископија била је трећег степена и, осим Призрена и околине, обухватала је и област Хвосна, око Пећи и Дечана, града Лесковца и Бритоса. Имала је петнаест клирика и петнаест меропаха.[58]) Њено седиште било је у Призрену, али из тих најстаријих времена нема података из којих би се видело при коме се манастиру или при којој се цркви то седиште налазило. Не без разлога претпостављало се да је седиште призренске епископије било при цркви Богородице Љевишке, јер су многи подаци указивали на то да је на томе месту постојала црква и пре обнове коју је извршио краљ Милутин.[59]) О тој старијој цркви имамо данас и материјалне доказе, јер су приликом рестаурације цркве Богородице Љевишке у току 1950—1952. године утврђени њени облици и делови, као и то до које се мере она сачувала пре обнове извршене у време краља Милутина, у којој је мери и на који начин извршена та обнова, а који су делови остали необнов-

љени. Међутим, један сребрн новац нађен при откопавању порушених зидова старе цркве, који нису били доцније обнављани, припада византијском цару Роману I Лакапину (владао од 17. децембра 920. до 16. децембра 944. године) и његовом сину Христофору. Овај новац могао би се узети као податак да је црква постојала још у то време. Да ли је она већ у првој половини X века била у рушевинама, не зна се, као ни то колико је времена пре тога могла бити сазидана. Почетком XIII века призренска епископија потпала је под власт бугарске архиепископије у Трнову, која је тада признавала врховну власт римског папе. У Бугарској је тада владао Калојан (1197—1207), који је за своје царство добио такође признање из Рима.[60]) Године 1204. обратио се призренски епископ, са још неким другим епископима, папи Иноћентију III за палијум.[61]) Ни у томе писму не наводи се при коме је манастиру резидирао призренски епископ, пише В. Марковић, али је то вероватно била Богородица Љевишка.[62])

Са ширењем српске средњовековне државе према југу извесне епископије су отпадале од охридске архиепископије и улазиле најпре у састав жичке, потом пећке архиепископије. Тако је и призренска епископија дошла под српску власт око 1214. године,[63]) када је св. Сава сменио тадашњег призренског епископа Грка и на његово место поставио другог. Ово издвајање призренске епископије и уклањање грчког епископа изазвало је жесток протест охридског архиепископа Димитрија Хоматијана, који је он изразио у познатом писму упућеном св. Сави, у коме каже и ово: „Истина је и то да си затеченог, канонски постављеног, епископа Призрена избацио из владичанства му, нагнавши га, јадника, да дâ оставку, како би се тобоже под изговором оставке, зло сматрало слободно од одговорности, а одредио си, кога си ти хтео.....“[64]) Али ни из ових историјских података не види се при којој је цркви било седиште призренског епископа, ни ранијег ни новопостављеног.[65])

У повељи краља Стефана Дечанског из 1326. године потврђује се „цркви богородици и чоудотворици ıаже вь ıепископии призрѣнскои на лѣвиши“ све што је она имала „приданиа и оутврждена хрисовоули оть вѣка дрѣвными цари и родители и прародители кралıевьства ми...“[66]) Древним царевима у нашим хрисовуљама називају се несрпски владари, те и овај податак указује на то да је црква Богородице Љевишке постојала још пре но што је дошла под српску власт, односно да је постојала још и у време када је призренска епископија потпадала под Византију, па и раније, за време Самуилове државе, већ крајем X века. Природно би било онда сматрати да је седиште призренске епископије у то време било заиста при цркви Богородице Љевишке, јер данас не знамо да је у Призрену постојала у то доба нека старија, већа и значајнија црква од ове. У вези с овим познатим историјским чињеницама треба навести и податак да народ и данас назива цркву Богородице Љевишке грчком црквом, а изгледа да то води порекло још из те њене далеке прошлости.

Од 1307. године историјски подаци о овој цркви су многобројни. На источној страни цркве налази се натпис који гласи:

Стефанъ Оурошъ кра христѣ бозѣ благовѣрьнъ краль срьбскъ и поморскіхъ прѣвнꙋкъ стго сімешна немане и зеть цра грьчкаго кіръ Андроника палешлога поновихъ храмъ сте бце лѣвишке от самого шснованиꙗ и ꙗ смѣрени ппъ призрѣньскы Дамꙗнъ трꙋдих се вл̃ ѕ̃ ѱ̃ е і̃[67])

сл. 5 — Натпис о краљу Милутину. Откривен је 1950. год. поред његовог портрета у цркви Богородице Љевишке.

Из овога натписа сазнајемо да је цркву обновио (не сазидао) од темеља краљ Стефан Урош, зет грчког цара кир Андроника Палеолога, дакле краљ Милутин, а при обнављању трудио се и смерни ППЬ призренски Дамјан. Да је краљ Милутин ктитор ове цркве сазнајемо и из сигнатуре која се налази поред његовог портрета на западној страни преградног зида, између наоса и нартекса, и која гласи:

ѿхѣ бзѣ верньни самодрьжавны іс̃тор.. дньи и бгоутнвьи: Степанъꙋ рошъ крал всѣхъ срьпскьихъ земл и поморьскьихъ правнꙋкъ стаго. с ... еона немане: ꙋнꙋкъ прьвовенчанаго кралѣ Степана: сьинъ вел ... кралѣ Оурошa зеть великаго цр ... грьчк .... ологa к..... и ктиторь стаго места сего[68]) (сл. 5).

Архиепископ Данило наводи такође, као што смо раније споменули, да краљ Милутин „сазда цркву Успеније пресвете Богородице, звану епископија призренска“.[69])

Изнад већ поменутог натписа на источној страни цркве постоји око апсиде један краћи натпис који гласи:

Ѻава милостию бжиею изволѥниемь стиѥ бцє веѡсвщєни ѥпспь призрѣньскы Ѻава прѣстаѥ бцє[70]) (таб. XXXIX, XL).

Постављањем овог натписа изнад ктиторског, на видно место, истакнута је и значајна улога призренског епископа Саве (сл. 6) у обнављању ове цркве. Ово тим пре што је његово име узидано

сл. 6 — Портрет архиепископа Саве III из Грачанице.
(Снимак: Р. Љубинковић)

на још четири места у зидове цркве. На јужној страни забата крака крста испод централног кубета постоји опека са натписом САВА (сл. 7). Са истим именом постоји опека узидана на јужној страни средишног дела цркве, испод венца између јужног крака крста и југоисточног кубета (сл. 8); затим на западној страни звоника, при самом горњем северозападном углу, и најзад у јужном луку звоника који носи кубе (сл. 9).[71])

Међу овим натписима, који нам говоре ко је био ктитор цркве, ко епископ за време грађења, и ко се још трудио око њеног подизања, постоји у цркви Богородице Љевишке још један натпис, који гласи:

Всако настоещеіе и грдещее врѣме годі ѿ зимь и лѣтꙋ тѣхь всѣх врѣмень що е дар....ѣ гь д҃ь всаки днь тѣх дны да се дае мѣртигь на портꙋ всакы мѣсець по д҃ кьбль ·в҃· кбла пшеничне мꙋке а прѣпросте мꙋке дрꙋга в҃ кбла нь тѣхьзи кьбль мѣсечних кои ми е давано Николѣ протомаисторꙋ и астрапꙋ протомаисторꙋ на васаки м҃ць чьбрь питиа тьгере чьбрь мѣсечни николинь и астрапинь коѣ ста ц҃рквь зидала и пописала и на в҃ м҃ца тѣмьгере кблом кбль соли.... за.... ви.... ...кв... [72]) (сл. 10).

сл. 7 — **Опека са натписом о епископу Сави са јужне стране цркве Богородице Љевишке. Натпис је откривен 1950. год. (Снимак: „Путник“)**

Из овог натписа се види да су цркву зидали и пописали протомајстори Никола и Астрапа, и да су тим радом стекли извесна права, која су у натпису, свакако ради сигурности, и изнели. Овај натпис се налази у ексонартексу (отвореном трему) и исписан је на фреско-малтеру, на ојачавајућем луку, са јужне стране од композиције Христовог крштења.

Хрисовуља краља Милутина којом су одређена имања цркви Богородице Љевишке није сачувана, али је свакако постојала.[73])

У хрисовуљи краља Стефана Уроша III Дечанског из 1326. године налази се више одредаба које се односе на цркву Богородице Љевишке. У њој се каже да су епископију призренску на Ље-

сл. 8 — Опека са натписом о епископу Сави са јужне стране цркве Богородице Љевишке. Натпис је откривен 1950. год.

виши „сьздани и пописани родителѥмь кралѥвства ми“. Овом се повељом потврђују и имања која је црква имала; у XI члану помињу се добра у Доњем Пологу која су поклоњена овој цркви; у XII члану наводе се њиве у селу Требоши код цркве Св. Богородице, које су припадале цркви Богородице Љевишке. Ове њиве су узели Положани, и краљ Милутин их је са епископима Дамјаном и Илијом пронашао, отео од Жегра, а куће му попалио. И краљ Стефан Урош III Дечански послао је деспота Драгослава с епископом Арсенијем да изнађу те њиве и да их врате цркви, како је одувек било.[74]) Краљ Милутин је приложио

сл. 9 — Опека са натписом о епископу Сави из јужног лука звоника цркве Богородице Љевишке. Натпис је откривен 1950. год.

сл. 10 — Натпис о протомајсторима цркве Богородице Љевишке, који је откривен 1952. год. у ексонартексу цркве.

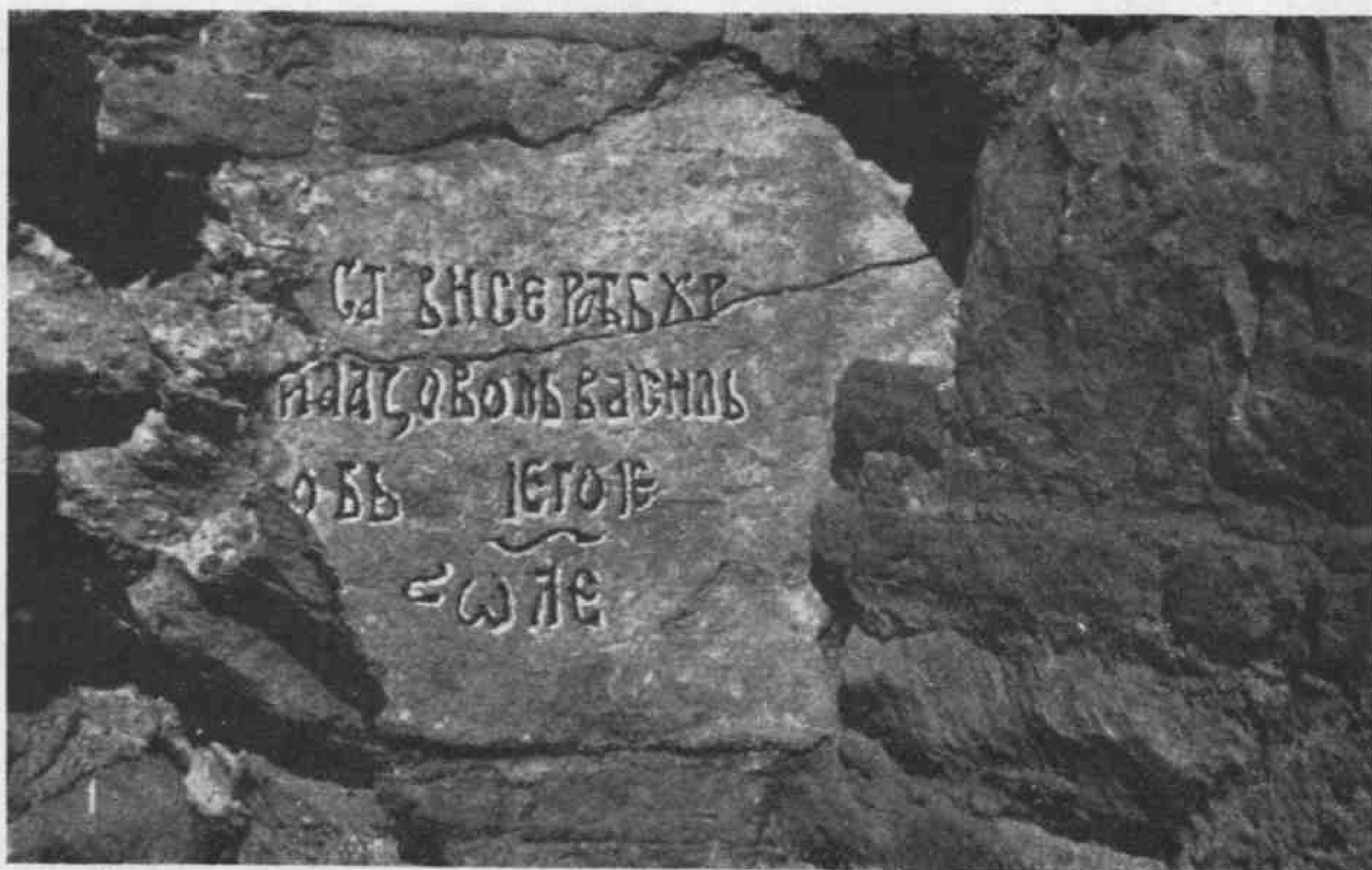
цркви још и цркву у градићу Призренцу (Вишеграду), што је Дечански и потврдио,[75]) а он јој је још приложио цркву Св. Богородице у Лешку.[76]) У хрисовуљи се уз то одређује да панаћур буде месеца септембра четрнаестога дана, на рођење свете Богородице,[77]) иако је црква посвећена Успењу Богородице.

Једна надгробна плоча узидана је у југоисточни угао јужног брода, са спољне стране до ђаконикона, и на њој је овај натпис:

.... ста ви се рабь хр ....   а азовом Басиль ...   обь ıего ıе ѕѿлє

Под том плочом био је сахрањен неки „раб Васил" 1327. године (сл. 11).

Из 1387. године постоји на једном гробном камену у унутрашњости цркве овај натпис (сл. 12): поѵтѡ дивите се ѡ ѵлвѣци зрщıе мене н̃ниа вь гробѣ лежеща ѵвдите ıако и ви тлѣнни ıесте ıакоже и азь и нı̃а млю вь ...   ѡ̃ци и братиıа помѣнете ме вь м̃литвах ваших и рцѣте вѣѵна ти паметь мца авг̃ѕс ть кз прѣстави се Тодорь сн̃ь жѣгра номика и се гроб его и вьѵнаıа мѕ паметь вь леть ѕ̃ѡ̃с̃ѐ̃[78]) (сл. 12).

сл. 11 — Запис са камене плоче која је узидана у југоисточни угао цркве Богородице Љевишке.

Као што се види из овог натписа, у цркви Богородице Љевишке сахрањен је син Жегра номика[79]) Тодор. Некадашњи отимач црквених њива нашао је начина да се измири са црквом; постао је приложник црквени. То је вероватно син оног Жегра кога помиње хрисовуља краља Дечанског, а који се налази и у поменику цркве Богородице Љевишке, пише Ђ. Радојичић.[80])

У цркви Богородице Љевишке постоји још неколико записа из разних времена, угребаних у зидове. Из једног записа који је зарезан у стубац цркве сазнајемо да је 1433. године умро митрополит Венијамин.[81]) На истоме ступцу, изнад наведеног, постоји још један запис. У њему се каже да је призренски епископ Михаил умро 27. децембра 1454. године[82]) (сл. 13). У још два записа из непознатог времена помињу се поп Георгије и јеромонах (В)исарион (сл. 14).

Од времена краља Милутина црква Богородице Љевишке назива се увек епископском црквом, те је сасвим јасно да је седиште призренске епископије у то време и даље било при њој.

сл. 12 — Натпис са надгробне плоче Тодора, сина Жегра номика. Плоча се налази у цркви Богородице Љевишке.

Када је 1346. године пећка архиепископија била подигнута на степен патријаршије, призренска епископија добила је степен митрополије. Цар Душан је још одузео од призренског епископа тврђавицу Вишеград изнад реке Бистрице и прикључио је своме манастиру Св. Арханђела, а епископији је дао у накнаду три села.[83])

Епископ призренски Михаил, који се помиње у запису у цркви Богородице Љевишке, умро је уочи пада Призрена у турске руке, 1455. године. Изгледа да је призренска епископија, односно митрополија, и даље остала при цркви Богородице Љевишке и да падом Призрена у турске руке црква није претрпела никакве штете. Уколико је било околних зидова и конака, они

сл. 13 — Записи са зида цркве Богородице Љевишке о смрти епископа Михаила и митрополита Венијамина.

сл. 14 — Записи са зидова цркве Богородице Љевишке.

су могли да буду у то време порушени. Многобројни су записи из тога времена на црквеним књигама — да те књиге припадају митрополији призренској „пресвете Богородице". Такав је један из времена око 1592. године у коме се проклиње сваки онај ко би ту књигу од митрополије призренске украо.[84]) Из 1619. године је други, који се налази на једном осмогласнику.[85]) На једном типику који је пронађен у цркви Св. Ђорђа у Призрену постоји сличан запис да су 1649. године примљене књиге од митрополије призренске.[86])

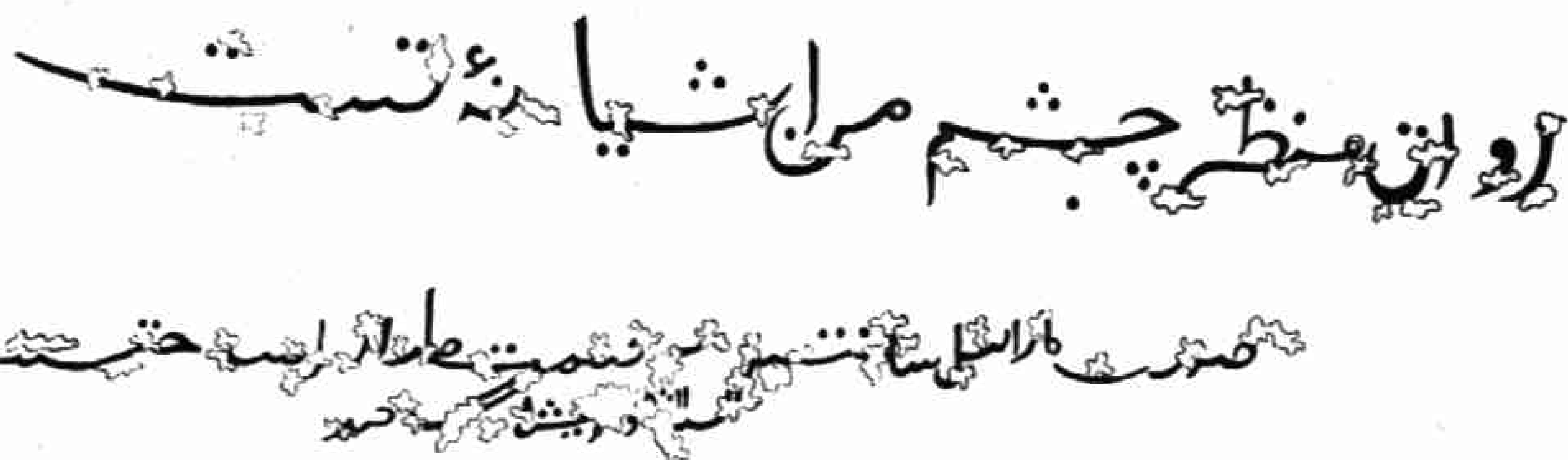
За време ратова између Аустрије и Турске у другој половини XVII века аустријски генерал Пиколомини заузео је 1689. године Призрен. Пиколомини је умро од куге у Призрену и сахрањен је у „најстаријој и најугледнијој цркви у Призрену".[87]) Најстарија је црква Богородице Љевишке, а и највише поштована, те

би се ово требало да односи свакако на њу.[88]) У тим ратовима узели су великог учешћа и Срби, и после друге сеобе Срба у Угарску, 1737. године, под Арсенијем Јовановићем Шакабентом, црква је вероватно опустела и у извесној мери оронула. Турци су је затим оправили и претворили у џамију пре 1756. године. Те године у поменик Богородице Љевишке призренски протопрезвитер је са тугом записао:

Прочато си помѣник домȣ и храмȣ пречистиє богоматѣри призренстеи прє (?) топрезвитерѕ на ≠ ·а҃· ·ѱ҃· ·н҃· ·ѕ҃·

ѡ жалостьи що дочека лето кое лѣтѡ. Ꙗ сад тȣр'ци ȣ таи храм кланаютъ сьа христианы нє пȣщают, ѡ ѵȣдесѣ богородицє, тȣрком допȣстила ниє никако ѡградит (ви ?) колѡ на тȣю црьковь[89])

На западном зиду ексонартекса са унутрашње стране постоји један запис на турском језику, стих једног персијског песника, који је урезао непознати посетилац док црква вероватно још није била претворена у џамију, а свакако док остаци фресака још нису били прекречени нити премалтерисани (сл. 15). Стих у пре-

сл. 15 — Турски записи на фрескама из ексонартекса цркве Богородице Љевишке.

воду гласи: „Зеница мога ока је твоје гнездо“.[90]) Очигледно се непознати културни посетилац дивио лепоти цркве Богородице Љевишке и то своје дивљење изразио у овоме запису, пазећи да приликом његовог исписивања не оштети фреске.[91])

Из тога времена док фреске још нису биле прекречене постоји у ексонартексу и неколико записа угребаних у западни зид, чија су садржина верске сентенције.

Претварајући ову цркву у џамију, Турци су извршили на њој само мање адаптације. Она није била у онако бедном стању као што ће је један турски натпис из познијег времена са много претеривања описати. Само извесни делови били су мање порушени, и Турци су их поправили на најпримитивнији начин. У време њеног претварања у џамију црква је као целина сачувала своју оригиналност од темеља до крова.[92]) Вероватно је том приликом извршено прекречавање, а касније и премалтерисавање остатака фресака у цркви, које су већ тада биле највећим делом уништене.

Оправке на цркви, која већ служи као муслиманска богомоља, извођене су још у неколико махова. То се види из броја слојева набаченог кречног малтера на фрескама, из стања које је затечено пре рестаурације 1950—52. године, и старих снимака из про-

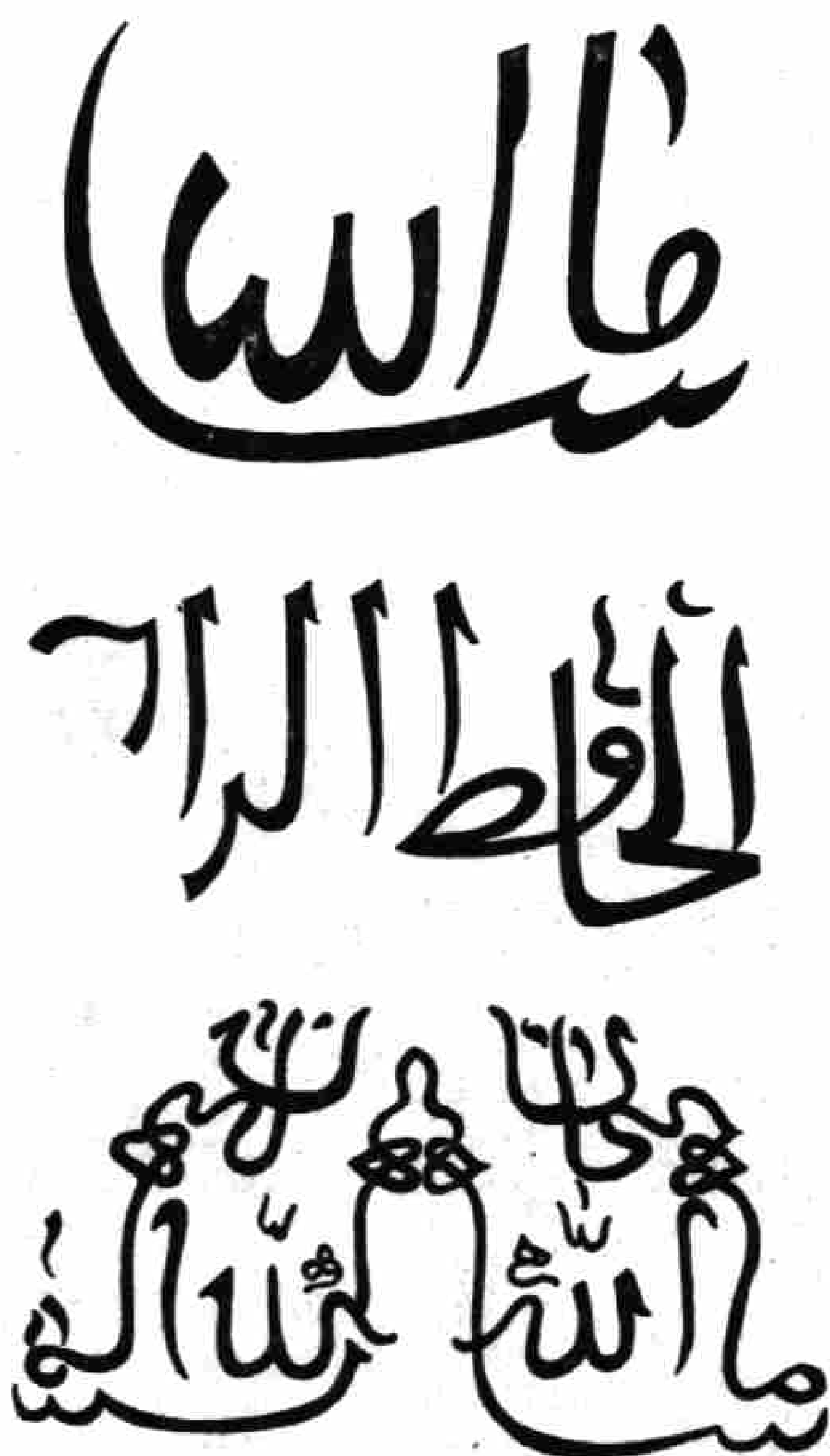
сл. 16 — Камена плоча са турским натписом са цркве Богородице Љевишке.

шлог столећа. О једној таквој оправци постоји и натпис на турском језику, који је израђен на мермерној плочи и узидан у северни пролаз спољне припрате[93]) (сл. 16). Натпис у преводу гласи: „За време Њ. в. султана Меџида Хана у његовој држави посведневно су оживљавала бројна благотворна дела, нарочито једна богомоља у Призрену која потиче из времена кад је он освојен. После протеклих векова рушевине њене су разасуте. Хулуси паша, исто тако и везир, његов дефтердар у споразуму са народом постави јој и украсе 240. године.[94]) За време хришћана она је постала 813.[95]) Правоверне је усрећио Фејзи ага царски (....?); био је узрок што се богомоља оправи и он је био надзорник при оправци. Посведневно је рад надгледао. То видевши Тахир изрече датум: Живео до скончања света заједно са верницима.“[96])

Овај натпис потиче свакако из 1824. године, када је црква оправљана. Година у натпису о постанку цркве је нетачна.

Осим овога, постојао је још један натпис, такође на каменој плочи. Он је био узидан у затворени пролаз на западној страни, и више не постоји.[97])

Изгледа да црква није била малтерисана споља све до 1856. године, односно до посете руског конзула у Сарајеву, Гиљфердинга, Призрену и овом споменику. Он пише да Турци нису ништа учинили да промене изглед цркве. Видео је чак и остатке фресака у припрати.[98]) То што Гиљфердинг није видео и остатке других фресака доказује да су Турци већ раније прекречили унутрашњост, а да само у припрати тај посао из богзна којих разлога није сасвим изведен. После одласка Гиљфердинговог, због политичких компликација које су настале око његове посете, црква је и споља омалтерисана и подигнуто је минаре на звонику. Ову оправку извео је Фејзулах спахија, Призренац, председник призренског меџлиса (савета).[99]) На спољним површинама овако омалтерисане и бело окречене цркве исписане су плавом бојом многобројне верске изреке, као што су: Маша елл-ллах и др.[100]) (сл. 17).

сл. 17 — Турски натписи који су се налазили на спољним површинама цркве Богородице Љевишке.

Природно је што је призренска епископија, односно црква Богородице Љевишке, под турском окупацијом изгубила сва имања. Околни суседи Турци заузели су чак и оно мало дворишта око ње, и подигли су своје зграде до самих црквених зидова. Такво стање, које се види и на неким фотографијама, затекао је М. С. Милојевић 1877. године, када је обишао ове крајеве.[101])

Ослобођење Призрена од Турака 1912. године дочекала је црква Богородице Љевишке у стању које видимо на сл. 18.[102]) На њој није ништа рађено, осим што је на звонику постављено једно мало звоно на коме пише: „Младен Радивојевић и син Јован из Призрена поклањају цркви св. Петци у знак ослобођења 1912.“ Изгледа да је у току I светског рата откривен велики ктиторски натпис с источне стране. Тек после I светског рата, 5. јуна 1923. године, срушено је са звоника минаре, а 17. јуна исте године постављено је још једно велико звоно, на коме је натпис: „Ово

звоно прилажу Срби Призренци цркви св. Петки задужбини краља Милутина потурченој и претвореној у џамију још пре 200 година, а ослобођеној 1912 год. Призрен 1923 Битољ.“[103]) Како у Призрену постоји велика новија саборна црква Св. Ђорђа, то су се у цркви Богородице Љевишке одржавала богослужења ретко, само о великим празницима. До 1923. године црква није имала ни иконостас. На молбу рашко-призренског епископа Михаила Шиљка српска православна црквена општина у Сент-

сл. 18 — Црква Богородице Љевишке за време док је служила као џамија. (Снимак Сибина Тодоровића који је направљен на дан ослобођења Призрена од Турака 1912. год.)

Андреји поклонила је иконе са иконостаса из цркве Св. Преображења у Сент-Андреји, па је у цркви импровизован један примитивни дрвени иконостас. Неке од ових икона имале су и уметничку вредност. Једна икона Богородице је рад сликара Уроша Кнежевића.[104]) На икони св. Петра и Павла стајао је овај натпис:

„Ова икона трошкомь церквеним молована пар.... администратором чест. Г. Іер: Петром Римскій. Подь туторима Г: Г: Іованом Перкіћь. Й. Андреом Радубицкій год 1868.“

Најзад, после II светског рата и ослобођења, на цркви Богородице Љевишке су, од 1. јуна до 31. октобра 1950. године и од 20. маја до 31. октобра 1951. године, извршени опсежни рестаураторско-конзерваторски радови, са циљем да се она врати у прво-

сл. 19 — Црква Богородице Љевишке после рестаурације 1950—52. год. Поглед са југоисточне стране.

битно стање. Завршни радови око уређења околине, а делом и у унутрашњости, изведени су од 4. априла до 1. октобра 1952. године[105]) (сл. 19—26).

Срби православне вере називају је црква Св. Петке, као што се види и из напред наведених натписа на постављеним звонима. Муслимани је, опет, називају Џума џамиси или Атик џамиси (Стара џамија).[106]) Назив „црква Богородице Љевишке" изгубио се у народу. У свима писаним споменицима још у XVI веку спомиње се као црква Богородице Љевишке. У народној песми назива се већ црква Св. Петке.[107])

сл. 20 — Централно и југозападно кубе цркве Богородице Љевишке после радова 1950—52. год.

Изнели смо цео овај низ историјских података, од којих су многи били до сада познати, како бисмо у даљем излагању лакше могли пратити развој промена на самој грађевини цркве.

СТЄФААНЬОУРОШЬ

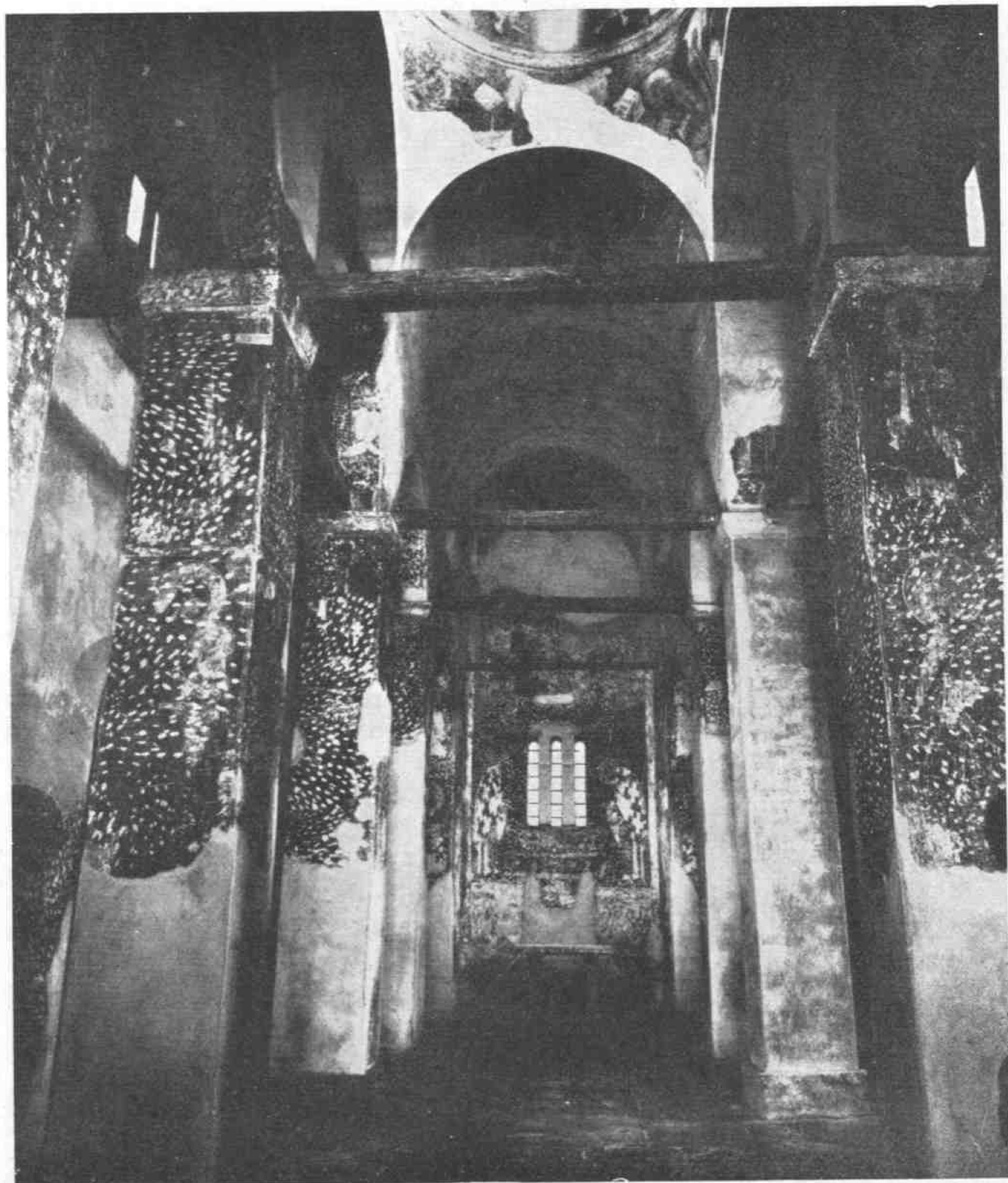
III

ПОСТАНАК ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ

Из многих историјских података видели смо да је на месту цркве Богородице Љевишке вероватно постојала старија црква, коју је краљ Милутин само обновио. Ово је примљено као тачно, и не постоји ниједан напис који би оспоравао ову чињеницу. Али о томе каквог је облика била та старија црква, када је саграђена, и у којој се мери сачувала, нема историјских података. Исто тако нисмо имали података ни о томе да ли је она била рушена, паљена и обнављана и пре обнове краља Милутина. Писани извори нам не говоре ништа ни о самој Милутиновој обнови: шта се од старе цркве сачувало, а шта јој је он додао новога?

Али не само да су писани извори оскудевали у овим подацима већ ни сам објекат, с обзиром на стање у коме се налазио до 1950. године, није пружао нешто више, иако је био скоро потпуно сачуван. Већ при првом погледу на спољној архитектури ове цркве запажа се да она није нимало једноставна и да су на њој комбиновани поједини елементи на такав начин какав није примењен ни на једном споменику српске средњовековне архитектуре пре њега. А ово је за проучавање развоја те архитектуре баш од нарочитог интереса, јер се обнова овога споменика јавља у тренутку када та архитектура напушта старе путеве, којима је дотле ишла, и полази новим.

На цркви Богородице Љевишке постоје три главна дела, који образују општу композицију и који се из те композиције и издвајају; то су: средишни део — црква уписаног крста са пет кубета, затим оба бочна брода, који обухватају средишни део са северне и јужне стране и изгледају као да су прислоњени уз њега, и, најзад, ексонартекс са спратом и великим звоником који се диже изнад средине ексонартекса. Ексонартекс је на западној страни, и читавом својом дужином обухвата простор испред средишног дела цркве и оба бочна брода. То издвајање појединих делова из ове архитектонске композиције, као и њихова конструктивна неповезаност на појединим местима у унутрашњости код стубаца и пиластера, довели су до опште прихваћене тезе: да се средишни део цркве са пет кубета сматра старијом грађевином, а да су бочни

сл. 21 — Унутрашњост цркве Богородице Љевишке после рестаурације 1950—52. год. Поглед на ступце средњег брода наоса. (Снимак: К. Денић)

бродови, нартекс и ексонартекс додати касније (таб. II). Но и при тако постављеном проблему остало је потпуно нерешено и отворено питање на који је начин извршена обнова за време краља Милутина и шта је том приликом додато. Усвајајући у цртежима које је дао — основи и пресеку — напред наведену тезу, професор Ђ. Бошковић је сматрао да су бочне стране цркве, односно оног средишног дела, биле доцније пробијене и уз њих призидана нека врста нових бочних бродова, који су засведени са јужне стране крстатим сводовима, а са северне четвртином облице. Истовремено са бочним бродовима призидан је са западне стране један

простор засведен полуобличастим сводовима, а испред њега је додат још и двоспратни нартекс са кулом, која се диже изнад његове средине. На основу оваквих излагања он предлаже два закључка: по првоме је краљ Милутин затекао рушевине цркве, обновио горњи део, слично ономе што је учинио са Старим Нагоричином, ставио познати натпис са источне стране и истовремено подигао и све призидане делове заједно са кулом, а по другом би краљ Милутин подигао или само обновио „од основанија" једино цркву, док су призидани делови накнадно додати, вероватно у првој половини XIV века. Ова друга претпоставка изгледала је професору Бошковићу вероватнија, али је сматрао да се дефинитиван суд о овоме проблему може дати тек пошто се обије малтер којим је грађевина облепљена и споља и изнутра.[108])

Франц Месеснел је констатовао да је црква Богородице Љевишке стара византијска црква, која је за Милутина добила нови облик. И он је сматрао да је око језгра сагрdébена аркадна припрата не само на западу него и на југу и северу, а чини му се да је главна апсида продужена према истоку.[109])

Тезу о томе да су бочни бродови заједно са ексонартексом и звоником призидани уз средишни део прихвата и В. Р. Петковић.[110])

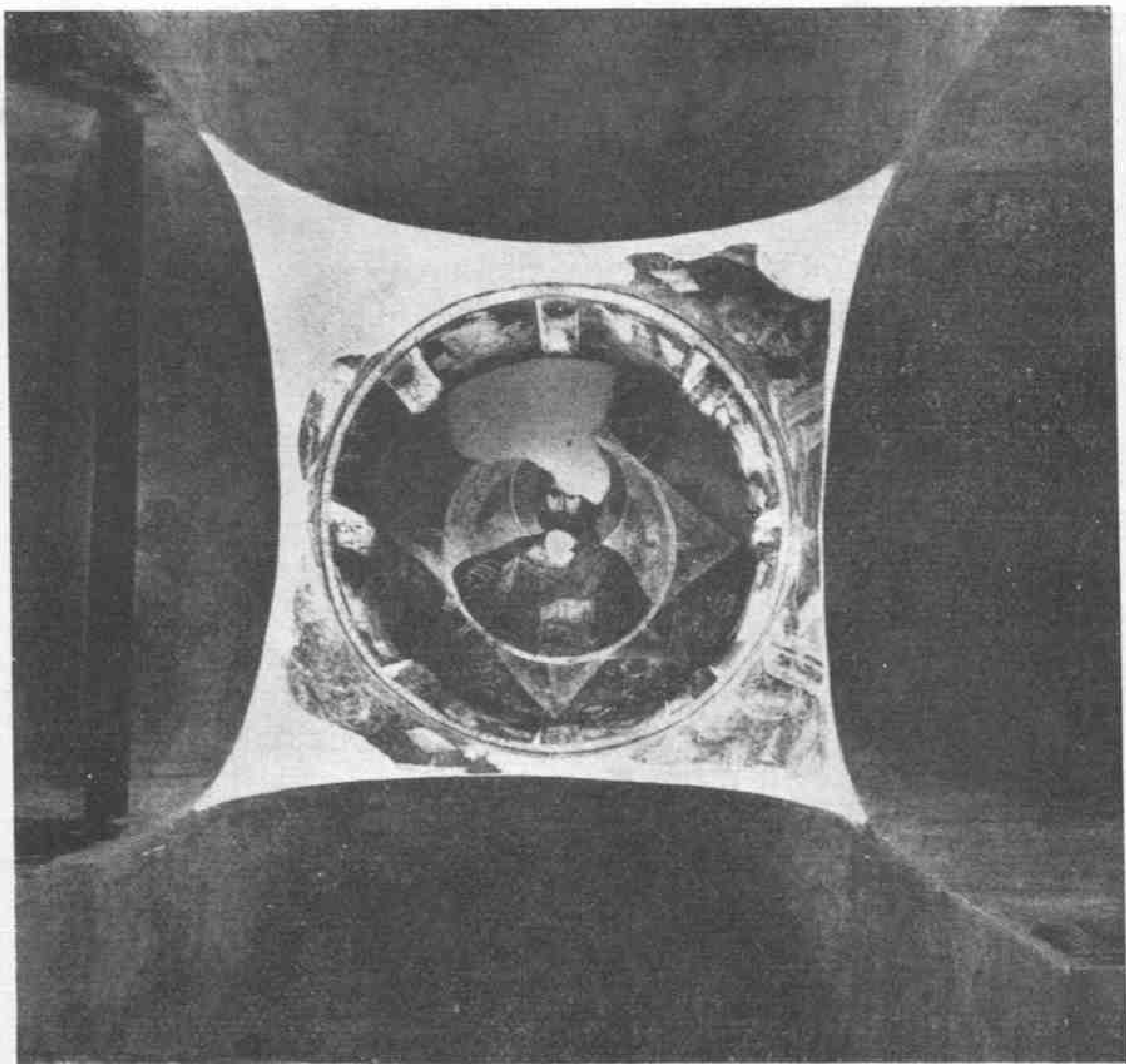
Р. Хаман-Мак Лен (Richard Hamann-Mac Lean) у своме кратком приказу архитектуре ове цркве користи углавном податке које је публиковао професор Бошковић и констатује да је краљ Милутин, према натпису са источне стране цркве, у најмању руку користио темеље неке старије грађевине и да је тадашњи призренски епископ Дамјан вероватно надгледао грађење. Средишни део цркве и он сматра језгром, коме су касније додати бочни бродови, а спољни зидови тога језгра су том приликом пробијени. Једновремено са бочним бродовима настао је и двоспратни нартекс са звоником, али, како он претпоставља, опет на старим темељима, у чему се његово мишљење ипак битно разликује од мишљења напред наведених испитивача. Користећи нови сликарски материјал добијен током рестаураторско-конзерваторских радова 1950—1953. године, а нарочито откривену фреску Богородице са Христом Хранитељем, која се налазила зазидана једним пиластрем (сл. 22), он ипак долази у недоумицу. Према мишљењу Д. Михајловићеве — да ова фреска потиче из друге половине XIII века — он изводи закључак да је у том случају зид старе грађевине остао и да је укомпонован у обнову краља Милутина, што га доводи у контрадикцију са натписом који се налази на источној страни цркве, по коме би требало сматрати да је краљ Милутин све зидове старе цркве уклонио.[111])

У једној од најстаријих студија о српској средњовековној архитектури, у „L'ancien art serbe" од Г. Мијеа, овај се проблем и не спомиње, а самој цркви посвећено је врло мало места. По Мијеу, призренска катедрала дугује Византији своју конструкцију, начин зидања са наизменичним слојевима камена и опеке, као и украшене венце своје октогоналне куполе. Својим нагла-

сл. 22 — Поглед у унутрашњост јужног бочног брода цркве Богородице Љевишке. Лево се види фреска Богородице из времена пре краља Милутина. Фреска је откривена 1950. год. (Снимак: К. Денић)

шеним телом и високим и слободним крстом она личи на цркву Св. Апостола у Солуну. „У свему, оно мало што о њој знамо показује нам једну просту реплику византијских споменика“, закључио је Мије прелазећи на излагање о цркви Св. Ђорђа у Старом Нагоричину и Грачаници, где налази новостворене ефекте који су учинили да су они заузели достојно место у историји уметности, превазишавши своје узоре у Византији.[112])

сл. 23 — Поглед на унутрашњост централног кубета цркве Богородице Љевишке после откривања фресака у њему 1950. год. (Снимак: К. Денић)

Овакав строги суд о призренској цркви могао се створити само као последица немогућности да се продре у истину о постанку њене архитектуре. Упознавање са том истином довешће нас, напротив, до једног сасвим супротног закључка: да је пут којим се дошло до архитектуре Грачанице водио преко цркве Богородице Љевишке и Св. Ђорђа у Старом Нагоричину. На основу података који су прикупљени за време рестаураторско-конзерваторских радова 1950—1952. године, а које смо приложили у додатку ове расправе, у стању смо да изнесемо сасвим нове тезе о постанку архитектуре цркве Богородице Љевишке, које стоје у потпуној супротности са изложеним поставкама.

Ти многобројни подаци нису могли да се доведу у склад са тезом да је средишни део цркве био старији, а да су бочни бродови, нартекс и ексонартекс са звоником касније додати. Напротив, ти подаци су указивали на једну сасвим другу могућност: да се старија црква могла простирати под читавом данашњом црквом и да је могла имати облике који немају никакве везе са обликом петокуполне цркве уписаног крста. Један податак међу првима уоченим указивао је на то да подужни зидови, за које се сматрало да су некада били спољни зидови средишног дела цркве са пет кубета, нису били никада пуни, јер се на њима нису налазили

никакви трагови пробијања зидова, већ су одувек представљали у ствари низ стубаца са лучно засведеним међупросторима (таб. II). На унутрашњим странама стубаца није било никаквих трагова пробијања, већ су оне биле глатко и брижљиво озидане. То би значило да је средишни део цркве био озидан са бочним отвореним странама, што је свакако неприхватљиво. Усвајањем тезе о средишној цркви и касније додатим деловима могло се очекивати да ће унутрашњи западни зид те цркве споља бити обрађен декоративно као спољни зид фасаде, бар онако као што је обрађена источна фасада цркве. Међутим, на њему је уочен низ крпежа и презиђивања, тако да је било очигледно да ово никада није била спољна фасада цркве.

Ни откривање натписа о призренском епископу Сави није могло да се доведе у склад са прихваћеном тезом. Ти натписи су се налазили и на средишном делу цркве, за који се мислило да је старији, и на оним деловима за које се сматрало да су додати. Из овога би се могло закључити само то да су једновремено обнављани и средишни и додати делови. Могућност да је за време епископа Саве био сазидан прво средишни део, а да су одмах додати и остали делови, морала се потпуно одбацити с обзиром на изнете податке који говоре против пробијања зидова средишног дела. Претпоставка да су сви делови били сазидани врло брзо један за другим изнесена је већ раније с обзиром на чињеницу да се фреска Стевана Првовенчаног налазила у нартексу.[113])

Сва испитивања која су извршена у погледу порекла облика цркве Богородице Љевишке на њеној основи и на зидовима, у погледу употребе старих фрагмената при зидању, затим постојања фресака из времена краља Милутина и из времена пре њега, потврдила су потпуно писане изворе о томе да је краљ Милутин обновио једну стару цркву, те се то може примити као потпуно доказано. Али ова испитивања су показала да су облици те старе грађевине били сасвим друкчији него што је то раније постављеном тезом било прихваћено, и да је обнављање 1306/7. године извршено на сасвим други начин него што се раније мислило.

Изгледа да је током векова ова црква била и напуштена и разарана, а и много пута поправљана. Тих поправки било је и мањих и већих, па и таквих које су тој старој цркви потпуно измениле изглед. Данас је немогућно да се за свако рушење каже када се догодило, а исто тако и за сваки измењени камен, када је измењен и од кога. Али *у постојању ове цркве могу се јасно уочити три главна периода, од којих се прва два можда и не разликују много један од другог, али је у трећем периоду њен изглед потпуно измењен.*

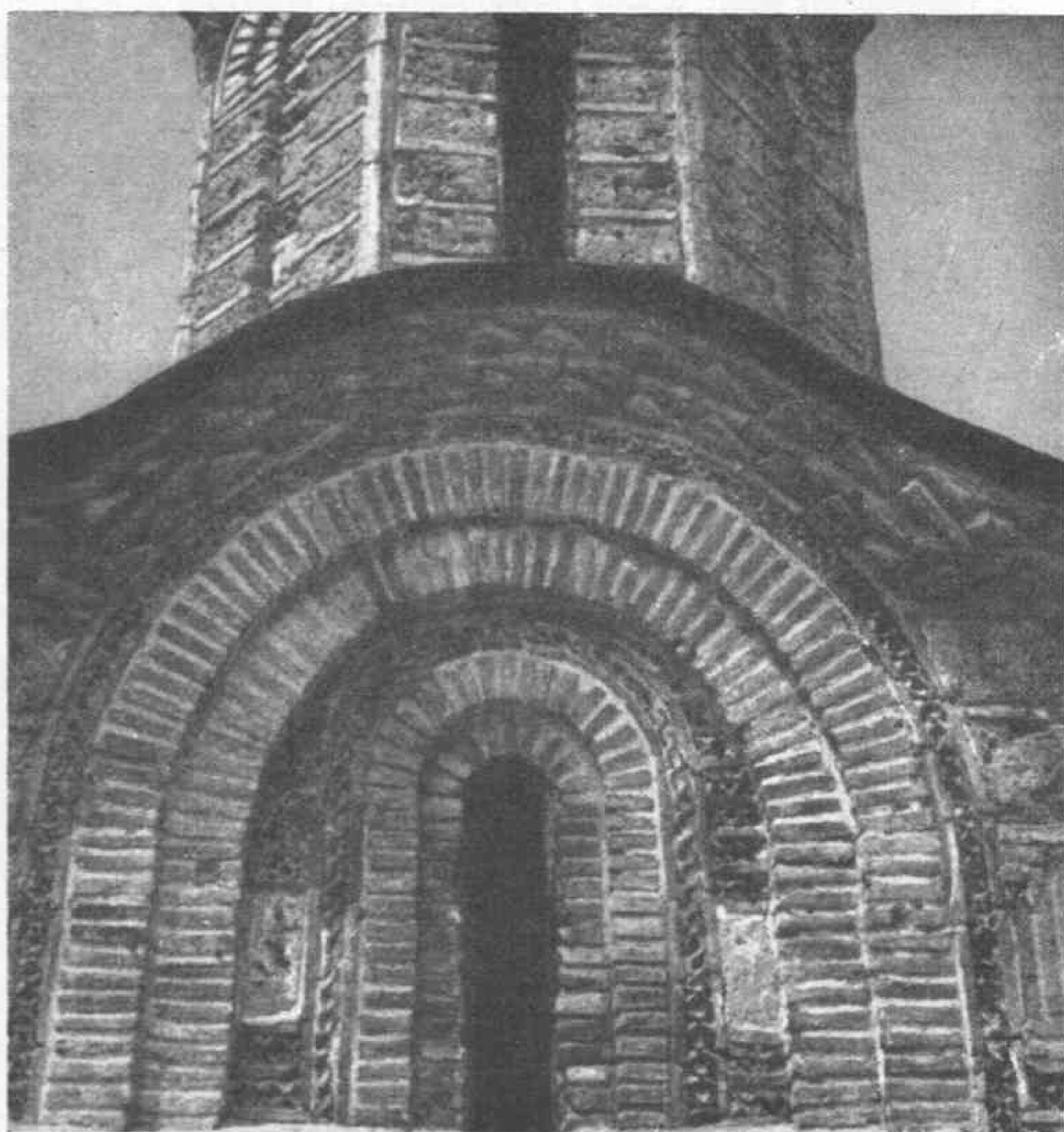
Да видимо најпре где се простирала та стара црква и шта је од ње остало.

Испитивање темеља данашње цркве показује нам извесне карактеристичне појаве из којих се могу извући сасвим конкретни закључци. Темељи подужних зидова такозваног „средишног дела цркве“ који раздвајају бочне бродове од средишног дела били су зидани једновремено са темељима цркве северног и

сл. 24 — Ексонартекс цркве Богородице Љевишке после рестаурације 1950—52. год. (Снимак: К. Денић)

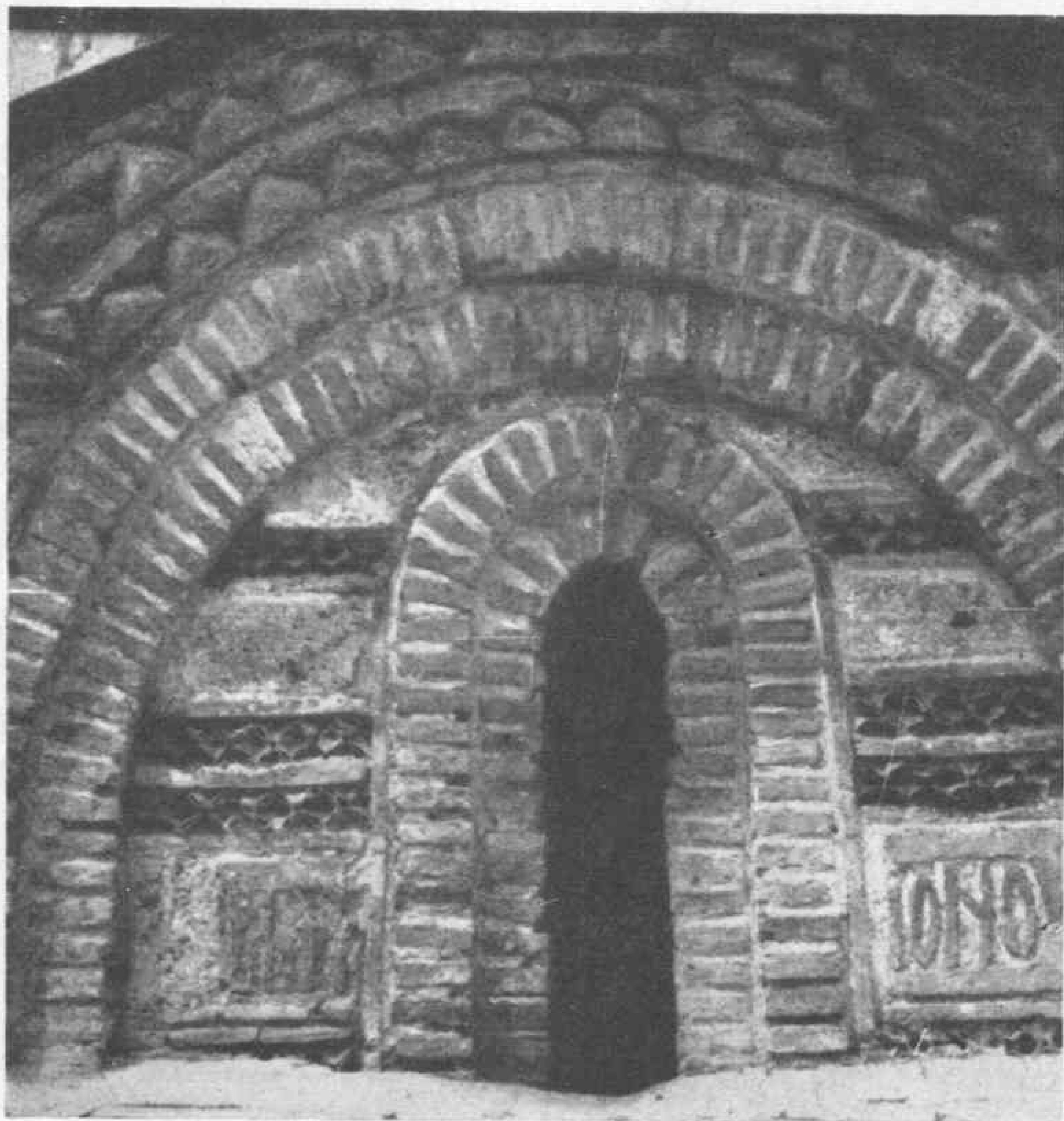
јужног брода, а такође и нартекса. Они су зидани друкчије од темеља који се налазе испод стубаца средњег брода и са овима немају никакве везе; док су први у облику непрекинутог зида на који горњи ступци належу као на једну јединствену греду, дотле су други зидани за сваки стубац засебно. Осим ове битне особине, и сама техника њиховог зидања прилично се разликује. Из ових особина темеља може се закључити: прво, да средишни део старе

сл. 25 — Јужна страна кубичног постоља југозападног кубета цркве Богородице Љевишке после радова 1950—52. год.

цркве није био у темељима издвојен од бочних бродова и нартекса, што значи да су и бочни бродови и средишни део једновремено зидани, а нису додавани једни другима; и друго, да темељи под ступцима средњег брода не припадају тој старој цркви. Да су сви темељи ове старе цркве једновремено грађени може се утврдити и по сачуваним остацима темеља на источној страни испод данашње апсиде, проскомидије и ђаконикона. На западној страни, пак, испод данашњег западног зида цркве налазе се остаци некадашњих стубаца, који су скоро сравњени са земљом. Не само што су се темељи старе цркве простирали испод читавог пространства данашње цркве, већ су на северној и јужној страни постојала одељења према ексонартексу и нартексу, од којих су нам се сачували само темељи и нешто мало зидова, а све се то данас налази под земљом (таб. III, IX).

Сви темељи које смо испитали припадају сигурно старој цркви. Али с обзиром на присуство извесних старих фрагмената који потичу од касноантичких и ранохришћанских споменика морамо претпоставити да је и *ова црква можда подигнута на још старијем светилишту*, јер нису извршена откопавања таквог обима да бисмо били сигурни да под овом старијом црквом не постоје још старији темељи.[114])

сл. 26 — Јужна страна кубичног постоља југоисточног кубета цркве Богородице Љевишке после радова 1950—52. год.

Старој цркви припадају и оба унутрашња подужна зида оба брода — северног и јужног, са својим ступцима, лучно засведеним međупросторима и остацима прозора до линије која је означена на таб. XIV, XV. По овим зидовима, по остацима стубаца у ексонартексу и по остацима темеља параклиса јужно и северно од нартекса јасно се види да је стара црква била у једном тренутку своје историје скоро сасвим у рушевинама. Спољни зидови бочних бродова можда су припадали њој, а можда су и касније обновљени, те и прозори на њима потичу из каснијих обнова. На прву претпоставку наводи чињеница што се на тим зидовима у висини пета прозорских лукова јасно уочава граница од које су додати нови сводови. На другу претпоставку наводе опет стари фрагменти који се налазе нарочито у јужном зиду. Неки од њих, као што су стопа стуба, стабло стуба или римска стела, по својој релативној

хронологији могли су бити искоришћени и за грађење старе цркве, али што се тиче каменог фрагмента са пластиком (сл. 27), изгледа да је он много млађи од те старе цркве и да је могао бити употребљен при једној од њених обнова, као што су друга два њему слична фрагмента (сл. 28, 29) употребљена тек 1306/7. године. На источној страни од ње су остали само темељи и нешто зидова на њима. Све је то данас под земљом, јер је данашњи под виши од

сл. 27 — Фрагмент који је узидан у пиластер јужног бочног брода цркве Богородице Љевишке.

сл. 28 — Фрагмент који је узидан у трифору јужног забата цркве Богородице Љевишке. Снимак представља гипсани одлив фрагмента.

некадашњег најмање за 1,0 m. Најтеже је решити питање западног зида између нартекса и егзонартекса, јер се на њему не може да уочи ништа што би га определило да припада старијој цркви или којој каснијој обнови. У ексонартексу од старије цркве није остало ништа осим стубаца испод данашњег западног зида, а у нартексу део зида између наоса и нартекса, али само до спојница. Средњи део између тих спојница са вратима је сигурно млађи.

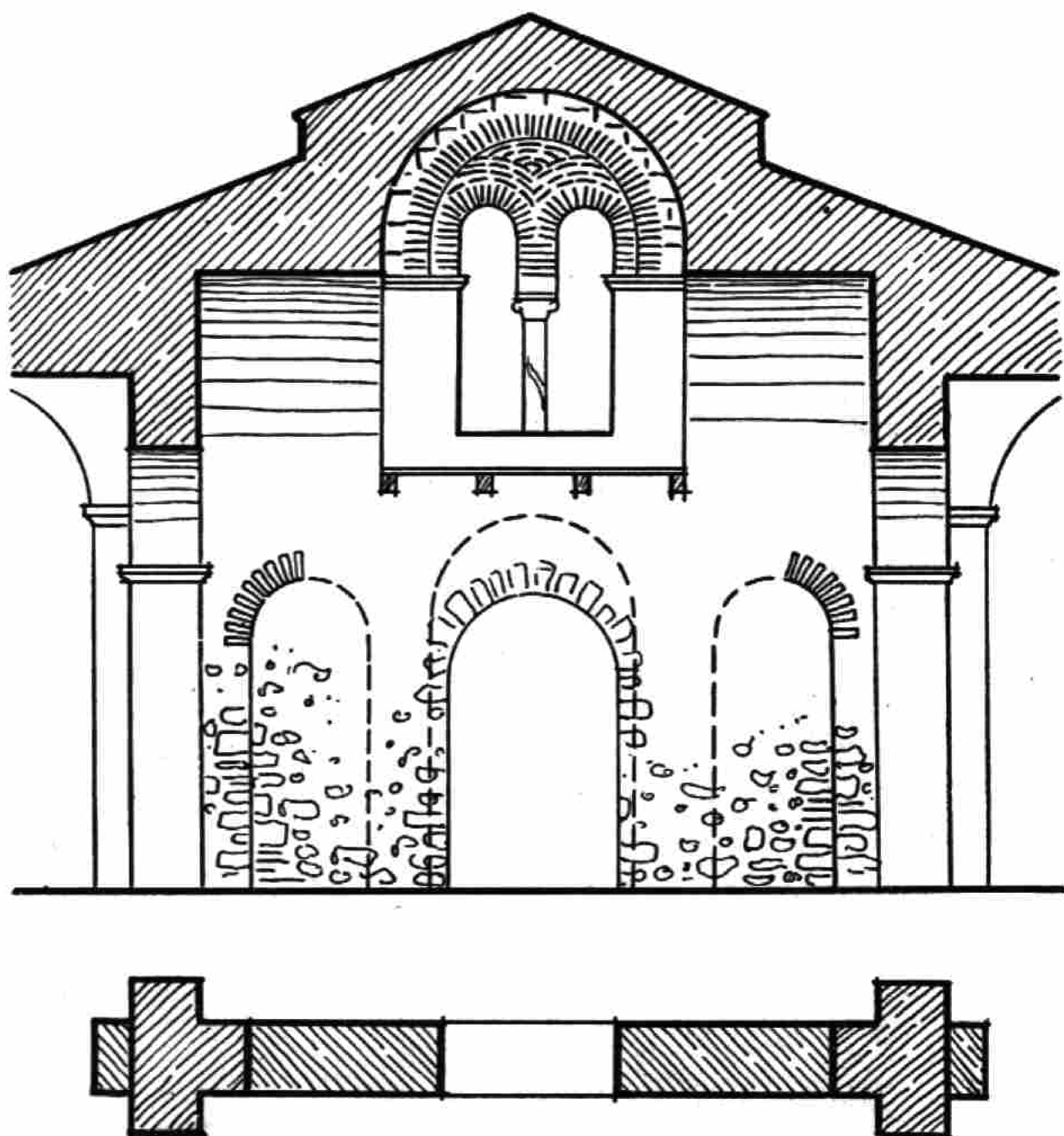
Првобитна црква била је у једном периоду своје историје порушена до оне мере као што смо напред описали, а затим је обновљена. На који начин и шта је том приликом урађено? Није могућно данас тачно реконструисати ту њену прву обнову, али нас извесни подаци сасвим сигурно на њу упућују. Оба унутра-

шња подужна зида остала су и даље порушена углавном до оне мере како је назначено на таб. XIV, XV. Они су свакако са горње стране били само мало изравнати, а остаци старих прозора у њима били су примитивно зазидани. Спољни зидови бочних бродова могли су бити обновљени овом приликом, према другој прет-

сл. 29 — Фрагмент који је узидан у трифору јужног забата цркве Богородице Љевишке. Снимак представља гипсани одлив фрагмента.

поставци коју смо напред изнели. Чини нам се да је она вероватнија од прве. Исто тако, овом приликом могао је бити оправљен и зид између нартекса и егзонартекса, као што је можда био убачен и зид између наоса и нартекса, који је затворио коначно оба бочна пролаза што их је стара црква имала (сл. 30). Изгледа да егзонартекс овом приликом није био оправљен, као што су остали необновљени и бочни параклиси северно и јужно од њега. Њих није више нико никада обнављао и, као што смо видели, од њих су остали само темељи, по којима смо сазнали да је некадашња црква имала и те делове. Цела грађевина је вероватно стављена под један двоводан кров, што је технички било изводљиво. Овом приликом је црква и живописана. Остаци тога живописа су фреске, које смо нашли у спојницама између стубаца старе цркве и додатих пиластера 1306/7. године. Не улазећи у анализу тих

сл. 30 — Попречни пресек кроз нартекс цркве Богородице Љевишке са погледом на западни зид између наоса и нартекса. На цртежу је реконструисан некадањи распоред улаза у средњи брод базилике.

фресака, што излази из оквира ових испитивања, може се сасвим сигурно тврдити да оне никако не припадају унутрашњој декорацији старије цркве, о којој ми ништа не знамо, јер од ње није ништа ни пронађено. Ове фреске су на неким местима прелазиле површине зазиданих прозора, те је, према томе, јасно да су рађене тек при обнављању порушене старије цркве. Једино као потпуно нерешен проблем у тој првој обнови био би источни зид око апсиде, проскомидије и ђаконикона. Та страна цркве била је порушена до темеља, а данас се такође види да је подигнута од тих рушевина до кровних венаца без прекида у зидању и на начин који одговара и осталим деловима из времена 1306/7. године. Дакле, како је тај зид изгледао у време те обнове не може се данас знати. Може се претпоставити да је био прилично трошан, те га је протомајстор Никола порушио 1306/7. године и озидао своју лепу полихромну фасаду, у коју је узидао и познате натписе о епископу призренском Сави и ктитору краљу Милутину.

Као што се види, ова прва обнова старе цркве није била нарочито велика нити је много изменила њен првобитни изглед. Она је изведена сасвим скромним грађевинским средствима. Ни њен живопис није онако солидно рађен нити је био на таквој квалитетној висини као што ће га дати протомајстор краља Милутина, Астрапа. *То свакако не много завидно стање грађевине при којој се налазила тадашња призренска епископија било је један од главних разлога што је краљ Милутин приступио 1306/7. године њеној темељној обнови.*

О времену када је изведена прва обнова цркве нема никаквих историјских писаних података. Најстарији писани податак уопште који можемо да вежемо за ову цркву јесте онај који смо поменули говорећи о седишту призренске епископије из 1018. године. Свакако је већ тада епископија била при овој цркви и после два столећа њу први српски архиепископ Сава издваја из охридске архиепископије и прикључује жичкој. У овоме периоду могло је да настане и њено рушење. Призрен је у то време неколико пута прелазио из руку Бугара у руке Византинаца и Срба, и обратно. Његова историја у то време је врло бурна. Вероватно да у рату између Самуила и Василија II ова црква није страдала, јер су се главни догађаји одиграли далеко од Призрена.[115]) Али већ 1072. године подигнута је буна скопских великаша под Ђорђем Војтехом, и том су приликом устаници прогласили у Призрену за цара Константина Бодина, сина Михаила зетског.[116]) Користећи пролаз Фридриха Барбаросе кроз Србију, и Немања је упао у Призрен,[117]) али га није дуго задржао у својим рукама, јер је долазак крсташа под Цариград искористио бугарски цар Калојан и заузео Призрен.[118]) У свим овим ратовима црква је могла да страда у мањој или већој мери, па да буде после и оправљана. Међутим, за ближе одређивање времена ове оправке може да нам послужи живопис који је откривен у спојницама цркве, као и онај важан тренутак у њеној историји када се призренска епископија издваја из охридске архиепископије и прикључује жичкој. По своме стилу, који није много сродан са дотадашњим српским живописом XIII века, али који не припада никако ни XIV веку, по старосрпском натпису који је откривен на фресци Богородице са Христом Хранитељем и по месту на коме се налази, ова фреска се може ставити у XIII век. Из тога би произишло да је ова прва оправка уследила после одвајања призренске епископије од охридске архиепископије, а свакако пре обнове 1306/7. године. Професор М. Васић је већ претпостављао да су можда Немања или Сава подигли или обновили старију грађевину, која је била дотрајала, па ју је Милутин морао обновити из основа.[119]) Према нашим подацима о старијој цркви, нема разлога за веровање да је Немања могао њу подићи, јер су њени облици, као што ћемо видети, такви да припадају типу много старијих грађевина. Нема разлога ни за веровање да ју је Немања обновио, јер је он Призрен држао врло кратко време; али да је обновљена за време првог српског архиепископа Саве или после њега, то је сасвим могућно.

Фрагмент са скулпторалном пластиком који је узидан у јужни брод споља указује такође на то да је црква обнављана у овом периоду, јер се тај фрагмент свакако не би могао датовати пре XI века, те би се, према томе, обнављање овога зида могло извршити тек после рушења олтарске преграде на којој се тај фрагмент налазио. Додуше, још два фрагмента са јужне трифоре припадају истом времену коме и фрагмент са јужног зида, али су они свакако узидани у трифору 1306/7. године. Могло би се само рећи, ако су сви фрагменти једновремено коришћени, да је и јужни зид обновио 1306/7. године протомајстор Никола при другој обнови цркве.

Широка и ниска стара црква притиснута великим двоводним кровом, каква је морала бити пре обнове 1307. године, а при томе још и оронула, није више одговарала ни потребама, ни укусу, ни духу новога времена. Било је потребно да се изгради таква црква којом ће бити изражена владарска моћ краља Милутина, која ће ударити печат на његове везе са Византијом и на којој ће бити написано да је обнавља зет великог цара грчког кир Андроника Палеолога. И протомајстор краља Милутина Никола добио је врло тежак и деликатан задатак, али је он показао да му је потпуно дорастао. Он хоће да гради велику цркву, какве се граде широм Византије тога времена. Но та нова архитектонска концепција уграђена у стару цркву захтевала је и нове конструктивне елементе. Дрвена кровна конструкција старе цркве одбачена је, и њу су заменили сводови. Ни њени зидови нису били довољни да приме на себе сву тежину читавог сплета сводова, те је било потребно градити нове потпорне ослонце. Широки средњи брод старе цркве био је довољно простран да прими у себе читаву конструкцију византијске цркве уписаног крста, те су у њему уграђена два реда стубаца, у свакоме по четири, и тако су од једног брода старе цркве настала три (таб. IV, V). Уписани крст у основи изражен је помоћу сводова у склопу кровних површина, а сводови се наслањају на разапете луке између нових стубаца и зидова старе цркве. Из те конструкције протомајстор Никола даље развија своју замисао са пет кубета: средњим централним и четири мала угаона. Он засводи и бочне бродове старе цркве, али за то му нису довољни само њени зидови, већ мора уз њене старе ступце да призида нове пиластре, да би своје сводове могао да наслони с једне стране на спољне зидове старе цркве, а с друге на пиластре и разапете луке између њих. *То су они пиластри којима су његови мајстори зазидали остатке живописа старе цркве.* На остацима ексонартекса он је сазидао ексонартекс са спратом, изнад чије је средине подигао звоник. Зид између нартекса и наоса је затворио, оставивши у њему само једна врата, но то је можда било урађено већ приликом прве обнове. Најзад, цео источни зид гради нов. После Николиних завршених радова протомајстор Астрапа је живописао целу унутрашњост цркве; од тог живописа нам се сачувао један мањи део на местима изнесеним у додатку ове студије.

Ето, то је био пут којим се дошло до данашњих облика цркве Богородице Љевишке. Као што се види, тај пут се битно разликује од свих до сада изнетих теза о њеном постанку. Није никада постојала никаква средишна црква која је била у рушевинама и коју би краљ Милутин обнављао, нити су икада додавани бочни бродови и ексонартекс том средишном делу цркве. Постојала је само једна црква на читавом пространству данашње цркве, која је имала и извесне делове изван данашњих видљивих зидова. И од такве цркве су искоришћени скоро сви темељи за градњу нове цркве, стари зидови су укомпоновани у градњу нових, а нови конструктивни елементи петокуполне цркве основе уписаног крста убачени су у средњи брод старе цркве.[120])

Тек после утврђивања пута којим је грађена црква Богородице Љевишке и потпуног раздвајања појединих делова и одређивања коме су периоду припадали, може се говорити о архитектури старије цркве која је постојала на месту цркве Богородице Љевишке, и о новој цркви из 1307. године, коју је створио протомајстор Никола, јер је промена настала овом обновом толико велика да се заиста може говорити о једној новој архитектури, која се потпуно разликује од старе. Сада ће нам бити много лакше да разумемо појаву извесних елемената и особина архитектуре овога времена и стила, који су до сада били недовољно објашњени или се њихова појава приписивала узроцима који нису на њих стварно утицали.

НИКОЛѢПРОТОМАСТОРУ·НАСТРАПУПРОТОМАСТОРУ

IV

АРХИТЕКТУРА ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ ДО ОБНОВЕ 1307. ГОДИНЕ

Стара црква имала је облик тробродне базилике. Била је дуга 26,10 m, а широка на западној страни 21,00 m (спољне мере). Унутрашњи простор базилике био је подељен са два реда стубаца на три брода (таб. V, VI). Сваки ред је имао по пет стубаца пресека 0,80 × 1,30 m и шест међупростора, који су били лучно засведени. Ширина међупростора износила је између 1,95—2,00 m, осим ширине између пиластера нартекса, која је била око 2,80 m, и пиластера и ступца на источној страни, која је износила око 2,40 m. Средњи брод био је више но двоструко шири од бочних бродова; његова ширина била је 7,00 m, северног 3,0 m, а јужног 3,10 m. Бродови су се на источној страни завршавали проскомидијом, апсидом и ђакониконом. Апсида је имала спојља тространа трапезаст облик са странама дугим 3,50 m, а проскомидија и ђаконикон били су полукружни. Вероватно је унутрашњи облик проскомидије, апсиде и ђаконикона био полукружан, али то није потпуно утврђено.

На западној страни базилика је имала нартекс, који је био одвојен од наоса са два ступца према средњем броду, између којих су била три пролаза. Средњи пролаз био је вероватно шири од оба бочна, који су били широки око 1,20 m. Пролази су били лучно засведени и теме им је било високо око 4,30 m од пода (од данашњег нивоа само 3,30 m). Оба бочна брода изгледа да су се продужавала и поред нартекса све до западног зида. Ширина нартекса била је око 3,20 m.

Испред нартекса цркве, целом ширином простирао се ексонартекс. Он је био отворен и на западној страни имао је три лучно засведена улаза. Ширина средњег је износила 6,80 m, а бочних по 2,20 m. Ширина ексонартекса била је око 3,00 m. Из ексонартекса улазило се у храм кроз три пролаза, од којих је сваки одговарао једном броду. Средњи пролаз је вероватно био нешто шири од оба бочна.

Поред нартекса и ексонартекса и са северне и са јужне стране налазила су се по два параклиса. Параклиси нису били нарочито

велики: ширина западних била је око 2,00 m, а дужина око 3,40 m; источни су имали исту ширину, али су били краћи за око 0,40 m. Како се улазило у параклисе, да ли из ексонартекса или из бочних бродова, није утврђено.

Изгледа да базилика није имала атријум. Испитивања око северозападног угла, мада нису била обимна, дала су у том погледу негативне резултате. Ипак, било би потребно то темељније испитати и откопати цео простор испред западне стране цркве.

Овакав хоризонталан пресек базилике био би у висини доњих прозора (таб. V). Колико је прозора било на спољним бочним бродовима не знамо, јер данашњи прозори можда не припадају базилици. Но како се они налазе према унутрашњим међупросторима средњих зидова, могућно је да је и базилика имала исти распоред прозора, само што их није могла имати шест, због параклиса према нартексу, већ само пет.

Што се тиче хоризонталног пресека базилике кроз темеље, он би дао нешто друкчију слику од слике у висини прозора (таб. III). Средњи подужни зидови су у темељима пуни, а и нартекс је потпуно одвојен од наоса пуним темељима. Западни зид у темељима није испитан, те није познато да ли се испод њега налазио пун темељ или је сваки стубац имао засебан темељ. С обзиром на зидање у наосу, могло би се претпоставити да је и ту био пун зид.

Снимањем и исцртавањем основе базилике добијамо једну правилну и симетричну слику. Углови под којима се главни зидови сустичу и укрштају јесу прави, а подужни и попречни зидови су међусобно паралелни.

Средњи брод базилике издизао се изнад бочних бродова. Наос је био осветљен са десет прозора, који су се налазили на унутрашњим подужним зидовима, а нартекс још са два. Сваки зид је имао по шест прозора (таб. VI). Ширина прозора била је 0,80 m, а висина 1,50 m. Били су засведени полукружним луком израђеним од опеке. Доња ивица била је уздигнута изнад некадашњег пода око 5,80 m. Изнад сваког доњег пролаза налазио се по један прозор. Висина ових пролаза од пода до темена износила је око 4,90 м. Висина средњег брода могла је износити око 8,00 m од пода до таванице.

Део изнад нартекса није довољно јасан, јер се није могло да утврди тачно шта ту припада базилици, а шта каснијим обновама. Могло би се претпоставити да је издигнути средњи брод ишао све до западног зида између нартекса и ексонартекса. На ту идеју нарочито наводи велики лучни отвор који везује данас звоник са катихуменом.

Што се тиче параклиса са стране нартекса и ексонартекса, они су били ниски судећи по пронађеним зидовима, који су били врло танки (таб. V, VII). Имали су дебљину од свега 0,45 m, која је мања од нормалне дебљине зидова од камена, те свакако нису били високи, нити су могли да носе нешто теже изнад себе.

Ексонартекс је вероватно имао само приземље, јер је тешко претпоставити да је изнад великог западног отвора могао бити још какав већи зид. Тај предњи део био је вероватно низак.

О техници грађења базилике могло се прикупити доста података. Базилика је била фундирана на солидном песковитом слоју који је још ојачан шљунком. То је слој који је река Бистрица нанела у своме меандрирању, или још при стварању свог речног корита. Темељни зидови су свуда пуни, па чак и оба средња зида наоса испод стубаца. Дебљина темељних зидова код оба подужна средња зида наоса износила је 0,75—0,80 m, односно темељи су имали исту дебљину као и зидови. Код темеља параклиса дебљина је била око 0,80—0,90 m, иако су зидови изнад њих били много тањи. Изгледа да стопа темеља није нигде специјално зидана, односно није нигде проширивана. Дубина темеља била је око 1,20 m од некадашњег пода базилике, што значи да су темељи били испод зоне смрзавања. Они су озидани ломљеним каменом кречњаком и облутком и солидно заливени кречним малтером. Одмах изнад темеља налазио се либажни слој од три реда опеке. Уопште узето, може се рећи да је црква била врло добро фундирана, што се повољно одразило на читав ток њеног дугог живота. Чак и када је била по други пут обновљена, када су додати многи делови којима су темељи били оптерећени на сасвим други начин него што је то био случај при њеној првобитној конструкцији, темељи нису попустили.

Спољни обимни зидови базилике били су озидани ломљеним каменом и облутком. Унутрашње лице није било нарочито пажљиво извођено. Спољно лице зидано је већином од мањих притесаних квадера тврдог камена, а понекад и од сасвим отесаних. Спојнице фасадних површина скоро увек су попуњаване са неколико ситнијих парчади опеке. Стране унутрашњих стубаца базилике које прелазе у лук озидане су опеком, а средина ступца је попуњена ломљеним каменом и облутком. Спојнице између опека су прилично дебеле, али обично тање од опека. Луци између стубаца код оба унутрашња подужна зида озидани су правилно опеком. Луци су полукружни. Изнад њих зид је озидан само каменом, који је или од речног облутка или мало притесан. И сви луци базиликалних прозора изведени су само опеком. Ступци експонартекса били су озидани притесаним каменом и опеком у слојевима. Зидање је врло солидно. Опека је квадратног формата, величине 30×30 cm. Кречни малтер је са непросејаним или бар са крупно просејаним песком. Дебљина зидова се кретала између 0,80 и 0,90 m; унутрашњи су били дебели 0,80 m, а спољни вероватно 0,90 m.

Овакви зидови су били унутра малтерисани, а споља вероватно само фуговани, јер се уочава да су спољне фасадне површине озидане много брижљивије и нешто бољим материјалом него унутрашње.

Од кровне конструкције првобитне базилике није очувано ништа. Али на основу конструкције преосталих зидова и њихових распона, као и на основу читавог архитектонског склопа грађевине, може се претпоставити да је базилика имала дрвену кровну конструкцију, која је оздо била видљива. Чист распон средњег брода од 7,00 m био је уобичајен распон средњих бродова

мањих базилика, који је могао да буде премошћен само једном обичном, једноставном дрвеном гредом. Кровна конструкција мора да се састојала још од низа везача. Решење везача се не зна, али би се могло свести на неки простији облик столице (таб. VI).

Од кровног покривача базилике сачувало се доста остатака. Она је била покривена црепом и ћерамидом. Неколико остатака тих црепова пронађено је у унутрашњости цркве, али је најлепше очуван примерак пронађен у сонди бр. 10 (види последње поглавље — додатак), где су се очувала два црепа са ћерамидом поклапачом у онаквом положају у каквом су лежали и на крову. Црепови су били дуги 45 cm, а широки 32 cm; дебљине су 3,0 cm. Са ове дуже стране имали су испуст висок 2,0 cm. Црепови су постављени један поред другог, а саставци су били покривени ћерамидом. Ћерамиде су имале облик данашњих машинских ћерамида. Дужина им је била 45 cm, и биле су клинастог облика: на једном крају пречник им је износио 16,0 cm, а на другом 24,0 cm. На ужем крају са горње стране налазила су се два испуста; они су улазили у одговарајућа удубљења, која су постојала на другом крају са унутрашње стране. Испод ћерамиде је постављен кречни малтер, и то у толикој мери да је шупљина под ћерамидом била потпуно испуњена. Малтер је био врло мастан и са туцаном опеком. Овакав кровни покривач био је постављен свакако на дашчану подлогу, која је била причвршћена за рогове.

Не зна се какав је под имала базилика, јер није пронађен никакав остатак тога пода. Да ли је био од опеке, од обичних камених плоча или обрађен богатије у облику мозаика, остаће и даље проблем за решавање. Већа ископавања у наосу цркве можда би могла дати какве позитивне резултате.

Није познато како је базилика првобитно, пре прве обнове, била унутра декорисана; од те декорације није ништа пронађено, јер је потпуно уништена. Судећи према преосталим зидовима базилике, изгледа да је она била прилично дуго запуштена пре но што је поново оспособљена за употребу. Живопис који је пронађен у спојницама зидова, на површинама зидова базилике, не припада никако времену њеног постанка, већ много каснијим обновама. Некакве камене пластике у њој није било. Једино место на коме се она можда налазила могао је бити иконостас. Фрагменти бр. 9, 11 и 12 (сл. 27, 28 и 29) потичу врло вероватно од каквог иконостаса базилике. То можда није био њен првобитни иконостас, али је могуће да је израђен касније, у XI веку. По свим овим врло слабим налазима рекло би се да је унутрашња декорација базилике била прилично сиромашна, што је могло да одговара и њеним скромним облицима.

Изгледа да спољне фасадне површине базилике нису биле ничим нарочито украшаване. Оне су деловале на посматрача само употребљеним материјалом за зидање, који се састојао из камена и опеке. Опека је била сигурно видљива, нарочито на луцима базиликалних прозора, што је тим фасадама давало нарочиту живост. Никаква друга пластика није била употребљена. Једина места на којима се она још могла налазити били су прозори спољних

бродова и прозор апсиде, али како су они били решени код базилике, непознато је.

Време када је била подигнута базилика на месту цркве Богородице Љевишке, као што смо видели у одељку о историјским подацима, није нам познато. До сада није пронађен ниједан историјски податак који би нам рекао чија је то била задужбина и под којим је условима подигнута. Нађени новац цара Романа I Лакапина и његовог сина Христофора можда би могао да буде један од података за приближно одређивање старости ове базилике, а исто тако и чињеница да је при њој било седиште најстарије призренске епископије. Али то још није довољно, те ћемо покушати да њену старост одредимо и према сродности њене архитектуре са грађевинама које су јој сличне и чије је време постанка бар донекле одређено.

Наша базилика припада оном основном типу базилика за који је један историчар архитектуре дао ову кратку и општу дефиницију: „Базилика је правоугаона зграда која је подељена на три дела са два паралелна реда ослонаца, на којима почива кровна конструкција на две воде." Зграда такве основе била је омиљена како у Цариграду тако и у свим деловима хришћанског Истока, па је примењивана и у грађанској архитектури.[121]) Из тога разлога има врло много остатака разорених базилика, а има их и доста које су добро очуване. Тај основни програм базилике који видимо у дефиницији по потреби је проширивaн, те постоје и базилике са више од три брода и са другим просторијама, које су прикључене уз бродове или се налазе у њиховом продужењу. И димензије су им одређиване према потреби, тако да постоје врло велике базилике дуге до стотину метара, а има их и сасвим малих. Једна од главних разлика између базилика састојала се у начину покривања бродова: док су једне засвођене, друге су имале дрвене таванице са видљивом кровном конструкцијом. Као што је већ речено, наша базилика припадала је свакако овом другом типу. Но овај општи програм није много мењан: средњи брод се завршавао апсидом, а бочни бродови су се могли завршавати проскомидијом и ђаконикoном, као што је био случај и код наше базилике, или су могли бити без њих, односно њих су онда замењивале мање нише. На западној страни базилике су имале увек нартекс, који је у разним крајевима различито решаван. Нартекс је могао имати скроман облик неког трема, као што мислимо да је био и код призренске базилике, а са његових крила могле су се дизати високе куле, као што су имале сиријске базилике или чак и много млађе, на пример црква Св. Софије у Охриду. Простор нартекса захватао је само ширину бродова, или је нешто мало испадао упоље, или су пак читаве просторије биле прислоњене лево и десно уз њега, односно изван платна бочних бродова. Неке велике базилике имале су још испред западне стране атријум, који наша вероватно није имала.

У време грађења призренске базилике Призрен је свакако припадао Византији; стога и нашу базилику можемо сматрати византијском грађевином. Она је настала у провинцији Византије, те има све карактеристичне црте једне провинцијске базилике. Као што смо видели, још у XI веку призренска епископија је епи-

скопија трећег реда. Грађење базилика одржало се нарочито дуго баш у провинцији. Око 983. године македонски цар Самуило гради базилику на острву Аилу на Малој Преспи, а из прве половине XI века је можда и базилика Св. Софије у Охриду. Највећи број базилика је разорен до те мере да су нам остали само њихови темељи, односно основе, и можда нешто зидова, те ћемо стога упоредити баш неке основе базилика које су се сачувале и које су, чини нам се, сличне са основом наше базилике, мада не знамо да ли су оне заиста имале каквог стварног утицаја једне на другу.

Пример основе наше базилике није усамљен. Релативно недалеко од ње, у Царичином Граду код Лебана, наилазимо на читаву групу базилика. Царичин Град је био византијска варош, и са пуно основа се претпоставља да је он Јустинијана Прима.[122]) Наша базилика се свакако не може много упоређивати са великом епископском базиликом на акропољу Царичиног Града, нити ма са којим другим базиликама које су подизане у већим центрима, јер су те базилике грађене врло раскошно, са каменим стубовима, на којима су капители са богатом пластиком, а зидове и подове су им покривали мозаици. Наша је грађена у много скромнијим размерама и од много скромнијег материјала, али ипак можемо да утврдимо да, што се тиче општих концепција у архитектури, постоји велика сродност. Наша базилика имала је скоро исти спољни облик источне стране, односно исте облике апсиде, проскомидије и ђаконикона, као и базилика на акропољу Царичиног Града. Но нашу пажњу нарочито привлаче мале базилике које се налазе у непосредној околини Царичиног Града, као што су тробродна базилика у селу Свињарици, затим тробродна базилика у селу Радиновцу на брду Каљаји, и једнобродна базилика у селу Рујковцу.[123]) Обе базилике у селу Свињарици и на брду Каљаји сличне су међусобно по своме општем распореду, величини и употреби материјала. Код обеју се средњи бродови завршавају апсидама, а на западној страни имају нартексе са по три просторије, од којих крајње испадају мало изван спољног лица оба бочна брода. Код треће, једнобродне базилике у селу Рујковцу оне излазе много више, тако да су две бочне просторије потпуно изван лица главног брода. Сви ови елементи укомпоновани су на исти начин као и код наше базилике, и код сваке од њих можемо наћи по нешто што је примењено на исти начин као и код призренске базилике. Општа композиција трију бродова базилика не разликује се код њих много: увек је средњи брод најшири, а два бочна су ужа и одвојена међусобно са два реда стубаца. Чак се ни њихове ширине не разликују много једна од друге: средњи брод базилике у селу Свињарици широк је 6,80 m, на Каљаји 6,40 m, а код наше 7,00 m. Бочни бродови код свињаричке базилике широки су по 2,70 m, на Каљаји 2,50 m, а код наше 3,00 m. Па чак ни главне димензије не разликују се много међусобно: дужине мерене по спољним бочним странама износе код свињаричке базилике око 22,80 m, на Каљаји 21,00 m, а код наше 26,10 m. Ширине западних страна код обеју првих базилика су по 17,00 m, док је код наше 21,00 m. Бочне просторије према нартексу и ексонартексу код наше базилике излазе изван спољног лица бочних бро-

дова, као и код базилике у селу Рујковцу. Нарочито је упадљива сличност распореда и одвајања нартекса код наше базилике и свињаричке (сл. 31). Два ступца на западној страни наоса, односно средњег брода, постављена су потпуно исто као и код наше базилике.

И у погледу материјала од кога су зидане и у погледу начина зидања уочава се код ових базилика велика сличност. Оне су зидане опеком и каменом, као и наша базилика, и то на познати начин: ступци само од опеке (код базилике у Призрену и са нешто камена), а зидови од камена са либажима од опеке. У цркви Богородице Љевишке није извршено такво откопавање којим би се евентуално добили подаци о поду базилике, али подови свињаричке базилике и оне на Каљаји били су израђени од опека, као и под гробнице на јужној страни базилике у Призрену.

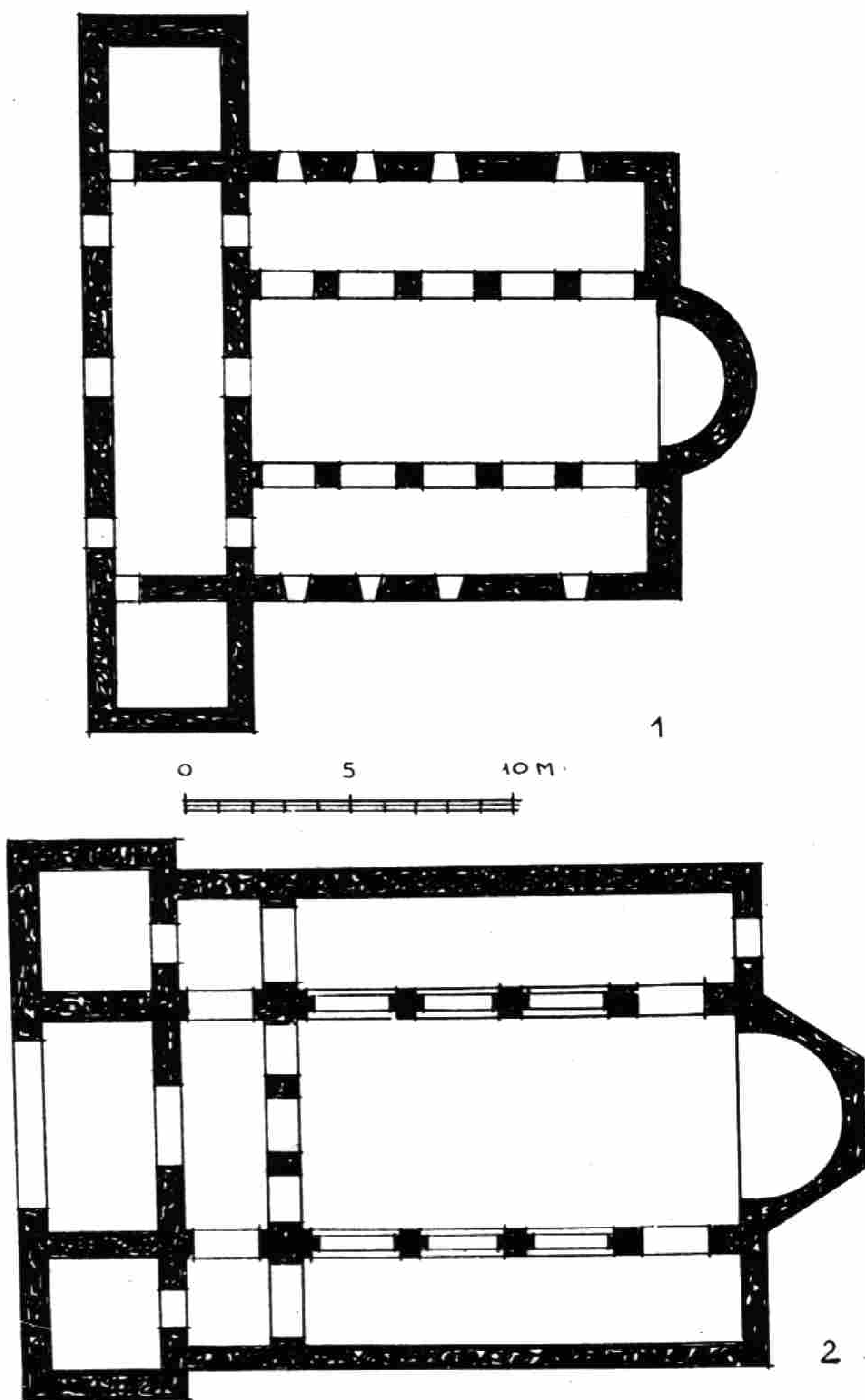
Призренској базилици је врло блиска својом основом и димензијама базилика чији су остаци откопани у Мариовском Суводолу код Битоља. И она је била тробродна, са нартексом, ексонартексом и бочним просторијама покрај њих, као и базилика у Призрену. Средњи брод ове базилике широк је 6,10 m, а бочни су широки по 2,85 m; нартекс 2,80 m, а ексонартекс 3,00 m. И она је имала зидане ступце правоугаоног пресека, који су делили средњи брод од бочних, само је средњи брод (изузимајући нартекс) био нешто дужи од средњег брода призренске базилике. Франце Месеснел ставља ову базилику, према нађеним фрагментима, у прву половину VI века.[124])

Својим димензијама, ширином трију бродова од укупно 15,00 m и дужином од 22,00 m, мада сасвим упрошћеног облика, слична је нашој базилици и гробљанска базилика у Стобима.[125]) Градска базилика у Стобима припада другом типу великих и раскошно грађених базилика — са дугим низом мермерних стубова, са богато скулптованим капителима, са галеријама — и, осим опште концепције, призренска базилика не би имала с њом никакве везе. Градска базилика у Стобима је скоро двапут већа од призренске: њен средњи брод је широк 12,5 m, а бочни су широки по 6,35 m. Укупна дужина јој је преко 48,00 m. Са овим димензијама она спада међу највеће базилике.

Један нешто даљи тип тробродне базилике од наше призренске јесте базилика у селу Ћурлине код Ниша,[126]) чије се димензије (дуга је 20,50 m, а широка 16,10 m) и облик, као и распоред просторија на западној страни, приближавају нашој базилици. Ексонартекс базилике у селу Ћурлине заузима ширину сва три брода, а са јужне стране испада изван лица бочног брода још једна просторија, које нема на северној страни.

Овом типу базилика припадала би и базилика у граду код Пловдива, која је била тробродна, са зиданим ступцима, дуга скоро као и призренска, 26,40 m.[127])

Својим обликом основа неке базилике у Грчкој могу се упоредити са овом призренском, као и са цариЧинским базиликама, јер садрже извесне сличне елементе, мада су оне по своме пространству веће од ових. Када изузмемо атријум и просторије

сл. 31 — Шематски приказ основа двеју ранохришћанских базилика:
1 — основа базилике у Бинбир-Килисе (по Grawfoot-u)
2 — основа базилике у с. Свињарици код Царичиног Града (Лебане).

око њега код старохришћанске базилике α у Теби у Тесалији, остаје нам само основа базилике, која је врло слична призренској. Крај њене припрате налазе се по два простора, који сасвим излазе изван бочних лица базилике. Улаз у средњи брод је са три пролаза а према бочним бродовима су такође улази. Све је ово типично за базилике ове врсте и врло се мало мења. То што смо видели код тробродне базилике у Теби показује нам и основа базилике у Сукиону. Уместо по два простора са стране припрате, она има по један, који је такође потпуно изван спољног платна бочних бродова, а распоред пролаза из припрате у бродове је опет исти. Западни део основе тробродне базилике Δ у Теби у Тесалији решен је као и код базилике у Сукиону, а такво решење је и код призренске базилике. Тробродна византијска базилика из X века у старој Спарти показује извесне сличности, осим у постављању она два стуба између припрате и средњег брода и у спољном тространом облику апсиде, јер су три раније базилике имале полукружне апсиде.[128])

По својим димензијама (дужина 25 m, ширина средњег брода 5,62 m и бочних бродова 2,77 m) и својој композицији са три брода, нартексом и одељењима поред нартекса, откопана базилика у Никополису (Грчка) врло је слична базилици у Призрену. У Грчкој су откопани остаци врло великог броја базилика (преко 70) и професор Сотирију их је класификовао у три групе. Базилике прве групе, којој припада и ова наведена, по својој архитектури су доста блиске базилици у Призрену, али све оне, као и царичинске, припадају V и VI веку.[129])

Међу свим овим базиликама Грчке можда је најсроднија са базиликом Богородице Љевишке и по својој архитектури и по времену у коме је настала базилика Св. Параскеве, која се налази на путу Трикала—Лариса, 12 km далеко од Трикале на месту Палеогардики. То је базилика средње величине, као што је била и призренска, и чије бродове деле два реда стубаца, са по четири ступца у реду, баш као и код Богородице Љевишке. Она је нешто мања од ње: средњи брод јој је широк 5,55 m, а бочни бродови су широки по 2,60 m. Имала је само нартекс, а не и ексонартекс. Исто тако није имала ни проскомидију ни ђаконикон. Професор Орландос је дао и њену реконструкцију горњих делова који су порушени, и по тој реконструкцији она је врло блиска могућем изгледу призренске базилике. Базилика у Палеогардики била је такође епископска базилика и најстарији подаци о њој постоје из времена Василија Македонца Бугарохтона.[130])

Друге базилике не показују толику сличност са базиликом у Призрену као што је случај са групом царичинских базилика и групом базилика у Грчкој. Разлика је нарочито осетна у пропорцијама, односно у односу између дужине и ширине базилике. Тако је, на пример, базилика у Месемврији (Стара митрополија), која би била један упрошћенији тип базилике у Призрену, краћа а шира. Дужина јој је, заједно с апсидом, 25,50 m, а ширина сва три брода 20,20 m. Сам средњи брод шири је за више од 2,00 m од наше базилике.[131])

Велика базилика у Абоба Плиски има типичан распоред пролази из нартекса у бродове, као и све које смо до сада навели, али распоред стубова између бродова је нарочито раскошан, као и сав материјал од кога је ова базилика грађена, те у том погледу базилика у Призрену још једном потврђује свој провинцијски карактер. Тространи спољни облик апсиде у Абоба Плиски је исти као и код наше, али су проскомидија и ђаконикон имали такође тростране облике, какви су у Призрену примењени тек у обнови краља Милутина.

Иако су доста близу једна другој, базилика Св. Ахилија цара Самуила и призренска базилика не показују такву сродност као што би се могло очекивати. Обе су биле хеленистичког типа са дрвеним таваницама, али Самуилова базилика имала је и трибине изнад бочних бродова, као Стара митрополија у Месемврији, док призренска базилика није имала трибине. По облицима би се рекло да је призренска базилика можда знатно старија од базилике Св. Ахилија.

Општи распоред просторија који уочавамо код наше базилике наћи ћемо и код већине ранохришћанских базилика. Упоредимо само њену основу са основом базилике Св. Јована Студита у Цариграду из V века (463. год.): три брода, од којих је средњи шири од оба бочна, имају на западној страни нартекс, који је троделан и сваки део одговара једном броду. Према средњем броду су три пролаза, а према бочнима по један. Спољни облик апсиде је тростран. Све је то врло слично са нашом базиликом. Па чак и даље од Цариграда, преко Средоземног мора у Северној Африци, где је хришћански живот био необично жив, наилазимо на многобројне базилике које имају основни распоред сличан или исти као наша. Наведимо само два примера: базилику Св. Варваре и базилику Св. Сергија у Старом Каиру.[132])

Но има основа базилика које су међусобно врло сличне, али се из њих могу да створе различите суперструктуре. Као што смо већ навели, код многих базилика у Сирији основе су врло сличне свим основама о којима је до сада било говора, али архитектура тих базилика умногом се разликује од архитектуре ових првих. Не само што су сиријске биле засвођене и што је материјал за грађење био одлично тесани камен већ су и решења била различита. Западна страна ових базилика нарочито је изгледала монументално, са великим тремом и кулама на његовим крилима. То, међутим, код призренске базилике изгледа да није постојало.

Већина ових базилика није тачно датована, већ је претпостављено могуће време њиховог постанка. Тако се за царичинске базилике претпоставља да потичу из VI века н.е. За базилику из села Ђурлине В. Марковић мисли да је старија од XII века,[133]) а за базилику у Месемврији В. Иванова претпоставља да потиче из X—XI века, а можда је и старија.[134]) Као што видимо, разлике у датовању су приличне, али је то сасвим оправдано и разумљиво ако се узме у обзир да је базилика тип грађевине који се гради као просторија за тржишта, судове и скупове још пре почетка хришћанства, па све до XI и XII века. С обзиром на до сада изне-

сене податке о нашој базилици, не бисмо могли рећи да је она млађа од IX века, али је можда и нешто старија од тог времена. На такав закључак упућују и њена архитектура, и историјски подаци којима се с њом може повезати седиште призренске епископије, и пронађени новац цара Романа I Лакапина, а и стари фрагменти са порушених храмова који се налазе у њеним зидовима. Ови фрагменти нарочито говоре против старијег датовања призренске базилике, а историјски подаци и њена архитектура против млађег.

V

АРХИТЕКТУРА ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ ИЗ ВРЕМЕНА ОБНОВЕ 1307. ГОДИНЕ

ПОЛОЖАЈ И ОРИЈЕНТАЦИЈА

Положај цркве Богородице Љевишке и после обнове 1307. године није се променио, већ је остао исти као и код старе базилике, и стога би, можда, било умесно да се о положају цркве говори на почетку одељка о архитектури старе цркве. Но како је овај положај везан и за данашњи Призрен и изглед данашње цркве, то ћемо о њему говорити овде, јер нам Призрен из времена базилике није довољно познат.

Црква Богородице Љевишке налази се у самој вароши Призрену, на десној обали реке Бистрице, у ономе делу који је сасвим раван и од кога почиње Призренско поље. То је део који су Турци назвали Атик-махале, и који је тако и забележен на картографском снимку Призрена из 1913. године.[135]) Поље се назива и Левишко, по цркви Богородице Љевишке. Иако је црква по пространству прилично велика, њу је тешко угледати из даљине. Не види се стога што није на узвишеном месту и што су јој се варошке зграде толико приближиле да су се донедавно њихови кровови наслањали на њу. Са јужне стране постојали су у њеној близини дућани,[136]) а тек недавно је и са источне стране срушена једна кућа која се такође наслањала на саме зидове цркве. И са северне стране дворишни зидови околних зграда оставили су јој мали тесан пролаз од свега 1,50 m ширине, који је тек приликом рестаурације проширен. Ексонартекс цркве налази се непосредно на улици и поред њега с тешком муком протиче саобраћај. Двориште цркве ограђено је са јужне стране ниским каменим зидом.

Како је изгледао амбијент око цркве у доба краља Милутина и још пре њега, у доба првобитне цркве, ми данас не знамо. Из тога времена није око цркве ништа откопавано нити пронађено. Да ли се црква и онда налазила у самој вароши или је била изван ње, није познато. Остаци старога призренског града, са старим подграђем на падини испод града, налазе се доста далеко од ње, а још даље уз реку Бистрицу у клисури наилазимо на остатке

манастира Св. Арханђела, задужбине цара Душана, где се и пре подизања те задужбине налазила нека старија црква.[137]) Предање које се и данас одржава у народу каже да се стара црква налазила некад на левој обали реке Бистрице, јер је она тада протицала северно од цркве, па је затим река изменила свој стари ток, те данас протиче јужно од ње. Извесно је да је терен око старе цркве засут за око 1,00 m, и да је ниво пре хиљаду година био око ње нижи. Ово је могло да наступи и због меандрирања реке Бистрице, а и због нормалног насипања терена, које се јавља код старих насеља.

Црква је оријентисана у правцу исток—запад, с апсидом на истоку и улазом на западу. Оријентација не одступа од овога правца ни за један степен.[138])

ОСНОВА ЦРКВЕ

Хоризонтални пресек данашње цркве у висини доњих прозора показује нам облик цркве и распоред њених простора. Основа има облик правоугаоника, са дужом страном од 26,10 m и ужом од 17,00 m (спољне мере). Унутрашњи простор је са четири реда стубаца подељен на пет бродова, према којима се на западној страни налазе нартекс и ексонартекс. На источној страни средњи брод се завршава апсидом, а оба крајња бочна брода проскомидијом и ђакониконом. Нартекс није потпуно одвојен од наоса, већ је само наглашен затварањем некадашњих пролаза базилике у зиду између наоса и нартекса (таб. IX).

Средњи брод цркве широк је 3,40 m, а следећа два, која ћемо звати северним и јужним узаним бродом, широки су по 1,05 m. Ове ширине су мерене од ступца до ступца и од пиластера до зида, мада су стварни простори шири када се узму у обзир и дебљине стубаца, односно лукова.

Уписани крст у основи изражен је помоћу четири свода, у чијем се пресеку налази централно кубе. Хоризонталан пресек кубета са унутрашње стране је кружан, а споља осмостран. Кубе образују тамбур и калота. Оно почива на сводовима који образују крст и на пандантифима, помоћу којих се прешло из четвртасте основе, коју образују сводови, у кружну основу кубета. Пандантифи кубета су споља маскирани рогљевима, који образују коцкасто постоље. Свака страна кубета има по један висок, једноставан, лучно засведен прозор. Прозори су широки 0,35 m, а високи 2,00 m. Висина страна тамбура од коцкастог постоља до темена износи 2,70 m. Како су све стране тамбура озго завршене лучним венцима, то кубе има таласасту завршну линију. Сводови уписаног крста су полуобличасти, и два и два супротна су по дужини једнаки: источни и западни су дуги по 3,00 m, а северни и јужни по 1,80 m. На источни и западни свод настављају се још два полуобличаста свода, који су нижи за по 0,30 m. Изнад олтарског простора, а између конхе апсиде и источног нижег полуобличастог свода, простор је покривен једном калотом. Њу носе

са северне и јужне стране узани прислоњени луци, а са западне стране ојачавајући лук, који се ослања једним делом на зидове, а другим на испуштене конзоле. Овај источни део од централног кубета до апсиде је дужи од западног, те је кубе према томе централном делу померено ка западној страни. Сви ови сводови почивају на луцима који су разапети између стубаца и зидова. Висина сводова који образују крст је од пода до темена 9,00 m, а висина централног кубета од темена до пода 14,08 m.

Иако су северни и јужни свод који образују крст изнутра полуобличасти, забатни зидови који се према њима образују изражени су споља преломљеним луцима. На њима се са сваке стране налази по једна трифора. Међупростори између кракова крста изнад узаних бочних бродова пресведени су такође малим полуобличастим сводовима, изнад којих се на крајевима дижу четири мале куполе. Источни међупростори су дужи од западних, и зато су два мала западна кубета ближа централном кубету од два источна. Мала кубета почивају делом на зидовима, а делом на прислоњеним луцима, који су испуштени са њихове западне и источне стране. Ти доњи делови кубета су изражени нарочито споља малом коцкастом масом на којој почива кубе (сл. 20). Оба источна кубета имају у томе делу по два прозорчета, са источне и са јужне, односно северне, стране. Мала су кубета, исто као и велико, изнутра кружна, а споља осмострана. Стране су им одозго лучно завршене, те им је линија венца таласаста. Источна кубета имају по три прозора, а западна по четири. Прозори малих кубета су високи 1,22 m, а широки 0,18—0,20 m. Од темена коцкастог постоља до темена венца тамбур је висок 1,80 m. Висина малих кубета од пода до темена је 10,65 m. Узани бочни бродови свршавају се на источној страни двема полукружним прозорским нишама.

Читава ова сводна конструкција била је унапред одређена распоредом осам стубаца убачених у средњи брод базилике. Ступци су пресека 0,75×0,75 m, и њихов међусобни размак у реду није исти. Западни ступци су удаљени од источног зида за 3,13 m. Ступци који носе кубе су на размаку од 3,40 m, колико износи ширина средњег брода, а од оближњих стубаца удаљени су за по 2,40 m. Распоред ових стубаца је потпуно независан од стубаца базилике; то се види нарочито по местима западних стубаца, који се налазе према међупросторима између стубаца базилике, као и по местима источних, који се налазе према ступцима базилике, али не потпуно симетрично, већ нешто померени у односу на њих.

Спољни бочни бродови су доста нижи од централног дела и простиру се не само поред наоса већ и поред нартекса, све до ексонартекса. Они су различито пресведени: северни четвртобличастим сводом, осим последњег травеја у висини нартекса, који је пресведен крстатим сводом, и јужни са шест крстатих сводова. Ови сводови се наслањају с једне стране на спољне подужне зидове, а с друге на пиластре, који су призидани уз ступце базилике и на разапете луке између пиластера. Јужни бочни брод висок је 5,40 m, а северни је висок од пода до темена четвртобличастог

свода 5,65 m. Са сваке стране бродова налази се шест прозора: по две трифоре, по једна бифора и по три једноставна прозора. Са спољне стране бочни бродови су имали слепе аркаде.

Апсида, проскомидија и ђаконикон засведени су конхама. Са спољне стране апсида има сложен седмостран облик, а проскомидија и ђаконикон су тространи. На апсиди се налази још једна трифора, а на проскомидији и ђаконикону по једна бифора. Друге спољне стране апсиде, проскомидије и ђаконикона оживљене су нишама: на свакој страни налази се по једна.

Нартекс пресводе три полуобличаста свода, од којих је средњи највиши и ослања се на оба свода са стране; ови, пак, почивају на зидовима између наоса и нартекса с једне стране, и нартекса и егзонартекса с друге стране. Средњи свод је висок 8,42 m, а бочни су високи по 6,55 m. Нартекс је широк 3,20 m. Од бочних бродова је одвојен са два лука који се ослањају на пиластре прислоњене уз супротне зидове.

Ексонартекс је у приземљу подељен на три дела са два лука, који носе преградне зидове спрата и бочне зидове (северни и јужни) звоника. Оба дела са стране пресведена су са по два крстата свода, док средње поље пресводи само један крстати свод. Он се не налази сасвим у средини ексонартекса, јер док је северни део дуг 4,63 m, дотле јужни има дужину од 5,05 m. Приземље ексонартекса има три велика лучно засведена улаза: са западне, северне и јужне стране по један. Ширина им је око 3,30 m, а висина до темена лука 4,00 m. Приземље ексонартекса било је првобитно замишљено, па можда и озидано, *потпуно отворено* и са западне стране. Поред великог, луком засведеног пролаза постојала су са сваке стране још по два мања (таб. IX, XX). Али они су *зазидани пре него што је ексонартекс живописан*. Из ексонартекса у нартекс и наос улази се кроз три пролаза. Сваки пролаз одговара по једном броду који је имала базилика, те ови пролази свакако потичу још из распореда пролаза базилике. Ексонартекс је широк 3,74 m, а висина му је 4,90 m.

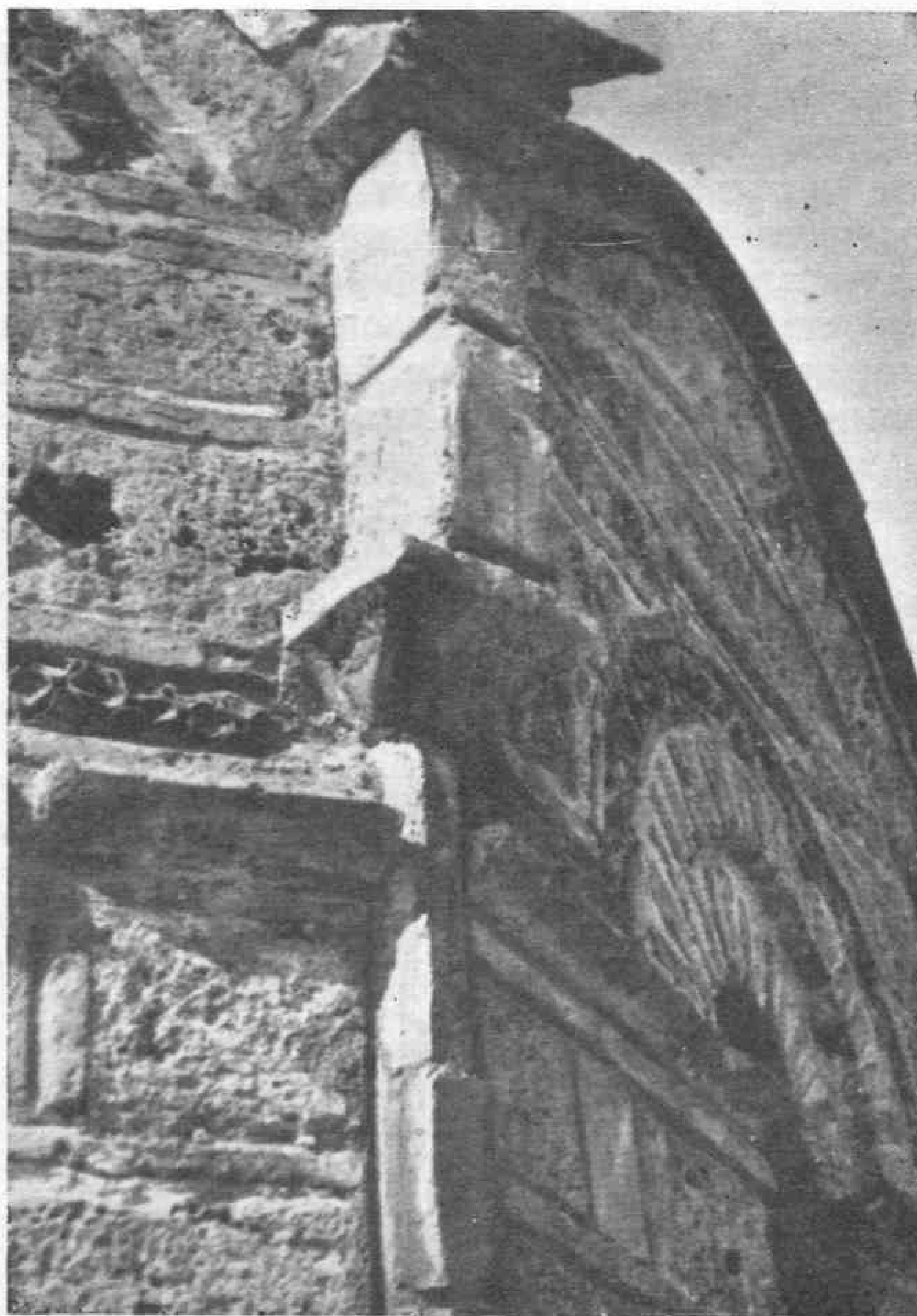
Спрат ексонартекса има три одељења: две капеле и једно средње одељење, изнад кога се диже звоник. Ове капеле су засведене полуобличастим сводовима, који су ојачани по једним луком на средини, широким 0,60 m, и са по два прислоњена лука на забатним странама. Ни ове капеле нису потпуно симетричне у односу на звоник, јер он није постављен сасвим у средини. Тако је северна капела дуга 4,90 m, јужна 5,30 m. Капеле су широке по 3,40 m и високе 3,35 m. У капеле се улазило из средњег одељења испод звоника кроз врата, која су била и узана и ниска; ширина им је била свега 0,65 m, а висина 1,80 m. Капеле су биле осветљене са по два прозора: по једним на северној и јужној страни, а по једним на источној. *Западна страна није имала прозора*. Средње одељење испод звоника је приближно квадратног облика, величине 3,35 × 3,60 m. Оно је имало дрвену таваницу, којом је било затворено и одвојено од отвореног дела звоника. На западној страни налазила се велика бифора. У одељење се улазило из нартекса и до њега се пело дрвеним степеницама. Оне су

биле прислоњене уз западни зид између нартекса и ексонартекса, а налегале су на дрвени подест који се налазио изнад ктиторских фресака у висини доње ивице бифоре, у западном зиду, између наоса и нартекса. Преко овог подеста и кроз велики отвор на источној страни улазило се у ово средње одељење. Одатле се могло попети и на кров изнад њега, јер су постојале дрвене степенице. Средње одељење било је високо 5,70 m, и у ствари чини доњи кубични део звоника. Оно је и споља нарочито наглашено једним завршним венцем, који га одваја од горњег дела звоника.

Звоник је заснован на квадратном средњем делу спрата нартекса, са величином страна од 4,70 m (спољне мере). Отворен је са свих страна. Њега образују четири снажна ступца скоро квадратног пресека, са величином стране од 1,00 m. У средњем делу звоника између ступаца су по два лучно засведена отвора, који образују неку врсту бифора на свакој страни. Изнад њих је звоник, потпуно отворен између ступаца на све четири стране. Ови отвори су лучно засведени. Звоник је покривен полулоптом, која почива на пандантифима и луцима изнад великих горњих отвора. Споља је полулопта маскирана ниским округлим тамбуром, а пандантифи су наглашени малим рогљевима, који образују једва уочљиво коцкасто постоље. Висина звоника од темена до данашњег спољног нивоа улице износи 20,20 m.

ТЕХНИКА ГРАЂЕЊА

Материјал: За грађење је употребљен углавном двојаки материјал: камен и опека. Камена има две врсте: једна је тврд кречњак, а друга шупљикави бигар. Тврди кречњак је употребљаван или као ломљен или као притесан камен, а у врло малој мери као отесан у правилне квадере. За зидање је употребљаван и обичан облутак. У много већој мери је коришћен бигар. Он је скоро увек тесан у правилне комаде, а само гдегде употребљен у притесаном и неправилном облику. Племенитији камен није нигде употребљен, осим на улазном порталу и на стубићима трифоре једног забата. Опека је други материјал, поред бигра, који је врло много коришћен. Квалитет опеке је одличан, а боја јој је црвена. Она је различитог облика, јер је прављена у облицима какви су били потребни за поједина места. Најчешћи облик за израду венаца, малих лукова код кубичних постоља или око прозора сличан је нашем данашњем, само је упола тањи. Он има димензије 25×12,5×3,0 cm. За веће лукове и за зидање зидова и ступаца употребљен је већи формат, 25×30×3 cm, 24×32×3,5cm, 23××31×3,5 cm, и сл. Код појединих лукова опека је и дебља: 3—5 cm, а у извесним случајевима је и 10 cm. Поред ових облика прављене су и специјалне опеке за израду углова: дебеле 10 cm, дуге 40,0 cm и са закошеним ивицама (сл. 32). И за израду натписа опеке су дужине 40,0—42,0 cm, широке 23,0—24,0 cm и дебеле 6,0 cm. Има их и нарочитог облика за специјална места, као што су угаоне конзоле или венчић на централном кубету. Већина тих

сл. 32 — Детаљ конзоле са централног кубета цркве Богородице Љевишке.

опека нема никаквих знакова, али има нешто мало опека са понеким знаком. Те опеке неуобичајених облика могле би потицати и од старијих грађевина.

За зидање су као материјал употребљени и фрагменти са порушених старијих споменика, али само у врло малој количини.

Малтер за зидање справљан је од гашеног креча, песка и воде. Песак је непросејан или крупно сејан.

Дрво је такође употребљено као материјал за зидање, и то као унутрашња арматура код зидова, стубаца и као затеге. Оно је увек у облику гредица правоугаоног или квадратног пресека и дужине према потреби. Дрво је храстово. Оно је било коришћено и као материјал за степеништа, подест у нартексу и таваницу у звонику.

Олово је употребљено у облику лима за кровни покривач.

Темељи: При обнови цркве 1306/7. године искоришћени су у највећем обиму стари темељи, а нови су зидани само за ступце у средњем броду и за додате пиластре у оба бочна спољна брода.

Као што смо видели приликом испитивања основе, темељи под ступцима средњег брода озидани су у своме горњем делу ломљеним каменом и опеком, а у доњем делу само већим блоковима камена. Њихова се стопа два пута проширује и они се спуштају у дубину до испод 1,70 m од данашњег пода. Темељи додатих пиластера су озидани само ломљеним и притесаним каменом и шире се нешто мало и неправилно. Опште узевши, може се рећи да су темељи зидани 1306/7. године нешто лошији од темеља базилике, мада су и једни и други солидно озидани.

Сокл: Са јужне, западне и северне стране црква није имала никакав сокл. Једино на источној страни наглашен је малим испустом ниски сокл на апсиди, проскомидији и ђаконикону (таб. XXIII). Он је озидан нешто грубље него зидови изнад њега, али ипак притесаним каменом и опеком. Постављањем једног венца дуж целе источне стране испод доње ивице прозора и нарочитом обрадом тог појаса назначен је у ствари изнад овог ниског сокла један високи сокл; али његова спољна површина не излази изван равни зидова, те он не представља сокл у правом смислу те речи.

Зидови: Зидови из 1306/7. године озидани су највише квадерима бигра са наизменичним редовима опеке, и то тако да се ред тесаника смењује увек са једним редом опеке. У вертикалним спојницама између два тесаника увек је по једна вертикална опека. На тај начин је сваки квадер уоквирен опеком. Једино је доњи део апсиде, сокл до прозорског венца (потпрозорника), израђен на исти овај начин, али само од тврдог тесаног кречњака, а гдегде има и који тесаник бигра. У вертикалним спојницама овога дела наилази се каткад и на малу парчад опеке, која се нарочито ређа. Висина редова тесаника бигра креће се од 15—20 cm, а дужина им је и до 80,0 cm. Са унутрашње стране зидова нема вертикалних опека у спојницама, али хоризонтални редови опека иду целом дебљином зидова.

Зидови тамбура свих кубета и звоника озидани су углавном на исти начин, али опеке у вертикалним спојницама појављују се врло ретко, док је смењивање хоризонталних редова тесаника бигра и опеке правилно. Тако су озидане и све стране егзонартекса осим западне, која је такође озидана тесаним бигром и опеком, само што смењивање редова није тако правилно. Доњи део ове фасаде око прозора испуњен је гдегде и само опеком, а тимпанони изнад прозора озидани су опет тесаним бигром и опеком. Кроз зидове је провлачена дрвена арматура од храстових гредица, која се данас види како пролази кроз мале прозоре кубичних постоља малих кубета. Пресек ових гредица није исти, већ је разнолик: 15,0 × 15,0 cm, 11,0 × 16,0 cm, и слично. Сви зидови су озидани врло солидно и добро заливени кречним малтером. Веза између квадера је увек правилна.

Ступци: Ступци средњег брода озидани су само опеком, и то нешто дебљом од уобичајене: дебљина им је 4,0 cm. Спојнице између опека су доста пуне, до 3,0 cm, али увек тање од опека, На одстојањима од око 1,50 m налазе се сантрачи од храстових гредица пресека 13,0 × 13,0 cm, 16,0 × 12,0 cm, и сл. Ове гредице су постављене по ивици стубаца, и то на два начина: или су на угловима спајане на лист, те је висина свих гредица по обиму била иста, или су једноставно укрштане једна преко друге без икаквог спајања.

Пиластри који су призидани уз ступце спољних бродова озидани су сасвим различито од унутрашњих стубаца. Они су озидани притесаним квадерима тврдог кречњака, а у хоризонталним спојницама имају опеке.

Сводови, калоте и луци: Сводови су озидани тесаним бигром. Смењивање редова опеке и бигра није правилно, јер гдегде нема опеке у спојници. И овде је обично један ред бигра и један ред опеке. Веза између квадера у сводовима је правилна, односно спојнице се не поклапају.

Калоте централног кубета и звоника засведене су делом тесаним бигром, а делом опеком. Дебљина калота је по 25,0 cm. Пандантифи су рађени само испуштањем редова опеке. Калота испред апсиде засведена је наизменичним редовима тесаног бигра и опеке. Калоте централног кубета и звоника почивају на једном прстену који је направљен од гредица по горњој површини тамбура.

Сви унутрашњи носећи луци — прислоњени и ојачавајући — грађени су од тесаног бигра са опеком у спојницама. Број опека у спојницама је различит: једна, две или три. Спољни луци, који имају првенствено декоративан карактер, рађени су на два начина: или су само од опеке или само од бигра. Ретко се у луку од опеке нађе и комад бигра, као што је случај на северном забату крста. Покаткад ове луке прате траке од опека узидане насатице у зид, или траке начињене од керамичких елемената.

Хоризонтални потисци унутрашњих лукова и сводова парализани су постављањем дрвених затега на места где се луци или сводови ослањају (сл. 21).

Венци: Свугде се као горњи завршетак зидова налазе венци. Њих има две врсте: једни су грађени само од бигра, а други само од опеке. Венци од бигра су једноставног профила; то је плоча испуштена за око 6—10 cm, дебљине 12—15 cm, са доњим закошеним делом. Такви венци су се налазили на проскомидији и ђаконикону, на кубетима, на округлом тамбуру изнад звоника, а вероватно су их имали и ексонартекс, као и бочни спољни бродови. Венци од опеке имали су облик зупчастих венаца са два реда зубаца. Израђени су на следећи начин: најпре је косо постављен један ред опека тако да им врх излази упоље; изнад овог реда је други, који је раван са врховима зубаца доњег; изнад овог долази опет ред испуштених зубаца, па опет ред равне опеке (сл. 26).

Овакви венци су се налазили изнад апсиде и дуж страна оног дела цркве који обележава уписани крст. Овим венцима су били завршени и луци на звонику.

Осим ових завршних венаца, на цркви су се налазиле на неким местима и траке у виду венчића, које су одвајале извесне архитектонске површине. Тако се око кубета налази мали венац од специјално печене опеке, а на јужној страни као потпрозорник био је дуж целе стране један венац који је прекидан само пиластрима. Малим једноставним венцима од камених плоча завршавају се и сви пиластри. На источној страни венац који испод трифоре одваја високи сокл од горњег дела комбинован је из два дела: један је испуштена закошена плоча, а други је ред увучених зубаца испод ње. Цео венац висок је 17,0 cm и иде само око апсиде.

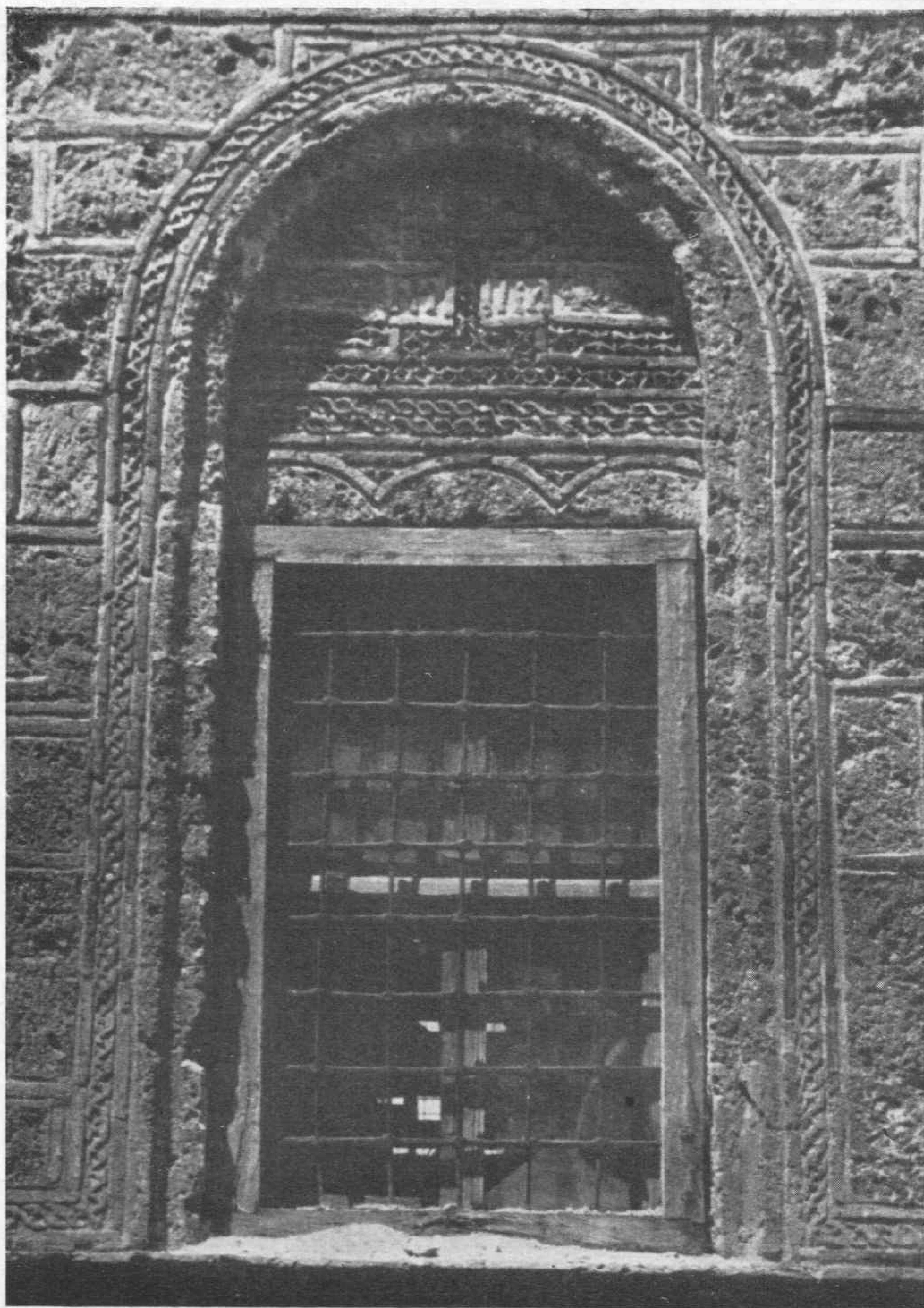
Обрада спојница зидова: Године 1306/7. црква није била споља малтерисана, већ само фугована. Спојнице су закошене тако да је горња опека бацала малу сенку наниже. Но испуњавање спојница није изведено свуда овако; понекад су спојнице само мало удубљене и олучастог су облика.

Елементи керамопластичне декорације: За спољну декорацију фасада употребљене су четири врсте керамичких елемената. Ови елементи прављени су од глине, па су затим печени у лончарским пећима.

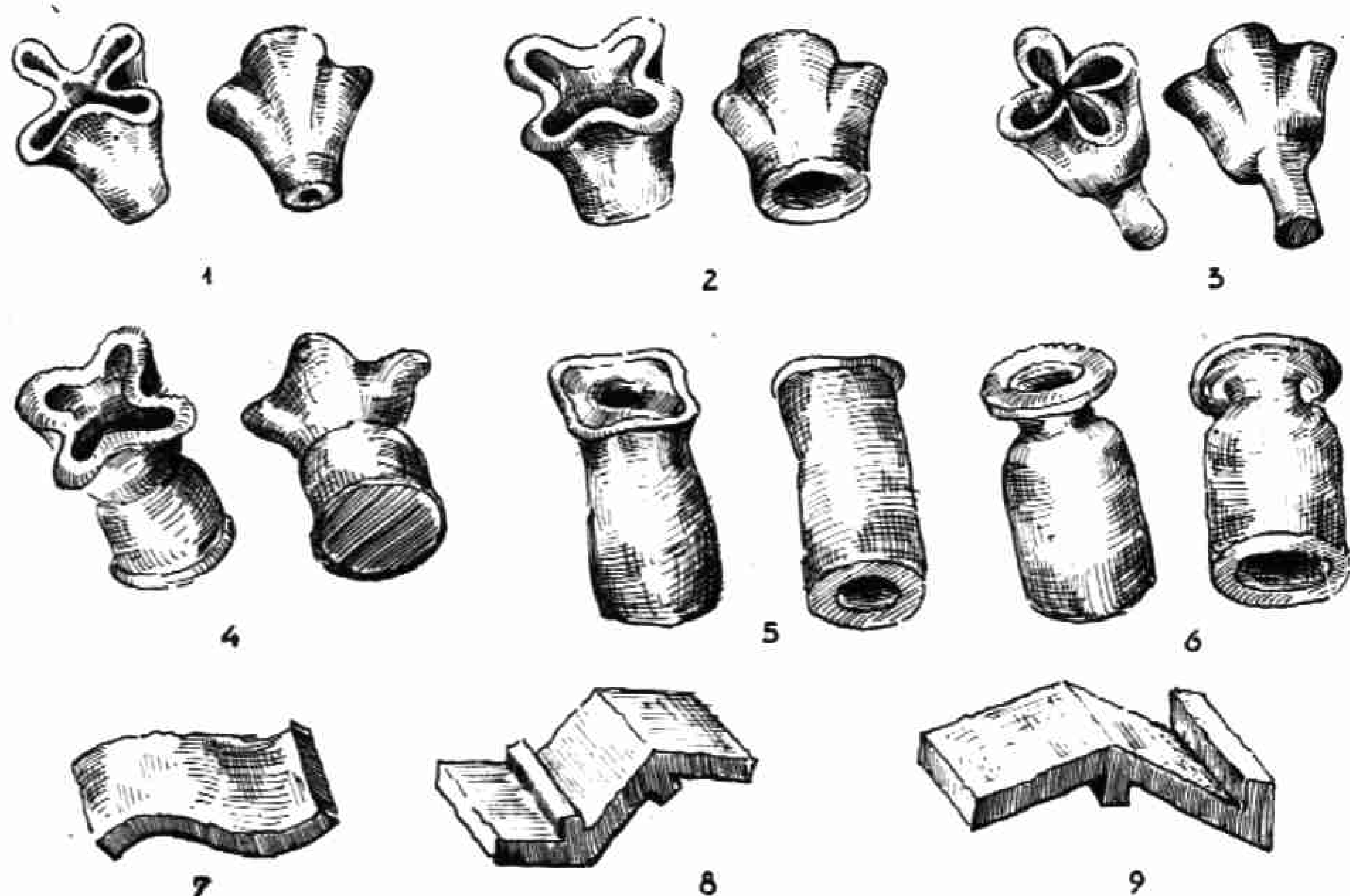
Елемент бр. 1 (сл. 34/1). То је лончић који је прављен на витлу. Када се скине са витла, он има облик зарубљене купе и изнутра је скроз шупаљ. Док је још у влажном стању, шири део се притисне у два супротна правца и на тај начин се добије предњи део у виду четворолисног крстића. Елемент се затим суши на сунцу и после пече. Висина ових лончића је око 7,00 cm, а ширина крстића око 8,5 cm. Њихова величина на цркви Богородице Љевишке је врло различита; има их и сасвим малих, висине од 4,0 до 5.0 cm.

Елемент бр. 2 (сл. 34/7). Има облик извијене плочице дуге око 9,0 cm, а широке око 7,5 cm, Дебљина јој је 0,8 cm. Да би се добио овај облик, сечене су плочице од сирове глине, које су сушене на сунцу. Док су још у влажном стању, оне се извијају, а мало су и притесане ножем, што се види на неким извађеним примерцима. Плочице су после доброг сушења печене.

Елемент бр. 3 (сл. 34/8). И овај елемент прављен је на сличан начин од глинених плочица као и елемент бр. 2. Ови елементи су дуги 8,5—10,0 cm, а дебели 0,8 cm. Да ли је овај облик керамичког елемента прављен само ручно или и помоћу каквог калупа, није се могло утврдити. Највероватније је да су прављене мале пљоснате равне цигле, и док оне још нису биле печене из њих је изрезан облик елемента, који је могао бити само са спољне стране такав, док унутрашња страна, која се узиђивала, није морала бити сасвим правилна.

сл. 33 — Трифора апсиде цркве Богородице Љевишке у току радова 1950—52. год.

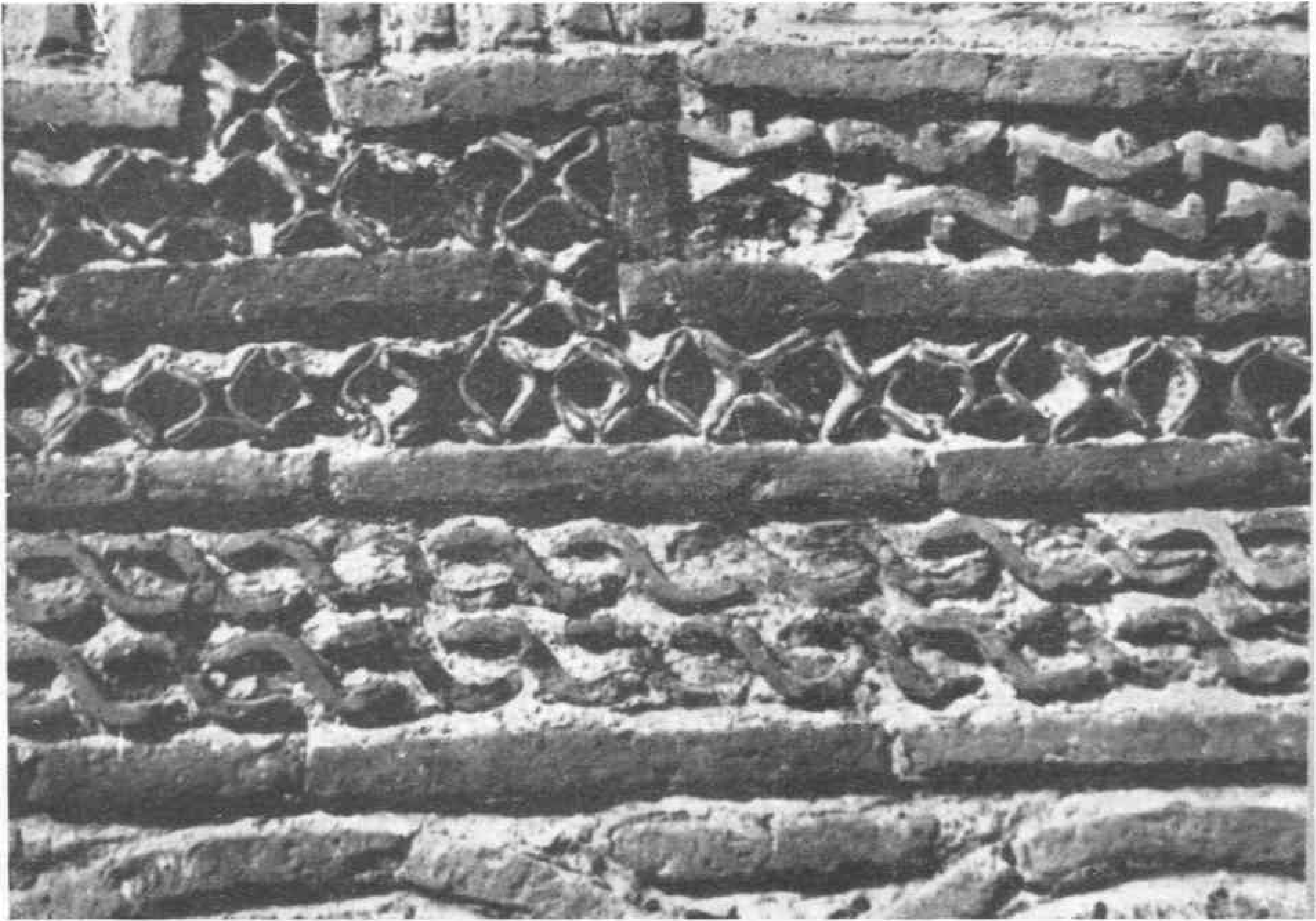

сл. 34 — Керамички елементи са средњовековних цркава Србије.

Елемент бр. 4 (сл. 34/9). Облик овог елемента добијан је на исти начин као и облик елемента бр. 3. Елемент је дуг око 7,00 cm, а дебљина му је око 0,8 cm. Величина савијеног крака је 2,2—2,5 cm.

Украшавање овим елементима извођено је код прва три елемента на тај начин што су од њих прављене траке низањем елемената једне врсте једног поред другог. Код четвртог елемента трака је добијена на тај начин што је он једном постављен горе, а други пут доле, тако да се добијала шара слична слову Ж. Елементи су увек утапани у малтер, који је убациван у направљено лежиште између два реда опека. Ширина овог лежишта износила је 6—7 cm, а понекад је оно било и шире, према томе колики се број елемената наспрамно узиђивао. На тај начин су добијени тракасти низови, као што се види на сл. 35. Разнородни елементи обично нису мешани у једној траци, али су траке од разних елемената низане једна поред друге.

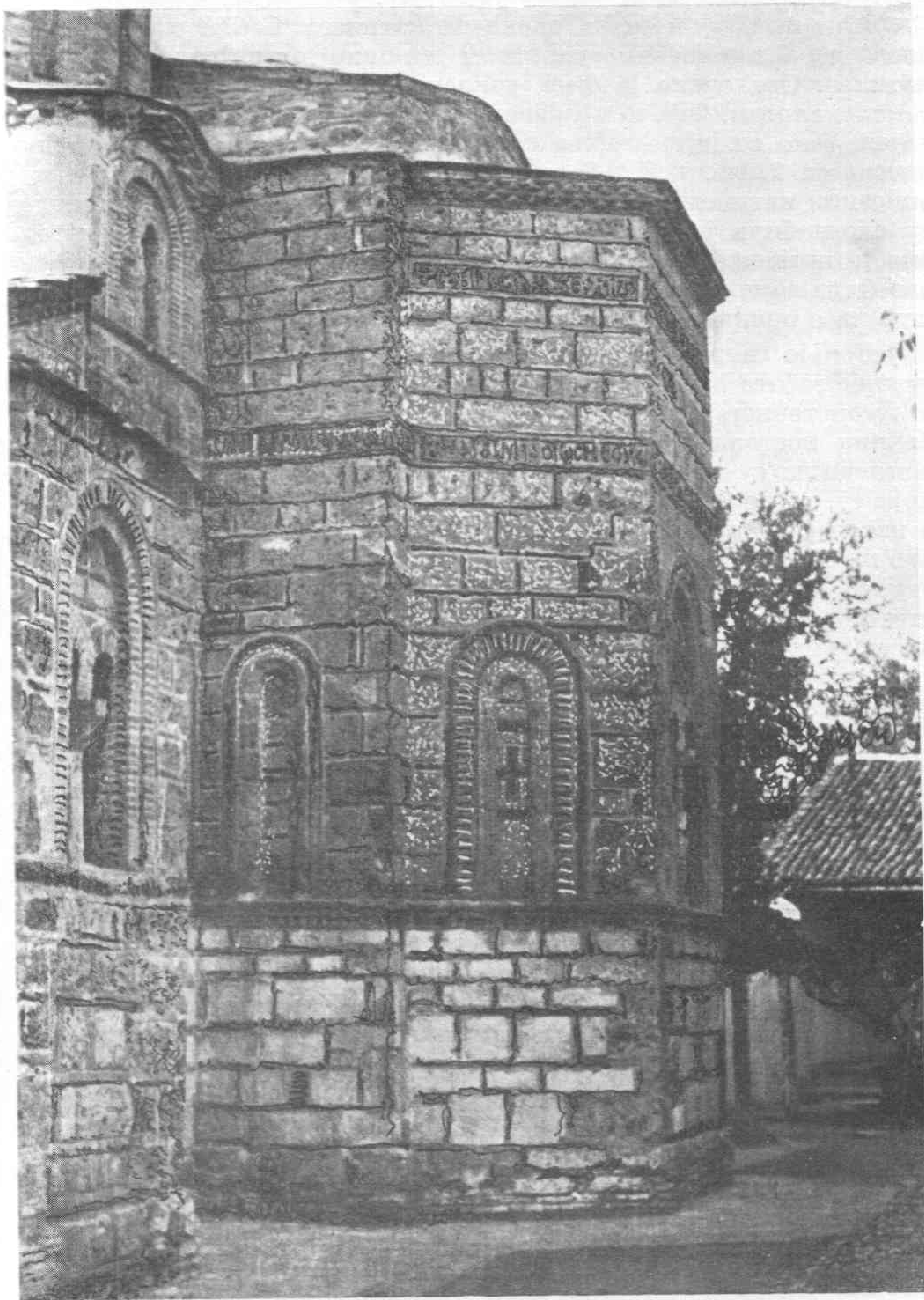
Техника израде натписа који су уграђени у цркву: У зидове цркве Богородице Љевишке узидано је неколико натписа. Један натпис дуг 6,10 m обухвата југоисточну, источну и североисточну страну апсиде, а налази се 0,5 m испод венца апсиде (сл. 36). Паралелно са овим натписом, 1,05 m испод њега, налази се други натпис. Он обухвата целу источну страну дела цркве са уписаним крстом. Овај натпис је дуг 13,28 m. Оба натписа су израђена од опека чије се појединачне дужине крећу од 0,40—0,43 m, изузевши једну опеку која има свега 0,27 m дужине, и једно парче које има 0,12 m. Висина ових опека износи 22—23 cm. Док је опека била још непечена, на њеној горњој површини изрезана су слова тако

сл. 35 — Детаљ керамопластичне декорације са трифоре апсиде цркве Богородице Љевишке.

да су остала испупчена за 0,5—1,0 cm, а површина међупростора слова остала је за толико удубљена. Висина слова се креће око 14—16 cm, и на њима се потпуно осећа једноставна ручна израда. Са горње и доње стране, на ивици, остављена је по једна трака; њима су натписи по састављању опека уоквирени. Тако израђене опеке од непечене глине, пошто су добро просушене, испечене су онако као што се пече и обична опека. Опеке су после узидане у зидове пљоштимице једна поред друге, редом, како су текли текстови натписа. Са горње и доње стране натписа направљена је још по једна бордура од хоризонтално положених и узиданих опека. Простор између слова није остао празан, као што је данас, већ је био попуњен финим ружичастим малтером, чија је боја долазила од употребљене истуцане цигле уместо песка. Сама слова остала су видљива својом црвеном бојом (таб. XXIX—XLII).

На исти овакав начин израђено је још неколико кратких натписа само у једној опеци. То су натписи са именом САВА на јужном забату крака крста, на опеци која је велика 22,0 × 42,0 cm са висином слова од 15,0 cm, затим други, источно од овог, на зиду између забата и малог кубета, на опеци која је велика 25,0 × 43,0 cm са висином слова од 19,0 cm; трећа опека са западне стране звоника велика је 42,0 × 20,0 cm, са висином слова од 14,5 cm. На северној страни кубичног постоља североисточног кубета налази се насатице узидана опека са натписом ЫХѢѕ. Опека је величине 20,0 × 32,5 cm, а на јужној страни кубичног постоља југоисточног кубета су два одломка од опека, лево и десно од прозора, на којима су изрезана слова. На једноме пише

сл. 36 — Апсида цркве Богородице Љевишке после радова 1950—52. год.

ОНО; величина одломка је 24,0 × 21,5 cm, са словима која су висока 15,0 cm; на другоме пише ВЬ+; величина одломка је 18,0 × 21,0 cm, са словима високим 14,0 cm.

Али постоји и једна опека са натписом САВА на којој су слова израђена сасвим супротном техником од до сада описаних натписа. Ова опека је била узидана у јужни лук звоника под самом калотом. Она има правоугаони облик, али нешто мало повијен, тако да јој је горња страна дуга 41,5 cm, а доња 39,0 cm; висока је 22,0 cm и дебела 6,5 cm. Док су слова свих до сада описаних натписа била испупчена, а међупростор издубљен, овде су слова била једноставно урезана у опеку (сл. 9). Овај метод био је примењен само на овоме месту и више нигде. Можда је ово била само једна проба за натписе на источној страни, и пошто није прихваћена, натписи нису по њој ни рађени.

Док је садржина свих натписа са источне стране цркве, са јужног забата и са звоника, као и натписа између јужног забата и југоисточног кубета јасна, дотле је садржина натписа са кубичних постоља југоисточног и североисточног кубета нејасна. Изгледа да су то били одломци неког већег натписа или отпаци који су, да не би пропали, искоришћени за зидање, па им је дата и извесна декоративна улога на тај начин што су узидани онако као што су зидани и сви остали натписи. Било је потребно да они означе једну црвену површину, како би оживели фасаду, као што је урађено на још неколико места једноставним узиђивањем насатичних опека.

КОНСТРУКЦИЈА

Из до сада изнетог описа виде се и основни конструктивни елементи који су употребљени у грађењу. То су зид, стубац, лук и свод.

Дебљине зидова крећу се од 0,75—1,00 m. Чак ни зидови највиших делова, као што су стране тамбура централног кубета, нису тањи. И њихова дебљина је 0,75 m. Само зидови тамбура малих кубета имају дебљину од 0,45 m у отвору прозора. Зидови су били углавном примењени као спољни обимни. Уколико је неки остао у унутрашњости цркве, то се десило као последица њеног обнављања.

Ступци су врло важан конструктивни елемент који је примењен у обнови 1306/7. године. Управо читав систем лучне и сводне конструкције почива на њима и на преосталим зидовима базилике. Ступци су примењени у двојаком виду: као слободни и као прислоњени. Слободни ступци у средњем броду високи су до венца 5,30 m. Свих осам стубаца повезано је међусобно и у подужном и попречном смислу јаким дрвеним затегама. Прислоњени ступци у спољним бочним бродовима — пиластри — имају исту конструктивну улогу као и слободни ступци, јер су од стубаца уз које су додати потпуно одвојени. Они су правоугаоног пресека величине 0,37 × 0,75 m, то је управо половина пресека стубаца

из средњег брода. Висина до венца им је 3,60 m. И све стране егсонартекса, осим источне, почивају само на ступцима, а горњи део звоника изнад западне бифоре сачињавају четири главна слободно носећа ступца приближно квадратног пресека. Слободна висина стубаца од доњег венца звоника до венаца стубаца износи 5,55 m.

Пиластрима у унутрашњости цркве додељена је само конструктивна улога; у спољној архитектури, у вези са луцима или и без њих, они имају претежно декоративан карактер: на спољним бродовима и на западној фасади егсонартекса.

У вези са ступцима луци су трећи носећи конструктивни елемент ове цркве. Они повезују ступце и носе зидове изнад себе, који примају главно оптерећење од сводова. Сви унутрашњи конструктивни луци су полукружног облика, без икаквог надвишавања центара над основицом. Полукружни су и сви луци који имају декоративни карактер на спољним површинама цркве, са изузетком лукова на северном и јужном забату кракова крста испод кубета; ови луци су преломљени. Распон унутрашњег лука код јужног забата је 3,30 m, а висина темена 2,25 m. Код северног забата распон је нешто мањи и износи 3,18 m, а висина темена је иста. Луци су описани из два центра, са међусобним размаком од око 1,30 m и полупречницима од 2,25 m. Кад год је примењено више лукова један за другим на једној површини, они су концентрични. Лукова са надвишеним центром изнад основице има само код појединих бифора или трифора.

Распони конструктивних лукова у унутрашњости цркве нису велики, и били су унапред срачунати и одређени распоредом стубаца. Они не прелазе величину од 3,0 m. Једино у егсонартексу два ојачавајућа лука који носе северни и јужни зид звоника имају по 3,30 m распона. Њихова дебљина, односно ширина, од 1,0 m је такође већа од оне код осталих лукова, код којих се креће око 0,80 m. У овом податку нарочито се осећа да је протомајстор Никола водио рачуна о величини оптерећења које луци примају, и тамо где је оно веће дао је и луку већи пресек.

По начину и месту где су примењени, као и по функцији коју врше, луци код ове цркве су тројаки: слободни, прислоњени и ојачавајући. Слободни луци су између стубаца средњег брода. Прислоњени луци су употребљени при смањењу распона калоте испред апсиде, код малих кубета и у северном спољном броду. Ојачавајући луци су на спрату егсонартекса.

Међу конструктивним елементима употребљеним у грађењу цркве налази се и конзола. Она је примењена на неколико места: у егсонартексу код крстатих сводова, као и у јужном бочном броду за наслањање полуобличастих сводова; затим у наосу код источног лука који носи калоту апсиде, и код пиластера северног и јужног забата кракова крста под кубетом. Пиластри ових забата избачени су изван главног лица дела цркве са уписаним крстом, али како не полазе одоздо, они се из унутрашњости цркве не виде. Конзоле на којима они почивају покривају сводови бочних бродова; један мали део тих конзола још може да се запази у

јужном бочном броду, док се из северног брода оне не виде, јер их покривају прислоњени луци.

Све унутрашње површине цркве покривене су сводовима, калотама и конхама, а једино средње одељење спрата ексонартекса имало је дрвену таваницу. Употребљене су три врсте сводова: полуобличасти, четвртобличасти и крстати. Највећи распон полуобличастих сводова је 3,35 m код свода који пресводи средњи брод. За покривање једне површине искоришћена је обично једна врста свода, али има и комбинација, као што је случај са нартексом: док северни брод пресводи четвртобличасти свод, а јужни брод пресводе пет крстатих сводова, оба крајња травеја, који су заједнички и нартексу и бродовима, пресведени су крстатим сводовима. Средњи део нартекса, напротив, пресводе три полуобличаста свода на тај начин што се два крајња ослањају на суседне зидове, а средњи се ослања на њих. Због недовољно димензионисаног средњег зида између наоса и нартекса, односно због недовољно снажних потисака лукова из наоса на овај зид, који би парализали својим хоризонталним потисцима потиске ових сводова, дошло је до његове јаке деформације; њу су изазвали полуобличасти сводови нартекса, који се ослањају на њега.

Крстати сводови су грађени и са квадратне и са правоугаоне основе; са квадратне основе су у јужном спољном броду, изнад западног травеја северног брода и средњег травеја ексонартекса. Крстати сводови су без надвишавања темена или са малим надвишењем. Саставци су им једноставни, без икаквог ојачавања.

Две калоте — над звоником и испред апсиде — изведене су непосредно из квадратне основе помоћу пандантифа; остале калоте покривају кубета и изведене су изнад тамбура кубета.

Дебљина сводова, калота и конхи није свугде мерена, али се може узети да се креће од 25 до 30 cm. Главни материјал за њихово грађење је бигар комбинован у мањој мери са опеком.

ОБРАДА ФАСАДА

Осим употребљеног материјала за зидање и начина зидања, у обради фасада примењено је још неколико елемената, који су већином међусобно комбиновани. Протомајстор Никола је нарочито концентрисао пажњу на неколико места, те је потребно њих детаљније описати. То су кубета, кубична постоља малих кубета, северни и јужни забат под кубетом, апсида и бифора на западној фасади.

Централно кубе: Све стране кубета су компоноване на исти начин, али су у детаљној обради различите. Као логичан мотив искоришћен је лук прозора, који се налази по средини стране. Он је изведен само опеком и мало је повучен. Изнад њега је изведен још један лук од опека, чије је чело у равни фасаде. Око ова два лука израђена је и трака од лончића, која се наставља свуда око кубета. Тај горњи део одвојен је од доњег дела и малим венцем од печене глине, а наглашен је избацивањем угаоних конзола,

које после прихватају завршни венац од бигра (сл. 32, таб. XXXI). Углови кубета су нарочито наглашени неком врстом колонета, које су израђене од дебелих и по ивици закошених опека. Доњи део тамбура је украшен по средини још једном траком од три реда опека. Средњи ред је пунији од оба крајња и има дебљину од 5,0 cm, док су друга два дебела по 3,0 cm. Горњи део између завршног венца и лукова је разноврсно обрађен. Завршни венац прати са доње стране по једна трака израђена од керамичких елемената, али неке стране је и немају. Између те траке и лука који прати прозор је једна мала хоризонтална трака од керамичких елемената. Ово украшавање је изведено тако да две стране нису исте; примењени су и различити елементи код разних трака, а ни траке нису комбиноване на исти начин. Погдегде на тамбуру нека хоризонтална или вертикална спојница попуњена је са неколико лончића уместо опеком.

Мала кубета: Између источних и западних малих кубета постоји разлика у облику страна утолико што се између источних кубета налази калота која је испред апсиде. Она заклања по једну целу страну малих кубета. Та страна и друге две суседне имају само по једну сасвим малу полукружну нишу, док западна мала кубета имају на тим странама или прозор или по једну високу нишу, исто толико високу колико је висок и прозор. Стране малих кубета су једноставније обрађене од страна централног кубета. Луци прозора и ниша израђени су од опека; чешћи је случај да има два реда опека, али их има и само са једним. Завршни венац скоро увек прати одоздо једна трака лончића. Тракама лончића попуњаване су и нише између прозора. Углови страна и код малих кубета су наглашени колонетама од опеке, исто као и код централног кубета; те колонете носе на горњем крају мале конзоле на које се наслањају венци.

Кубична постоља малих кубета: Да би се нарочито истакла и издвојила из масе зида, видљива страна кубичних постоља малих кубета је рашчлањена и оживљена луцима. Постоља источних кубета обрађена су са по две стране, источне и јужне, односно северне, а постоља западних само са јужне, односно северне. На тим странама сва постоља имају по два лука од опеке, од којих је један у равни фасаде, а други повучен унутра. Површина поља позади тог другог лука је такође повучена. У томе пољу налази се увек по један прозор, који је симетричан у односу на луке код северних и јужних страна кубичних постоља, али код источних страна ти прозори нису у средини поља, већ су прилубљени уз једну или другу страну лукова. И луци око прозора и њихови первази озидани су опеком у два низа, од којих је један опет повучен унутра. Само асиметрични прозори нису озидани опеком, већ бигром. Тако основно заједнички постављена шема фасада кубичних постоља разрађена је после у детаљу сасвим различито, те две стране нису исте. Док један лук око прозора прати трака таласастих керамичких елемената, као код јужне стране југозападног постоља кубета, дотле је код других

нема. Код те стране, као и код северне стране северозападног кубичног постоља, постоји око спољних лукова још и трака са лончићима, али друга постоља ту траку немају. И сама поља у којима су прозори сасвим су различито обрађена. Нека су украшена тракама лончића; на северној страни североисточног постоља је једна опека са натписом, према којој је са супротне стране прозора постављена насатична опека без икаквог натписа; ова страна нема уопште лончића; јужна страна постоља југоисточног кубета има исто тако постављене опеке са натписом, али има и лончиће. Ни ширина страна кубичних постоља није иста; источна страна југоисточног широка је 1,78 m, а јужна 2,60 m, док је код супротног, североисточног, кубета источна страна широка 1,73 m, а северна 2,65 m; јужна страна југозападног кубета је широка 2,52 m, а одговарајућа страна код северозападног 2,40 m.

Сва кубична постоља малих кубета завршена су озго зупчастим венцима са два реда зубаца.

Северни и јужни забат под централним кубетом: Оба забата су решена са преломљеним луцима који су комбиновани: спољни лук у равни пиластра је од опеке, а унутрашњи од бигра. Оба лука почивају на пиластрима који излазе из кровова бочних бродова. Унутрашња поља забата су још мало повучена. По средини налазе се трифоре, које су различито решене (таб. XXVI, XXVII). Трифора северног забата има средњи отвор виши од оба са стране; он је засведен полукружно, док су оба са стране засведена четвртином лука. Трифора је израђена од опеке и њен горњи део прати трака од лончића. Изнад ње је још једна хоризонтална трака са лончићима, над којом је у самом врху крст од лончића.

Поље јужног забата око трифоре је најдекоративнији део фасаде на целој цркви. Сви прозори трифоре су исте висине и оба средња стубића израђена су од старих фрагмената. Но ови фрагменти, иако су били декоративно обрађени, нису овде искоришћени у ту сврху. Трифору окружују два лука од опека, које прати трака нарочитих керамичких елемената. Цело поље изнад прозора и лукова попуњено је тракама керамичких елемената трију врста. Спољни део изнад трифоре је украшен траком лончића, натписом САВА и крстом у врху забата, који је такође од лончића.

Лево и десно од овога забата, испод венца, између њега и кубичних постоља израђена је од опека трака меандра на тај начин што су опеке узиђиване насатично и положено (сл. 25, 26). Меандер је на делу између забата и источног кубета прекинут, да би се узидала опека са именом САВА.

Оба забата су скоро истих димензија: јужни је широк 4,90 m, а северни 4,80 m.

Апсида: На источној страни апсиде налази се трифора (сл. 33); прозори трифоре су сви исте висине од 1,70 m. Допрозорници трифоре су од бигра, као и лук, који има једноставан профил.

Њих прати трака од керамичких елемената, исто као и код трифоре јужног забата. При дну, на крајевима ове траке налазе се две мале рибе од печене глине (сл. 37). Унутрашња ширина трифоре је 1,09 m, а висина до темена првог лука 2,59 м. Тимпанон изнад прозора попуњава један крст од лончића; између кракова крста налазе се слова ИС ХС НИ КА, која су израђена од малих опека, а нису резана као остали натписи са ове цркве. Испод крста, као и лево и десно од њега, налазе се траке од керамичких елемената, свих врста које су употребљене на овој цркви.

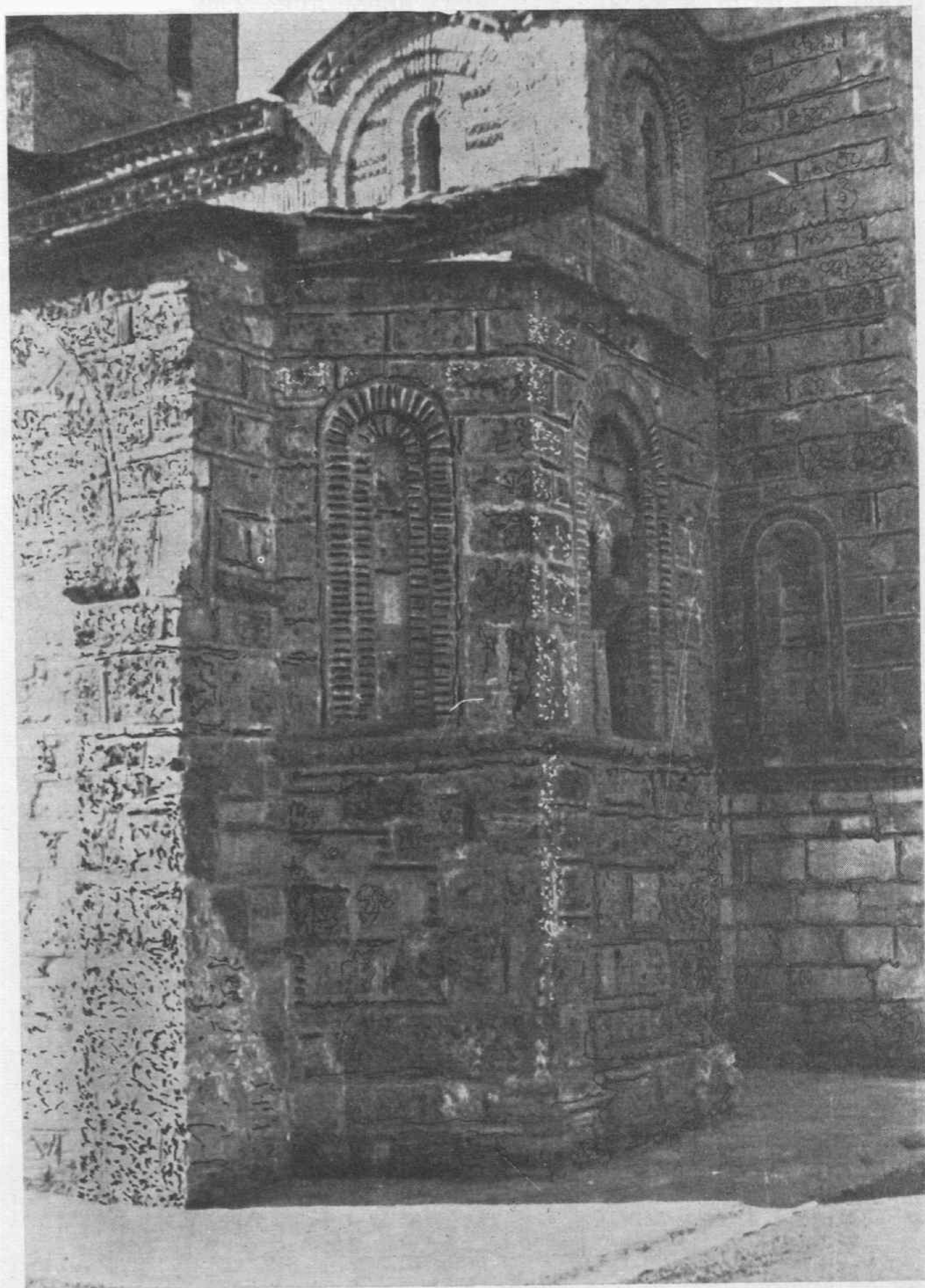
сл. 37 — Керамичке рибице са цркве Богородице Љевишке. Налазе се на крајевима керамичког фриза око прозора апсиде.

За оживљавање осталих страна апсиде искоришћене су нише. Нише на југоисточној и североисточној страни апсиде су приближно једнаке по величини и сличне по обради. Оне се издвајају својом богатијом обрадом од других ниша (таб. XXXVI). Широке су по 25,0 cm, а високе су: јужна 1,64 m, а северна 1,58 m. Первази са луцима рађени су на исти начин: код првих су само од бигра, а код других од опеке. Њих прате траке од лончића. Унутрашња површина нише попуњена је тракама керамичких елемената, које су направљене од свих врста примењених на овом споменику, а по средини се налази крст од лончића. Унутрашња површина друге нише попуњена је углавном орнаментима од опеке и тракама лончића.

И на северној и јужној страни апсиде налази се по једна ниша; оне су истих димензија као и прве две, али због сиромашније обраде око њих изгледа као да су мање. Израђене су од бигра, који споља прати једна трака лончића код нише на северној страни, и једна таласаста трака код нише на јужној страни (таб. XXXV, XXXVII). Унутрашње површине су једноставно испуњене наизменичним редовима бигра и опеке.

Траке које прате ове нише нису завршене симетрично: негде оба краја иду до дна, а негде само један; код неке се један крај продужава још и хоризонтално, а други не; код неке траке и не иду до дна, већ се завршавају раније. У том погледу је било много слободе.

Ђаконикон и проскомидија: Ђаконикон је био скромније обрађен од апсиде, јер је био мањи. На источној страни налазила се бифора, а на другим двема по једна ниша. Бифора је израђена од опеке, осим средњег стубића, који је од бигра (сл. 38, 39). Допрозорници су од опеке. Никакав други украс није дат. Ширина

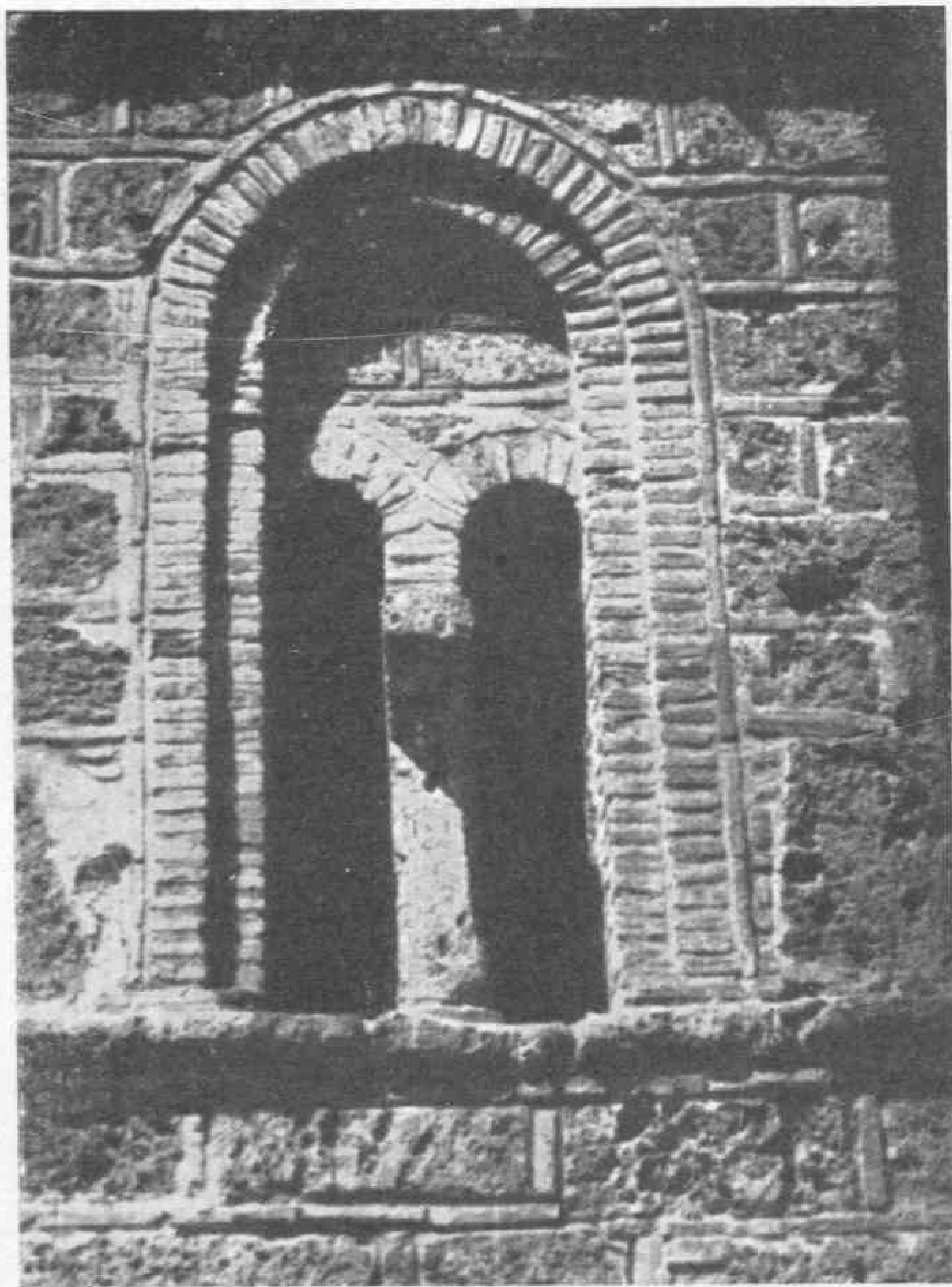

сл. 38 — Ђаконикон цркве Богородице Љевишке после радова 1950—52. год.

бифоре је 0,73 m, а висина до темена лука 1,90 m. Отвори прозора су 0,25 × 1,20 m. Центар лукова је попет за 0,25 m изнад основице.

Обе нише су озидане сасвим једноставно са по два реда опека.

На исти начин као што је била решена фасада ђаконикона решена је и фасада проскомидије, али од њених ниша сачували су се само остаци (сл. 40, 41).

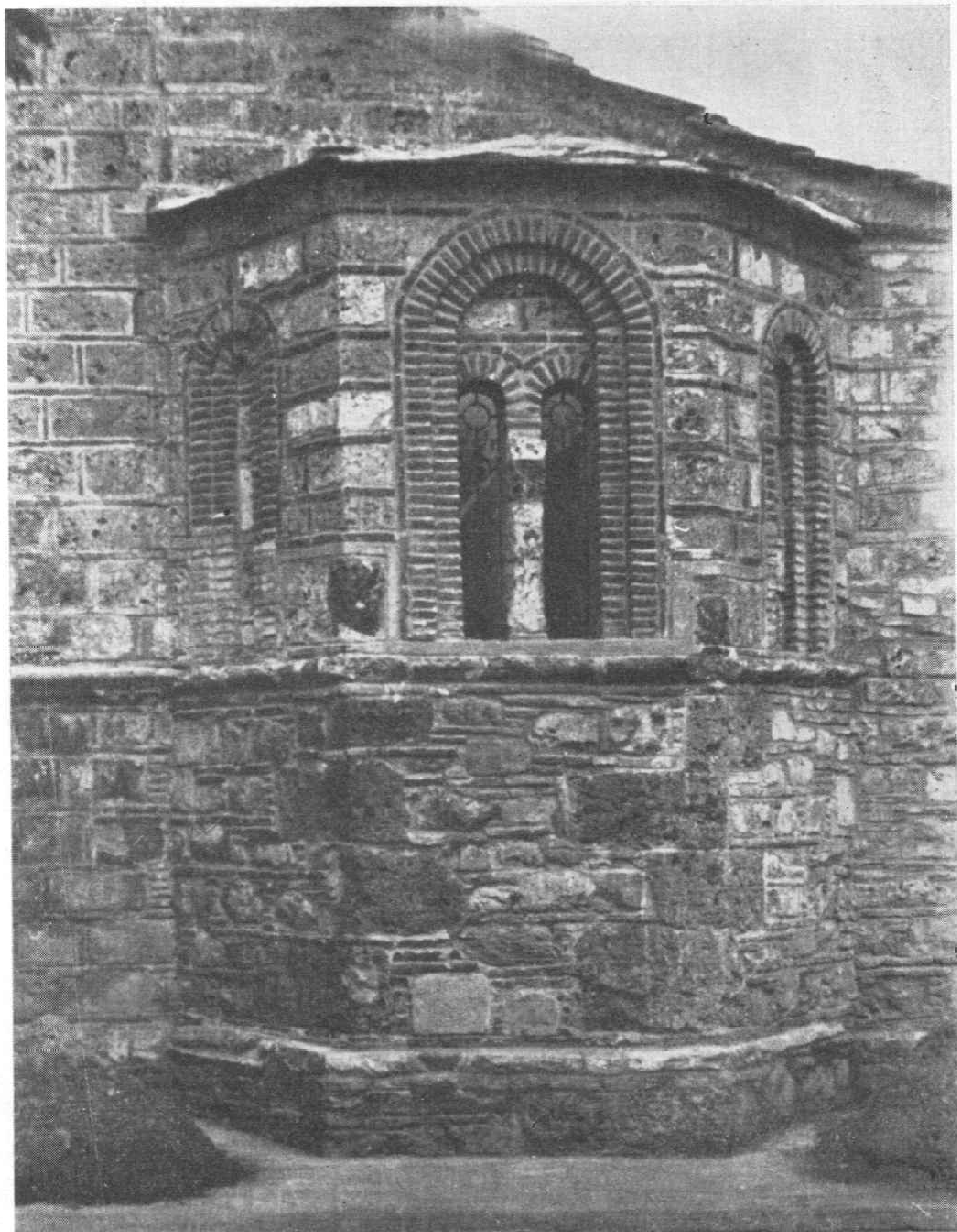
сл. 39 — Бифора ђаконикона цркве Богородице Љевишке после рестаурације 1950—52. год.

Бифора западне фасаде: Луци бифоре израђени су само опеком, а такође је опеком испуњен и тимпанон између доњих и горњих лукова (таб. XXIX). Он је испуњен лучним ређањем опека, које прате лукове бифоре. Капител, стуб и стопа су од камена. Они су обрађени врло једноставно. Нарочито је неугледна стопа која представља обичан притесан камен. По својим димензијама ова бифора је највећа. Висина од основице до темена отвора је 3,20 m, а висина од основице до темена лука тимпанона 4,10 m. Ширина отвора је 2,62 m. Центри лукова отвора (прозора) надвишавају основицу за 0,40 m, а спољног великог лука за 0,35 m.

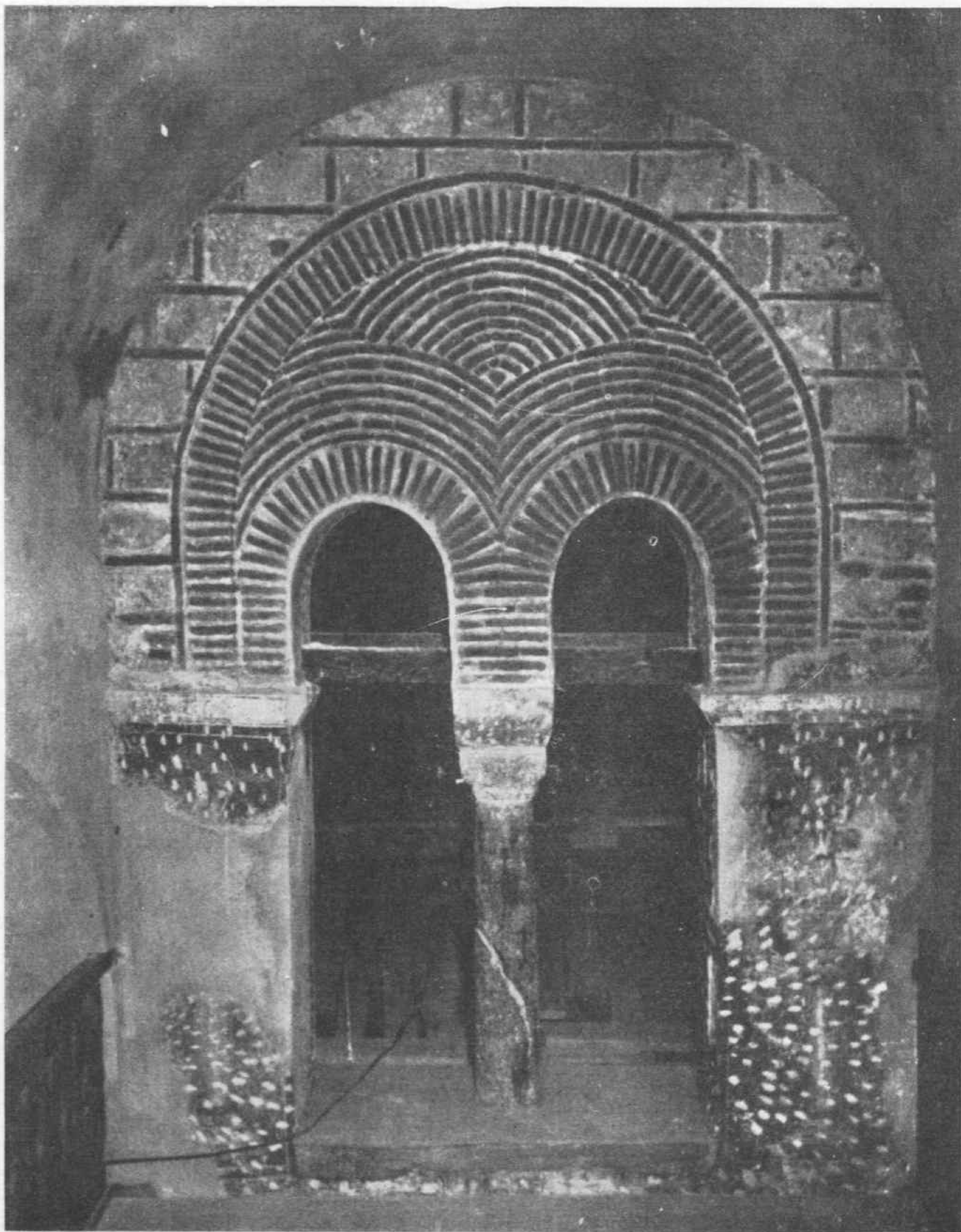
сл. 40 — Проскомидија цркве Богородице Љевишке пре радова 1950. год. Лево се види остатак старе нише.

Бифора у западном зиду наоса (сл. 42): Зидана је на исти начин као и бифора на западној фасади, само је од ње мања и нема два, већ само један велики спољни лук. Сви су луци зидани од опеке, а тимпанон изнад отвора бифоре попуњен је опекама, које су ређане тако да прате луке бифоре. Иако је ова бифора овако декоративно зидана, она је била покривена фреско-живописом, те се од овог декоративног зидања није видело ништа.

сл. 41 — Проскомидија цркве Богородице Љевишке после рестаурације 1950—52. год.

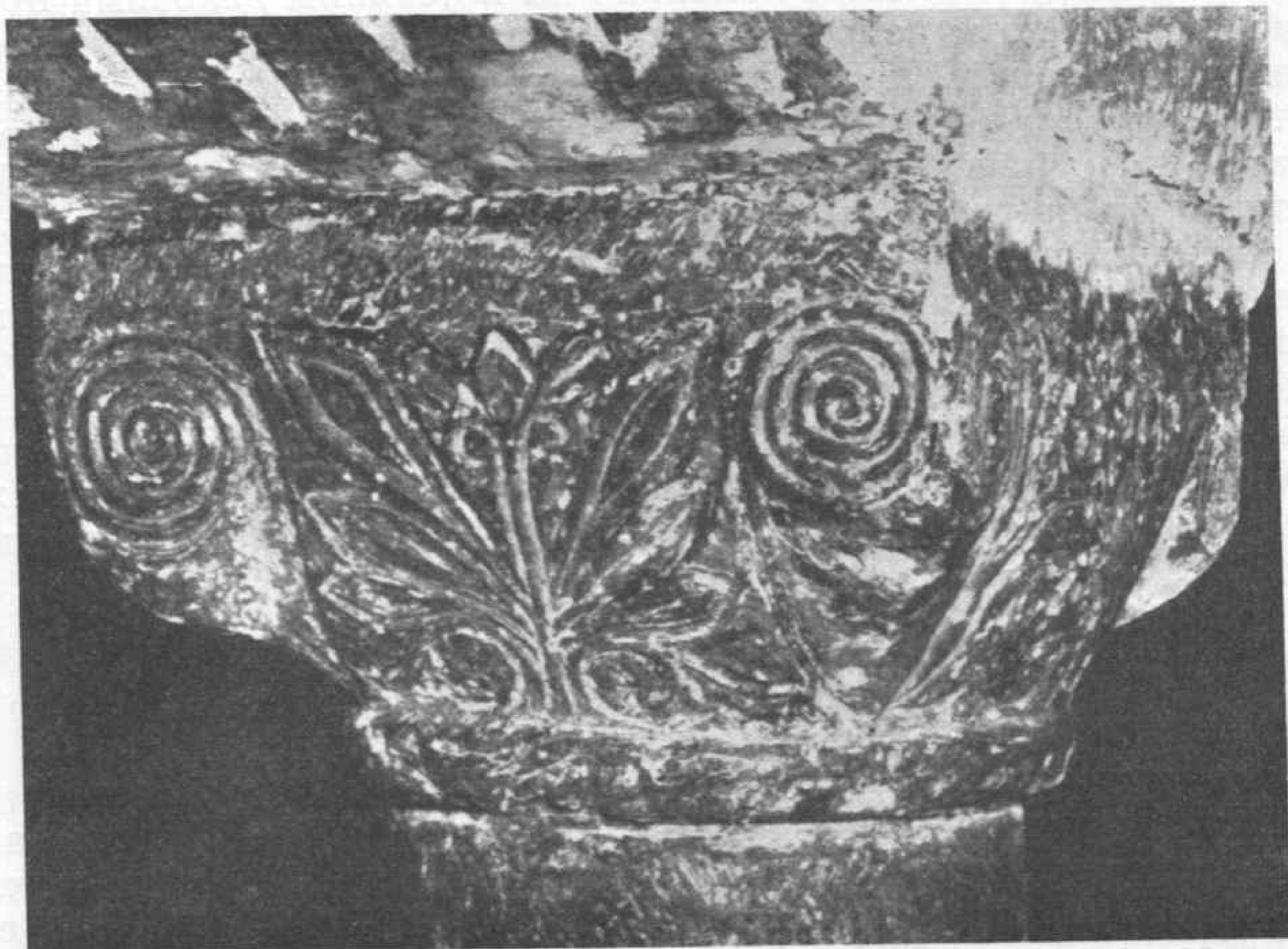
Ширина бифоре је 1,60 m, а висина отвора 2,40 m. Центар лука отвора надвишава основицу за 0,38 m, а спољног великог лука за 0,57 m. Стуб бифоре је обличаст, са пресеком од 24,0 cm и висином од 1,29 m. Изнад стуба је капител са једва наглашеним волутама на угловима и различитом орнаментиком на све четири стране (сл. 43, 44). Изнад њега био је озидан импост капител облика зарубљене пирамиде.

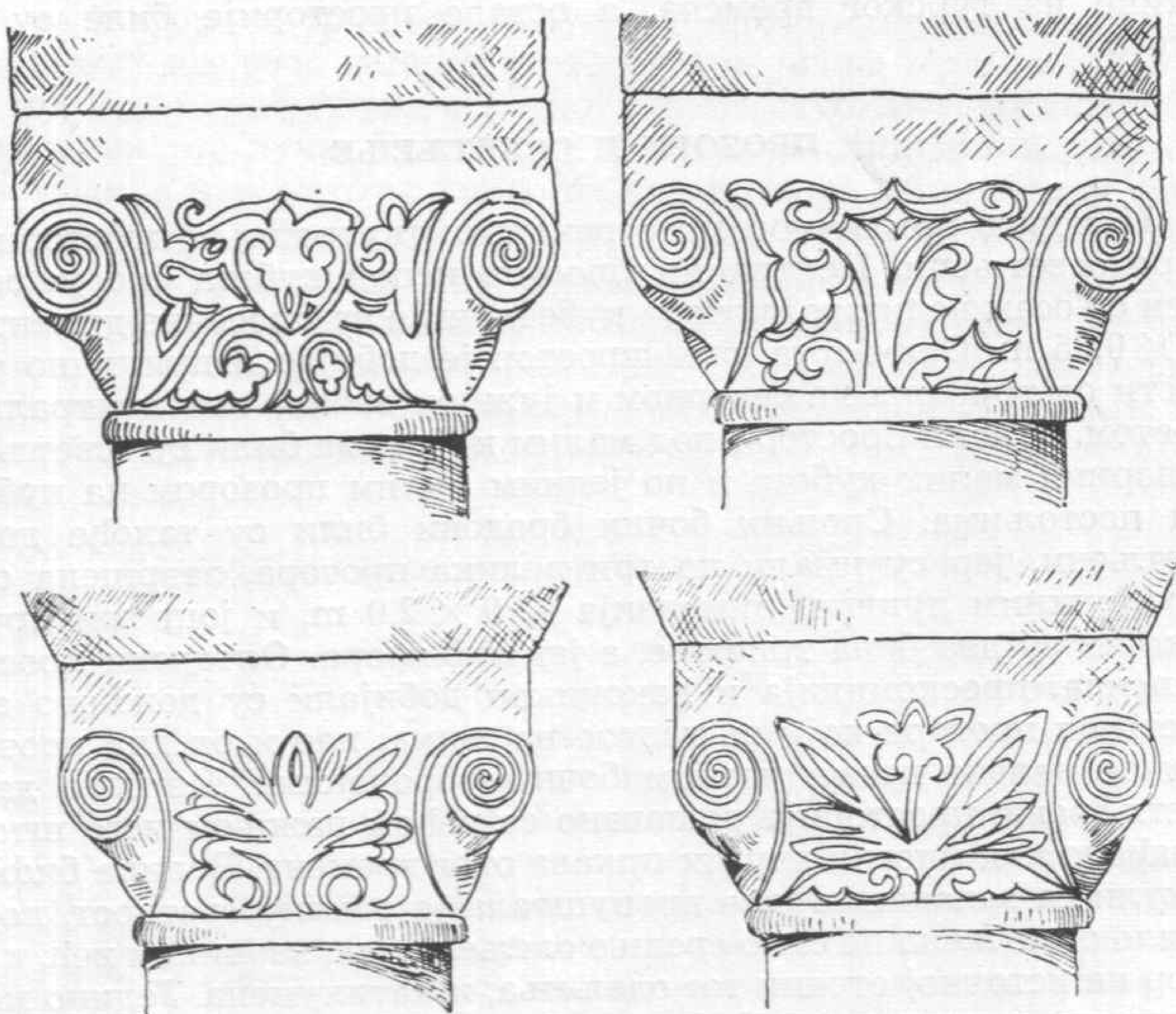
сл. 42 — Вифора у западном зиду наоса цркве Богородице Љевишке после радова 1950—52. год.

КРОВНА КОНСТРУКЦИЈА И КРОВНИ ПОКРИВАЧ

Од неке нарочите кровне конструкције није се сачувало ништа. Вероватно да она није ни постојала, већ је кровни покривач био постављен непосредно на сводове. Кровни покривач био је од оловног лима; њим је била покривена цела црква. Још постоје остаци гвоздених ексера кованика којима је оловни лим био при-

сл. 43 — Капител са бифоре у наосу цркве Богородице Љевишке. (Снимак: К. Денић)

сл. 44 — Орнаментика на странама капитела бифоре у наосу цркве Богородице Љевишке.

кован за зидове. Оловни покривач на појединим деловима цркве (кубетима, калоти испред апсиде, конхи апсиде, калоти звоника, јужном и северном краку крста под централним кубетом) који се сачувао до 1950. године можда не потиче од првобитног оловног лима, јер је прилично танак. Дебљина му је 2,0—2,5 mm. Није познато ни каква је била подлога испод оловног покривача: да ли је била дашчана, од малтера, од земљаног лепа или са дрвеним подметачима. Наслаге земље и малтера које су се налазиле испод оловног лима приликом рестаурације 1950—52. године потичу од поправки из турског периода. Сачуване табле оловног лима из којих је састављен покривач нису биле нарочито велике — око 0,80 m, а саставци су прости (једноставни). Код кубета нису постојали и хоризонтални саставци, већ су горње плоче преклапале доње за око 8,0—10,0 cm.

ПАТОС

Од оригиналног патоса није ништа сачувано, јер нешто од преосталих плоча у наосу и јужном спољном броду изгледа да је из каснијег времена. Те су плоче разне величине, правоугаоног облика, са равним горњим површинама. Дебеле су 8,0—15,0 cm. Једна од тих плоча је из 1387. године. То је надгробна плоча са натписом о Тодору сину Жегра номика. Северни спољни брод, нартекс и ексонартекс били су до 1950. године калдрмисани, што потиче из турског времена, а остале просторије биле су без патоса.

ПРОЗОРИ И ОСВЕТЉЕЊЕ

И поред приличног пространства, унутрашњи простори су добро осветљени. Централни простор испод кубета био је осветљен са осам великих прозора кубета, чије су просечне димензије 2,0 × 0,35 m. Осим тога, овај простор је добијао и прилично светлости од трифора на северном и јужном забату под централним кубетом. Угаони простори под малим кубетима били су осветљени прозорима малих кубета и по једним малим прозором на кубичним постољима. Спољни бочни бродови били су такође добро осветљени, јер су имали по три велика прозора, завршена озго полукружним луцима, димензија 0,90 × 2,0 m, и још три друга, од којих су два била трифоре, а један бифора. Олтарски простор — апсида, проскомидија и ђаконикон добијали су довољно светлости од прозора који се налазе на њима, као и од два прозора који се налазе према узаним бочним бродовима. Изгледа да је осветљавање просторија решавано са већом пажњом него што је то рађено код многих других цркава овог времена. Велика бифора на кули са западне стране пропуштала је обилну светлост, којом је било осветљено не само средње одељење под звоником већ, кроз отвор на источној страни тог одељења, и катихумена. Једино мале капеле на спрату нису биле нарочито добро осветљене; оне су имале по један прозор са источне и по један прозор са јужне, од-

носно северне стране. То је био разлог због кога су Турци на овим капелама били отворили још по два прозора и са западне стране.

Облици прозора су врло разноврсни и, што је нарочито интересантно, на једној истој површини налазе се различити облици, као што је случај са бочним спољним бродовима. Оба бочна брода имала су исти број прозора, али сви прозори нису исте величине. На свакој страни било је по три врсте прозора: на западном крају биле су по две трифоре (сл. 3, таб. XIX), затим у средини по три једноставна, полукружним луцима засведена прозора, и на источној страни по једна бифора. Трифоре и бифоре биле су озидане опеком, а средњи прозори били су само споља засведени опеком. Од трифора су се сачували цели отвори; висина средњих највиших прозора могла се одредити, јер су постојали правилно озидани луци или остаци фреско-малтера. Такође су и код средњих луком засведених прозора пронађени читави оригинални отвори. Да ли су се у њима некада можда налазиле камене бифоре које су пропале или су при пробијању турских прозора уништене, данас може да остане само као претпоставка, јер није пронађен ниједан податак који би указивао на такву могућност.

Што се тиче бифора на источним крајевима спољних бродова, и код њих се сачувало доста остатака да бисмо могли пронаћи њихов тачан облик. На северној страни сачували су се делови спољних перваза од опеке, а по средини је пронађена и основа стубића која је остала у малтеру. И бифоре и трифоре спољних бродова биле су озидане опеком специјалног формата.

Све бифоре и трифоре имају стубиће са унутрашње стране мало повучене, због чега се са те стране јавља један мали лук, али код једне трифоре на северној страни стубићи нису повучени и она нема тог лука. Разлика у мерама код појединих прозора истог облика нарочито је уочљива код прозора у приземљу ексонартекса на западној страни, који су сви различити.

Чиме су прозорски отвори били затварани није познато; да ли су то били дрвени рамови, или можда рамови од штука са окулусима у којима је разнобојно стакло или перфорирано олово, остаје за сада нерешено питање; но, с обзиром на аналогије, вероватно је било ово последње.

ПОРТАЛ ИЗМЕЂУ ЕКСОНАРТЕКСА И НАРТЕКСА

Улазна врата између ексонартекса и нартекса решена су у виду скромног портала (сл. 45, таб. XXXVIII). Портал је од мермера правоугаоног облика, са унутрашњим отвором величине 1,24 × 2,28 m. Он се састоји из једне скулптоване траке која иде око отвора. Трака је широка 25,0 cm. Мермерни перваз је састављен из пет комада; оба довратника имају по два комада неједнаке величине. Доњи комад северног довратника висок је 1,42 m, а горњи 0,86 m; доњи комад јужног довратника висок је 1,58 m, а горњи 0,70 m. Надвратник се састоји из једног комада, али је за око 3,0 cm краћи но што је требало да буде. Изнад њега налази се још један венац висок 13,0 cm, са малим профилом.

сл. 45 — Детаљ са портала цркве Богородице Љевишке.

На спољној површини портала скулптована је лозица која је савијена у волуте. Грана лозе излази из уста аждаје, која је при дну северног довратника. У свакој волути налази се по један цвет. Ниједан цвет једне волуте није исти са цветом друге волуте. У средини портала, односно надвратника, налази се шестокрилни анђео, чија је глава оштећена. Иако су и лева и десна страна портала третиране у општим цртама на исти начин, ипак се разликују у детаљима. Највећа је разлика у томе што је стабло лозице на левој страни једноставног полукружног облика, док је на десној двочлано, јер има једно удубљење по средини.

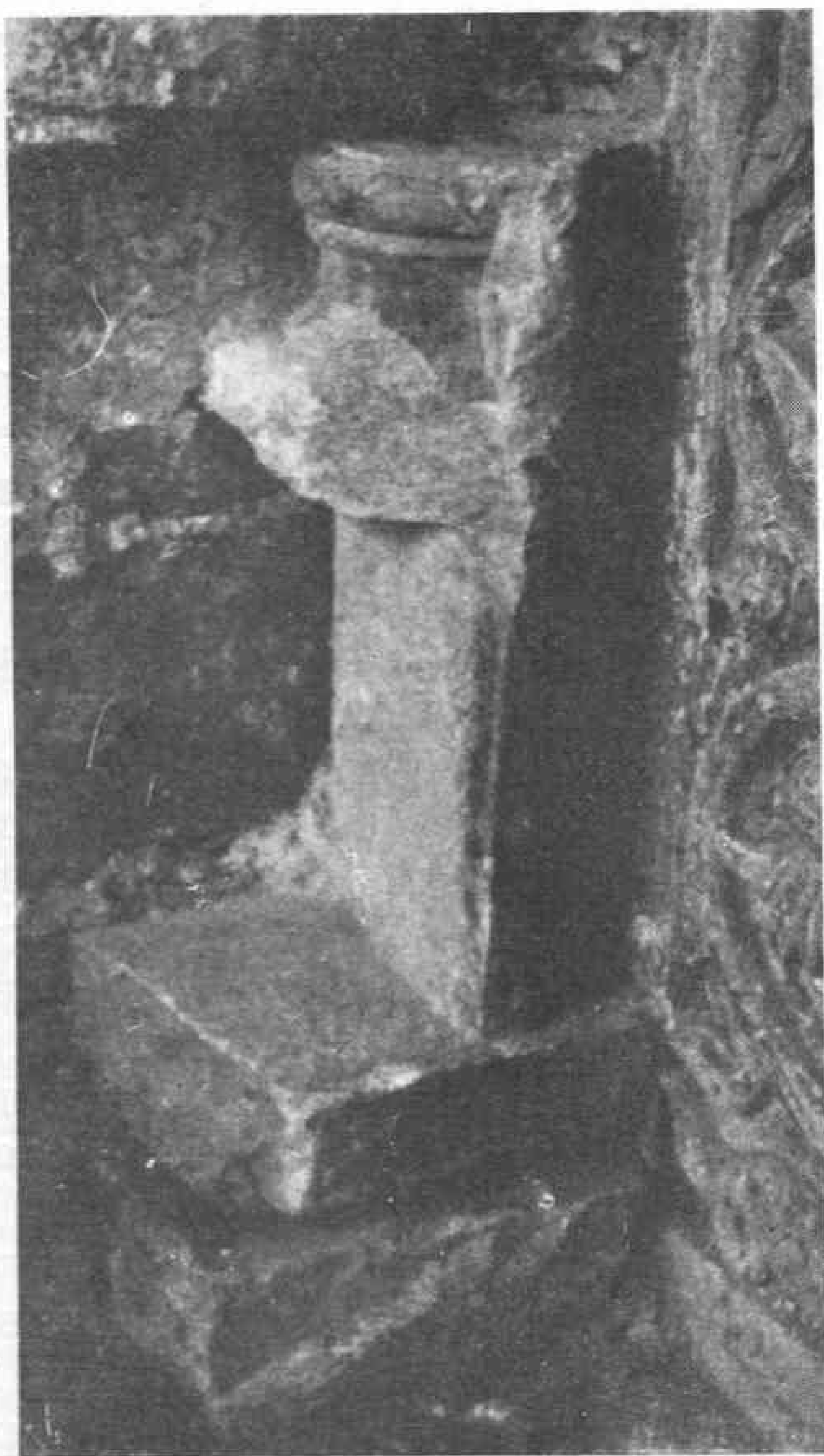
При дну, до северног довратника узидана је једна камена стопа на којој се налазио стубић (сл. 46). Не зна се да ли је и ова стопа припадала порталу. Више је вероватно да није и да портал није имао никаквих других делова осим ових из којих се и данас састоји.

Изнад каменог надвратника портала налази се једна дрвена гредица дебљине 4,5 cm, која је покривена фреском Богородице у тимпанону изнад портала. Ова гредица је украшена на начин као што се види на сл. 47. Очигледно да њена првобитна намена није била предвиђена за ово место.

УНУТРАШЊА ОБРАДА ПОВРШИНА

Остаци живописа протомајстора Астрапе у унутрашњости цркве многобројни су и сачували су се свуда, тако да је извесно да су све површине биле њиме покривене од патоса па до сводова

и калота кубета. До патоса био је исликан сокл којим је имитиран камен. Уместо имитације сокла од камена, на соклу код композиције поворке Немањића била је исликана драперија са двоглавим орловима. Изнад сокла су сликане композиције и поједини свеци у две или три зоне, према површинама које су стајале сликарима на располагању. Зоне су биле одвојене тракама венаца, чији се профили нису сачували. Сликари су користили за своје композиције оне и онакве површине какве им је пружала архитектура. У том погледу су нарочито карактеристичне површине на којима су биле насликане композиције поворке Немањића и Тајне вечере. Само у еконартексу изгледа да је архитектура морала направити уступак сликарству тиме што су били зазидани пролази у западном зиду.

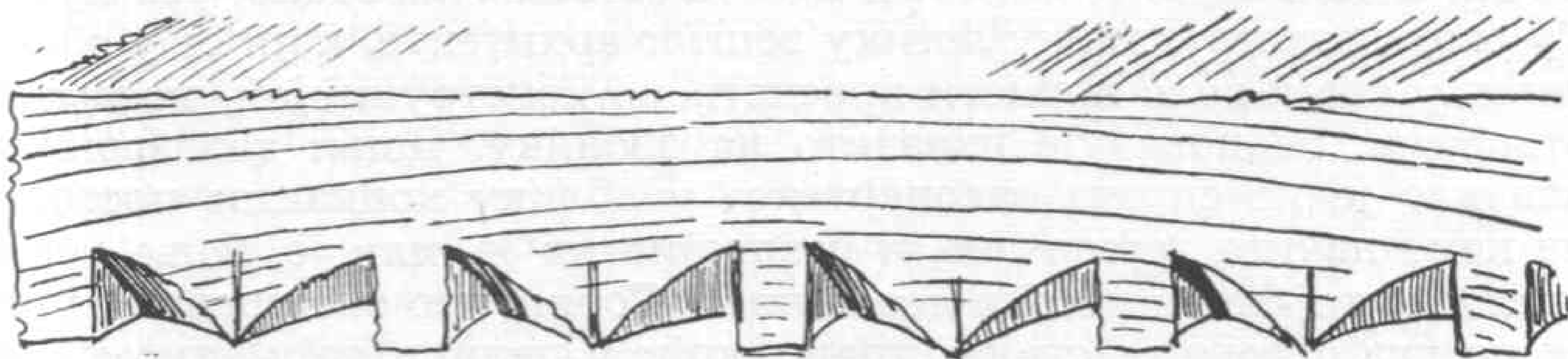

сл. 46 — Стопа колонете покрај портала цркве Богородице Љевишке

Осим живописом, унутрашње површине зидова нису биле више ничим украшене. Венци стубаца били су сасвим једноставног профила преко кога је био набачен фреско-малтер, те ни на њима није дата никаква орнаментика. Једино место на коме се још можда налазила скулптована пластика био је иконостас.

СПОЉНА АРХИТЕКТУРА

Настала из специјалних услова изградње, црква Богородице Љевишке садржи у себи, с једне стране, све елементе који припадају једном одређеном типу верских средњовековних грађе-

сл. 47 — Дрвена гредица која се налази изнад надвратника портала цркве Богородице Љевишке.

вина — црквама које имају правоугаону основу и у њој „уписани крст", док, с друге стране, укључује у своју архитектуру и елементе једне тробродне базилике, која је изражена само са два бочна брода.

Сама замисао да се на рушевинама једне старе тробродне базилике сагради петокуполна црква са звоником условљава раскошну спољну архитектуру. Ту раскош протомајстор Никола постигао је употребом двојаких елемената: једни су архитектонско-конструктивни, а други декоративни. Имајући пред собом тространу, дугу и широку, али при томе и ниску базилику, из које се после прве обнове није издвајала никаква маса, он је принуђен да стварањем нових маса разбије ту монотонију, а истовремено да их повеже са масама базилике у једну целину. То постиже на тај начин што од средњег брода базилике ствара цркву уписаног крста са пет кубета, којој даје такве размере да доминира над бочним бродовима базилике, а њима на тај начин додељује улогу портика око цркве са пет кубета. Те две масе — црква облика уписаног крста и бочни бродови — биле су повезане на источној страни разуђеном апсидом према средини и проскомидијом и ђакониконом на крајевима, али би остале незавршене на западној страни да протомајстор Никола није додао овој цркви и трећи део: спољну припрату са приземљем и спратом, из чије се средине диже звоник. На тај начин он је добио једно ново архитектонско решење: комбинацију петокуполне цркве облика уписаног крста са тробродном базиликом. Читава ова архитектура проистекла је из унутрашњег распореда просторија и функционалних делова грађевине (олтарски део, спољни бочни бродови, ексонартекс са спратом и звоником), из унутрашње конструкције (сводови крста израженог испод централног кубета, кубично постоље са централним кубетом, сводови узаних бродова у крацима крста, калота испред апсиде) и, најзад, из делова који имају више декоративну улогу да повећају богатство спољних маса (мала угаона кубета са кубичним постољима).

Овакву своју замисао протомајстор Никола извео је до краја не лутајући, јасно, са много вештине и са потпуним познавањем стила у коме је градио цркву. Његов крст изражен у крову је чист; у пресеку кракова крста је мало кубично постоље, које носи осмострано кубе. Мала осмострана угаона кубета поставља он на кубична постоља, која нарочито издваја из масе цркве употребом другостепених елемената — неколико архиволта — те их и на тај начин споља видније истиче и кубета оставља слободно у ваздуху. Ту своју конструктивну логику вештог архитекте, који се у обликовању свога дела користи првенствено конструкцијом, масама и отворима, он показује изразито на звонику. Доњи део звоника извукао је из спрата ексонартекса у облику коцкастог постоља на коме почива горњи део, и раздвојио их је, или је, боље рећи, нагласио тај доњи носећи део венцем. Горњи део олакшава најпре са по два отвора са сваке стране, који у целини дају утисак бифора, а највиши део још више олакшава, претварајући га само у четири ступца који носе калоту. И као што је централно кубе

логичан завршетак уписаног крста, тако је и овде ова калота на ниском округлом тамбуру, са једва назначеним малим кубичним постољем и луцима на све четири стране, логичан завршетак доње архитектуре звоника.

У тежњи да добије што богатију спољну архитектуру, протомајстор Никола показао се нарочито вешт у пропорционисању маса, у давању преваге једном делу над другим и у подређивању мање важних делова онима које је хтео да истакне. Цео део цркве уписаног крста доминира над бочним бродовима, а централно кубе са сводовима који образују крст доминира над мањим угаоним кубетима. Испред свега овога, као да је хтео да повуче читаву грађевину напред, налази се звоник са два крила егзонартекса.

Богатство облика којима се протомајстор Никола користи при обради цркве Богородице Љевишке је велико. То своје широко познавање он обилно искоришћује да спољне површине овако добијених маса још више оживи. Погледајмо колико облика даје он само својим прозорима: ту су једноставни издужени прозори на кубетима или широки, велики, луком засведени на бочним бродовима; ту су трифоре израђене само од опека са средњим отвором вишим од бочних (као на спољним бродовима и на северном забату под централним кубетом) и трифоре са по три отвора исте висине (као на апсиди и на јужном забату под централним кубетом); најзад, он употребљава бифоре израђене само од опека, са отворима завршеним четвртином лукова (као што су источне бифоре бочних бродова), или са каменим стубом у средини, са отворима завршеним полукрузима са надвишеним центром (као што су бифоре на проскомидији и ђаконикону, бифора на западној страни егзонартекса или бифора у западном зиду наоса).

Фасаде цркве протомајстор Никола оживљавао је нарочито архиволтама, које су на спољним површинама означавале унутрашњу конструкцију, мада оваква конструктивна доследност није свуда примењена у византијској провинцијској архитектури ни у грчкој регионалној школи, па ни у средњовековној Србији. Скоро увек је комбиновао по две архиволте, повлачећи једну за другом по 4—5 cm. Тако је шест архиволти на јужном бочном броду, које почивају на пиластрима, означавало шест крстатих сводова унутра; такве архиволте су и на северном бочном броду. Као и на бочним бродовима, и на западној страни приземља егзонартекса су споља свуда према унутрашњим крстатим сводовима архиволте. Њима су нарочито украшени северни и јужни забат под централним кубетом и стране кубичних постоља малих кубета. Но и ту протомајстор Никола користи богатство елемената којима располаже: он не гради све архиволте полукружног облика описане из једног центра, већ и преломљене, описане из два центра. Па и тада се не држи шаблона да примењује само једно или само друго, већ их комбинује, као на јужном забату под централним кубетом (таб. XXVI). Он је разноврстан и у материјалу од кога гради архиволте: једне зида само од опеке, друге само од бигра, а код неких комбинује и опеку и бигар.

Своје фасаде протомајстор Никола не оживљава само архиволтама и прозорима; тамо где нема прозора он гради нише. На странама апсиде, проскомидије, ђаконикона и спрата ексонартекса видимо нише које имају разне профиле и израђене су разним комбинацијама употребљеног материјала. Код неких ниша су оба перваза од опеке, код неких је један од опеке а други од тесаног бигра, а има их код којих су оба перваза од бигра. Најзад, са горње стране он завршава фасаде венцима, али и ту се не држи само једнога облика: негде примењује венце од тесаног бигра, као код кубета, калоте звоника, проскомидије и ђаконикона, а негде зупчасте венце, као код апсиде, лукова звоника, кубичних постоља малих кубета и забата.

У обради спољне архитектуре цркве Богородице Љевишке протомајстор Никола користио се обилно и елементима другостепене пластике. Он није хтео да његова црква делује на посматрача само својим облицима, већ и полихромијом својих фасада; хтео је да извесне површине фасада претвори у праве ћилимове, на којима ће се посматрачево око зауставити. Да би ово постигао, употребио је за грађење двојаки материјал: бигар боје бледог окера и опеку цинобер боје. Бигар је тесао у правилне квадере и од њега зидао зидове, а квадере уоквиривао само једним редом опеке. Изузетно, када хоће да нагласи какву траку, има и два и три реда опеке. Такву траку од једног средњег реда дебелих опека и два реда танких употребио је као потпрозорник на северном спољном броду, или око тамбура централног кубета, где је она можда означавала унутрашњи дрвени прстен кубета. Он не дозвољава опеци да узме и сувише маха и претпоставља јој тесанике бигра; његове фасаде постају полихромне, пријатне за око, живе, али и одмерене, без претеране шароликости. Он опеку користи и за прављење нарочитих тракастих орнамената, као што је меандер на јужној страни средњег брода под венцем, или као мању парчад косо поређану за попуњавање мањих површина или дебљих спојница. Од ње гради лукове, а само изузетно попуњава њом и целе површине тимпанона бифора.

Керамопластичне елементе протомајстор Никола користи најчешће као бордуре лукова, трака, а понегде њима попуњава и читаве површине (јужни забат, тимпанон трифоре на апсиди). Деси се да њима попуни и по коју дебљу спојницу и изравна висине квадера. И при употреби ових елемената он показује широко познавање разних могућности, и није му довољан један или два облика, већ прави четири.

Још један елемент у другостепеној пластици фасада користио је протомајстор Никола. То су натписи израђени од опека на специјалан начин. У декоративном погледу те натписе можемо сматрати као тракасте орнаменте, којима је нарочито украшен средњи део источне стране цркве. На неким местима натписи су изрезани и само из једне опеке и узидани на местима где делују као део орнамента.

Неколико старих фрагмената који су узидани у зидове цркве нису коришћени у декоративне сврхе, већ као материјал за зидање. Од свих тих фрагмената једино је пластика једног фраг-

мента била видљива (фрагмент бр. 9 — види додатак), али и он је био узидан положено, мада је у својој првобитној функцији стајао усправно. Пластика фрагмената који су били узидани у стубиће јужног забата (фрагменти бр. 11 и 12 — види додатак) није се могла уопште да види, јер су били на великој висини и пластика је била окренута ка унутрашњој страни.

Осим ове керамичке орнаментике којом су биле обрађене фасаде, на четири тимпанона на западној страни приземља ексонартекса, у просторима лево и десно од улаза који су зазидани протомајстор Астрапа био је израдио своје фреске.

Оно што даје нарочиту драж фасадама ове цркве јесте она лака несавршеност коју одаје сваки ручни рад, оно одсуство тежње да све буде доведено под конац, да све ивице буду оштре и сви углови савршено правилни. Те неправилности чине да нема оних крутих површина, ограничених само правим линијама, које дају правилне сенке. Напротив, све те незнатне неправилности оживљавају површину и чине да сенке на њој играју и трепере. Пођимо најпре од материјала: опеке су обично правилне; рађене су у калупима, али се гдегде види и по која нешто крива; лончићи су рађени руком на витлу, али неки су већи, неки мањи, а неки сасвим мали, те би човек помислио да се мајстор мало играо; једну је траку мајстор почео једним керамичким елементом, али му је ваљда њега нестало или га није имао више при руци, па је траку допунио другим; у натпису је изрезао неко слово више, хтео је нешто друго да каже, па се предомислио; он је и ту опеку оставио, није хтео да је мења; дужину натписа није баш тачно подесио према дужини стране, натпис је био мало дужи; мајстор је крајњу опеку подигао изнад траке натписа; можда му је која опека од натписа остала са словима, и он није хтео да је баци, већ је искористио и оставио као орнамент. Све су ове одлике својствене уопште средњем веку, византијској архитектури, па и архитектури у средњовековној Србији.

Дело протомајстора Николе није савршено; оно има и мана. Иако је он тежио да своје масе повеже у целину, није у томе потпуно успео. Из њега се ипак издвајају централни део цркве уписаног крста, бочни бродови и ексонартекс са звоником. Средњи брод базилике био је доста узан да прими читаву конструкцију петокуполне цркве и стога, ако посматрамо овај део са источне стране, добијамо утисак притешњености, јер су мала кубета приљубљена уз средњи брод. Ако посматрамо цркву са западне стране, видимо само ексонартекс и звоник, који заклањају сву богату архитектуру иза себе. Ако обратимо пажњу и на извесне конструктивне детаље, као што су архиволте на западној страни ексонартекса или извођење крстатих сводова у њему, видећемо да има и извесних несавршености. Али када говоримо о архитектури овога споменика, процењујући кроз њу и личност протомајстора Николе, ми не смемо да сметнемо с ума чињеницу да он није имао одрешене руке у своме раду у односу на сами објекат који је добио; он је био везан за стару базилику,

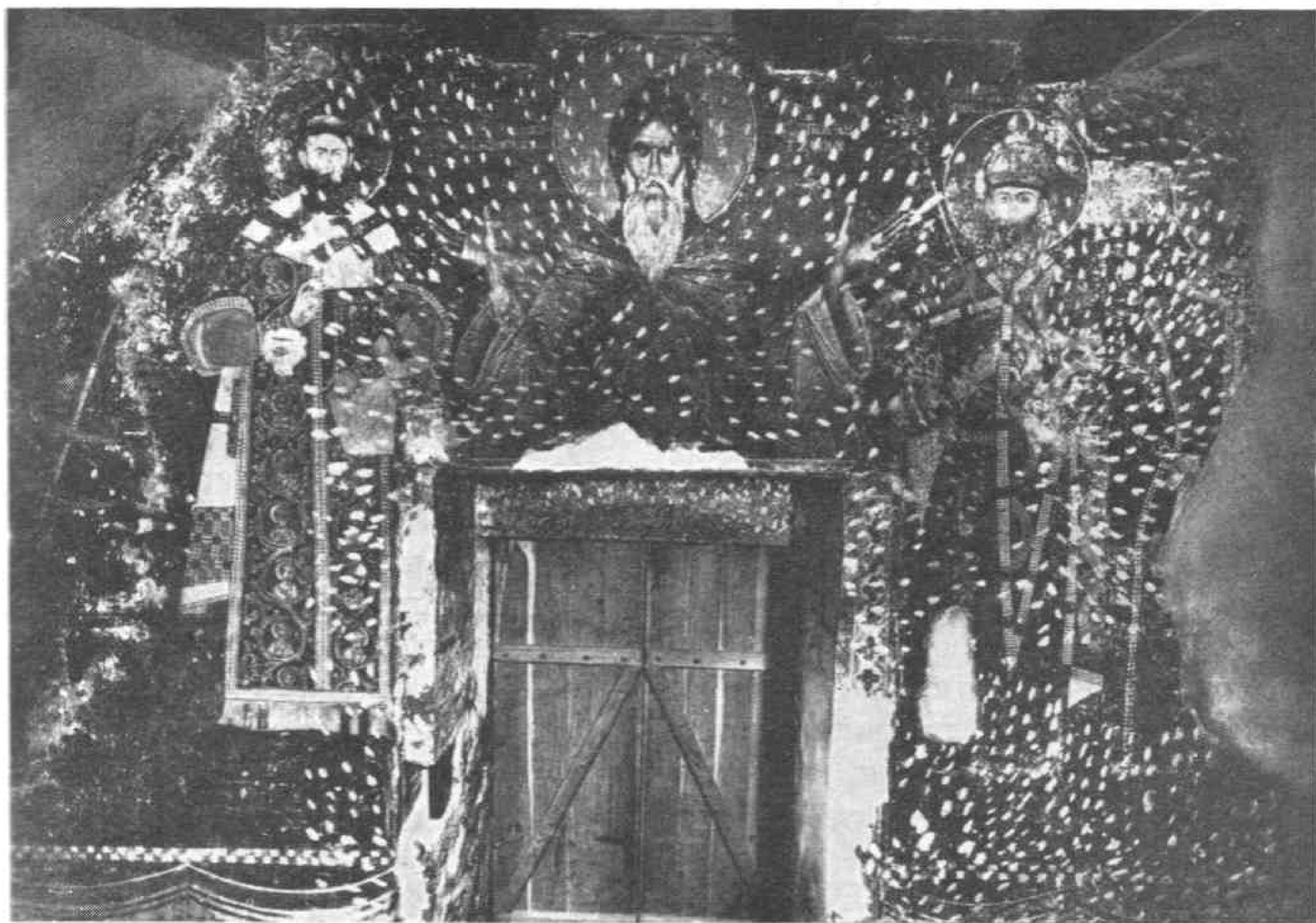
и спутан њеним пространством и њеним обликом, и њеним преосталим зидовима, које је морао да уклопи у конструкцију своје нове цркве. Много је пута радознали посетилац, и стручњак и нестручњак, могао помислити колико би ова црква била лепша да је остао само петокуполни део, заснивајући можда и несвесно своје мишљење на погрешној тези о средишној цркви и додатим деловима, упоређујући је са данашњим изгледом Милутинове цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричину. Много пута је протомајстору Николи замерено што је једну лепу грађевину заклонио додавањем бочних бродова, спољне припрате и звоника. Али познајући данас пут којим је протомајстор Никола морао да иде док је створио овакво дело, можемо само доћи до закључка да је он свој задатак решио потпуно успешно. Успео је да од једне старе тробродне базилике, широке, гломазне и покривене можда једним тешким двоводним кровом, створи дело пуно снаге и живота. Његова је заслуга што није уништио базилику, већ је и последњи камен са ње сачувао, те је она још и данас сачувана у његовом делу.

УНУТРАШЊА АРХИТЕКТУРА

Тежња протомајстора Николе да дâ једну богатију спољну архитектуру и употреба нових конструктивних елемената за покривање простора — сводова приморали су га да убаци нове ступце у средњи брод базилике, да појача оне који су већ постојали, а да сачува и употреби и старе, без икаквих појачања. Ти нови ступци, заједно са старима, потпуно су закрчили унутрашњи простор (сл. 21, таб. XI). Два низа средњих стубаца, високих и доста тешких, подсећају издалека на колонаде египатских храмова. О пространству унутрашњег простора он скоро и није водио рачуна. Њему је било стало до тога да добије што чистију спољну архитектуру, и зато је поставио ступце онако како му је било најзгодније, без обзира на распоред стубаца старе базилике. Ако се данас погледа у унутрашњост цркве ма на коју страну, поглед ће се зауставити или на ступцу базилике или на ступцу протомајстора Николе; простора, и поред великог пространства цркве, има врло мало. Обради унутрашњих површина није поклонио ни најмање пажње, и то је препустио протомајстору Астрапи, који је све површине покрио својим сликарством. То је, уосталом, био начин примењен у целој архитектури тога времена — целокупну унутрашњост цркве поверити фреско-сликарској обради.

Сликари су распоређивали своје фреске према општим иконографским принципима тог времена, али облик површина зидова био је од утицаја на облик фреско-композиција. Као карактеристичан пример навешћемо композицију поворке Немањића у нартексу. За ову композицију сликари су имали једну врло незгодну површину, неправилну, која је по средини била пробијена вратима, а са једне стране косо одсечена степеницама за катихумену. Но и поред овакве, врло незгодне површине, сликари су се снашли у постављању општег распореда личности на компози-

цији (сл. 48). Немањи је дато место изнад врата, и то је насликано само његово попрсје; лево и десно од њега постављене су стојеће фигуре св. Саве и Стевана Првовенчаног, а у косо одсеченом делу површине је један „светик“, који држи чирак са мало нагнутом свећом. Можда је облик површине зида са једним луком на доњој страни утицао и на облик композиције Тајне вечере:

сл. 48 — Композиција поворке Немањића из цркве Богородице Љевишке. Портрети Немање и св. Саве откривени су 1950. год. (Снимак: К. Денић)

постављање једног полукружног стола око кога се налазе апостоли потпуно одговара кривини доње ивице површине композиције. Али, опште узевши, унутрашња архитектура створена код цркве Богородице Љевишке дала је сликарима и лепе простране површине за развијање великих композиција и читавих циклуса. То се види нарочито на сачуваном циклусу композиција који почиње баш Тајном вечером на источној страни до апсиде, а завршавао се свакако тек код западног зида, на коме се налазила фреска Успења Богородице. Те површине биле су равне и нису биле прекинуте танким пиластрима, јер се мали луци утапају непосредно у зидове, а не ослањају се, као што би било правилно, на пиластре (сл. 22). У извесним случајевима они се ослањају и на конзоле, испод којих опет остаје равна површина. Тим упрошћеним конструктивним методом, не само код цркве Богородице Љевишке већ и код других цркава византијског стила, добијале су се у унутрашњој архитектури равне и велике површине, које су биле погодне за развијање сликарских композиција. Професор Радојчић сматра да су унутрашње површине Дечана баш због тих

испресецаних површина пиластрима биле незгодне за сликаре, а да код Грачанице, иако је она закрчена ступцима, постоје погодне површине за исликавање. Због тога у Грачаници композиције теку непрекидно, а орнаменти одвајају поједине циклусе; код Дечана, пак, има низ поремећаја: фреске на ступцима су једноставно њихов украс и немају везе са циклусима, а орнаменти не долазе да раздвоје два циклуса, већ да такође украсе одређену површину, без обзира на то да ли ће се пореметити ток циклуса или не.[139])

Али тежња за спољном декоративном архитектуром, нарочито за стварањем петокуполне цркве са малим угаоним кубетима, учинила је да су у унутрашњости испод тих малих кубета створени врло тесни простори, мада са прилично пространим површинама. На њима су сликари дали доста велике композиције (пример сачуване композиције из циклуса Чуда Христова), али које се нису могле уопште сагледати одоздо ни из кога угла. Те композиције гледали су можда само сликари док су их радили, а после њих, са пода, није могао више нико да их сагледа. Ту није постојала хармонија између спољне и унутрашње архитектуре, нити између унутрашње архитектуре и сликарства; осветљеност тих површина била је добра, али се оне због ограничених видних углова не могу сагледати. Можда се може рећи да је све то ипак последица само опште конструкције цркве и самога стила цркве, и да сам протомајстор није могао нешто више да учини и да поведе мало више рачуна о томе да ли ће се живопис моћи на свим површинама да сагледа или не. Свакако, да је више водио рачуна о тој околности, он би вероватно нашао и погодније решење, којим би довео у бољи склад своју спољну и унутрашњу архитектуру.

VI

ПОРЕКЛО АРХИТЕКТУРЕ ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ ИЗ ВРЕМЕНА ОБНОВЕ 1307. ГОДИНЕ

РАЗВОЈ СРЕДЊОВЕКОВНЕ АРХИТЕКТУРЕ У СРБИЈИ

Монументална архитектура у средњовековној Србији односно Рашкој настаје упоредо са Немањиним напорима у стварању државне, политичке и друштвене целине. Пре овога времена мали је број сачуваних споменика; њихова историја је тамна, а њихов утицај на каснију архитектуру минималан. Са стварањем Немањине државе расле су у Рашкој и велике потребе за подизањем манастира. Немањина Србија није имала скоро никаква утврђена места нити зидане градове. Средњовековна Србија се састојала још и у XIV веку већином од села и салаша.[140]) Зато је било потребно подизати нове центре у којима ће се одвијати државни, политички и културни живот, из којих ће се организовати производња и експлоатација феуда, размена добара и обезбеђивање путника, центре црквене организације, који ће окупљати око себе народ и бити жаришта хришћанске идеологије. А манастири су били ти око којих се одвијао цео државни и политички живот средњовековне Србије. Они су бивали опасани и тврђавским зидовима, те тако представљали праве утврђене градове, а у њима су се налазиле многобројне зграде за становање, међу којима и владарске. Они нису били само места за аскете.[141]) Њих изграђују владар или властела, дају им многа села, поља, њиве, шуме, и на тај начин стварају од цркве најмоћнијег, најзначајнијег и најутицајнијег феудалца, а себи савезника у владању и експлоатацији народа. У оквиру тог система и таквих потреба новим манастирима су одређивана места у плодним и богатим пределима, на важним комуникацијама,[142]) у близини важних политичких центара, али — пошто се водило рачуна о потребама хришћанске идеологије средњовековног човека — и тамо где су била стара светилишта, у неприступачним и дивљим клисурама, где су испаштале аскете и пустињаци, стварајући од њих „станове за ћутање".[143])

Споменици архитектуре који су подигнути у Србији у раздобљу од Немање до Милутина, односно до обнављања цркве Богородице Љевишке 1306/7. године, показују сасвим друкчије архитектонске облике од свих споменика које је подигао Милутин, изузев цркву манастира Св. Стефана у Бањској. То су једнобродне засведене грађевине, са једним кубетом које се издиже изнад коцкастог постоља. Стари облик базилика које је Немања затекао на својој територији, најчешће у рушевинама, ни он ни његови наследници нису користили. Три главна споменика које је Немања саградио показују у архитектури исто оно колебање између Истока и Запада које је постојало и у његовој државној политици: црква Св. Николе у Куршумлији са изразитом византијском архитектуром и техником зидања у опеци; црква Св. Ђорђа код Новог Пазара са двема кулама на западној страни и колонетама у кубету, која је сјединила елементе и једне и друге стране; и, најзад, Богородичина црква у Студеници, без кула на западној страни, али са богатом пластичном обрадом на порталима и прозорима у племенитом мермеру, потпуно на начин како је рађено у Јужној Италији. На ова три споменика се јасно види колико архитектура зависи од групе мајстора ангажованих за изградњу споменика. После ових споменика подигнут је још читав низ других, који ће имати извесне заједничке црте са овим Немањиним споменицима и који ће образовати једну засебну групу и један засебни стил. „Мада је основни облик једнобродне грађевине са кубетом постојао већ и на старохришћанском Оријенту (Вагаршапат у Јерменији) и мада је развијен затим увелико и у преромансќој архитектури Европе, ипак ова рашка његова варијанта задржава само његову основну концепцију, али ствара од ње једну скоро оригиналну нову форму, са кубетом на коцкастом постољу и са бочним певницама испод њега.“[144])

Облик Богородичине цркве у Студеници измениће се у Жичи само утолико што ће се дотадашњи вестибили испод кубета затворити и постати певнички простори, а поред нартекса Жиче (или, боље рећи, поред њеног западног травеја, јер прави нартекс није ни постојао) додата су два параклиса са два мала кубета. Велико кубично постоље које захвата ширину целога брода, једну од главних карактеристика архитектуре ове школе, задржаће и Жича, као и црква Св. Апостола у Пећкој патријаршији, Придворица, Ђурђеви Ступови код Ивањграда, Морача, Градац и Ариље. Код цркве манастира Милешеве и код Сопоћана оно се већ сужава, постаје мање, и бочне стране му не продужавају бочне стране брода. Једну далеку реминисценцију на старе тробродне базилике, али само по спољној архитектури, а не и по унутрашњој, представљају ексонартекс Богородичине цркве у Студеници, који је дозидан уз њу у четвртој деценији XIII века и приписује се краљу Радославу[145]), и Сопоћани.

Сви ови споменици — с изузетком Св. Николе код Куршумлије, који је зидан од опеке, и Богородичине цркве у Студеници, која је од белог и сивог радочелског мермера — зидани су од бигра и обичног камена, најчешће на приморски начин у ситним тесаницима. Наследници Немањини, до краља Милутина,

нису успевали да својим средствима подижу раскошније задужбине, које би својим племенитим материјалом и уметничком обрадом превазишле Немањину Богородичину цркву у Студеници. Мало мермера без неке велике пластике употребљавали су они једино за портале и прозоре (портали цркава манастира Мораче, Сопоћана, Граца).[146]) Кроз читаво столеће биће Богородичина црква у Студеници за Немањине наследнике недостижан пример на који су се они угледали и давали чак својим манастирима онаква унутрашња уређења какво је било у Студеници.[147])

Од почетка XIV века, од оног часа када између Милутина и Византије престају непријатељства, када настаје други период његове владавине, других двадесет година, у српску средњовековну архитектуру уводи се нов стил, чији је први представник у Србији црква Богородице Љевишке у Призрену. „Прелом у стилском развоју нашег старог грађевинарства чини измена политичке, војне, економске и културне оријентације, тиме што почетком XIV века српска држава пребацује своје тежиште на југоисток, на Косово, Метохију, а затим и Македонију (која је у то време била под византиском влашћу) припојивши те крајеве својим областима. Везе са приморјем и Италијом су отада ослабиле на рачун веза са Цариградом и Солуном, које су се тада развиле.“[148]) Овај прелом у српској средњовековној архитектури М. Васић објашњава и супротностима које су се појавиле у самој цркви. „У борби о српски престо између браће Драгутина и Милутина, православна црква је стала на страну Милутина, чији је први архиепископ био хезихаст Јаков, ученик Григорија Синаита. То је почетак новог доба у Српској цркви, што је имало одјека и на пољу уметности. Тек тада се у српској архитектури појављује потпун облик црквене основе у облику ‚уписаног крста‘ и настаје усвајање у већој мери, елемената византиске архитектуре у ширем смислу.“[149])

Нова школа ствара грађевине квадратне или правоугаоне основе, и тек у висини кровова рашчлањује своје масе. Кубе обично носе четири слободна ступца са четири разапета свода између њих и зидова. Сводови испод кубета образују крст у крову (који нема никакво симболично значење, већ је проистекао из конструкције). Угаони простори између кракова крста пресводе се малим нижим сводовима, чији су кровови такође нижи. Изнад њих се диже каткад још по једно кубе, те их црква може имати пет. Материјал од кога се гради је тесани бигар, пешчар и трахит, чији се редови смењују са редовима опеке, а понекад су кубета зидана само од опеке. Спољне површине се оживљавају керамопластичном орнаментиком, која се израђује од специјалних лончића направљених од печене глине. Тако израђене цркве имале су врло живописне полихромне фасаде.

Број споменика подигнутих у новом стилу нагло је растао и за непуна пола века превазишао број саграђених у Рашкој током читавог столећа пре тога. Једновремено са црквом у Призрену 1307. године подигнут је Св. Никита у селу Горњане у Скопској Црној гори, затим је обновљен 1313. године и Св. Ђорђе у Ста-

ром Нагоричину; 1314. године подигнута је црква Св. Јоакима и Ане у Студеници, а 1315. године Богородичина црква у селу Мушутишту: око 1318. године Грачаница, а „в' дни краља Милутина“ подигнута је и црква Св. Атанасија код Лешка; између 1321. и 1324. године црква Св. Димитрија у Пећкој патријаршији, а око 1330. године и Богородичина црква у Патријаршији; године 1329. црква Св. Николе у жупи Дабар звана Бања код Прибоја, затим црква Св. Спаса у Призрену; око 1332. године црква Св. Арханђела у Штипу, црква у селу Љуботену из 1337. године, црква манастира Св. Арханђела у Леснову из 1341. године, црква Св. Богородице у селу Кучевишту у Скопској Црној гори, 1355. године Матејча код Куманова и још многе друге.

Али старе традиције рашке школе нису биле напуштене. Напротив, оне су још увек јаке чак и у време краља Милутина, који захтева од архиепископа Данила да му сагради цркву Св. Стефана у Бањској за чување и покој његовога тела, на слику Богородице Студеничке.[150]) У архиепископу Данилу као да су оба стила подједнако живела: док је Бањску градио по угледу на Студеницу, Богородичину цркву у Пећи и пећку припрату градио је у новоме стилу.[151]) После Бањске Дечански зове фра Виту из Котора града краљева, који ће зидати Дечане од 1327. до 1335. године, обући их у шарени мермер по примеру Бањске, и дати им пластику по угледу на Студеницу. У архитектури се фра Вита није задржао на облицима које му је давала рашка школа; он је отишао још даље на Запад, давши својој цркви спољни изглед тробродне базилике са кубетом.

Најзад, средином XIV века оба стила потпуно ће се сјединити у цркви Св. Арханђела код Призрена, задужбини цара Душана, која је позајмила архитектуру цркве са уписаним крстом од нове школе, а племенити материјал и романску скулпторалну пластику од рашке школе. Додуше, све ове три грађевине — Бањска, Дечани и Св. Арханђели код Призрена — биле су зидане као „краљевске задужбине“, ставропигијалне, задужбине које су имале да приме и чувају тела својих ктитора и као такве, изгледа, задржале су традицију угледања на највећу светињу свих Немањића, Студеницу.[152])

Нови стил примио је врло мало од рашке школе: сводну конструкцију, кубе и кубично постоље, које је третирао на слободан начин, али је зато овај стил предао врло много стилу који га је наследио, тзв. моравској школи.

Са процесом распадања српске средњовековне државе у другој половини XIV и у првој половини XV века померају се државни центри у долину реке Мораве, око које се још држе независне, полувазалне или вазалне области средњовековне Србије. Архитектонска делатност и у овоме периоду је врло жива и настају многобројни споменици који се умногоме разликују од споменика претходне школе. Она им је позајмила облике читавих грађевина којима је моравски стил, по угледу на светогорске, додао само апсиде са северне и јужне стране; позајмила им је и технику грађења као и сав спољни декор, који је нови

стил развио до савршенства ћилимарске естетике, уневши у њега и потпуно нове елементе богате преплетне пластике. Наслеђе из претходне школе користиће нарочито у архитектури и пластици протомајстори Раванице из 1381. године, Лазарице из времена око 1370—74. године, затим Љубостиње и Каленића, или само у архитектури, код цркве манастира Ресаве из 1407—18. године, Нове Павлице и још многих других мањих цркава.

Место које црква Богородице Љевишке заузима у читавом овом развоју архитектуре у средњовековној Рашкој и Македонији представља преломну тачку између рашке стилске школе и обеју школа насталих после ње. На цркви Богородице Љевишке први пут у Србији оформљен је облик грађевине који ће доминирати још читаво столеће, а у декоративној пластици примењени су такође први пут елементи и методи који ће се даље развијати и бити богато искоришћени у моравској школи. Зато је од највећег интереса за нашу архитектуру да утврдимо откуда су ти елементи дошли у Призрен и којим су се правцима ширили из њега.

На територији средњовековне Србије у време Милутинове обнове цркве Богородице Љевишке било је врло мало споменика који су могли утицати на то да се на њој појави оваква архитектура. Споменици византијске архитектуре на тој територији који су били подигнути у раздобљу од VI до X века били су у највећем броју порушени. Њихово рушење почело је још у VII и VIII веку приликом досељавања Словена, и наставило се за све време стварања српске средњовековне државе. Од великих византијских вароши код Царичиног Града, Злате, Бреговине и Липљана остале су само рушевине, чији је материјал разношен или урастао у вегетацију. Зато облици тих грађевина нису битно ни утицали на нову архитектуру која се почела стварати у Немањиној држави. Тој архитектури се не подражава ни у првој половини XIV века, када се почиње градити у новом стилу, али у томе периоду те старе грађевине извршиле су известан утицај на поједине споменике, и то посредно, не својом архитектуром, већ околношћу што су остаци зидова многих од њих уклопљени у нову архитектуру.

У Немањиној Србији није било старијих споменика који би се могли тешње повезати са новом архитектуром створеном у обнови призренске катедрале 1306/7. године. Привременим упадима Немање, Стевана Првовенчаног и Уроша I у византијске области долазили су Срби у контакт и са њиховим црквама, али се све до Милутина византијски стил, у коме су биле изграђене цркве Цариграда, Солуна, Арте и Мистре у периоду од XI до XIV века, није јаче осећао. Тек са Милутиновим освајањем Скопља Срби добијају у његовој околини и један врло значајан споменик грчке архитектуре: цркву Св. Пантелејмона из 1164. године у селу Нерези. Њу је подигао Алексије Комнен, син Константина Анђела и Теодоре, најмлађе кћери цара Алексеја I.[153])

Нереска црква је петокуполна црква. Централно кубе носе четири свода који образују јасно изражени крст у крову, што се види и у основи цркве, а у угловима правоугаоника, између сводова и обимних зидова, налази се још по једно мање кубе (сл. 49). Међутим, централно кубе не носе четири слободна ослонца, ступца, као што је уобичајено код ових решења (и на тај начин читав простор наоса заједно са поткуполним просторима малих кубета чини једну целину), већ пуни зидови којима су поткуполни простори малих кубета затворени. На овим просторима су остав-

сл. 49 — Нерези код Скопља. Изглед са југоисточне стране.

љена само врата за комуницирање: поткуполни простори западних кубета спојени су са нартексом, а источних са наосом и олтарским простором, односно претворени су у проскомидију и ђаконикон. Тиме је простор наоса добио облик „слободног крста“ са скоро једнаким крацима, јер и сводови на којима је централно кубе имају приближно исту дужину. Олтарски простор на источној страни састоји се од изнутра полукружне апсиде (испред које је један мали свод), проскомидије и ђаконикона. Али за њега је искоришћен и простор испод целог источног свода који носи кубе, он није одвојен од сводова који образују уписани крст, као код цариградских цркава, већ се приближује решењима која су примењена у Грчкој. Нартекс нереске цркве очуван је само делимично, а према најновијим испитивањима и сва кубета су добрим делом президана,[154]) али је презиђивање кубета изведено свакако по доста добро сачуваним остацима, те се може претпоставити да се првобитна архитектура нереске цркве, наоса са пет кубета и олтарским простором, није много променила.

Црква Богородице Љевишке могла је примити од ове цркве општу архитектонску концепцију цркве уписаног крста са пет кубета: централним, већим, у пресеку кракова крста, и четири мања у њиховим угловима. Централна кубета обеју цркава су слична: споља су осмострана, али су мала кубета потпуно различита: нереска су споља четворострана и попут кубета на другим грчким црквама, као што ћемо видети, немају кубичних постоља. Та мала кубета су решена исто као што су решавана кубична постоља код цркве у Призрену. Ни уписани крст није тако чисто изражен споља код цркве Св. Пантелејмона, а у унутрашњости се затварањем простора под малим кубетима добио један специфичан унутрашњи облик простора, који нема никакве везе са нашом призренском катедралом. Веза олтарског простора са наосом код обеју цркава потпуно се разликује, јер је крст код призренске цркве одвојен од олтарског простора. И у погледу технике зидања призренска црква није примила много од нереске, јер су зидови ове последње зидани од притесаног камена и опеке, кубета само од хоризонталних редова опеке, а и луци и слепе аркаде су само од опеке, што се све врло много разликује од Призрена. Затим, на цркви Св. Пантелејмона нема никакве керамопластичне декорације од специјалних керамичких елемената. Једино на јужној страни налази се један крст, који је израђен од опека и у чијим су крацима израђена такође слова од опека.

Али нереска црква нам је нарочито важна због архитектонског обликовања њене источне стране. Изгледа као да је протомајстор Никола позајмио од ње за цркву у Призрену спољне облике апсиде, проскомидије и ђаконикона. Ти облици су потпуно слични: проскомидија и ђаконикон су тространи, а апсида полигонална.

Осим цркве у Нерезима, на територији Милутинове државе није било више споменика који су могли бити од утицаја на архитектуру призренске цркве. Неколико споменика старијих од ње, који се данас налазе у нашој земљи у Охриду и Прилепу, нису улазили у састав Милутинових земаља. Ово се ипак не би могло узети као један апсолутан разлог, јер су мајстори из тих крајева могли доћи у државу краља Милутина и донети са собом и нови стил грађевине.

ХИЛАНДАР КРАЉА МИЛУТИНА И ЦРКВА БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ

Од сачуваних задужбина краља Милутина на којима данас можемо да проучавамо архитектуру тога времена, црква Богородице Љевишке није најстарији споменик. Пре ње краљ Милутин је обновио 1303. године Хиландар, који је Немања саградио после напуштања Србије и одласка у Свету гору. О тој обнови архиепископ Данило каже да је стара Немањина црква срушена до темеља и саграђена је већа, и да су том приликом у Хиландару сазидане многе царске палате и изванредне ћелије за становање монаха.[155]) Овај податак је врло важан када упоређујемо ове две цркве — Хиландар и Богородицу Љевишку — јер морамо бити начисто с тим у којој је мери Хиландар обновљен за време краља

Милутина, а у којој се мери сачувао Немањин Хиландар, као што смо и код цркве Богородице Љевишке морали да утврдимо најпре шта се сачувало од старе базилике, а које је делове додао протомајстор краља Милутина.

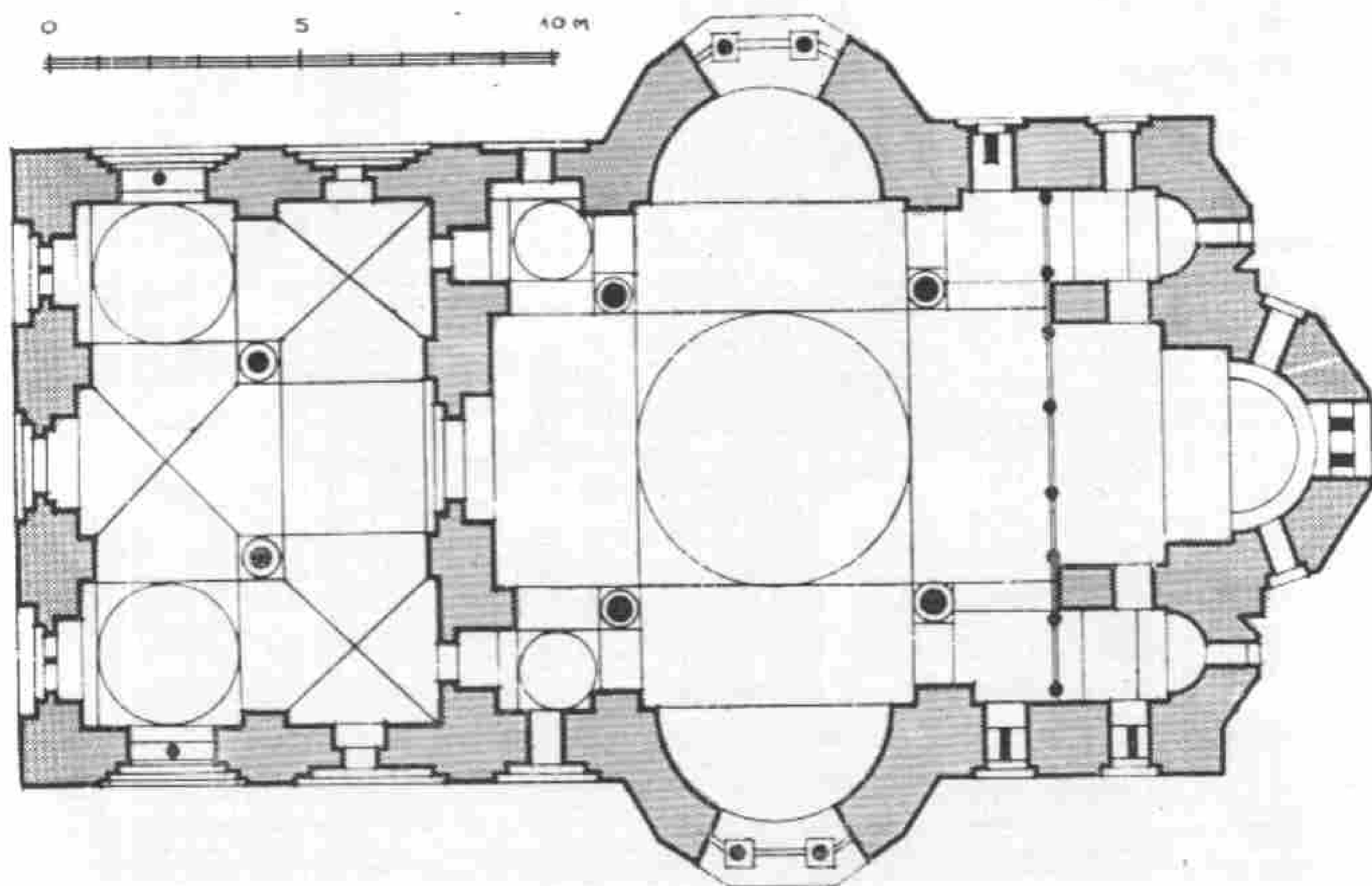
Упоређивање ова два споменика је од извесне важности за изналажење међусобних утицаја и порекла архитектуре Милутиновог времена, јер је обнова Хиландара започета одмах после утврђивања политичких веза између Србије и Византије женидбом краља Милутина са Симонидом 1299. године, и хиландарска црква морала је бити већ завршена када је у Призрену почело обнављање цркве Богородице Љевишке.

Данилове речи — да је старо здање цркве манастира Хиландара било до темеља срушено — изгледа да су сасвим истините. На архитектури данашње цркве у Хиландару не можемо да уочимо скоро ништа што је преостало из Немањина времена. Од темеља до кубета све говори за Милутиново време. Једино мали остатак темеља полукружне апсиде, на којој почива данашња споља петострана апсида, можда припада Немањиној цркви. Тај темељ подсећа већ својим полукружним обликом на спољa полукружне апсиде рашког стила, а и техником зидања разликује се потпуно од технике зидања целе цркве: озидан је ломљеним каменом и облутком, прилично рђаво, и данас је омалтерисан. Немањином времену можда припада и онај мали број мермерних фрагмената са пластиком стилизованих акантуса, а који су узидани споља у зидове северне певнице хиландарске цркве или у конак тзв. Руске мале. Немањиној цркви или можда још старијем времену припадали су и капители који се данас налазе на стубовима малог трема изнад бунара југоисточно од цркве.

Грађењем цркве манастира Хиландара, иако он није зидан као петокуполна црква и далеко је од Србије, на Атосу, одразио се дух новог времена, нових стремљења у архитектури, која ће бити пренесена и у Србију, али без свих оних локалних одлика које карактеришу атоске споменике архитектуре, а које је примио и Хиландар. Очигледно је да Милутинов протомајстор Хиландара није био везан никаквим остацима старије грађевине, као што су то били протомајстори цркава Богородице Љевишке и Св. Ђорђа у Старом Нагоричину или, ако је и било каквих остатака темеља старије грађевине, они су тако уклопљени под нову да су остали без утицаја на архитектуру нове цркве. И зато у основи, односно плану, хиландарске цркве видимо једну јасну и чисту архитектонску концепцију: то је триконхална црква са великим кубетом изнад наоса и два мала на западној страни изнад нартекса. Велико кубе наоса носе четири стуба и четири свода који означавају уписани крст; сводови су приближно исте ширине, те је тај крст скоро са једнаким крацима. Велики размак између стубова од 5,40 m омогућио је да је простор наоса широк, а тиме је и кубету одређен пречник. Источни олтарски простор налази се испод засебних сводова, који су нижи од сводова што носе кубе, те је тиме централни део са кубетом издвојен и наглашен од олтарског дела. Нартекс, са своја два мала кубета.

много је нижи од наоса, те је архитектура централног дела тиме још јаче истакнута. Цела грађевина је савршено изведена и врло је вероватно да су за њу били доведени мајстори, можда, чак из Цариграда (сл. 50, 51).

Оваква архитектонска композиција, и у општим цртама и у детаљној обради, остала је усамљена на почетку увођења новог стила у Србији. Триконхални план ће продрети тек у последњем периоду, када се и границе Србије своде на области у долини реке Мораве, а све дотле ће се градити цркве са основом уписаног

сл. 50 — Основа цркве манастира Хиландара без касније дозиданог ексонартекса.

крста а правоугаоног облика. Он је у суштој супротности са оним планом који је морао применити протомајстор Никола у Призрену: јако издужени крст са једним много мањим кубетом (пречника свега 3,40 m). Овакав план Хиландара има све одлике чистих цариградских решења уписаног крста, као што су код цркава Пантепопте (Ески Имарет џамије) или јужне призидане капеле код цркве Памакаристос (Фетије џамије), Хагиос Теодорос (Килисе џамије) и северне и јужне цркве Пантократора (Зеирек џамије), са том разликом што ове немају певничке просторе са северне и јужне стране. Њих је Хиландар добио по угледу на старије светогорске цркве манастира Лавре и Ватопеда, као што је и целокупни цариградски утицај који се на њему види можда могао добити и без правих цариградских мајстора, само посредно преко ових старијих светогорских узора. Наведимо само још неколико карактеристичних црта у архитектури Хиландара, којима се он потпуно разликује од нове архитектуре, која се почела развијати у Србији после његовог подизања.

Централно хиландарско кубе је спола дванаестострано, а изнутра кришкасто; те особине, а нарочито ову другу, има већина поменутих цариградских цркава. У Србији са почетком XIV века, односно од зидања цркве Богородице Љевишке у Призрену, кубета постају већином споља осмострана а изнутра равна. Кришкаста кубета изнутра имају код нас само Немањине цркве Св. Николе код Куршумлије и Богородичина црква у Студеници, што се може приписати цариградском утицају.

сл. 51 — Црква манастира Хиландара. Поглед са северне стране

Велике трифоре на бочним апсидама које видимо код Хиландара су као архитектонски мотив скоро непознате код нас све до Лазарице. Међутим, у Светој гори и пре и после Хиландара скоро да нема цркве без њих.

У погледу зидања на Хиландару видимо византијску технику, али она није примењена на онакав начин као код цркве Богородице Љевишке: у доњој зони зидова смењује се један ред тесаника са једним редом опеке, али у вертикалним спојницама нема опеке; затим долази слој од пет редова опеке, а онда један појас тесаника, који су уоквирени опеком као код цркве Богородице Љевишке, да би затим опет дошао један слој зидања без опеке у сударним спојницама, већ само у хоризонталним. Тако озидана фасада Хиландара нема ону одмерену строгост коју имају фасаде код којих је консеквентно примењено смењивање тесаника и опеке.

Хиландарска црква се нарочито разликује од призренске катедрале потпуним одсуством керамопластичне декорације од

специјалних керамичких елемената на својим фасадама, јер је она зидана по угледу на старије светогорске цркве, а четворолисни лончићи, спирале или други елементи нису из Грчке продрли на Атос и ниједна атоска црква није њима украшена.

Венци на Хиландару су зупчасти, као и неки на цркви Богородице Љевишке, али они су одоздо подухваћени једним конзоластим мотивом израђеним од опека, кога нема на цркви Богородице Љевишке. Тај елемент имају многе цариградске цркве (Памакаристос, Панахрантос), као и солунске (Св. Илије, Св. Апостола), па чак и неке у Бугарској (црква у Асеновом граду старој Станимаки), али га код нас нема не само на цркви Богородице Љевишке већ ни после ње.

Цариградски утицај на цркву манастира Хиландара огледа се нарочито на њеном патосу. Мотиве који се налазе на њему видимо и на сачуваним остацима патоса цркве Пантократор у Цариграду. И техника којом је тај патос урађен је истоветна са техником овога другог. На исти начин је урађен и патос старије атоске цркве манастира Ватопеда. Донекле слична техника израде таквог патоса примењена је тек на Душановој цркви манастира Св. Арханђела код Призрена, али са мотивима који су различити од цариградских и од атоских патоса, јер су уведени, осим геометријских, и зооморфни мотиви. Такви патоси као што су у Хиландару и Ватопеду нису нађени на споменицима у Србији ни из времена пре ни из времена после цркве Богородице Љевишке. Једино је нартекс цркве манастира Ресаве имао још раскошнији патос од камена у три боје, али техника његове израде је опет сасвим различита од технике патоса које смо навели.

Из ових неколико карактеристичних упоређења између архитектуре цркве манастира Хиландара и цркве Богородице Љевишке јасно се види да Хиландар, иако је претходио призренској цркви, није имао утицаја на стварање њене архитектуре. Због специјалних услова и већ дуге грађевинске традиције која је постојала на Светој гори и у којој се већ оформио скоро један тип грађевине, Хиландар је примио све карактеристичне особине те локалне школе, али са његовим грађењем нису у Србију пренесени ти карактеристични елементи који одликују и издвајају атоске цркве у једну групу од осталих споменика тога времена грађених у византијском стилу. Хиландар и црква Богородице Љевишке су два споменика истога стила, саграђена у врло блиском временском размаку један после другога, од истога ктитора, и можда је за време грађења и једног и другог стајао на челу црквених организација један исти човек, о чему ћемо касније детаљније говорити, али то су два споменика који су саграђени под различитим утицајима.

ПОСТАНАК ИЗДУЖЕНОГ УПИСАНОГ КРСТА У АРХИТЕКТУРИ СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ

Као што се некада, крајем XII века, појавила у тзв. рашкој школи Богородичина црква у Студеници у својој потпуно зрелој и оформљеној архитектури, без претходника на рашком тлу који

би утрли пут развоју овакве архитектуре, тако се и сада, на почетку XIV века, појављује на цркви Богородице Љевишке нова архитектура, али у своме потпуно зрелом и развијеном облику, без претходника у средњовековној Србији на којима би се могло анализирати поступно развијање овога стила. Међутим, ако та архитектура није била дотле позната у средњовековној Србији, она се већ од VI века развијала у другим земљама које је обухватала Византијска Империја.

Разни облици решења тзв. уписаног крста[156]) најбоље се могу анализирати из хоризонталних пресека споменика, односно из њихових основа, због чега ове имају нарочити значај. Али приликом проучавања решења уписаног крста цркве Богородице Љевишке не можемо упоређивати њену целу основу са другим решењима, јер сличну основу нећемо нигде наћи. Ми можемо да извршимо само анализу оног решења уписаног крста које је дато при обнови 1306/7. године, апстрахујући за моменат сву осталу архитектуру која је произишла из остатака старе базилике и водећи рачуна само о томе колико је та архитектура била од утицаја на облик уписаног крста који је остварен 1306/7. године.

Три главне особине по којима се разликују решења уписаног крста јесу: пресек под правим углом два полуобличаста свода који се виде у крову, а изнад кога се пресека диже кубе; затим затварање тако образованог крста у правоугаоник обимних зидова, што се види у основи грађевине; и, најзад, положај источног крака крста у односу на олтарски простор. Сводови који образују крст могу бити сви исте дужине, те су онда краци крста једнаки, а могу бити и различите дужине, и то тако да два и два супротна буду подједнако дугачки. У великом броју случајева источни и западни свод су много дужи од северног и јужног, али има и примера када су северни и јужни дужи. У неким случајевима су сва три свода осим источног једнаки, а само је овај дужи.

Читава ова конструкција уписаног крста у квадратну или правоугаону основу може да чини засебну целину, којој се додају на источној страни простори за светилиште: проскомидија, олтарски простор с апсидом и ђаконикон, али она може да буде спојена с апсидом и на тај начин што је источни крак крста, односно источни свод, заједнички и за крст и за олтарски простор. Тај случај је нарочито чест код цркава са издуженим уписаним крстом у правцу исток—запад.

Код решења која примењује Цариград сводови који носе кубе имају обично исту дужину, те је крст који се појављује у хоризонталном пресеку таквих споменика у основи равнокрак. Олтарски простор је потпуно одвојен од тог крста, односно од источног крака, и налази се под посебним сводом. Таква решења видимо на црквама у Цариграду: Панахрантос (Фенари-Иса џамија), Мирелион (Будрум џамија), Теотокос (Килисе џамија) из друге половине XI века, и Пантократора (Зеирек џамије) из XII века,[157]) даље на цркви Хризокефалос у Трапезунту,[158]) Теотокос из 1028. године у Солуну,[159]) Капникареи у Атини, северној цркви Св. Луке у Фокиди из X века, или на црквама Атоса у манастиру Ватопеду,[160]) Ивирону и Хиландару.

Решења која примењује регионална грчка школа су упрошћенија: крст је издужен, јер су источни и западни сводови много дужи од друга два; при томе је под источним сводом обухваћен и олтарски простор.[161]) Тај распоред имају цркве Скрипу у Беотији из IX века,[162]) Евангелистрија у Мистри с краја XIV века, Св. Јован у Корени у Арголиди,[163]) црква у Самари из XI-XII века, затим црква Св. Ивана у Месемврији у Бугарској[164]), црква Богородице Перивлепте (Св. Климент) и Св. Јован Богослов у Охриду код нас, или са приближно једнаким крацима крста, па чак и са источним много дужим, који покрива олтарски простор: црква Св. Теодора у Атини из 1049. године,[165]) Св. Спаситеља у Амфиси, Св. Апостола и Св. Катарине у Солуну, с краја XIII и почетка XIV века, и у Бугарској цркве бр. 3 и бр. 4 у Преславу, црква Земенског манастира или Св. Германа на Преспанском језеру у Македонији.

Уписани крст цркве Богородице Љевишке, међутим, сједињује у себи извесне особине које се могу приписати првој групи, а има и таквих које припадају другој. То је типично издужени крст код кога су источни и западни крак једнаки и дужи од северног и јужног. Али источни свод се не продужава до олтарског простора: између њега и олтара налази се један нижи свод, а олтарски простор, који је нарочито извучен упоље, покрива засебна калота. Код цариградских решења олтар са проскомидијом и ђаконикoном чини једну целину, која се прикључује уз источну страну правоугаоника у коме је уписани крст. Овде, код цркве Богородице Љевишке, то није тако одвојено нити наглашено: проскомидија и ђаконикон у решењу уписаног крста су назначени само двема малим прозорским нишама и стварно нису били издвојени од апсиде, јер нису ни имали функцију проскомидије и ђаконикона; те функције су пренесене на проскомидију и ђаконикон некадашње базилике.

Јако издужени уписани крст са источним сводом који захвата олтарски простор врло је распрострањен код нас у Македонији, на Косову и Метохији после 1307. године. Црква Св. Никите у селу Горњани, из истог времена када и Богородица Љевишка, има већ тај издужени крст, али он још није толико издужен као што ће бити код цркве Св. Богородице у Кучевишту, код које је источни свод дужи од западног. И црква у Љуботену, Св. Арханђела у Штипу, Св. Арханђела у Леснову, Св. Богородице у селу Мушутишту, Св. Богородице у Пећкој патријаршији, Св. Стевана у селу Кончи, имају издужени уписани крст са супротним једнаким крацима. Код цркава манастира Заума на Охридском језеру, Марковог манастира, Бање код Прибоја, Св. Ђорђа у Младом Нагоричину источни свод пред олтаром постаје дужи да би олтарски простор био већи. Од ових упрошћених решења уписаног крста решење код цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричину разликује се утолико што је источни крак крста одвојен од апсиде нарочитим сводом, који покрива олтарски простор. Оваквим распоредом сводова ово се решење приближава решењу цркве Богородице Љевишке, али се од њега разликује тиме што је западни свод дужи од источног, док су ова два код призренске ка-

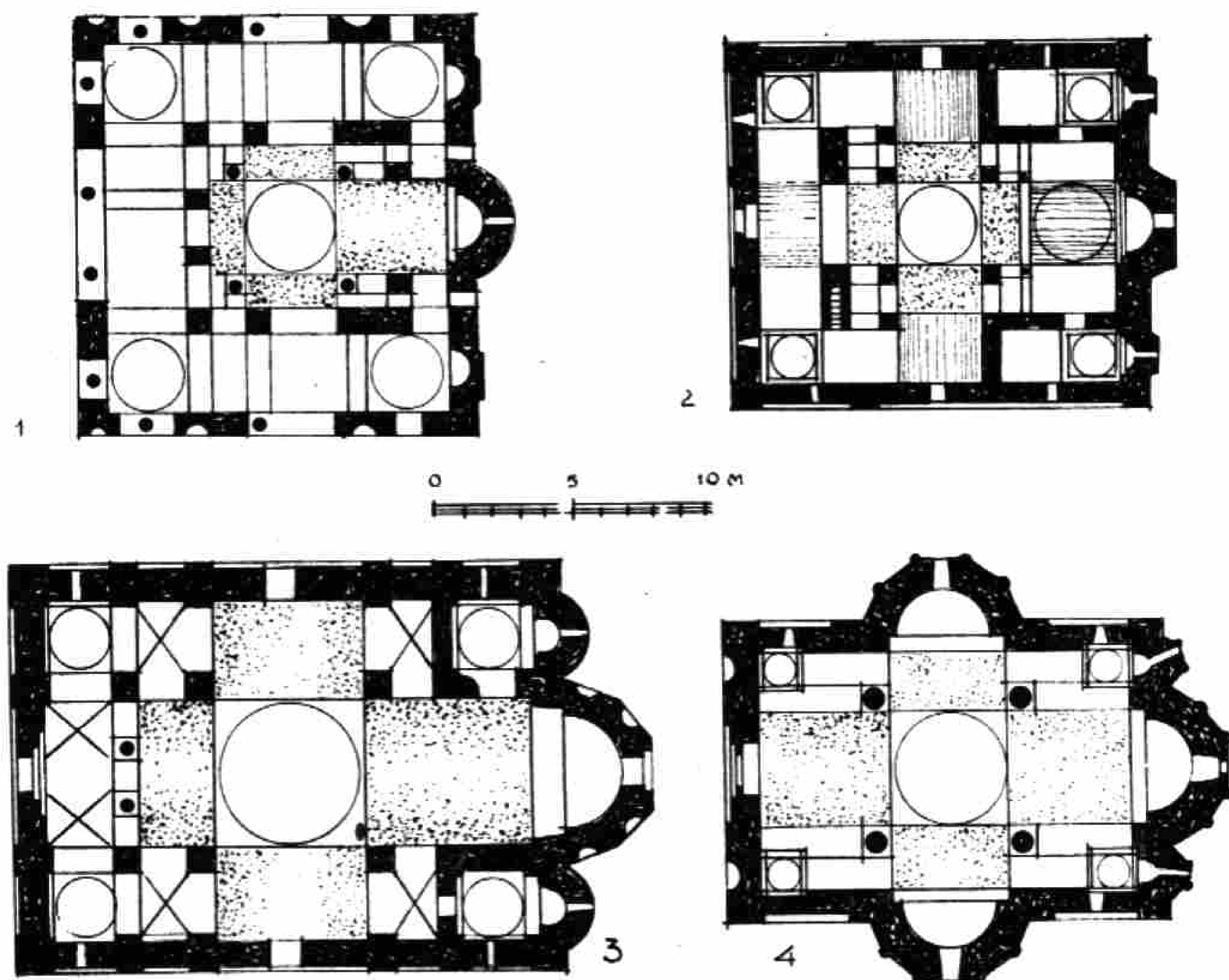
тедрале исте дужине. Обе цркве имају толико издужене крстове да је ову особину Г. Мије сматрао једном специјалном варијантом до које су Срби дошли тражећи нове ефекте.[166]) Али, као што смо видели код цркве Богородице Љевишке, тај издужени крст је последица околности под којима је протомајстор Никола морао да обнавља стару базилику; на исти начин и *из истих разлога* настао је и јако издужени крст код цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, и у томе се огледа утицај који су имале старе грађевине на ова нова решења. Отуда се код ових двеју наших највећих цркава са почетка XIV века јавља притешњени унутрашњи простор, а он је код цркве у Призрену још и потпуно закрчен многобројним ступцима.

Већ код следећег споменика Милутиновог времена сазиданог после призренске и нагоричинске цркве, Грачанице, овај јако издужени крст није примењен. Напротив, ту видимо равнострани крст као код цариградских цркава. Према историјским подацима, и грачаничка црква је *обновљена од темеља* и била је завршена 1321. године, када је на њеним зидовима исписана баштинска повеља.[167]) Поставља се проблем у коликој се мери сачувала старија црква, која је постојала на месту данашње Грачанице, и да ли је и она могла бити од таквог пресудног утицаја на њену архитектуру као што су то биле старе византијске базилике у Призрену и Нагоричину. На зидовима Грачанице данас се не види да је од те старе цркве бар нешто остало изнад земље, а уколико је од ње можда нешто и постојало пре грађења Грачанице, то је све могло бити порушено, као што је урађено и са остацима Немањине цркве у Хиландару. Према томе, протомајстор Грачанице је могао бити потпуно слободан у извођењу своје замисли и он је у овоме случају дао предност равностраном крсту, који је једна чиста и логична конструкција, и поступио је слично протомајстору Хиландара. Међутим, ако погледамо мало у унутрашњост грачаничке цркве, видећемо да је и ту простор закрчен многобројним ступцима, мада на један други начин него што је то код призренске и нагоричинске цркве. Али док је распоред унутрашњих стубаца ових двеју цркава био резултат потпорних тачака заосталих у основама старијих цркава и начина нове обнове, распоред стубова у Грачаници је резултат само њене спољне архитектуре, на коју нису имали утицаја никакви остаци старијих грађевина.

Равнострани уписани крст није остао код нас на Грачаници једини усамљени пример. Њега видимо и пре ње, мада у сасвим сажетом облику, на малој цркви Св. Јоакима и Ане у Студеници, тзв. Краљевој цркви, а исто тако и на малој цркви Спасовици код Ћустендила, задужбини Стевана Дечанског из 1330. године.

Код цркве манастира Матејче он није равностран, већ би се пре могло рећи да је разностран, али са тежњом да има особине прикупљеног равностраног крста. Његова два крака, северни и јужни, једнаки су, а западни је мало краћи, дакле сасвим супротно од решења у Призрену, где је западни много дужи. Међутим, источни крак је код Матејче много дужи стога што се испод њега налазио и део олтарског простора, који није био нарочито

одвојен, као што је рађено и код цркава у Грчкој. Оваквим решењем код цркве манастира Матејче постигнут је нарочито леп унутрашњи простор. Ово је дошло и као последица великог унутрашњег пречника централног кубета од 5,20 m, односно толике ширине средњег брода, што је знатно више од призренске цркве (чије је централно кубе пречника 3,40 m) или цркве у Старом Нагоричину (3,65 m) и Грачанице (3,20 m) (сл. 52).

сл. 52 — Шематски приказ неколико карактеристичних основа цркава уписаног крста. 1 — Цркве Св. Катарине у Солуну; 2 — Грачанице на Косову; 3 — Матејче код Куманова; 4 — Раванице код Ћуприје.

Познато је да је и црква манастира Матејче саграђена на месту где се налазила старија црква.[168]) У њеној унутрашњости налазила се једна мала капела у олтарском простору уз проскомидију, која је срушена и за коју се мисли да је старија од Матејче.[169]) Ако је ова капела била заиста та старија црква, она није могла нимало утицати на архитектуру касније сазидане Матејче. И вероватно је, судећи по чистоти и логичности коју има унутрашњи простор ове цркве, да ни њен протомајстор није био спутан остацима старијих грађевина на њеном месту.

Решење са издуженим крстом у правцу исток—запад и са једнаким супротним крацима, које је примењено код нас први пут у Призрену, нарочито је доцније било омиљено и распрострањено у тзв. моравској школи. Издужени крст је у долини Мораве

примењен и код развијених решења са централним кубетом на слободним ступцима, а исто тако и код сажетих решења са кубетом на пиластрима.[170]) Првој групи би припадале цркве манастира Раванице код Ћуприје, Љубостиње код Трстеника, Нове Павлице код Брвеника на Ибру, Дренче код Александровца и Ресаве (Манасије) код Деспотовца. Сажета решења са издуженим крстом су код Лазарице у Крушевцу, Наупаре, Велућа, Руденице, гробљанске цркве у Смедереву, а нарочито издужен облик је на Каленићу.

Уписани крст цркве Богородице Љевишке разликује се од свих до сада наведених примера својом везом са олтарским простором, односно са оним конструктивним системом који покрива олтарски простор. Решење које је на њој примењено — засвођење калотом — је врло ретко. Код јужне цркве манастира Св. Луке у Фокиди[171]) употребљен је тај начин засвођења изнад олтарског простора, а после цркве Богородице Љевишке видимо га код нас још само на Грачаници. У Бугарској, код Св. Јована Алитургетоса је комбиновано решење са калотом и сводом као и код цркве Богородице Љевишке, али обрнутим редом: док нижи свод код ове друге логично издваја источни крак уписаног крста од калоте над олтарским простором, код Св. Јована Алитургетоса источни крак крста замењује калоту, која захвата и део олтарског простора, па се на њу наставља још један ужи свод, скоро лук, који је прихвата.[172]) Слично решење има и црква Пантократора у Месемврији.[173])

Порекло цркве у облику уписаног крста било је предмет многобројних студија.[174]) Г. Мије сматра да ови облици у византијској архитектури потичу од старих анадолијских модела,[175]) док им Вулф одређује, још уже, Кападокију као постојбину.[176]) Једна од најстаријих цркава уписаног крста у правоугаону основу је свакако црква у Русафи. У Цариграду се међу првим црквама овога типа помиње Нова црква (Неа) Василија I из друге половине IX века. Она се није сачувала и позната је само из описа.[177]) И професор А. Дероко сматра да је тип овакве цркве поникао још у старохришћанској оријенталној архитектури, одакле га је усвојила византијска архитектура, „а ми смо га, најзад, примили од Византинаца, преко Грчке и Македоније“.[178]) Особине уписаног крста цркве Богородице Љевишке у Призрену најтешње се повезују са особинама цркава уписаног крста у Грчкој, а чистота призренског решења, која се огледа нарочито у раздвајању источног свода крста од калоте изнад апсиде, наводи на помисао да је протомајстор Никола био добро упознат са логичним цариградским решењима.[179]) Издужени крст био је овде само последица те околности што се обнављала једна стара тробродна базилика, те је цела конструкција цркве уписаног крста морала да стане у средњи, врло дугачки, брод базилике. Разумљиво је што се у време најтешњих Милутинових веза са Цариградом и двором цара Андроника II Палеолога у Призрену појављује у своме потпуно зрелом облику ово решење. Речитије ма од кога другог споменика призренска црква доказује да је ова архитектура код нас у Македонију стигла из Цариграда преко Грчке.[180])

РАСПОРЕД КУПОЛА КОД ПЕТОКУПОЛНИХ РЕШЕЊА

Цркве облика уписаног крста у правоугаоној или квадратној основи могу се, опште узевши, према броју кубета сврстати у две групе: једне су са једним, а друге са пет кубета. Главно кубе је увек у пресеку сводова који образују крст у крову, а мала кубета код правилних решења налазе се у угловима кракова крста. То је развијено и богатије решење. Али мала кубета могу заузимати и други положај према централном кубету и не морају се налазити у угловима кракова крста. Код читаве групе споменика она се налазе на угловима портика, који са три стране обухватају централни део решен у облику уписаног крста.

Црква Богородице Љевишке заузима средину између ове две групе и сједињује у себи одлике и једне и друге: она има уписани крст са малим кубетима у угловима кракова крста, али има и бочне бродове са северне и јужне стране, а ексонартекс са западне, који окружују централни део као портици.

Постоји још један тип петокуполних цркава код којих се кубета налазе на самим крацима крста. Но ове цркве немају квадратан или правоугаони облик основе, већ је она у облику слободног крста. Таква је, изгледа, била Јустинијанова црква Св. Апостола у Цариграду,[181]) од које није ништа сачувано, као и црква Св. Јована у Селџуку код Ефесоса, такође из времена Јустинијанова, која се својом величином и обрадом такмичила са црквом Св. Апостола. Од ове цркве су, међутим, откривени значајни остаци, тако да је и реконструкција могућна. Она је имала исти распоред кубета као и код цркве Св. Апостола, с тим што је западни крак, изгледа, имао два кубета, односно цела црква их је имала шест, а не пет.[182]) По угледу на Св. Апостоле зидана је и црква Св. Марка у Венецији,[183]) чији се утицај огледа и на цркви Св. Фронта у Перигеу.[184]) Овај тип цркве битно се разликује од првога, те није уже повезан са облицима које испитујемо и ми га нећемо узимати даље у разматрање. У новије време, код нас је тако сграђена црква на Опленцу.[185])

У пресеку кракова уписаног крста увек се налази централно кубе, али угаони простори решавају се на разне начине. Код једнокубних цркава они се покривају или сводовима или калотама. Сводови имају различит облик: полуобличаст или крстат. Правац пружања полуобличастих сводова је обично исток—запад, али има и изузетних случајева, где је то пружање у супротном правцу.[186]) Покривање угаоних простора калотама је доста чест случај: код цркве манастира Хиландара, код цркве Св. Николе у селу Дутли код Сереза,[187]) цркве у селу Колуши код Ћустендила,[188]) цркве Св. Јована Алитургетоса у Месемврији;[189]) код цркве Пантократора у Месемврији су само проскомидија и ђаконикон засведени калотама, док су у ствари углови покривени полуобличастим сводовима.[190]) Ове калоте су исто тако ниске као и сводови, те се споља не виде. Постављањем њиховим на један тамбур добија се црква са пет купола: централном, која је увек много већа од угаоних, и четири мале у просторима између кракова крста.

Централну куполу у највећем броју случајева носе четири стуба или ступца, између којих су разапети луци са сводовима. Та четири ослонца запремају известан простор у наосу, деле га на три брода, и нарочито у оним случајевима код којих централно кубе има мали унутрашњи пречник они скоро закрчују простор наоса, као што је случај код цркве Богородице Љевишке. Међутим, супротан пример решењу призренске катедрале, код које је протомајстору Николи, изгледа, било свеједно да ли ће тешки ступци закрчити простор наоса или не (као што је случај и код Грачанице), видимо на цркви Панагији Паригоритиси у Арти, где је протомајстор на изванредно смео начин потпуно укинуо слободне стубове који би требало да носе централну куполу. Он је подухватио четири доње тачке пандантифа централне куполе стубовима, које није спустио до пода, већ их је пренео на конзоле испуштене у зидовима у два спрата. На тај начин целокупно оптерећење од куполе пренео је на зидове, али је добио велики, јединствен и потпуно слободан простор наоса под централним кубетом.

Мала кубета почивају увек на зидовима, прислоњеним луцима и луцима који се ослањају на зидове, и никада немају слободне стубове, а ретко кад и пиластре. Њихов унутрашњи пречник је обично ширине ужег бочног брода на коме се налазе, а он је код цркве Богородице Љевишке врло мали и износи једва један метар, док је код других цркава Солуна, Арте и Мистре већи и износи око 3,0 m. Ни касније код наших петокуполних цркава унутрашњи пречник малих кубета неће се много повећати, већ ће и даље бити мали као и код цркве Богородице Љевишке. Код цркве Св. Ђорђа у Нагоричину он износи 1,46 m, код Грачанице 1,60 m, код Ресаве 1,30 m, а само код Матејче је нешто већи и износи 2,20 m.

Ни положај малих кубета у самим крацима крста није увек исти, већ је, напротив, врло разноврстан. Она се померају ка истоку и западу, према потреби. Источна кубета су најчешће изнад проскомидије и ђаконикона, нарочито код оних решења где олтарски простор није нарочито одвојен од источног крака крста. Па и онда када је он одвојен источна кубета се могу налазити изнад проскомидије и ђаконикона. Исто тако, ни западна кубета не морају се налазити у самим угловима кракова крста, већ се и она померају више ка западној страни. Од тога какав положај заузимају мала кубета према великом, као и од односа величина малих кубета према великом, зависи ефекат који ће се постићи у спољној архитектури, односно да ли ће велико кубе потпуно доминирати над малима, или ће мала пригушити велико кубе, остајући слепљена уз њега, или ће сва кубета стајати једно према другоме у хармоничној равнотежи. Померањем малих кубета ка источној или западној страни централно кубе добија око себе више простора, ваздуха, и избегавају се последице сувише блиског постављања малих кубета у просторима између кракова крста.

Код цркве Богородице Љевишке десио се баш овај други случај: мала кубета се не налазе у самим међупросторима између

кракова крста, већ су померена ка источној и западној страни. Источна се налазе у ствари изнад ниша које би служиле као проскомидија и ђаконикон да ови нису остали још из северног и јужног брода базилике, а западна се налазе према западном нижем своду, који је нижи баш зато да би се издвојио од главних сводова који образују крст и носе централно кубе. Но и овако постављена мала кубета морају се теоријски сматрати као кубета постављена у просторима између кракова крста, јер су ти простори у спољној архитектури јасно наглашени спуштеним нижим крововима, а сводови који их пресводе су јединствени, без икаквих висинских диференцирања.

Чисто петокуполно решење уписаног крста није тако често у византијској архитектури. Њега су, изгледа, имале већ најстарије цркве уписаног крста, као црква код Русафе из VI века н. е. Њена основа је представник најлогичнијег и најједноставнијег распореда овог типа грађевина: ако апстрахујемо за тренутак део који образује светилиште с апсидом и просторије за проскомидију и ђаконикон, остаће нам део основе квадратног облика из кога је изведена петокуполна архитектура. Централно кубе носе четири ступца са луцима, а сводови који образују крст имају сви исту дужину. У њиховим угловима остају опет квадратни простори изнад којих је могла бити мала купола.[191])

Нова црква (Неа) Василија I из IX века била је саграђена са пет кубета у облику уписаног крста: централно кубе било је у пресеку кракова крста, а остала у međупросторима. Из ње је можда проистекао канонски облик, по коме су касније грађене овакве цркве. Она нам је позната само из описа Константина VII Порфирогенита.[192])

Најстарији угледни пример новог типа није нам се сачувао, али изгледа да је он брзо освајао све већи простор, поред осталог вероватно и због тога што је овакав систем било лако примењивати и код највећих, а и код најмањих грађевина. Међу најстарије очуване примере спада свакако Спасо-Преображенски сабор у Чернигову у Русији, из времена око 1036. године. Његово централно кубе носе четири ступца, а постављањем још по два стуба између источних и западних стубаца унутрашњост наоса подељена је на три брода. Мала кубета су у међупросторима кракова крста. Њихови тамбури су, као и код централног, са спољне стране цилиндрични; тиме се ова црква удаљила од својих узора у Византији, чија су кубета споља већином многоугаона.[193]) (сл. 53).

Из прве половине XII века је и петокуполна црква Теотокос Космосотериа у Ферецику у Тракији. Крст који образују сводови код ове цркве је већ мало издужен, јер је западни свод нешто дужи од остала три, те се на тај начин приближава облику који ће се јако развити касније у Грчкој. Велико, споља дванаестострано кубе снажно доминира над малим у угловима постављеним, споља осмостраним кубетима, од којих су оба источна изнад проскомидије и ђаконикона.[194]) Осмострани облик тих малих кубета биће касније код нас потпуно усвојен, без изузетка.

Својом скоро квадратном основом и једноставним петокуполним решењем уписаног крста мала црква Католика у Стило у

сл. 53 — Спасо-Преображенски сабор у Чернигову (Русија). (Снимак: И. Грабар)

Калабрији (Италија) приближава се своме далеком претходнику, цркви у Русафи. Време њеног постанка није тачно утврђено и ставља се у XII или XIII век, али њена концепција, иако изведена шест до седам векова после цркве у Русафи, далеко заостаје за њоме.[195]) Ни распоред крста у крову није чисто изражен, а сва кубета су исте величине, само што је централно постављено нешто више од осталих, угаоних. Она су споља цилиндрична и њихова декорација од дијагоналних, пљоштимице постављених опека потпуно је слична начину на који је изведено и кубе цркве Панагије Кубелитисе у Костуру. Оваква архитектура петокуполне цркве у Калабрији могла је да дође из оближњих грчких прекоморских земаља, али она не би могла да се доведе у везу (као утицај) са нашим петокуполним црквама.

Калабрија има још једну малу петокуполну цркву у Росану, цркву Св. Марка, која је слична цркви у Стило.[196])

Петокуполна црква уписаног крста била је омиљена у Грчкој, и после цркве у Вири (Ферецику — Тракија) видимо још неколико очуваних примера. У Никлу (Тегеји) налазимо епископску цркву која је истог типа као и ова у Вири. На жалост, ова црква је врло много президана, а централно кубе је из 1888. године, па су вероватно и мала кубета тада назидана.[197])

Црква Пантанаса у Монемвази је такође чистог уписаног крста, са централним кубетом у пресеку кракова крста и четири мала у угловима. Централно кубе је споља осмострано, а мала су округла.[198])

У Мистри се овај тип гради од почетка XIV века па све до прве половине XV века. Митрополија из 1310.[199]) године грађена је као петокуполна црква уписаног крста, али тај крст је видљив само споља; изнутра се он не може да уочи, јер је доњи део цркве грађен у облику тробродне базилике, која има изнад бочних бродова и галерије. И код ње су мала (споља осмострана) кубета без кубичних постоља подређена великом (дванаестостраном) кубету, али су прикупљена уз њега.

Друга петокуполна црква Мистре је Панагија Вронтохион из 1311. године.[200]) Ни она, као ни Митрополија, у својој основи не показује цркву са обликом уписаног крста, већ једну тробродну базилику са куполом. Изнад њених бочних бродова су подигнуте галерије, а тек из њихових углова подижу се мале куполе, које споља, заједно са централним кубетом и крацима крста, дају архитектуру петокуполне цркве. Оваква архитектура се већ удаљује од архитектуре чистог уписаног крста и изгледа да стоји више у вези са црквама овог времена у Арти. Иста архитектура се и даље развија на трећој петокуполној цркви, Мистре Пантанаси, која је зидана у првој половини XV века. И она представља у својој унутрашњости тробродну базилику са кубетом изнад средњег брода и галеријама изнад бочних, из којих се дижу још четири мала кубета. Поједини елементи у њеној спољној архитектури нису довољно издвојени ни наглашени, због чега су мала кубета пригушена и једва извирују из кровова.

Друго решење петокуполних цркава уписаног крста, код којих је само положај централног кубета правилан у пресеку кракова крста, док се мале куполе налазе на угловима портика који опасује централни део, такође је многобројно у Грчкој. Међу значајна остварења овог типа спада црква у Солуну за коју се сматра да је посвећена св. Катарини (за време Турака звана Јакубпашина џамија). Њена прикупљена основа, приближно квадратног облика, има средњи део у коме је уписан крст и изнад кога се диже централно кубе. Тај средњи део је обухваћен са северне, западне и јужне стране портиком, из чијих се углова диже по једно мање, споља осмострано кубе. Мала кубета имају изнутра ширину портика и насађена су непосредно на зидове својим тамбурима, без неког прелаза. Јачим издизањем централног кубета из средњег дела цркве и подређивањем малих угаоних кубета средњем добила се у спољној архитектури пирамидална силуета, која ће на другим споменицима бити још више истакнута и срећније решена. Није тачно утврђено време подизања ове цркве, али је она свакако старија од цркве Св. Апостола у Солуну. Била је од највећег утицаја на архитектуру цркве Св. Апостола; управо, општа архитектонска композиција Св. Апостола је потпуно иста са њеном, само је нешто срећније пропорцијски решена и у погледу обраде фасада примењени су други елементи (сл. 54, 55). Хоризонтални пресеци обеју цркава дају нам скоро истоветну слику, с том разликом што је са западне стране цркве Св. Апостола цариградски патријарх Нифон додао између 1312. и 1315. године још и ексонартекс. Шарл Дил сматра да црква Св. Апостола у Солуну дугује патријарху Нифону само спољни нартекс, јер се

сл. 54 — Црква Св. Апостола у Солуну. Поглед са југоисточне стране.

сл. 55 — Црква Св. Катарине у Солуну. Поглед са југозападне стране.

његови монограми налазе на капителима и на јужном зиду нартекса, а да је сама црква са почетка XIV или, још боље, с краја XIII века.[201]) Он претпоставља још да је црква била првобитно ограничена само на централни део и да је портик са малим кубетима додат касније.[202])

Обе ове петокубне солунске цркве, за разлику од раније наведених цркава у Мистри, немају у унутрашњости галерије, те се мала кубета могу видети и из портика.

Међу грчким петокуполним црквама код којих се мала кубета налазе на обимним деловима грађевине, а не међу самим крацима крста, највећа је Панагија Паригоритиса у Арти (сл. 56).

сл. 56 — Црква Паригоритиса у Арти (Епир—Грчка).

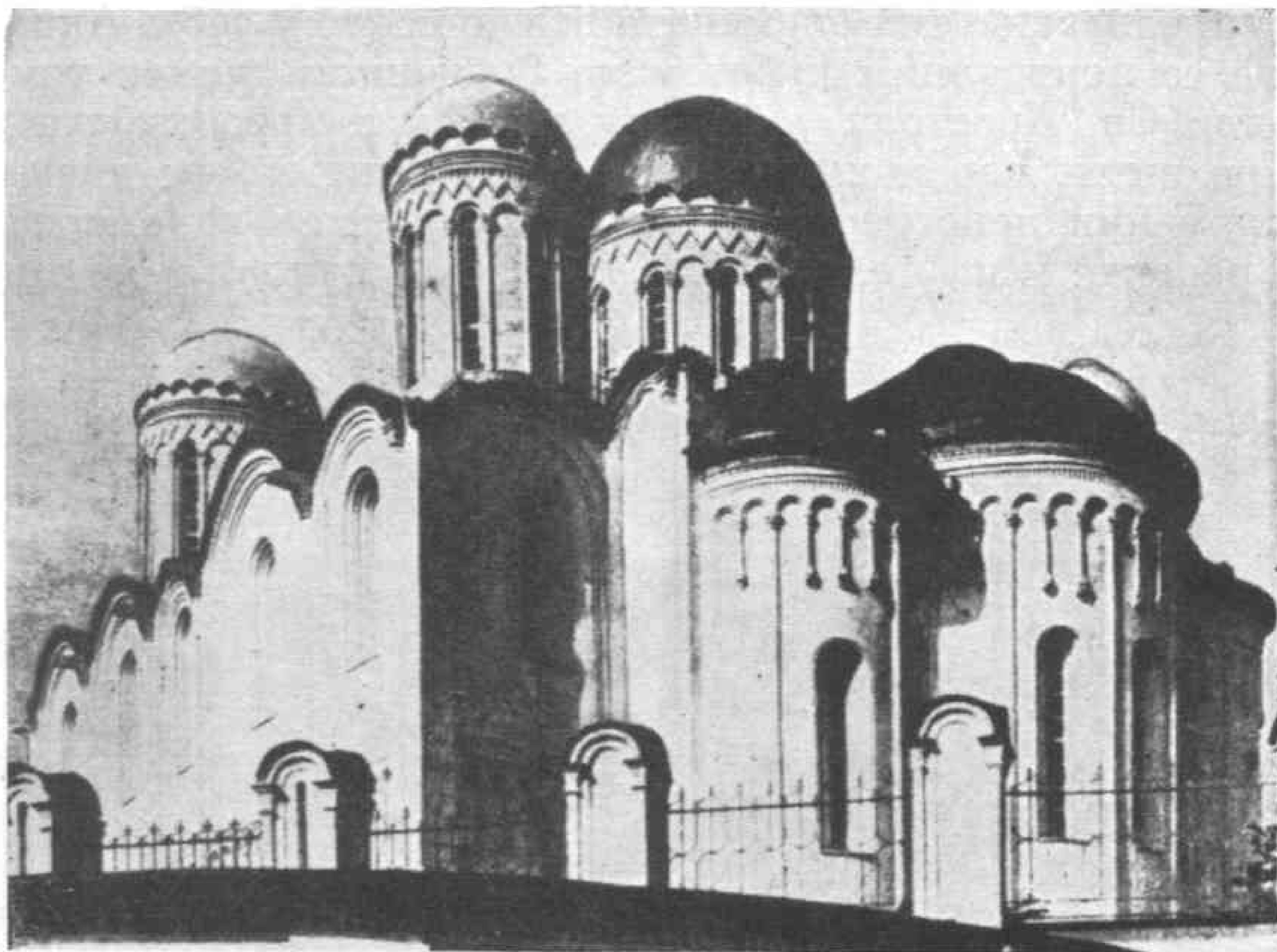
Хоризонтални пресек њеног приземља — основа — врло је сличан пресеку цркве Св. Апостола у Солуну, али су у архитектури овог значајног споменика уведени и такви елементи којима се он много разликује од солунских цркава: у централном делу — изнад кога се налази велико кубе — стубови који га носе, као што смо рекли, почивају на конзолама, а не иду до земље, и изнад обимних бродова постоје галерије. Овим другим елементом приземље и спрат Панагије Паригоритисе, односно онај део на коме почивају кубета, претворен је, споља гледано, у једну кубичну масу која својом архитектуром више личи на какву палату него на цркву, чему нарочито доприноси и распоред и величина прозора.

Оваква диспозиција портика код солунских цркава Св. Катарине и Св. Апостола, код цркве Панагије Вронтохион у Мистри и Панагије Паригоритисе у Арти, код цркве Богородице Љеви-

шке у Призрену или Св. Ђорђа у Нагоричину, није усамљена, већ је видимо и код цариградских цркава. Тако, на пример, централни део цркве Памакаристос (Фетије џамије) опкољен је једним портиком, а њега допуњује додати велики параклис из XIV века са јужне стране. Архитектура Хора цркве (Карије џамије) настала је на тај начин што је централни део са куполом из XII века добио у XIV веку са северне, западне и јужне стране још један портик. На њему су са западне стране два кубета, а и јужни је добио једно кубе, само по средини портика, а не на крају. Северно и јужно од апсиде додате су још две капеле; на јужној се налази кубе (а можда га је и северна некада имала), те је црква Хора бар по спољном изгледу била донекле слична солунским црквама Св. Катарине и Св. Апостола. Важно је споменути да је додавање овог спољног портика извео баш Теодор Метохит, велики логотет Андроника II Палеолога, који је долазио више пута у Србију и који је свакако био добар познавалац византијске уметности.

И Успенски Сабор у Владимиру у Русији из 1158—1160. године првобитно је био сазидан као црква уписаног крста са једним кубетом. Међутим, и код њега је касније (1185—1189) око централног дела са три стране додат портик, изнад кога су озидана четири кубета, те се на тај начин дошло опет до једне петокуполне цркве са малим кубетима на портику[203]) (сл. 57).

При разматрању распореда малих купола у односу на велику код решења уписаног крста морамо издвојити Грачаницу на Косову и дати јој посебно место, јер се њена мала кубета не налазе у међупросторима кракова крста који носе велику централну куполу, нити на каквом портику око централног језгра, пошто га Грачаница и нема. Њена централна купола издигнута је изнад пресека сводова који образују крст исто онако као и остале куполе у свим случајевима које смо разматрали, али, за разлику од оних решења која немају портик око централног језгра, забати сводова који образују крст испод централне куполе не излазе до спољних обимних зидова, већ образују под куполом исто онакво језгро какво видимо код оних петокуполних цркава које имају портик око тог језгра. Тај портик постоји око средишног дела у унутрашњости Грачанице, али га је у спољној архитектури протомајстор Грачанице обрадио на потпуно нов начин: уместо равног венца портика који ће са три стране обухватати цркву и са кога ће се уздизати постепено једноводни кров ка централном делу, овде је на све три стране (осим источне) средином избачен још по један крак крста, чији забати излазе на бочне и на западну фасаду. При томе су и венци нижих делова лево и десно од забата кракова крста решени полукружно, тако да су добијене врло живе и архитектонски богато обрађене површине и масе. Мала кубета су постављена тек у углове између кракова овог другог, нижег крста. Таквим оригиналним решењем протомајстор Грачанице створио је дело које је са својим хармонично пропорционисаним и усклађеним појединим деловима третирано, споља гледано, као каква скулптура; дело које својим естетским ефек-

сл. 57 — Успенски Сабор у Владимиру (Русија). (Снимак: И. Грабар)

том далеко премаша све петокуполне цркве Византије и осталих земаља њенога подручја; дело које је дошло као резултат тражења све бољих решења у систему петокуполних цркава уписаног крста и које је постало синтеза свих искустава и крајњи домет једног типа грађевине који се развијао више од седам столећа (сл. 58).

Да ли се протомајстор Грачанице при грађењу своје цркве инспирисао неком другом грађевином? Да ли је нека од солунских петокуполних цркава могла бити од утицаја на њено архитектонско обликовање или је она подигнута под утицајем већ сагpађених петокуполних цркава у Србији, у Призрену и Нагоричину? Видели смо да она не припада ни ономе типу једноставних петокуполних цркава уписаног крста чија се мала кубета налазе између углова кракова крста, нити оном типу који има портик и чија се мала кубета налазе на портику. У њој су оба ова типа синтетизована, те се не би могло нипошто говорити о каквом појединачном утицају извесних грађевина. Она је примила од својих претходница само идеју петокуполне цркве и сам систем, а архитектонско обликовање је проистекло из снажне креаторске личности њеног протомајстора. Овај је морао познавати правилна цариградска решења једнокуполних цркава са грчким равностраним крстом; морао је познавати и солунске петокуполне цркве Св. Катарине и Св. Апостола; можда је видео и петокуполне цркве Мистре — Митрополију и Вронтохион, али је имао слична остварења већ и у Србији, на црквама Богородице Љевишке и Св. Ђорђа у Старом Нагоричину. Он је изванредно владао византијском техником грађења, те није морао да скупља и позајмљује извесне елементе са појединих објеката да би их применио на своју гра-

ђевину; познавање тих елемената већ је носио у себи. Ако је крст сводова са централним кубетом на Грачаници сличан томе делу на цркви Св. Апостола у Солуну или су његова кубета зидана само од опеке, као и кубета солунске цркве, то не значи да је овај споменик непосредно утицао на грађење Грачанице, јер је такво решење и на цркви Св. Катарине, а такође и на Панагији

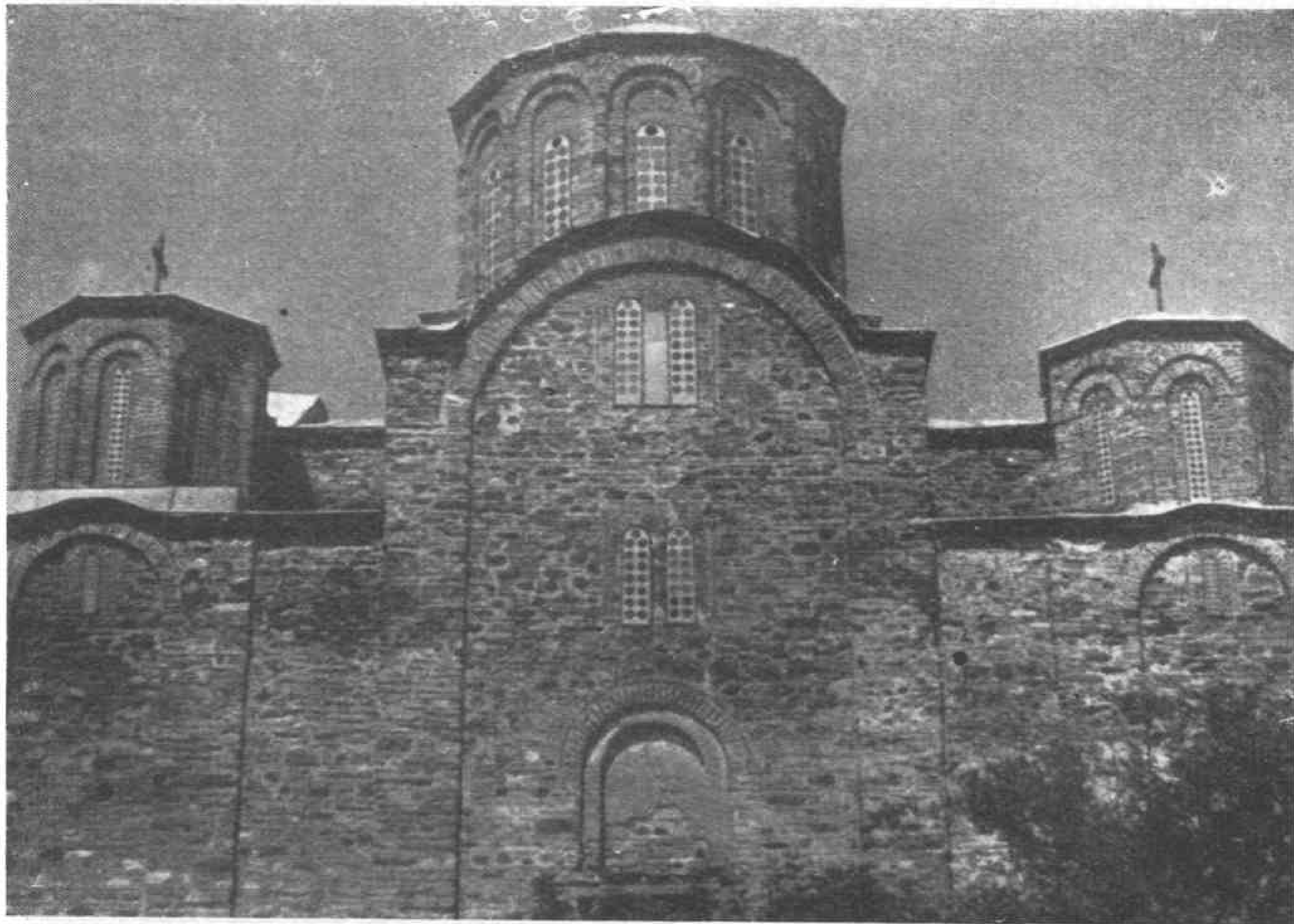

сл. 58 — Грачаница на Косову. Поглед са североисточне стране.

Паригоритиси у Арти. Треба ли да значи да је и црква Богородице Љевишке утицала непосредно на Грачаницу зато што се на забатима кракова крста под централним кубетом и код једне и код друге налазе преломљени луци?[204]) То показује само изванредну суптилност духа протомајстора Грачанице, који венце забата кракова доњег крста обликује полукружним луцима и тиме даје већу масивност доњим деловима који носе, а забатима кракова горњег крста даје преломљене луке, чиме потенцира још веће стремљење његове централне куполе у висину. Њему је свакако био познат и сав керамопластични декор цркве Богородице Љевишке, Св. Ђорђа у Старом Нагоричину или источне фасаде Св. Апостола у Солуну, али он од тог декора није хтео на Грачаници ништа да примени, осим што је ишарао опекама неколико тимпанона изнад грачаничких прозора на начин као што је

урађено и код западне бифоре цркве у Призрену или као што видимо и на многим другим споменицима Грчке. Тежња да се једна грађевина обликује првенствено архитектонским елементима, у првом реду распоредом маса, на Грачаници је потпуно остварена.

Решење које је примењено на Грачаници није више нигде поновљено, иако се у Србији и даље граде петокуполне цркве. На цркви манастира Матејче (сл. 59) две мале источне куполе постављене су изнад проскомидије и ђаконикона, као што је то случај и код Грачанице или Св. Ђорђа у Старом Нагоричину. Али

сл. 59 — Изглед кубета са јужне стране цркве Матејче у Скопској Црној гори код Куманова.

две западне куполе, иако имају иста места као и код других цркава уписаног крста, скраћењем западног свода, чији забат не излази на западну фасаду цркве, да би се нагласио нартекс, нашле су се у ствари изнад углова нартекса. Оне су и даље остале у истом односу према централном кубету, али, ако се грађевина посматра са западне стране, те две мале куполе су слободне са свих страна и нема оне пригушености и притешњености која се у томе осећа када се посматра црква Св. Ђорђа у Старом Нагоричину. То је оно што ову архитектуру чини успелијом: тежња за изналажењем и стварањем увек нових архитектонских ефеката.

Пре него што бисмо прешли на анализу решења последњих двеју петокуполних цркава уписаног крста у српској средњовековној архитектури, Раванице и Ресаве, које припадају већ другој школи, да размотримо још један проблем, који ће свакако и

остати нерешен као проблем, јер је споменик порушен, а то је архитектура цркве манастира Св. Арханђела цара Душана. Све док рушевине овог некада великог споменика, који се својом величином и скулпторалном декорацијом изведеном у мермеру могао такмичити са Богородичином црквом у Студеници, Бањском и Дечанима, нису биле откопане, дотле ни о његовој архитектури нисмо ништа знали.[205])

Од ове грађевине нам је, на жалост, остало врло мало: само сокл са нешто зидова, остатака стубаца и доста фрагмената пластике и патоса. Из правоугаоне основе која се сачувала, а која је скоро истоветна са основом цркве манастира Св. Николе-Бање, код Прибоја, коју је саградио отац Душанов, Стеван Дечански (док на ктиторској фресци и отац и син заједно држе модел), јасно је да је црква била облика уписаног крста и да је имала велико кубе изнад наоса (чији је унутрашњи пречник износио 6,40 m). Распоред пиластера у нартексу, који је био саграђен као какав отворен трем, наговештава да се и изнад његове средине налазило или једно мање кубе или бар каква ниска калота. Међутим, остаје потпуно нерешено и отворено питање да ли је ова црква имала и у угловима кракова крста мала кубета или не. Код овакве основе, а на начин на који је то извођено и пре и после ове цркве, то је сасвим могућно и изводљиво. Проблем се поставља утолико пре што се протомајстор цара Душана одлучио да гради једну цркву облика уписаног крста, што је свакако увелико било одраз нове архитектуре, која се пре грађења Св. Арханђела развијала у Србији већ четрдесет година, али се он одлучио да јој да пластичну декорацију у стилу старијих ставропигијалних и гробних задужбина Студенице, Бањске и Дечана. Црква Св. Арханђела не само што је имала у својој архитектури нове елементе византијског стила већ је наговештавала и извесне елементе стила који ће се тек искристалисати, моравског. Њене фасаде су биле, изгледа, подељене и хоризонталним кордонвенцима, као што је скоро редован случај код споменика моравског стила, а ти се кордон-венци виде данас и на остацима зидова мале цркве Св. Николе поред цркве Св. Арханђела, која је зидана истом техником и истим материјалом као и црква Св. Арханђела и у архитектури представља једно њено сажетије решење.

Последње две петокуполне цркве средњовековне Србије имају већ триконхалну, а не једноставно правоугаону основу, као до сада размотрене петокуполне цркве, и њихова основа и архитектура су међусобно сличне исто онако као што смо видели да је случај код цркава Св. Катарине и Св. Апостола у Солуну. Мале источне куполе налазе се и код једне и код друге грађевине изнад проскомидије и ђаконикона, а западне куполе према западном забату, на истом удаљењу од централне куполе као и источна. Мала кубета су сасвим подређена великим централним кубетима, која су код обеју цркава споља дванаестострана, као и централно кубе код Матејче, удаљујући се у погледу ове форме од старијих претходника, цркава у Призрену, Нагоричину и Грачаници, које имају споља осмострана кубета. Тежња ка све виткијим линијама

и пропорцијама, која се већ осећа на малим кубетима цркве Богородице Љевишке и која је касније све више и више остваривана, достигла је најзад своју кулминациону тачку у изванредно витким линијама малих кубета цркве манастира Ресаве. Док је однос ширине према висини једне стране малог кубета код цркве Богородице Љевишке износио 1 : 1,02, он је код страна малих кубета у Ресави 1 : 1,74 (сл. 60, 61).

Петокуполна решења на триконхалном плану, као код Раванице и Ресаве, многобројна су на Атосу, али се битно разликују од решења код ових двеју грађевина по положају малих западних кубета. Основни триконхални план атоских цркава разликује се од плана Раванице и Ресаве по томе што атоски план има увек одвојен и наглашен наос и нартекс. У Србији, нартекс у новоме плану који почиње да се уводи од цркве Богородице Љевишке или је слабо одвојен од наоса, као што је случај код цркве Св. Ђорђа у Нагоричину и Матејче, или га уопште нема, као код цркве Св. Никите у селу Горњане и другима са сличном основом. Зато се сва мала кубета код српских средњовековних цркава налазе изнад наоса. Код атоских цркава, међутим, западна мала кубета налазе се изнад нартекса. Такво решење има, на пример, црква манастира Пантократора: мала источна кубета су изнад проскомидије и ђаконикона, који својим полигоналним обликом излазе изван бочних равни зидова цркве, а два мала западна су изнад нартекса.[206]) Скоро потпуно исти план и распоред малих кубета у односу на централно има и црква манастира Кутлумусу. Код цркве манастира Дохијара уписани крст није уопште изражен у крову, али и ова грађевина има пет кубета са сличним распоредом као и две напред поменуте цркве: централно кубе носе четири слободна стуба; два мала кубета су изнад проскомидије и ђаконикона, а друга два западна кубета су изнад нартекса. Иако данас потпуно обновљена, и стара црква манастира Ксеропотама је такође била петокуполна са двема малим куполама изнад проскомидије и ђаконикона и двема изнад нартекса. То се може видети на једном сачуваном рељефу који је израђен на каменој плочи. Он представља цео манастир пре његове рестаурације.[207]) Неке новије цркве Атоса имају решење уписаног крста са пет кубета изнад нартекса, јер наосу припада у ствари само највеће кубе и два источна. Тако је саграђена руска црква Св. Пантелејмона или црква манастира Костамониту.

Под утицајем оваквих решења са Атоса подигнута је 1518. године од Неагое Бесарабе Стара митрополија у Трговишту у Румунији.[208])

Ова анализа облика и особина грађевина са обликом уписаног крста, и распоред малих кубета у разним случајевима, дала нам је и доста јасну слику где су се оваква решења прво појавила и којим су се правцем ширила. Најстарије петокуполно решење у средњовековној Србији, на цркви Богородице Љевишке, имало је своје старије претходнике, а исто се тако и даље, после ње, развијало код нас, а и у другим земљама, нарочито на Атосу, па је допрло и до Русије и Румуније.

9*

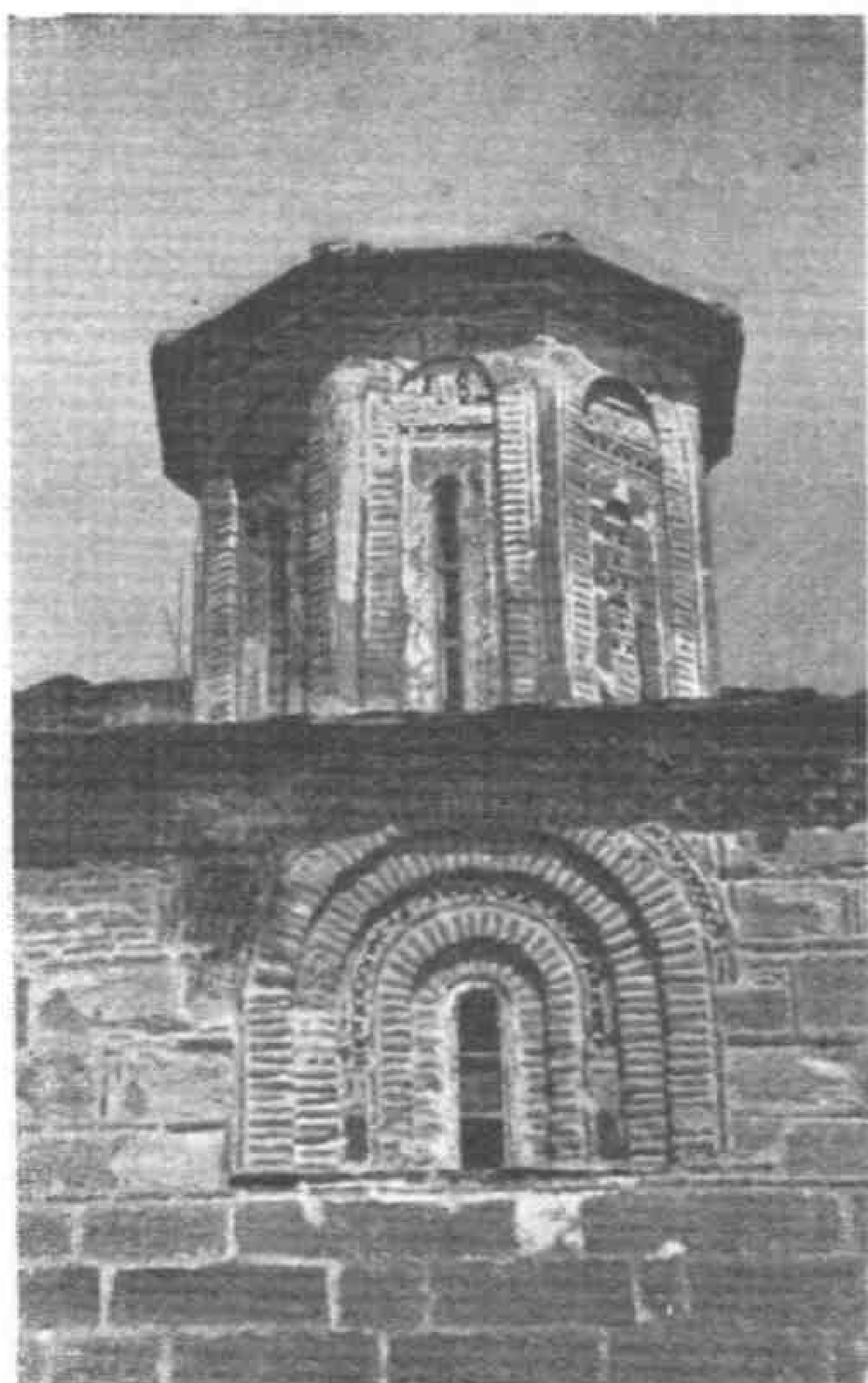
сл. 60 — Црква манастира Раванице код Ћуприје. Изглед са северне стране. (Снимак: „Путник“ — Београд)

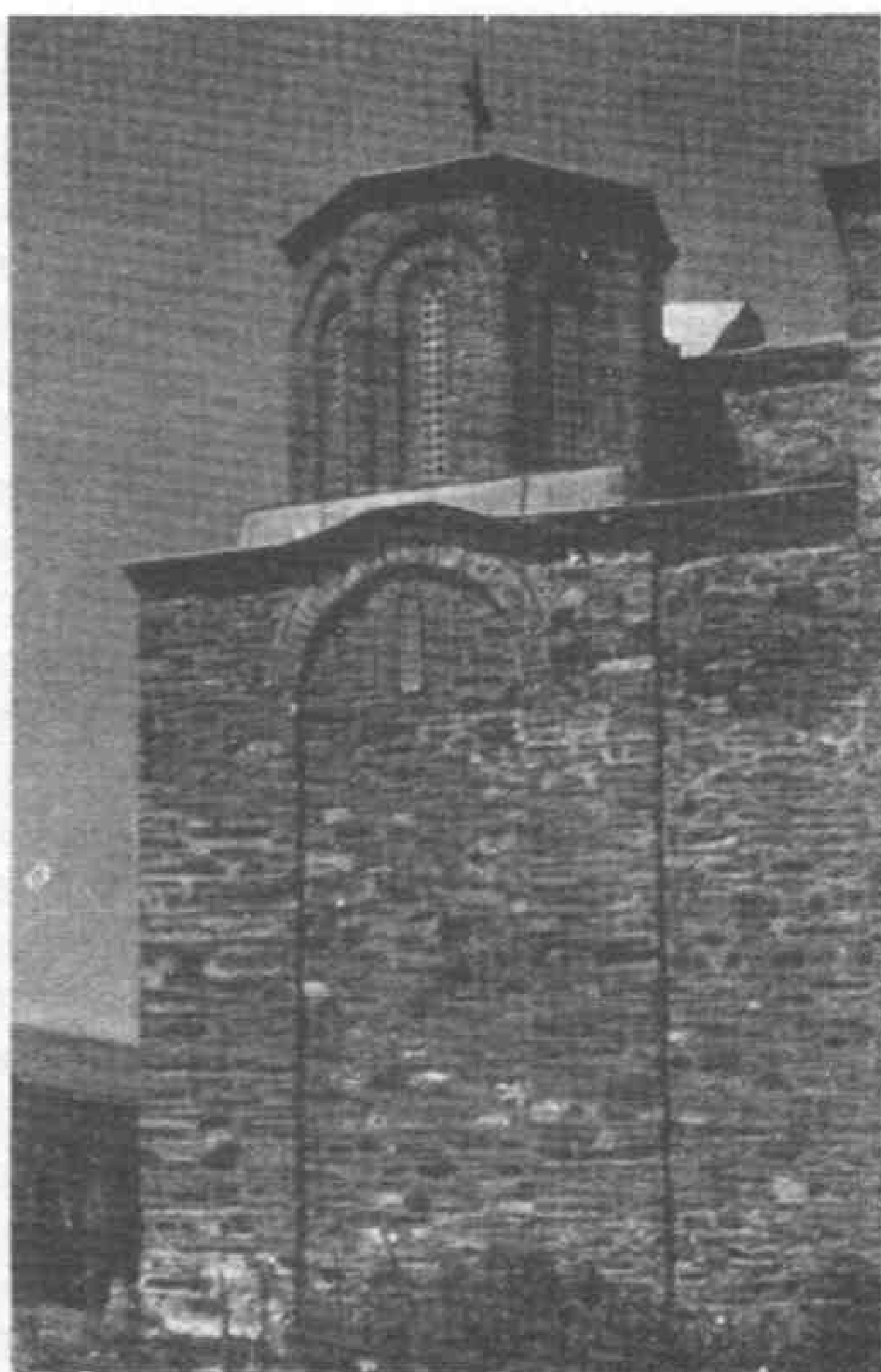
сл. 61 — Црква манастира Ресаве (Манасије) код Деспотовца. Изглед са југоисточне стране. (Снимак: „Путник" — Београд)

Мала кубета са цркве Богородице Љевишке појављују се готово истовремено када и на цркви Св. Апостола у Солуну, а можда једновремено или нешто мало после на цркви Св. Катарине. Она се појављују једновремено, или можда и раније него што их видимо у Мистри на Вронтохиону и Митрополији, али њихова конструкција се битно разликује од кубета ових наведених споменика оном специјалношћу коју је Г. Мије нарочито истакао у својој анализи српске средњовековне архитектуре: то је оно кубично постоље на коме кубе почива.[209]) Једино црква у Тегеју има кубична постоља код малих кубета.[210]) То је један елемент који истиче мала кубета. Док су она код петокуполних цркава Мистре ниска, притешњена, једва извирују из кровова, а у Солуну без свог постоља израстају непосредно из кровова, на цркви Богородице Љевишке лебде слободно у ваздуху. Да не би била сасвим пријубљена уз кракове крста, услед чега би пригушила централно кубе, она су размакнута према крајевима средњег брода. Видљиве стране кубичних постоља цркве Богородице Љевишке украшене су архиволтама, које дају лучни облик горњој ивици постоља, изнад које се одмах диже тамбур. Код цркве Св. Ђорђа у Нагоричину кубична постоља такође постоје испод кубета, али су се утопила у зидну масу старије цркве; она су јасно наглашена архиволтама (сл. 62), као и код цркве Богородице Љевишке. На Грачаници протомајстор умеће изнад тамбура кубета и архиволти кубичног постоља још једно ниско постоље, које има праволинијски венац (сл. 58). Тај поступак биће примењен и на малим кубичним постољима Раванице и Ресаве, као и на кубичним постољима Лазарице и Каленића. То је елемент који Мије назива „надвишеним коцкастим постољем". Једино код цркве манастира Матејче у Скопској Црној гори можда би се могло рећи да мала кубета немају кубичног постоља (сл. 63). Али то би било неправилно рећи, јер је обрада фасаде под малим кубетима тако изведена да је кубично постоље у ствари цела зидна маса од земље до тамбура кубета; пиластри којима су зидови подељени означавају у ствари оне делове који логично припадају малим кубетима. Као једна реминисценција на кубична постоља малих кубета петокуполних цркава средњовековне Србије појављују се у Бугарској на цркви Св. Јована Алитургетоса у Месемврији у угловима кракова уписаног крста мала постоља, али без кубета, што је можда урађено под утицајем архитектуре из Србије и Македоније.

Иако идеја петокуполног решења уписаног крста на цркви Богородице Љевишке није нова, иако је црква грађена у једноме стилу чији су елементи били већ до њеног грађења до детаља истанчани, ипак она представља оригинално дело, које нема свога директног узора и које се врло много разликује, као што смо размотрили, од својих претходника, или је можда боље рећи савременика, петокуполних цркава у Солуну и Мистри. Ова разлика је нарочито велика у унутрашњости, јер су све анализиране цркве Мистре у унутрашњости *тробродне базилике*, које имају изнад бочних бродова галерије.[211]) Овај елемент, међутим, није усвојен ни у Призрену, нити касније ма на којој цркви

сл. 62 — Мало југоисточно кубе цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричину.

сл. 63 — Мало југозападно кубе цркве Матејче у Скопској Црној гори код Куманова.

средњовековне Србије. Очигледно је да се за овим галеријама није осећала потреба у српској православној литургици, јер су те галерије у најстарија времена служиле за жене, као у цркви Аја Софије у Цариграду, а у новије доба, од IX—XV века, чак су и бочни бродови били за литургичке потребе од мање важности, јер одвајање мушкараца од жена за време богослужења није било више тако строго спровођено или је присуство жена било омогућено на друге начине.[212])

ЗВОНИК И ЕКСОНАРТЕКС ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ

У архитектуру цркве Богородице Љевишке уклопљен је један врло важан елемент, који јој даје нарочито обележје: то је кула која се диже изнад средине ексонартекса и која је вероватно служила као звоник. У време када је овај звоник подигнут звона су већ, изгледа, била увелико употребљавана при богослужењима у српској цркви. Од XII до XV века у Бугарској, Светој гори и Србији позивани су верни на молитву ударањем била и клепала, којих је било разне величине, али су и звона ушла доста рано у употребу. У хиландарском и студеничком типику св. Сава спомиње „меденоје клепало“, а исто тако има речи и

за звоно („по звоном же ударени").[213]) Архиепископ Данило II наводи у биографији краља Милутина да су приликом јављања разних знамења на гробу краља Милутина заповедили, пошто су свршили јутарње богослужење и пошто је почео да свиће дан, да ударе у била и *доброгласна звона*.[214]) Биограф архиепископа Данила II наводи да је Данило сазидао у Пећи пред црквом велики пирг и поручио у приморју да му се направе звона, да је за њих издао много „свога злата" и да их је донео са „многим трудовима".[215]) Исто тако и при зидању Дечана каже: „А на вратима тога града сазда велики и достохвални пирг и ту постави доброгласна звона".[216]) Осим ових писаних података из којих се види да су звона била код нас свакако употребљавана у XIV веку, наилазимо и на фрескама насликана звона, која се виде кроз горње отворе звоника. Тако се, на пример, виде два звона на моделу који држи архиепископ Данило, на звонику цркве Св. Богородице у Пећкој патријаршији, а такође и на звонику на фресци у Дечанима, која приказује св. Димитрија како гони Кумане од Солуна.[217]) Међутим, из тих најранијих времена није нам се сачувало ниједно звоно. Најстарије је тзв. тетовско звоно из 1379. године,[218]) а остала су из XV века. Једно је из 1429. године, нађено у Ћустендилу, које је приложио неки Радослав;[219]) друго је из 1432. године, које је приложио неки „грешни Родоп".[220]) Једно звоно ископано је у Бањи близу цркве Св. Николе код Пећи,[221]) а три звона из 1454. године откопана су у Чачку.[222]) На једном од ових звона спомиње се и ливац Радоје, кога професор Васић идентификује са ливцем Радојем Милишићем из Дубровника, који се помиње 1484. године.[223]) У манастиру Дечанима чувају се два звона: на првом је изливен један грчки натпис из 1458. године, и њега је приложила нека Мистрелена цркви Св. Арханђела, а друго је дао неки „благочестиви господин Гргур старцу Јоаникију", и оно је такође из XV века.[224])

Пошто су звона била употребљавана, то су логично постојали и пиргови и куле на којима су она постављана, или специјални звоници. Из напред наведеног помена о архиепископу Данилу види се да је он подигао у Дечанима изнад улаза пирг, који је у ствари велика кула, за звона. То нису само звоници, у правом смислу речи, већ и куле које припадају утврђењу, а које имају на горњем спрату по коју капелу и снабдевене су звонима.[225]) И професор Дероко истиче да они у српској средњовековној архитектури нису били у свему оно што и звоници цркава на Западу, а саме црквене грађевине су их ретко имале.[226]) У рашкој стилској групи код најстаријих споменика јављају се, на западњачки романски начин, на западној страни по две куле, које су или органски везане са самим храмом и подигнуте када и он, или су касније додате. Тако, на пример, код Ђурђевих Стубова код Новог Пазара две куле са западне стране подигнуте су заједно са храмом, а налазиле су се са северне и јужне стране нартекса.[227]) Код цркве Св. Николе у Куршумлији оне су касније додате и налазе се изван ексонартекса са северне и јужне стране, образујући испред њега један трем. И код цркве Св. Богородице у Куршумлији, од које су данас сачувани само делимично зидови,

виде се два одељења у основи северно и јужно од нартекса, слично цркви Св. Николе, но за које данас не можемо знати да ли су била озидана у облику високих кула или ниских капела.[228]) Изван ексонартекса на сличан начин биле су додате и куле код Ђурђевих Стубова у Будимљу код Иванграда,[229]) и цркве Св. Петра у Бијелом Пољу.[230]) Две куле на западној страни ексонартекса сазидане једновремено са црквом изгледа да је имала и Бањска.[231]) После Бањске, две куле на западној страни подигнуте изнад нартекса имаће још мала црква у селу Доњој Каменици. На нашем приморју овај распоред јавља се врло рано и видимо га већ код цркве Св. Трифуна у Котору, који је оригиналне звонике имао још 1326. године.[232])

Овакав општи распоред кула у односу на централни део код ових споменика води своје далеко порекло од споменика сиријске архитектуре из V и VI века; он је нарочито омиљен, распрострањен и усавршен у романској и готској архитектури Запада X—XIII века, преко кога је, изгледа, и к нама дошао. Међутим, у рашкој стилској групи има и споменика који имају само једну кулу испред цркве. Тако, на пример, испред ексонартекса цркве манастира Жиче налази се једна кула,[233]) а на исти начин је постављена и кула цркве манастира Сопоћана. Оба споменика била су првобитно озидана без ових кула, и оне су касније додате. Слично сопоћанској кули, можда је и црква манастира Граца имала касније додату једну кулу, која се налазила испред такође додатог ексонартекса.[234]) Према моделу који држи архиепископ Данило у Богородичиној цркви у Пећи, рекло би се да је пирг који је подигао био на самој припрати; међутим, у његовој биографији каже се да је он подигао пирг *испред* цркве, те је можда и припрата у Пећи имала пирг испред цркве, као и Жича.[235]) Ова диспозиција са кулом испред цркве, која се код нас појавила тек у XIII веку, била је у Далмацији врло омиљена и распрострањена и имали су је многи споменици: црква Св. Спаса на врелу Цетине, цркве у селу Жажвићу и у Бискупији код Книна.[236]) Једну кулу-звоник имала је у Приморју и црква Пречисте Крајинске на Скадарском језеру, само је неизвесно из кога времена потиче сама црквена грађевина и кад је саграђен тај звоник.

Према овоме што смо навели, и појава звоника код цркве Богородице Љевишке не би била никакав изузетак. Али ипак диспозиција овога звоника у односу на све до сада побројане примере битно се разликује: док су сви они имали куле додате испред ексонартекса, овде се звоник уздиже изнад самог ексонартекса, односно почива на њему. То је први случај у нашој архитектури где је дато такво решење. Још само код једног споменика наилазимо на нешто слично: то је код цркве Ђурђевих Стубова код Иванграда.[237]) Међутим, професор Дероко је мишљења да је данашња кула изнад ексонартекса цркве надзидана изнад две ниже куле,[238]) те се ни овај случај не би могао узети као пример за звоник цркве Богородице Љевишке. Овакво решење није често ни у византијској архитектури; налазимо га код цркве у Месини зване Самара, где се изнад потпуно отвореног трема (нартекса), који има три велика лучно засведена отвора

на западној страни, подиже изнад средњег мали звоник (сл. 64). Много раније него код цркве Богородице Љевишке, у XIII веку, мада у једној сасвим друкчијој архитектури, видимо исту диспозицију звоника изнад нартекса цркве Ивана Асена II у Станимаци у Бугарској.

Овакав положај звоника који се код нас јавља први пут у Призрену имаће касније велики утицај на развој архитектуре звоника на споменицима у долини Мораве. Један прелазни тип

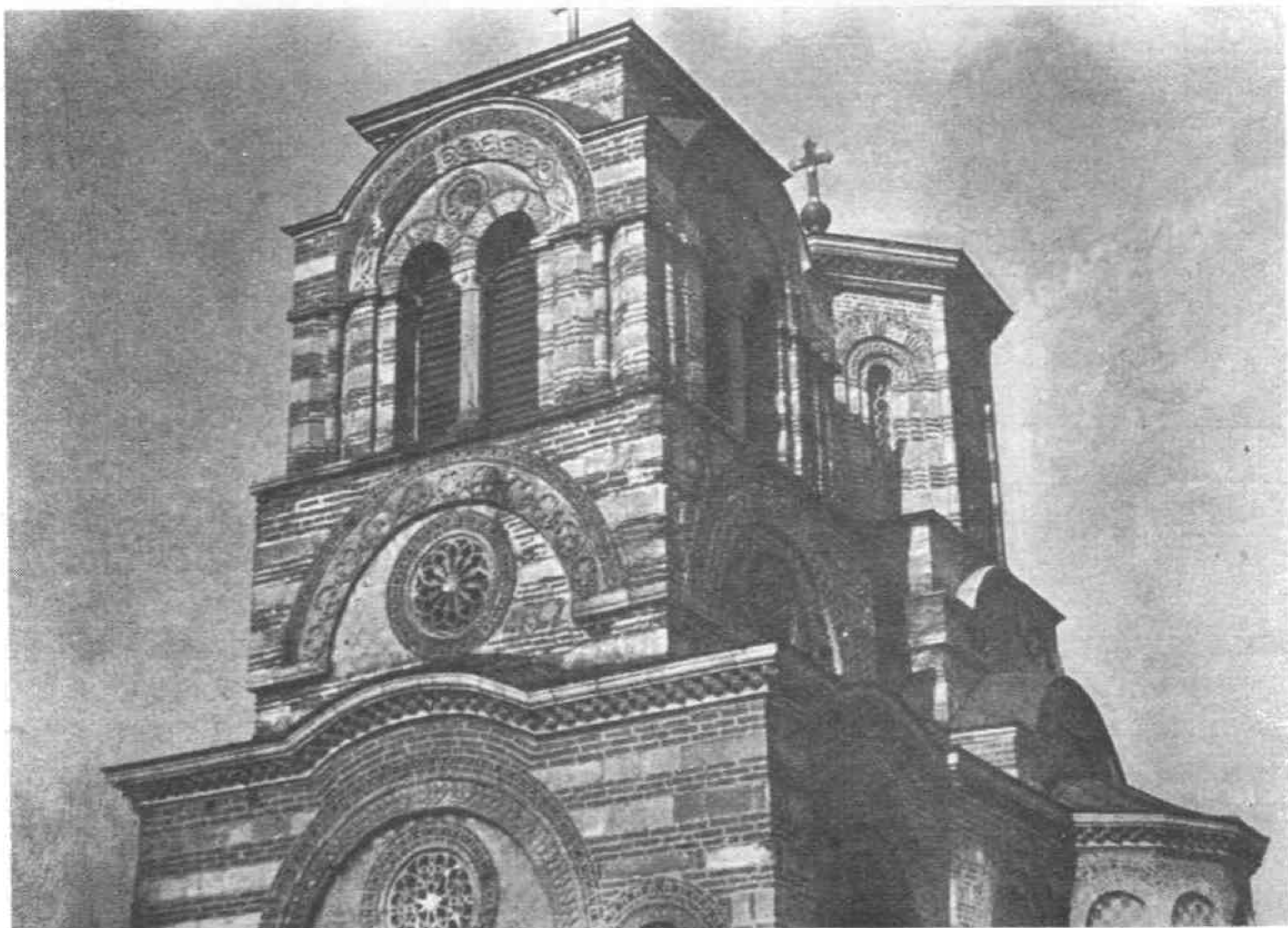
сл. 64 — Црква у Месини звана Самара. (Снимак: Г. Мије)

или спојну карику у развоју архитектуре звоника између ових двеју школа представља, можда, мала кула-звоник изнад нартекса цркве Св. Димитрија у Велесу.

У сажетој основи уписаног крста архитектуру једног потпуног звоника видимо на цркви Лазарици, најглавнијем представнику сажетих решења цркава моравске школе са куполом изнад наоса и кулом изнад нартекса (сл. 65). Код цркве манастира Каленића сачувао се изнад нартекса само један део куполе и њен некадашњи изглед није нам у потпуности јасан,[239]) као и код цркве манастира Наупаре, од чије куле изнад нартекса постоји само доњи део са архиволтама. Кулу над нартексом имала је можда и црква манастира Љубостиње, јер се у северном зиду нартекса сачувао остатак степеништа којим се пело на њу, а исто тако можда се и на додатом нартексу цркве Нове Павлице налазио какав звоник, јер се и у њеном северном зиду, некада отвореног нартекса, налазе остаци степеништа којим се пело горе.[240]) Као

код цркве Св. Димитрија у Велесу, подиже се изнад нартекса четвртаста кула и код цркве манастира Поганова, већ на самом крају XV века. Још две цркве, Велуће и Руденица, имале су можда изнад нартекса мала ниска кубета, као што ће и код цркве Враћевшнице звоник да замени кубе.

У исто време када се код нас у XIV, а нарочито у другој половини XIV века, подижу грађевине са кулом-звоником изнад нартекса, видимо и у Бугарској слично решење као код цркве у Станимаци, на цркви Христа Пантократора у Месемврији, а

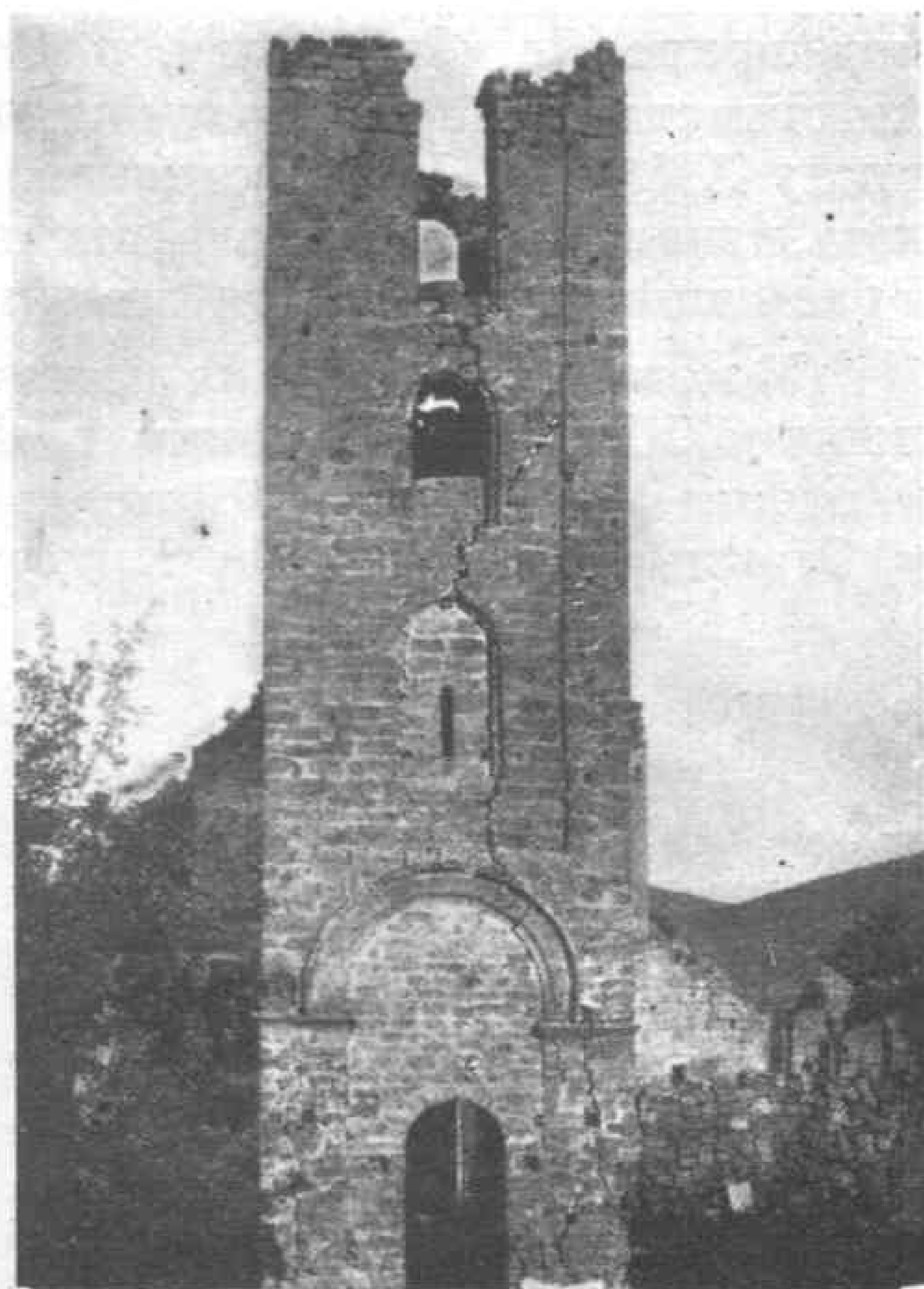
сл. 65 — Кула изнад нартекса цркве Лазарице у Крушевцу.

А. Рашенов претпоставља да су и друге месемвријске цркве — Св. Параскеве, Св. Архангела Михајла и Св. Јована Алитургетоса — имале сличне звонике.[241])

Архитектура звоника цркве Богородице Љевишке разликује се битно од архитектура кула које смо побројали у рашкој стилској групи. Ако су те куле служиле и као звоници, онда оне, изгледа, нису још добиле онај прави облик звоника какав налазимо на Западу. Зидане су каменом, пуне су и масивне, нарочито у доњим деловима, где немају никакве отворе, као што је случај код куле у Жичи или код куле испред цркве Св. Николе у Куршумлији (сл. 66). Звоник Сопоћана био је у приземљу потпуно отворен са све четири стране, управо почивао је на четири ступца, а изнад приземља била су још три спрата, који су имали са сваке стране по један једноставан отвор (сл. 67). Зидне масе

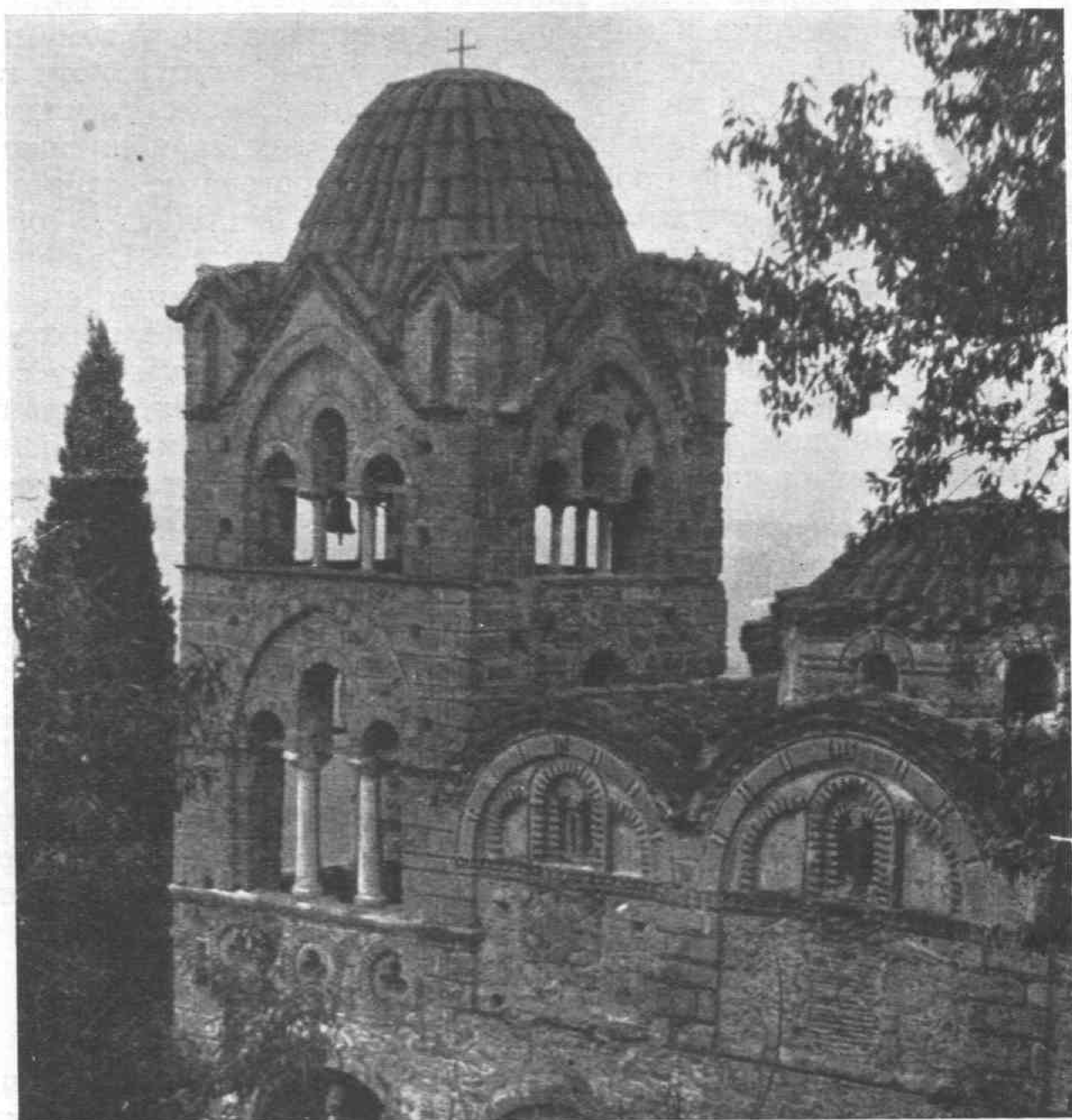
сл. 66 — Кула испред цркве Св. Николе у Куршумлији.

сл. 67 — Кула испред цркве манастира Сопоћана. (Снимак: Народни музеј у Београду)

ових спратова биле су пуније од приземља и представљале су веће оптерећење но што је приземље могло да издржи, што је довело до оштећења звоника. Обично на звоницима видимо да се из статичких разлога број отвора повећава са висином спратова, као што је случај код звоника на Рабу, у Задру и Трогиру. Све три куле: у Жичи, у Куршумлији и у Сопоћанима, порушене су са горње стране, те нам је непознато како су изгледале, мада се код куле у Сопоћанима може донекле претпоставити њена реконструкција. Од све три куле једино кула у Куршумлији показује јачу стилску повезаност са звоником у Призрену. Друге две припадају архитектури која је претрпела осетан утицај Запада. Кула у Куршумлији је здепастија од оне у Призрену, ако упоредимо само горње делове, који су били слободни. Ти делови су скоро исто решени: у доњем спрату имају са сваке стране по два отвора, који су решени као бифоре, а у горњем по један велики и широк, озго лучно засведен. Разлика у облику између доњих бифора једног и другог звоника је само у томе што су отвори у Куршумлији засведени по једном четвртином, а у Призрену половином лука. Поуздано је утврђено да су обе куле у Куршумлији саграђене касније од цркве Св. Николе, иако се у биографији Св. Симеуна од Доментијана каже да је Немања саградио и једну кулу.[242]) Архитектуре ових двеју кула — у Куршумлији и Призрену — врло су блиске једна другој и вероватно да између њих не постоји тако велики временски размак од читавог једног столећа, као између самих цркава.[243])

Иако су се звоници у Византији почели да зидају под утицајем Запада, архитектура звоника у Призрену није створена под утицајем Запада, јер је његова обрада сва у духу византијске архитектуре. Сама техника грађења зидова — од тесаника бигра са опеком у хоризонталним спојницама, са луцима бифора и великих отвора од опеке, са завршним зупчастим венцем и изнад свега са калотом на малом округлом тамбуру, који почива на малом коцкастом постољу — јесте византијска концепција. Та архитектура је врло сродна са архитектуром звоника код цркве у Месини, зване Самара, коју смо већ поменули.[244]) Скоро исти распоред, па и облик, имао је и звоник старе цркве манастира Есфигмена на Атосу, али он нам се није очувао, као ни црква, и његову архитектуру видимо само на једној скици Барског из 1744. године.[245]) Таква архитектура ће се раширити у Мистри код цркава Вронтохиона, из XIV века, и Пантанасе, из XV века (сл. 68), где су звоници у виду засебних кула које су припојене црквама или су потпуно одвојене од њих, као код цркве Св. Софије у Трапезунту, из 1420. године,[246]) или у манастиру Ватопеду на Св. гори, из 1427. године. Звоник Пантанасе грађен је већ под

сл. 68 — Звоник цркве Пантанасе у Мистри (Грчка).

јаким утицајем венецијанске готике, са преломљеним архиволтама, двоводним забатима и малим кулама на угловима. Такве пирамиде имале су на угловима и куле цркве у селу Доњој Каменици; оне се виде на моделима које држе ктитори.

Оваква архитектура звоника цркве Богородице Љевишке била је од утицаја и на архитектуру каснијих споменика у Србији које смо напред навели. Код цркве Св. Димитрија у Велесу или код цркве у Поганову звоници су у ствари само горњи део звоника у Призрену. Што се тиче самог завршетка — ниског кубета — он је вероватно био од утицаја на завршетак куле изнад Лазарице. Архиволте са зупчастим венцима завршавају озго велике лучно засведене отворе на звонику у Призрену, а исто тако и архиволте на кули код Лазарице завршавају велике бифоре са све четири стране. Изнад ових сличних завршетака налазе се ниска кубична постоља и код једног и код другог звоника, која су сличним стицајем прилика била зазидана познијим додацима. Оба завршетка звоника су рестаурисана. Професор Поповић наводи податак по коме је утврдио постојање тог ниског постоља,[247]) чије је остатке нашао у маси зида порушеној приликом рестаурације, као што је било и код звоника у Призрену; то се види на сл. 96. Једина разлика између ова два завршетка је у томе што Лазаричино западно кубе нема и онај округли тамбур који има звоник у Призрену. Да ли је и ова кула на Лазарици служила као звоник, то може представљати засебан проблем за испитивање. Професор Поповић није пронашао никакве трагове по којима би смео да тврди да је служила као звоник, јер је прилаз у горњи спрат немогућ,[248]) што није био случај са звоником у Призрену, где се дрвеним степеницама могло попети до највишег спрата. Испитујући порекло архитектуре звоника на Лазарици, професор Васић сматра да је протомајстор тога звоника имао узоре у српској архитектури и да је можда један од најглавнијих био звоник који је архиепископ Данило подигао у Пећи.[249]) Данилов звоник у Пећи није нам се сачувао и о његовој архитектури можемо да судимо једино по моделу, на ктиторској фресци у Пећи. И тај звоник био је четворострани, као и сви звоници о којима смо до сада говорили, а највиши спрат имао је бифоре као и код Лазарице. Међутим, његов завршетак, према овоме моделу, био је сасвим друкчији: он је имао стрм, вероватно четвороводни кров, какав видимо и на цртежу звоника на фресци у Дечанима. После изведене рестаурације на звонику цркве Богородице Љевишке, у којој су откривени прави облици овога звоника, можемо можда да нађемо у њему много ближе аналогије за Лазаричин звоник него што их је имао Данилов звоник у Пећи, и да потврдимо још једном тачну претпоставку професора Васића, да је Лазаричин звоник имао заиста своје претходнике у српској архитектури, од којих је овај у Призрену био најважнији.

Ексонартекс цркве Богородице Љевишке са звоником чини једну целину, која се, као што смо већ нагласили, нарочито истиче у архитектури ове цркве. Ми га називамо ексонартексом стога што

између њега и наоса постоји један простор који се, иако није строго одељен од наоса, може сматрати нартексом. Пролаз између нартекса и наоса у зиду којим је нартекс одвојен од наоса нарочито наглашава његову функцију, а исто тако и сликарска обрада тога пролаза, јер се на његовим унутрашњим површинама налазе фреске апостола Петра и Павла, између којих је у темену лука Христос Емануил. Тај пролаз није никада имао врата којима би се нартекс могао потпуно одвојити од наоса, као што нису постојале никакве препреке да се из њега непосредно уђе у северни или јужни бочни брод.

Једновремено подизање нартекса и ексонартекса на цркви Богородице Љевишке представља прави изузетак у српској средњовековној архитектури, и то је први и једини случај да је на једној цркви тако урађено.[250]) План који је био усвојен у рашкој стилској групи обично је садржао у себи и једну просторију за нартекс, која је била у већини случајева сасвим јасно одвојена од наоса једним преградним зидом. Такав је случај код Богородичине цркве у Студеници, код Милешеве,[251]) код Богородичине цркве манастира Мораче, Сопоћана, Граца, Ариља, Дечана. Међутим, већ у рашкој школи има и најстаријих споменика, код којих нартекс није потпуно одвојен од наоса, већ је то одвајање само мање наглашено каквим луком, као код цркве Св. Николе код Куршумлије или Ђурђевих Ступова код Новог Пазара, а код Жиче, Придворице, Ђурђевих Ступова у Будимљу код Иванграда и Давидовице код Бродарева[252]) он није ничим одвојен од наоса, те би се могло сматрати да су те цркве подигнуте без нартекса. У случајевима, пак, када нартекс постоји, он је увек потпуно затворен и није ничим нарочито наглашен у спољној архитектури.

Код првог споменика, сачуваног још до данас, од оних које краљ Милутин подиже у новом стилу изван Србије, тј. код цркве манастира Хиландара, нартекс постоји и потпуно је одвојен преградним зидом од наоса, а са њим га спајају само троја врата. На сличан начин као што је слабо архитектонски одвојен нартекс од наоса код цркве Богородице Љевишке, одвојен је нартекс и код цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричину и Матејче у Скопској Црној гори, мада је код ове последње ово одвајање нарочито лепо архитектонски изражено постављањем два стуба по средини, што ће се поновити у нешто друкчијем облику на Марковом манастиру.

Међутим, код мањих споменика подигнутих у новом стилу на којима је примењено решење уписаног крста видимо да ниједан нема нартекса. Њихов план показује једноставан правоугаоник, у коме се налазе само четири ступца, на којима почива кубе. Такве су цркве Св. Никите у селу Горњане, Св. Богородице у селу Кучевишту, Св. Богородице у селу Мушутишту, Љуботен, Св. Арханђели у Штипу, Лесново, Заум, Св. Стеван у Кончи. Па чак и сама Грачаница, која има основну концепцију овакве правоугаоне грађевине са четири ступца, није

имала јасно одвојен нартекс. У низу подизања ових споменика без нартекса видимо опет један који је сазидан са потпуно одвојеним нартексом од наоса: то је Спасовица Стевана Дечанског.

И касније, у моравској школи, може се уочити да се читава два столећа од времена када су подигнуте прве цркве са нартексом још увек подижу цркве без нартекса, и то врло велике. Нартексе нису имале ни обе петокуполне цркве манастира Раванице и Ресаве, Нова Павлица, Дренча, Копорин, Смедеревска гробљанска црква, док с друге стране видимо Лазарицу, Љубостињу, Велуће, Наупару, Руденицу, Каленић, које се граде са нартексом.

Професор Васић је сматрао да је црква манастира Дечана прва и најстарија која је имала спољашњи нартекс једновремено зидан са наосом. Али исто тако констатује да се оваква врста нартекса појављује у Светој гори најпре на Хиландару, до 1303. године.[253]) Нису ми познати разлози зашто професор Васић код цркава манастира Дечана и Хиландара ове просторе назива спољним нартексима, када ни код једне ни код друге првобитне цркве не постоји унутрашњи нартекс.

Скоро уза све цркве које нису имале нартекс овај је касније додат, а код неких је осим нартекса додат још и ексонартекс (код цркве манастира Ђурђевих Ступова у Будимљу, Давидовице). Уз неке цркве које су имале нартекс сазидан једновремено са наосом није био никада дозидан ексонартекс (као код Дечана, цркве Св. Арханђела код Призрена), али, као што је познато, и многе цркве које су имале нартекс зидан једновремено са наосом добиле су касније још и спољни нартекс (као Богородичина црква у Студеници, Милешева, Сопоћани, Градац, Ариље). Јасно је да ниједна грађевина не би могла бити подигнута а да нема своју одређену намену, те су и нартекси и ексонартекси који су касније додавани уз првобитне цркве морали имати свој јасно одређен циљ. Др В. Петковић је објаснио да су нартекси и ексонартекси били намењени одређеним потребама црквене и манастирске службе: према једном типику из 1118. године прописано је да се у спољном нартексу држи повечерница, међучасови првог, трећег и шестог часа, као и трећи и шести час; у типику св. Саве одређено је да се у њима држе годишњи помени, и том приликом, као и на дан смрти ктиторове, делило се јело и пиће на вратима црквеним, а сваке недеље у један одређен дан (обично у петак) освећивало се кољиво и делило у спољном нартексу.[254]) Осим тога, хиландарски типик св. Саве предвиђао је да се обично дијаклисмо (узимање мале анафоре и вина) врши у припрати иза литургије и да братство ту у припрати сакупљено седи и чека позив за трпезу, који се даје ударом трапезног била.[255]) Др Петковић наводи још да су се личности од великог угледа могле сахрањивати у самим нартексима.

Професор Васић је покушао да прецизира време када су код нас почели да се додају спољни нартекси, везујући га за усвајање прописа типика архиепископа Никодима из 1319. године да се панахиде поју у спољном нартексу, док је св. Сава прописао у хиландарском и студеничком типику да се панахиде поју у пара-

клисима.[256]) Ово мишљење професора Васића не би могло да се данас одржи, јер је утврђено да су спољни нартекси додавани и много раније, читаво столеће пре ових Никодимових прописа (спољни нартекс Богородичине цркве у Студеници, првобитни спољни нартекс Милешеве), као што су цркве без нартекса грађене и читаво столеће после њиховог увођења.

Литургички разлози због којих су накнадно подизани нартекси и спољни нартекси, а које су нам навели досадашњи испитивачи овога проблема, мислим да су довољно убедљиви и јасни, мада је можда било и других разлога. Ти други разлози вероватно су постојали баш код оних споменика који су имали нартекс саграђен једновремено са наосом, па им је ипак неки други ктитор сазидао и спољни нартекс. Један, можда главни од тих разлога, вероватно је била тежња и жеља да се споменик повећа, да се уз споменик претка који је био врло поштован дода каква капела или црква, да се остави спомен о животу и раду неког вредног игумана, и сл.[257]) Такав мање-више споменички карактер имала је свакако и мала Краљева црква у Студеници, у којој се сви литургијски обреди нису ни одржавали, те јој нартекс није ни био потребан и није га никада ни имала. Нису само спољни нартекси и нартекси били ти који су додавани старијим црквама, већ су додавани и параклиси, мање па и велике цркве, тако да то можемо сматрати као правило у византијској архитектури, а оно се пренело и к нама и одржавало кроз читав средњи век, па и касније. Довољно је упоредити само грађење двају великих споменика — манастира Пантократора у Цариграду и Пећке патријаршије — и видети колико су они настајали на сличне начине дозиђивањем једне цркве другој и додавањем спољних нартекса, који су овде, у овим случајевима, имали задатак и да обједине једну чудновато насталу архитектуру. Тај задатак је нарочито имао нартекс Пећке патријаршије.

Међутим, у целом овом проблему у српској средњовековној архитектури чини нам се да није необјашњиво то што су црквама касније дозиђивани нартекси и ексонартекси, већ је чудновато и необјашњиво *то што за све време, од почетка стварања те архитектуре па до последњих дана, има цркава које се подижу без нартекса, дакле чак и онда када је потреба за њима била неоспорна и када су пре подизања таквих цркава многима другима већ били дозидани нартекси.* Чиме се може објаснити то што су цркве манастира Раванице и Ресаве биле подигнуте без нартекса, када су многе пре њих биле сазидане са нартексом, па су им већ били дозидани и спољни нартекси?[258]) У оваквој ситуацији ја бих могао само да изразим своје веровање, без икаквих доказа, да се нартекс и ексонартекс нису сматрали битним деловима цркве, које је она морала да има, те су чак и на крају овог периода архитектуре подизане цркве без њих.

Архитектура ексонартекса цркве Богородице Љевишке представља такође један нови елемент, чија ће концепција бити примењена касније на многим ексонартексима који су дозиђивани.

Приземље је дато у облику једног трема отвореног са три стране; изнад трема су две капеле, које су преко средњег одељења испод звоника у вези са дрвеним подестом у нартексу, који је могао служити као катихумена. Ексонартекс у облику отвореног трема саградиће већ око 1330. године архиепископ Данило у Пећи, а нартекс цркве Св. Арханђела код Призрена имао је такође облик лаког трема. Слично решење има и нартекс мале цркве Св. Николе поред цркве Св. Арханђела. И дозидани нартекси Сопоћана, Хиландара, Грачанице, Раванице[259]) имали су ту основну концепцију отворених тремова или бар са зидовима који су исперфорирани великим бифорама (porte-fenêtre).

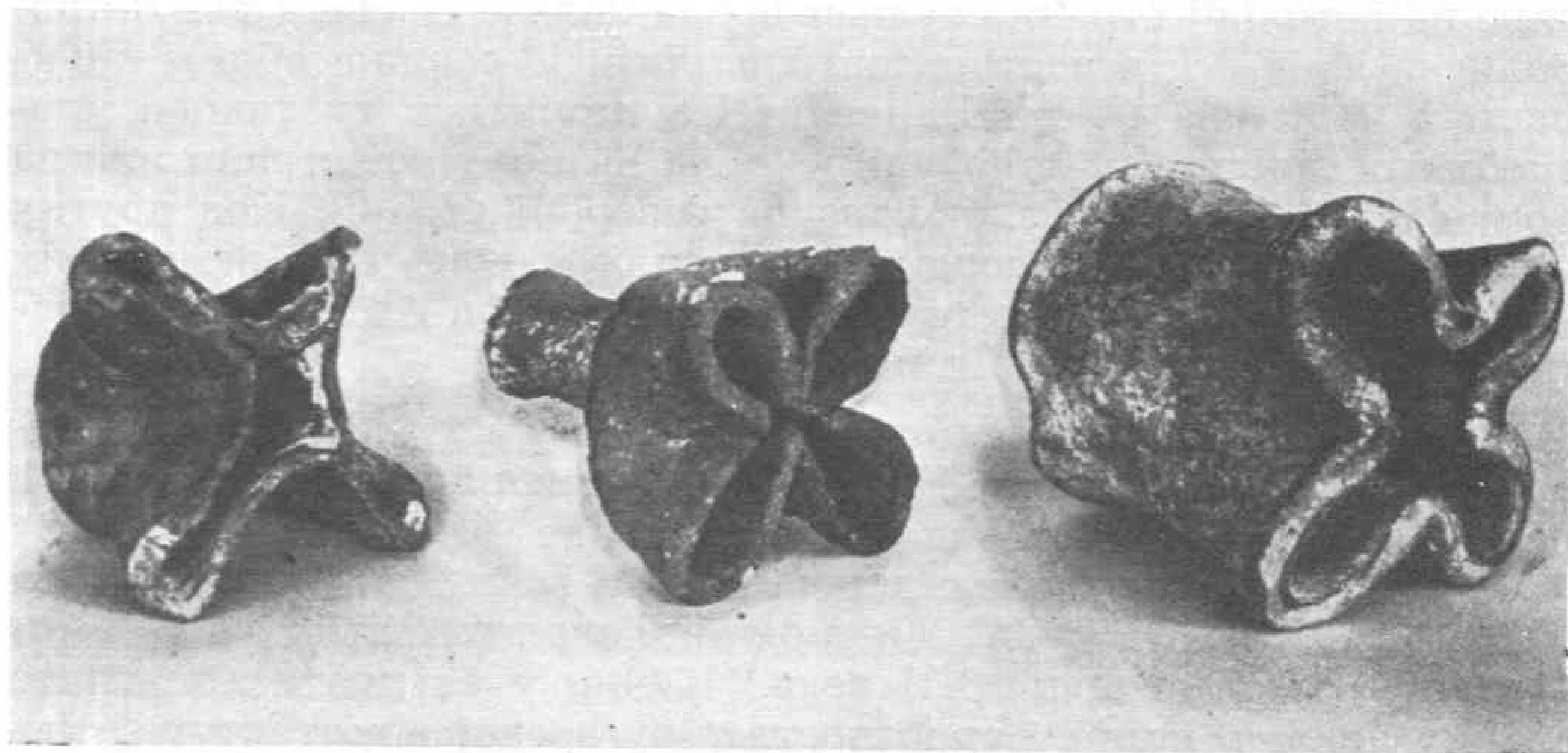
Архитектура приземља ексонартекса цркве Богородице Љевишке је врло скромна, а није ни нова ни оригинална, јер је налазимо на цариградској цркви Пантократору, а у Грчкој на цркви Самари у Месени или на цркви Св. Катарине у Солуну. И после времена када је подигнута црква Богородице Љевишке, у Грчкој ће се додавати отворени нартекси са богатом архитектуром, као што је онај који је саградио патријарх Нифон 1314. године на цркви Св. Апостола у Солуну или епископ Григорије у исто време на цркви Св. Софије у Охриду. Овај последњи има спрат као и ексонартекс цркве Богородице Љевишке; то видимо још и код многих старијих цркава, као што су Св. Илије у Солуну,[260]) Теотокос (Панагије Халкеон, раније Казанџилар џамије) из 1028. године, такође у Солуну, или и још старијих цркава: Св. Ирене у Цариграду или Св. Софије у Солуну. Међутим, западна фасада Григоријеве припрате на цркви Св. Софије у Охриду представља једну од најлепше компонованих фасада уопште у византијској архитектури, и у погледу пропорција, композиције и техничке обраде премашује све до сада набројане примере и у Цариграду и у Солуну. Нартекси и ексонартекси који ће се касније дозиђивати уз наше средњовековне цркве имали су ретко кад и спрат, који је можда служио као катихумена. Тако нешто можда су имали дозидани ексонартекси Сопоћана и Жиче.[261]) У Грачаници одељење за катихумену биће нарочито саграђено приликом зидања саме цркве.

Чињеницу да су ексонартекс и нартекс на цркви Богородице Љевишке саграђени једновремено са наосом треба примити вероватно као последицу настанка целокупне архитектуре ове цркве, као последицу околности да се градило на остацима старе базилике, која је већ имала у својој диспозицији просторије које се у мањој или већој мери понављају и у обнови 1307. године, али такође и као једну потребу насталу из прописа појединих типика. После обнове 1307. године на овој цркви, као и на врло малом броју других, нису призиђивани никакви други делови, јер је она вероватно садржала све оне потребне просторије које је требало да има, али, као што смо показали, могућно је да је оваква диспозиција ексонартекса и нартекса утицала на касније дозиђиване нартексе и ексонартексе код других цркава.

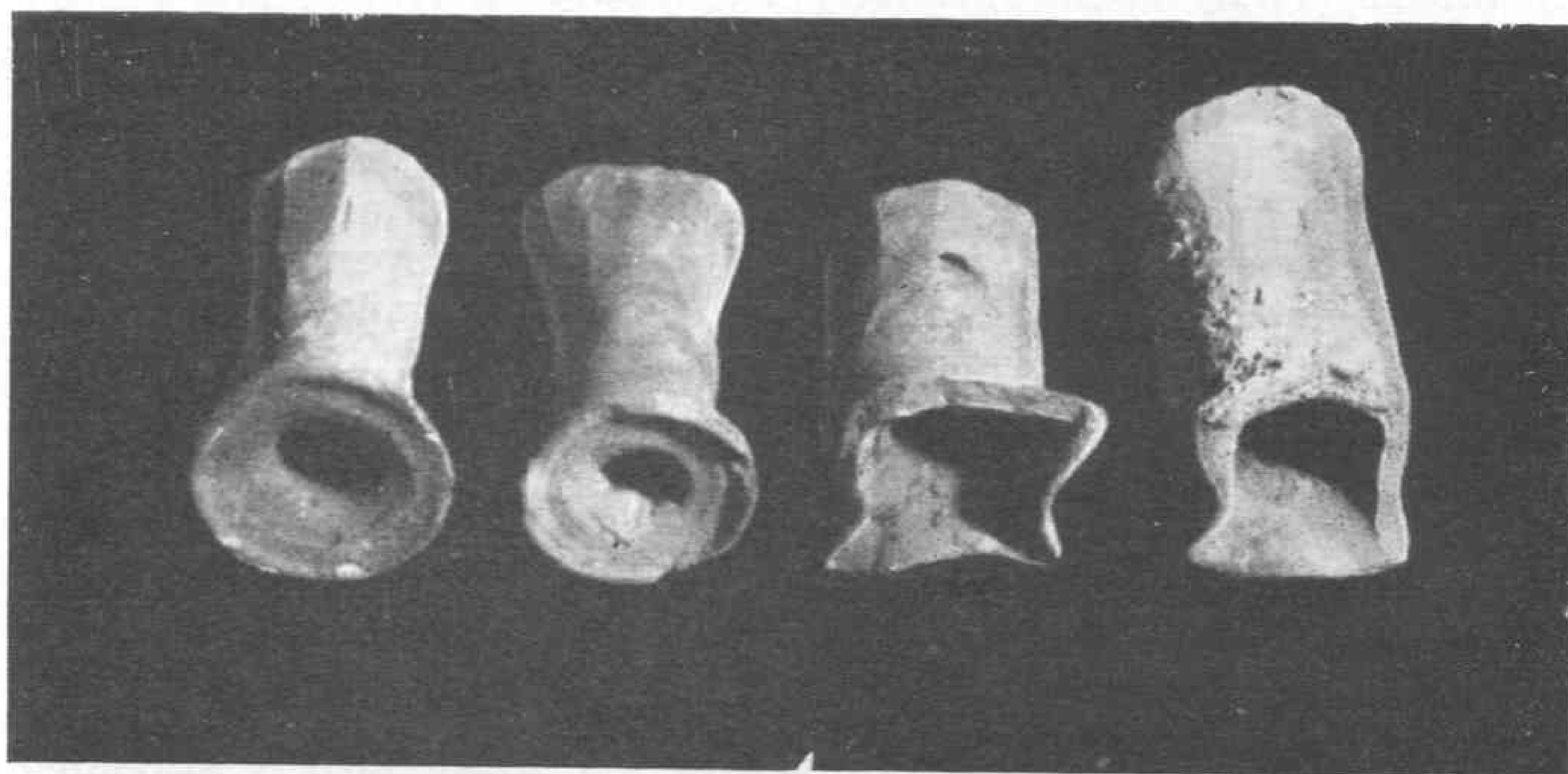
ПОРЕКЛО КЕРАМОПЛАСТИКЕ НА ЦРКВИ БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ

Начин украшавања фасада цркве Богородице Љевишке керамичким елементима од печене земље може нас одвести на путеве којима су они дошли до нас и показати области из којих је могла да потекне и та нова архитектура на нашем тлу.

Као што смо видели, на цркви Богородице Љевишке примењена су четири керамичка елемента: четворолисни лончићи, таласасте плочице и још два специјална облика. Ниједан од ових елемената није глеђосан. Све до 1307. године керамички елементи нису употребљавани као декоративно средство у српској архитектури. Први пут они се појављују на цркви Богородице Љевишке на деловима који су обновљени 1307. године (сл. 34, 69).

сл. 69 — Четворолисни лончићи са црквава Богородице Љевишке, Наупаре и Лазарице. Изглед са стране.

сл. 70 — Лончићи са цркве у селу Доњој Каменици код Књажевца.

У најближем суседству Милутинове државе на четворолисне лончиће наилазимо на цркви Св. Николе у Марковој Вароши код Прилепа, можда већ крајем XIII века, уколико црква Св. Николе није и старија.[262]) Лончићи на њој су по облику и величини слични лончићима са цркве Богородице Љевишке и употребљени су на исти начин. Од њих су направљени низови који прате архиволте ниша на јужној и западној страни, или декоративни крстови, као на северној страни. Док код цркве Богородице Љевишке архиволте прати увек само један низ лончића, на цркви Св. Николе постоје и по три низа лончића, који су међусобно раздвојени зупчастим венцем.

У Грчкој на лончиће наилазимо на више споменика. На почетку XV века у Мистри на портицима Пантанасе и Перивлепте и трпезарији Перивлепте; у Каламати на цркви Св. Харалампија; у Верији на цркви Кириотиса.[263]) У Костуру на цркви Св. Анаргире на источној страни средњег брода налазе се свега два четворолисна лончића, а постоје још два, чији је спољни облик тањираст. У Арти на цркви Панагији Паригоритиси су такође употребљени лончићи у декорацији ниша на источној страни или за попуњавање тимпанона бифора на северној страни. Код других цркава Арте — Св. Теодоре и Св. Василија — лончића нема. Њих нема ни на црквама које се налазе недалеко од Арте: Като Панагији, Влахернама и Св. Димитрију Кацурису.

Осим у Грчкој, четворолисни лончићи су употребљавани нарочито много у Бугарској. Њих има на споменицима у Месемврији на цркви Св. Параскеве из друге половине XIII века, Св. Ивану Алитургетосу из последње деценије XIV века, Св. Пантократору с почетка XIV века, Св. Михаилу и Гаврилу, затим Св. Димитрију у Трнову с краја XII века.[264]) Они увек прате архиволте слепих аркада, које су врло честе у бугарској архитектури. Низови четворолисних лончића нису скоро никада сами, већ их прате један или два низа састављена од глеђосаних тањирића зелене боје. Облик ових четворолисних лончића који се употребљавају у Бугарској разликује се нешто од облика употребљених на цркви Богородице Љевишке, јер они имају јако издужен задњи део, који се узиђивао (сл. 70).

Лончиће од печене глине видимо и на споменицима у Румунији; на црквама манастира Котмеана и Козија. Код прве је спољни облик лончића кружан, и од њих су направљени низови, који прате архиволте слепог аркадног фриза дуж бочних бродова, а постоји и један хоризонталан низ. Код друге, која је грађена потпуно под утицајем архитектуре моравске школе у Србији, Раванице и Лазарице, лончићи су четворолисни и прате камене архиволте, украшене плетеницама.[265])

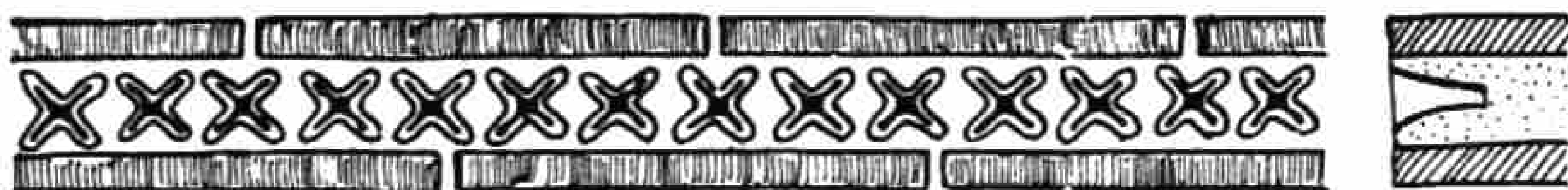
После примене четворолисних лончића на цркви Богородице Љевишке, они се код нас употребљавају све више. Налазимо их већ мало касније на цркви Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, затим на цркви Св. Спаса у Призрену, Св. Ђорђа у селу Речани код Призрена, Св. Арханђела код Кучевишта, Св. Димитрију у Марковој Вароши код Прилепа, и кроз читав XIV век, а нарочито много у

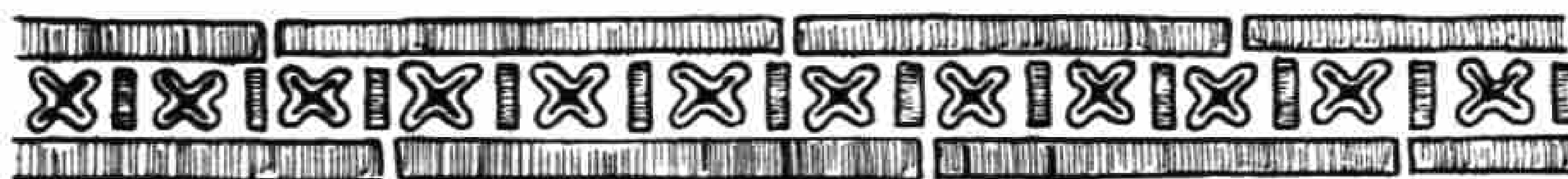
моравској школи, на црквама манастира Раванице, Лазарице, Каленића, Наупаре, и на гробљанској цркви у Смедереву. У овој школи низови лончића прате скоро увек скулптоване преплетне архиволте око прозора, розета или аркадних фризева на апсидама. Као и на ранијим споменицима ти низови се праве на тај начин што се лончићи ређају један до другог између два реда опека. Само код неких архиволти Лазарице лончићи су и међусобно раздвојени по једном опеком (сл. 71).

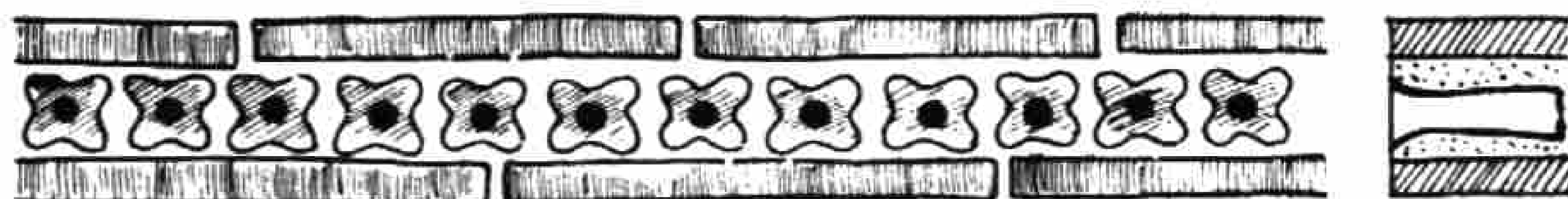
Међутим, две значајне петокуполне цркве грађене у византијском стилу — Грачаница и Матејча — немају на својим фасадама ни лончиће ни ма какве друге керамичке елементе прављене од печене земље. Скромна орнаментика на овим црквама извођена је само печеном опеком, на одређеним местима: тимпанонима слепих аркада или тимпанонима прозора. Чак ни црква Св. Никите у селу Горњане код Скопља, која је зидана једновремено са црквом Богородице Љевишке, нема у своме спољном декору лончиће. Ни богатије фасаде цркава Љуботена, Леснова, Св. Архангела у Штипу, Св. Димитрија у Велесу, Заума на Охридском језеру не садрже орнаментику од четворолисних лончића.

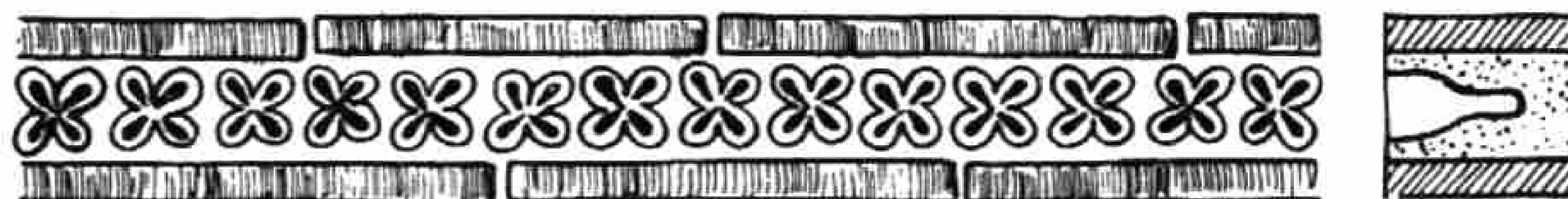
Облик лончића са Богородице Љевишке није потпуно сачуван и на осталим црквама. Он се доста изменио; лончићи са Каленића и Лазарице су пунији, већи, дебљи, а листови отворенији (сл. 34). На предњој страни листови имају мали обод. Лончићи са Наупаре имају облик чашице; задњи део је извучен у малу дршку. Лончићи са цркве Св. Спаса у Призрену и са цркве Богородице Љевишке су врло слични. Гдегде у моравској школи јавља се мала разлика и у самом узиђивању лончића у зид: код старијих споменика предња спољна површина лончића равна се са површином зида, док на неким местима Лазарице и Каленића они још мало испадају изван равни зида.[266])

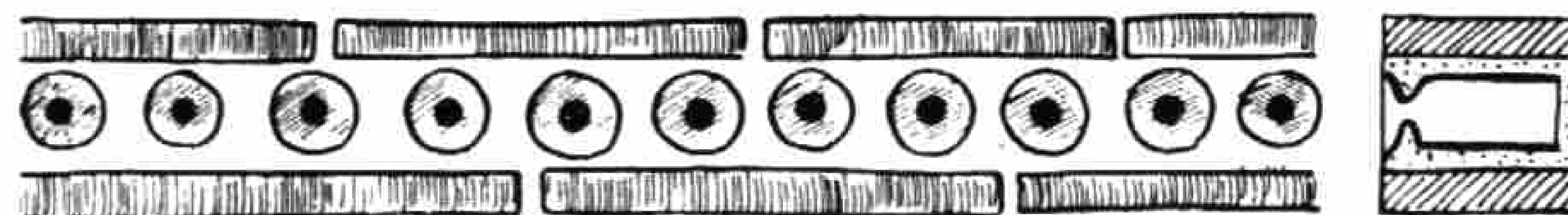
Осим четворолисних лончића, на цркви Богородице Љевишке употребљени су још и други елементи, које смо обележили бројевима 2, 3 и 4 (сл. 34, 35, 72, 73). Ти елементи се сада појављују први пут у средњовековној српској архитектури и, за разлику од четворолисних лончића, остају на овој цркви потпуно усамљени: *више их не срећемо ни на једном познијем српском споменику.* Истоветне облике ових елемената, који су примењени на исти начин, налазимо на црквама у околини Арте — Като Панагији и Влахернама.[267]) На обема црквама су потпуно исти елементи бр. 2 и 3 (сл. 34), док елемент бр. 4 има нешто мало измењен облик (сл. 74/6, 7).[268]) И на Влахернама и на Като Панагији траке које се добијају од елемента бр. 2 имају још по једну тачку по средини (сл. 74/3), али има трака и без њих, као што су оне у Призрену. Осим ових истоветних облика, керамопластика у Грчкој садржи још многе друге, који су или само ови основни, па нешто измењени, или потпуно различити, нови, који нису продрли на српско тле (сл. 75). Карактеристична је техника израде ових елемената. Сви су они прављени од малих равних цигала дужине 10—20 cm, дебљине 2—3 cm, на тај начин што су цигле, док још нису биле печене, већ само просушене на сунцу, зарезиване оштрим ножем са стране и тако добијале жељени облик. То зарезивање није из-

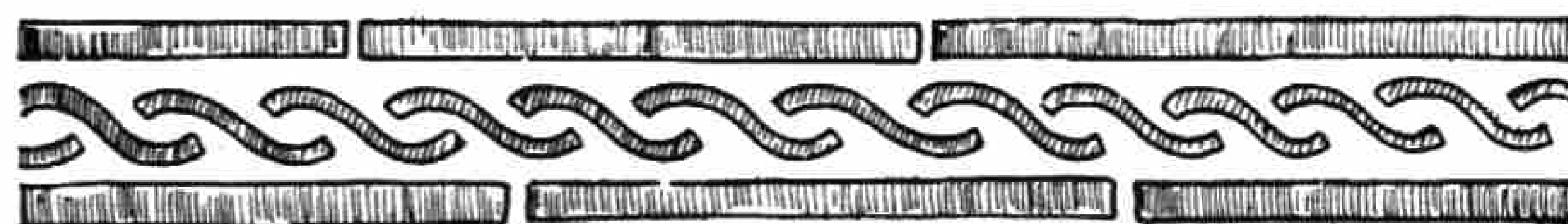

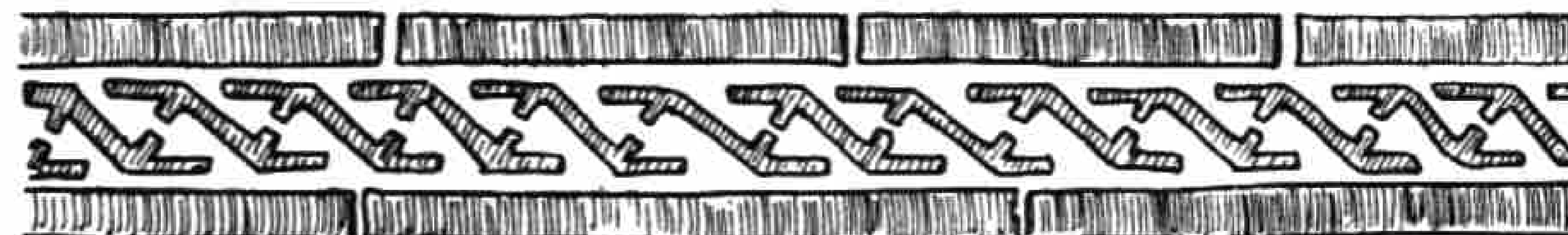

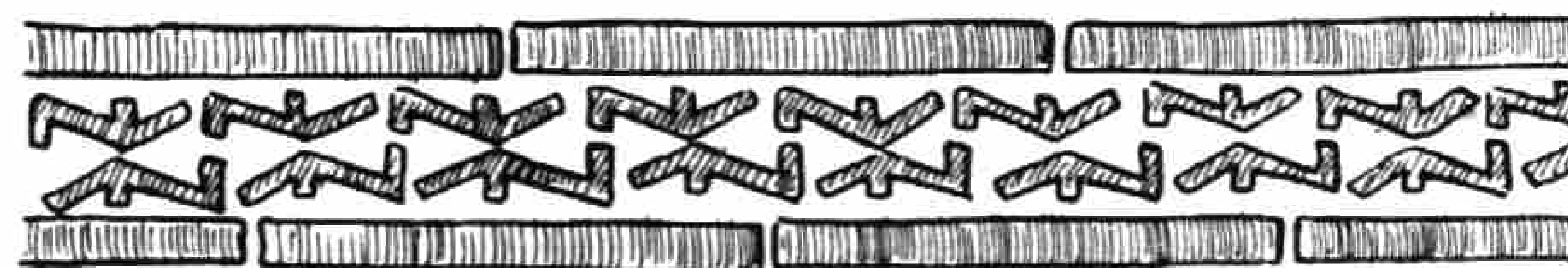

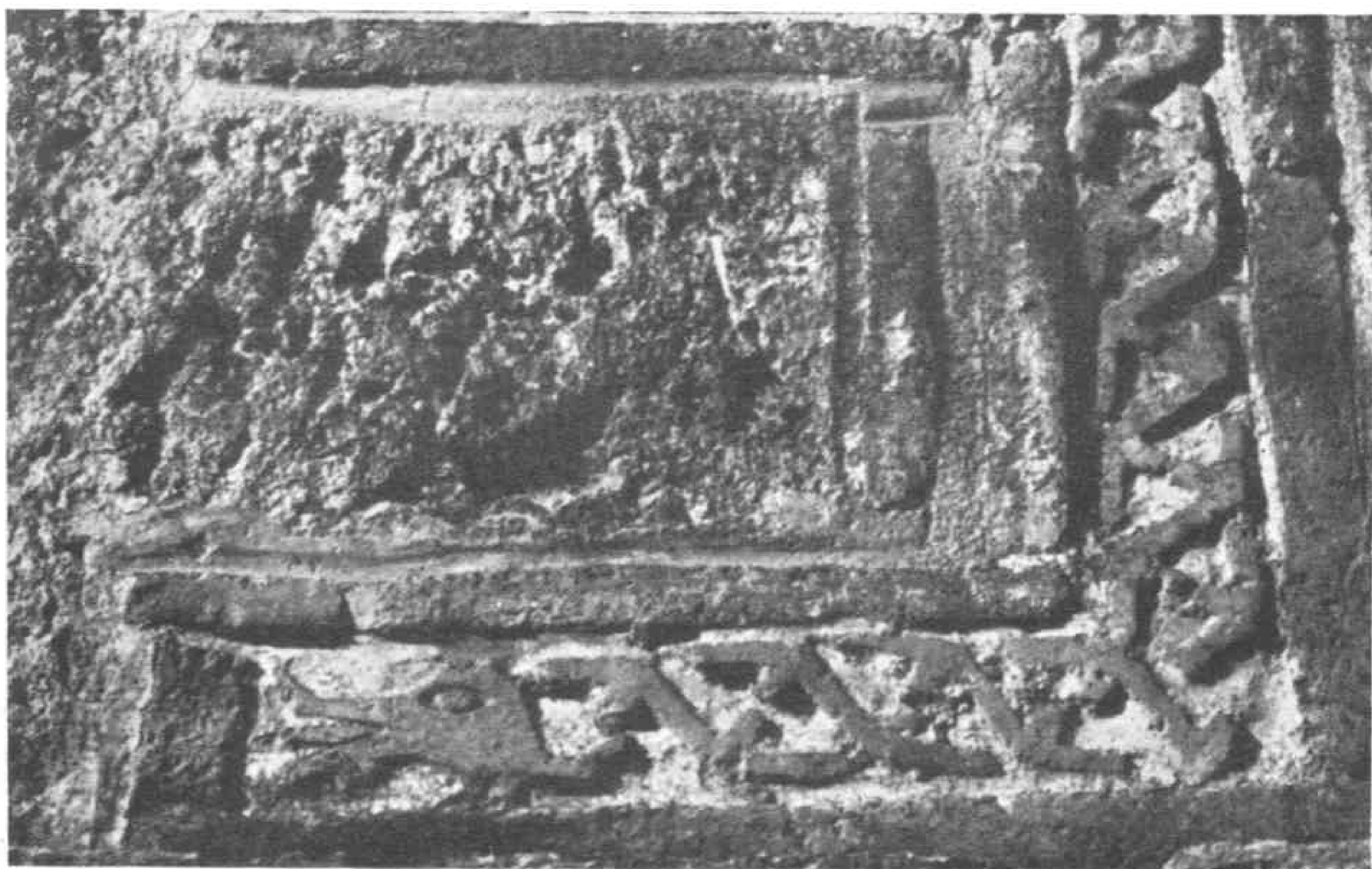

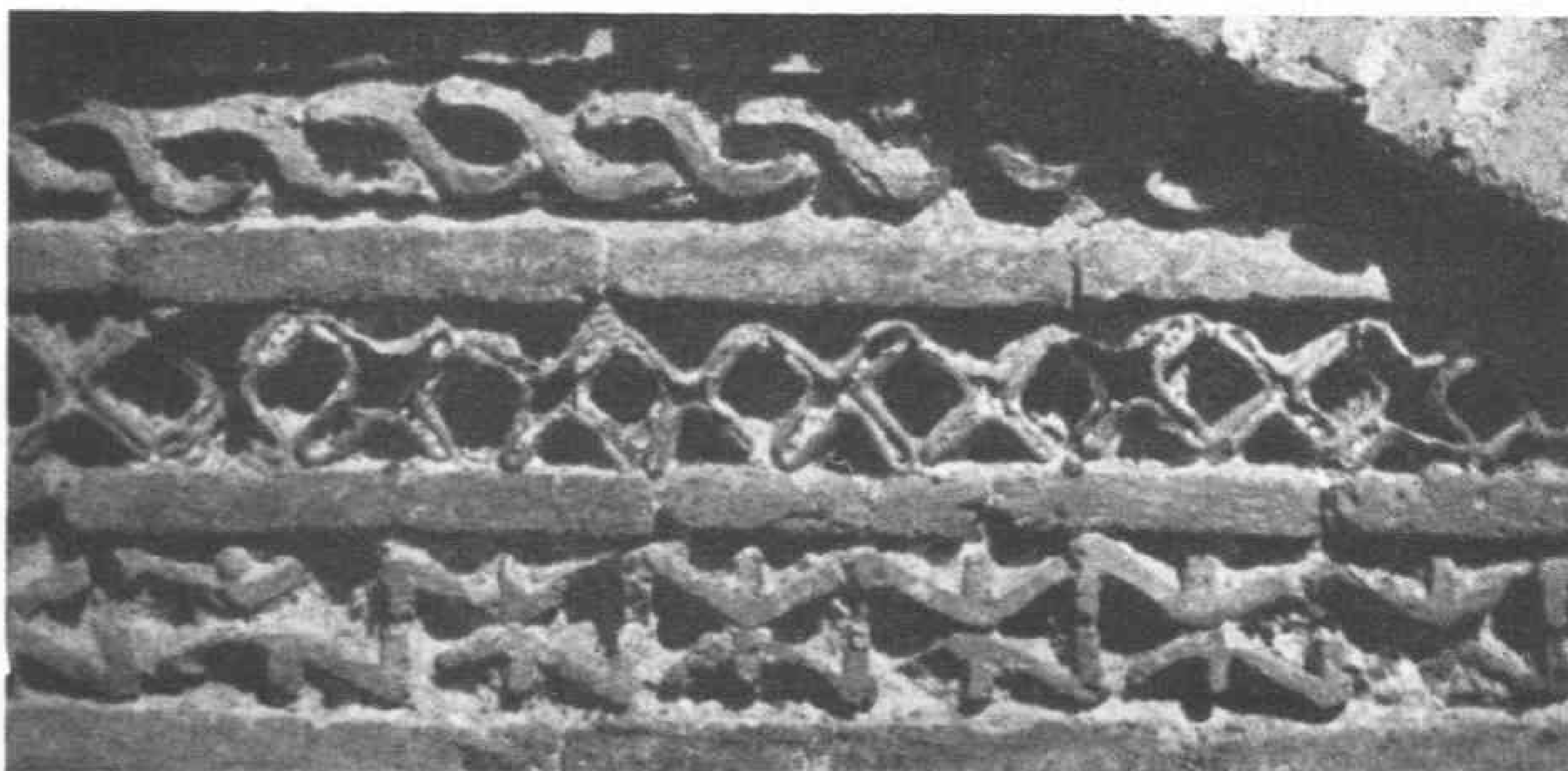

сл. 71 — Неколико врста трака од керамичких елемената са цркава средњовековне Србије. Бр. 1, 6, 7 и 8 су са цркве Богородице Љевишке; бр. 2 са Лазарице; бр. 3 са Доње Каменице; бр. 4 са Наупаре и бр. 5 са Короглашког манастира.

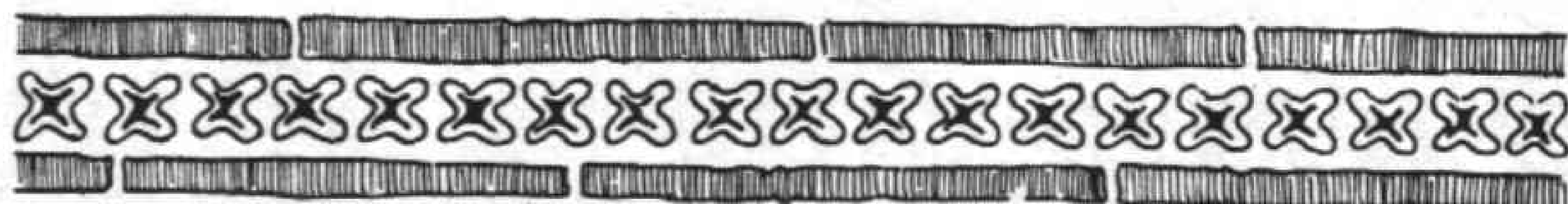

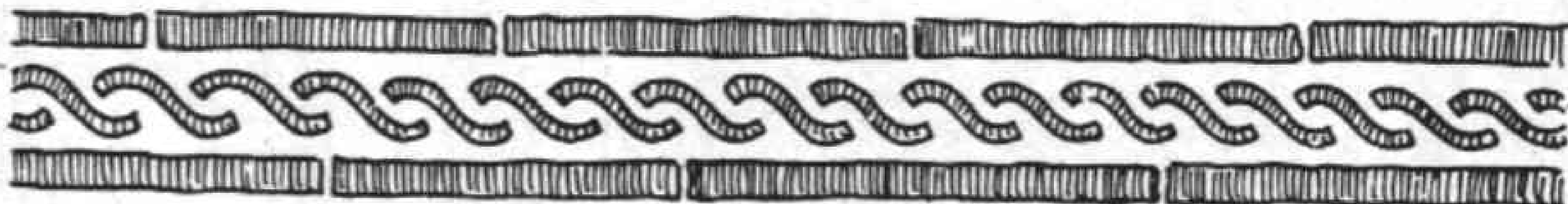
сл. 72 — Фриз од керамичких елемената на зиду апсиде цркве Богородице Љевишке.

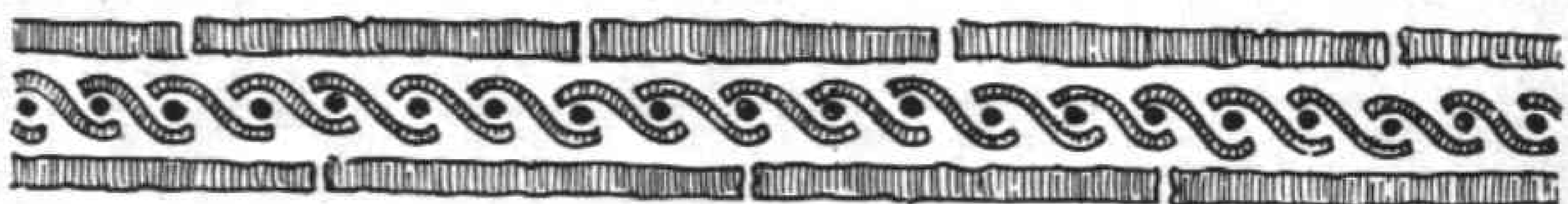

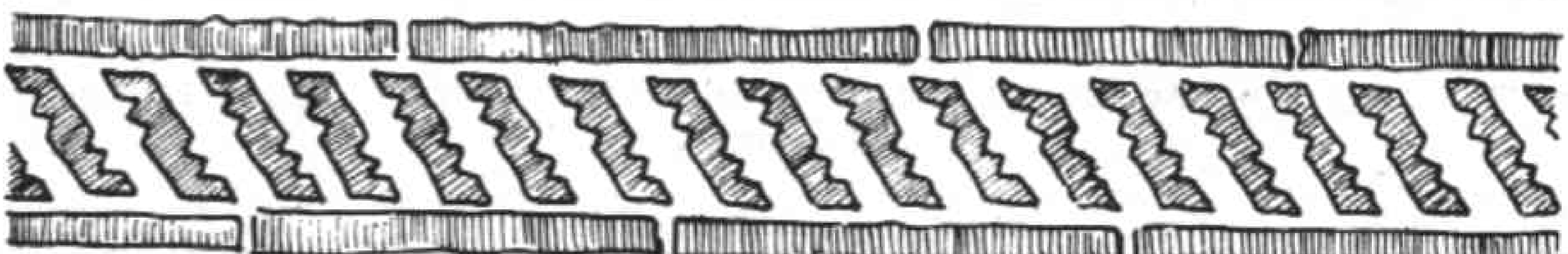
сл. 73 — Детаљ керамопластичне декорације са јужног забата под централним кубетом цркве Богородице Љевишке.

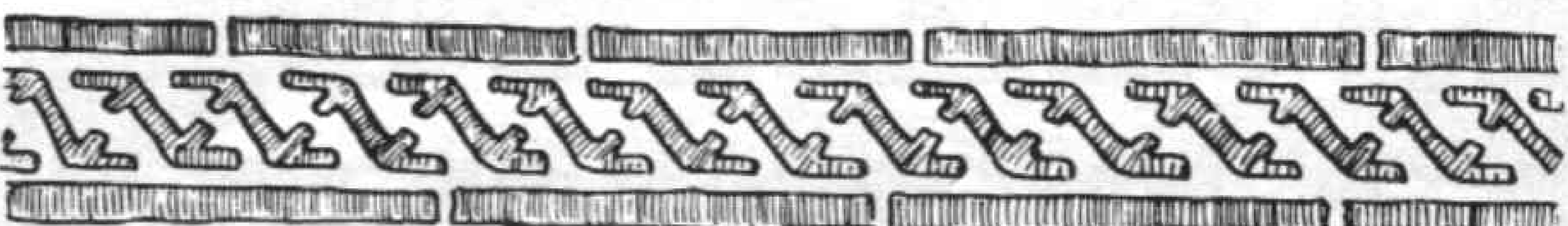
вођено увек на исти начин. Код грубљих цигала биле су зарезане мало само ивице и тај се зарез видео споља, као што је случај са многим елементима на црквама Панагији Паригоритиси,[269]) Св. Теодоре,[270]) Св. Василија[271]) у Арти (сл. 76/1—6). Зарези нису захватали читаву ширину плочице, те је задњи део оваквог елемента остао у виду једноставне танке опеке. Брижљивим испуњавањем спојница између ових елемената остајала је чиста само спољна површина орнамента, али данас, када је тај малтер опао, види се да је задњи део плочаст. Код боље обрађених елемената зарезивање је ишло скоро читавом ширином танке опеке, те се и позади добијао скоро исти онај облик који је елемент имао и

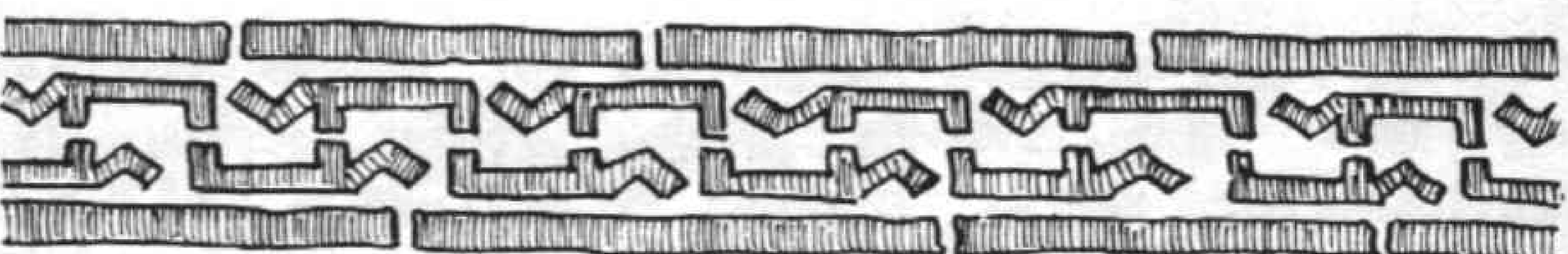

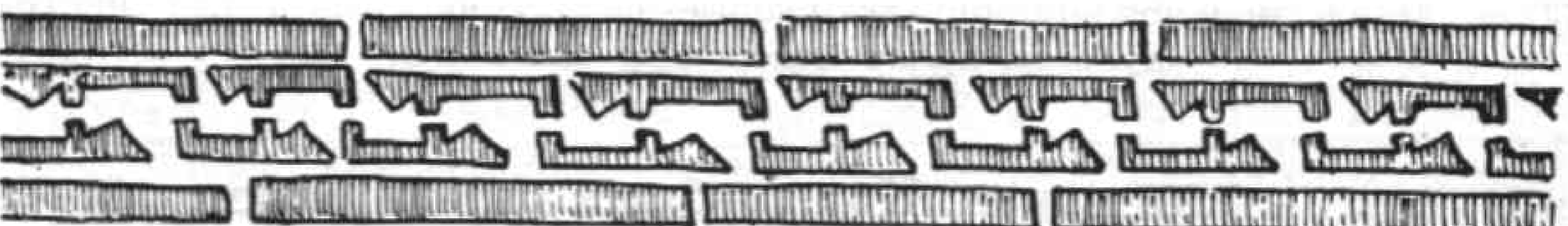

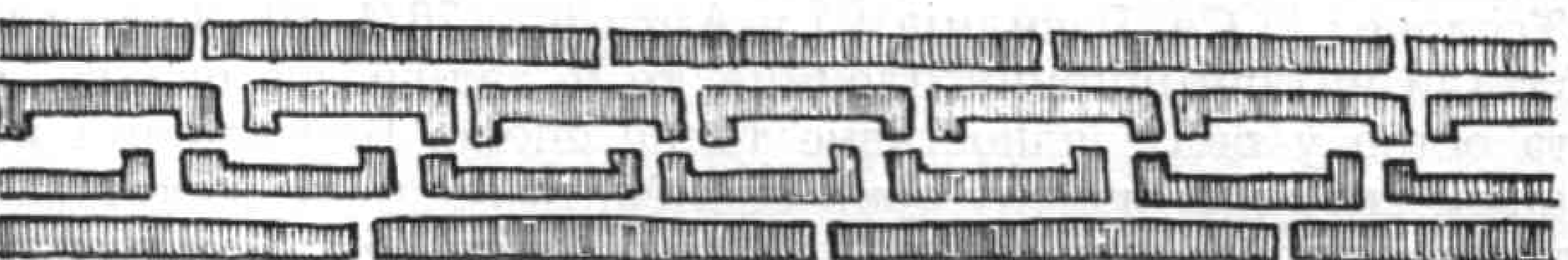

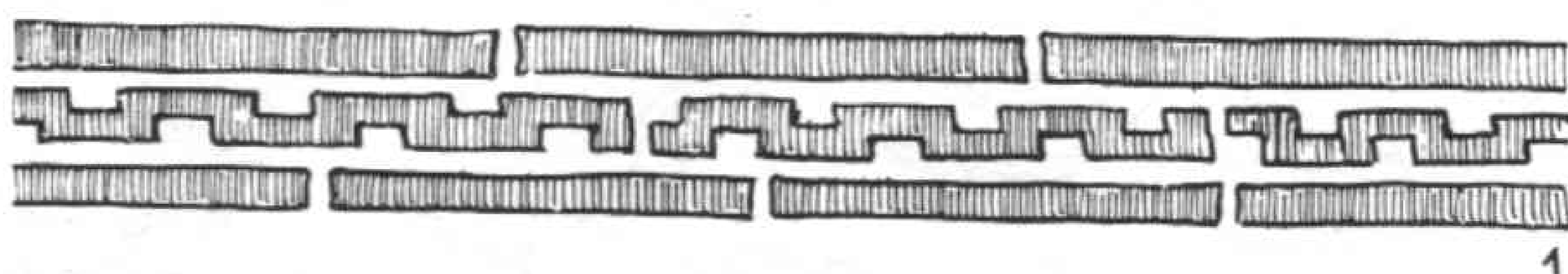

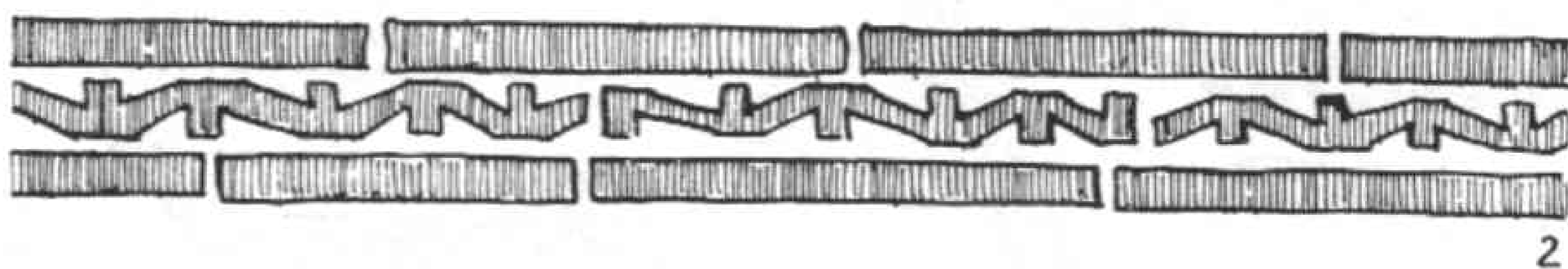

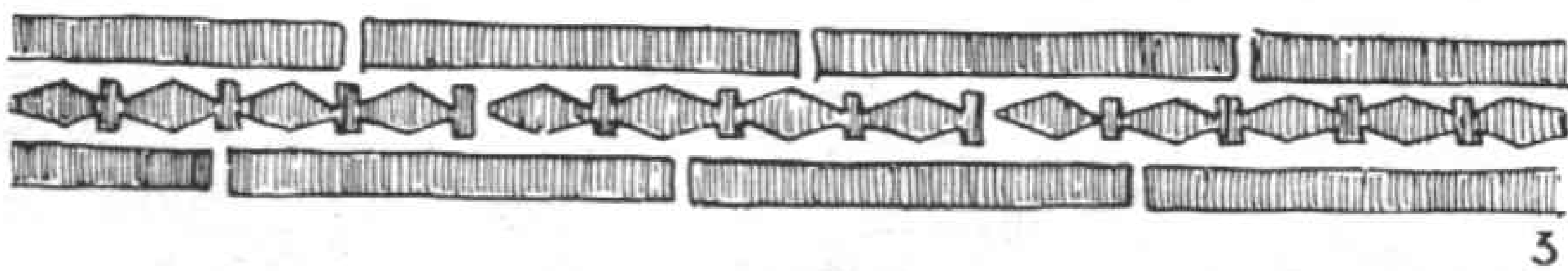

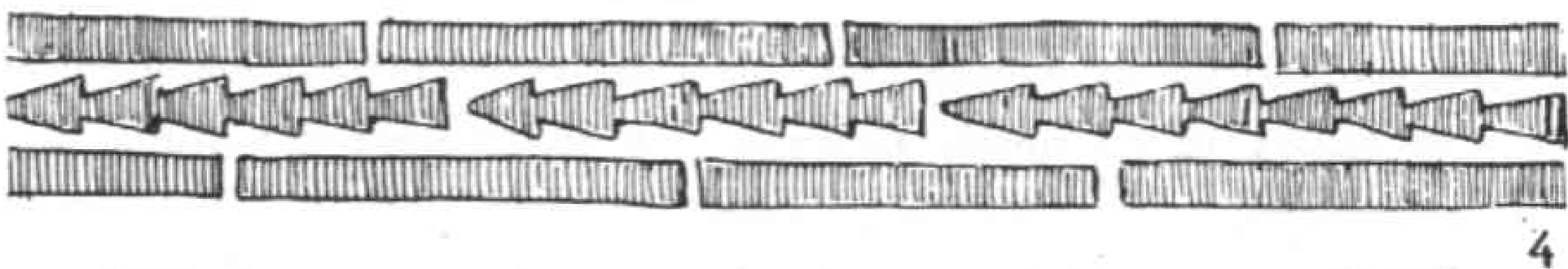

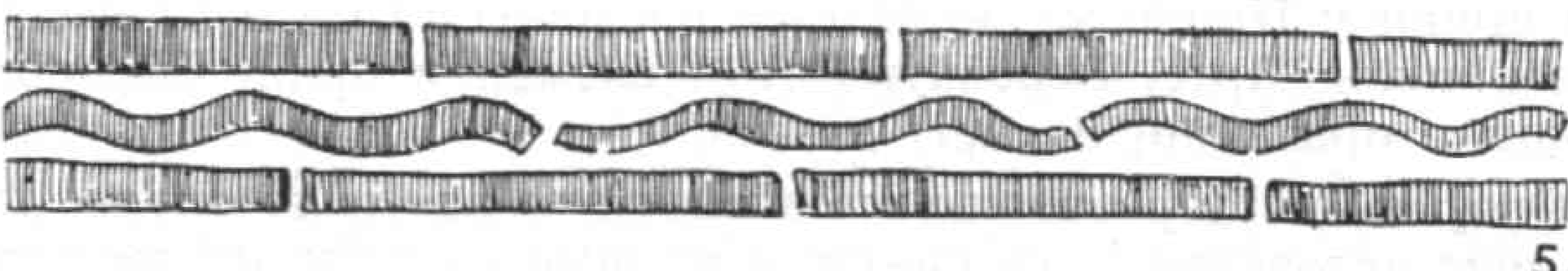
сл. 74 — Траке од керамичких елемената у грчкој керамопластици.

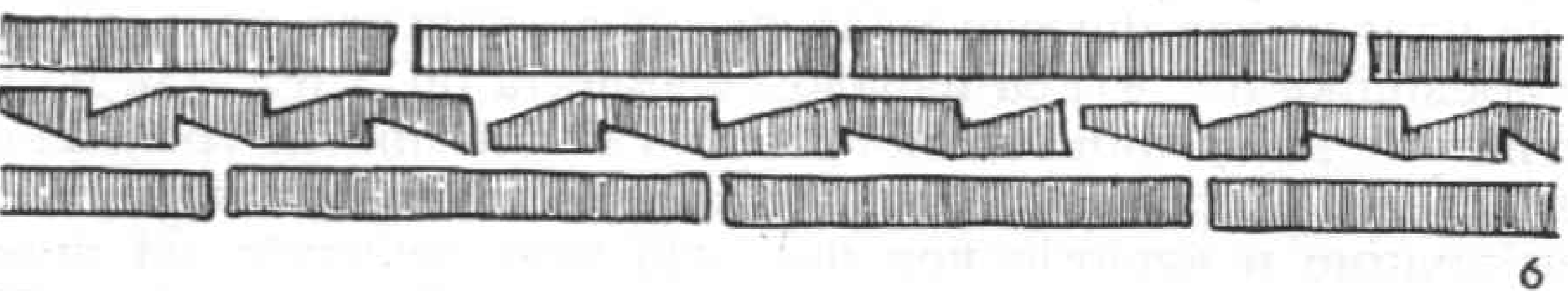

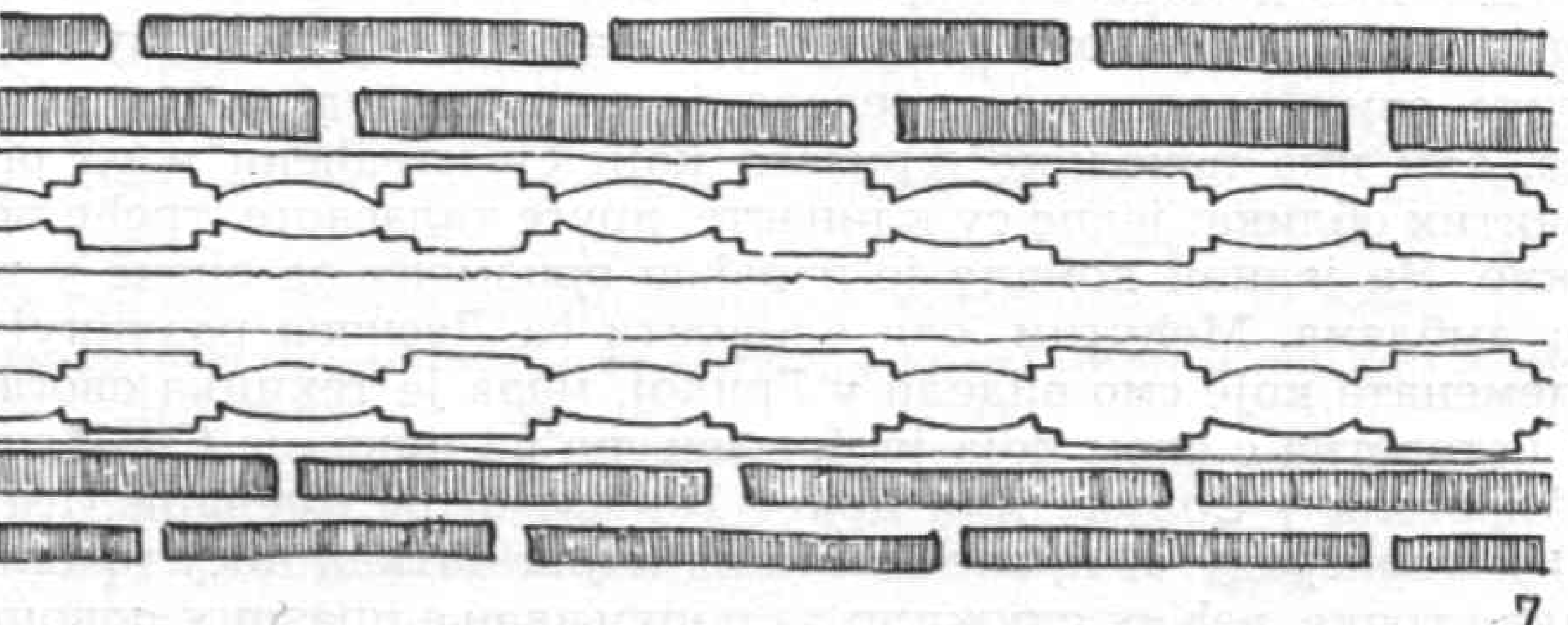

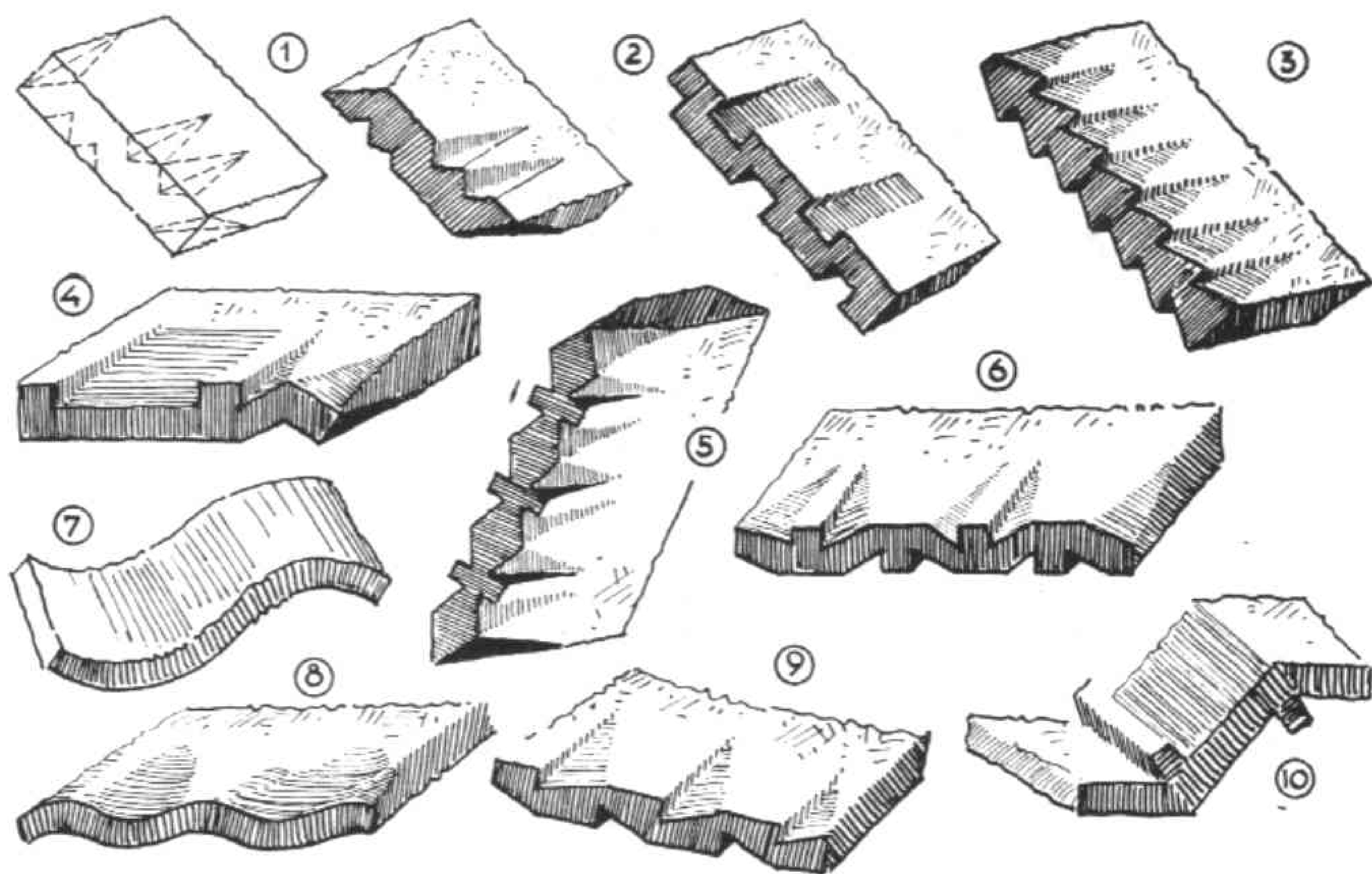

сл. 75 — Траке од керамичких елемената у грчкој керамопластици од бр. 1—6; бр. 7 је кордон-венац са Каленића.

сл. 76 — Елементи грчке керамопластике. Бр. 1 и 4 су са цркве Паригоритисе; бр 1, 3. 5, 6, 8 и 9 са Св. Теодоре у Арти; бр. 2, 5 и 6 са Св. Василија у Арти, а бр. 4, 7 и 10 налазе се на цркви Влахерн и Като-Панагија код Арте.

напред. Такви, много боље урађени елементи, исте величине као и на цркви у Призрену, налазе се на Влахернама и цркви Като Панагији код Арте. Вероватно су и елементи цркве Богородице Љевишке прављени на исти начин.

Овај начин зарезивања малих цигала да би се споља добио орнамент истоветан је са начином на који се добијају геометријски орнаменти у дрвету. Упоредимо орнамент са дрвене гредице која се налази иза фреско-малтера изнад портала цркве Богородице Љевишке (сл. 47) са израдом елемента бр. 3 (сл. 75), па ћемо видети да је на гредици на исти начин као на цигли урађена само једна страна. Такву орнаментику која је са дрвета прешла и на камен видимо и касније код нас, као што показује, на пример, скулптовани кордон-венац цркве манастира Каленића (сл. 75/7).

Неколико комада специјално резане опеке налазимо на тимпанонима изнад прозора главног кубета цркве у Леснову. Орнаментика ових површина изведена је највише од малих правих опека, али има неколико фризева који су израђени и од опека нарочитих облика: једне су клинасте, друге таласасте, треће полукружне. На једном комаду је израђен орнамент од опеке у виду неког амблема. Међутим, ови елементи са Леснова разликују се од елемената које смо видели у Грчкој, мада је техника овога декора истоветна с оном која је примењена на црквама Св. Илије и Св. Апостола у Солуну или цркве Панахрантос (Фенари Иса џамије) у Цариграду. Има елемената од којих каткад нису прављене никакве траке, већ су служили за попуњавање празних површина или спојница. Њих видимо поред прозора цркве у Амфиси, цркве у Коники,[272]) Като Панагији,[273]) цркви Дванаест апостола у Атини

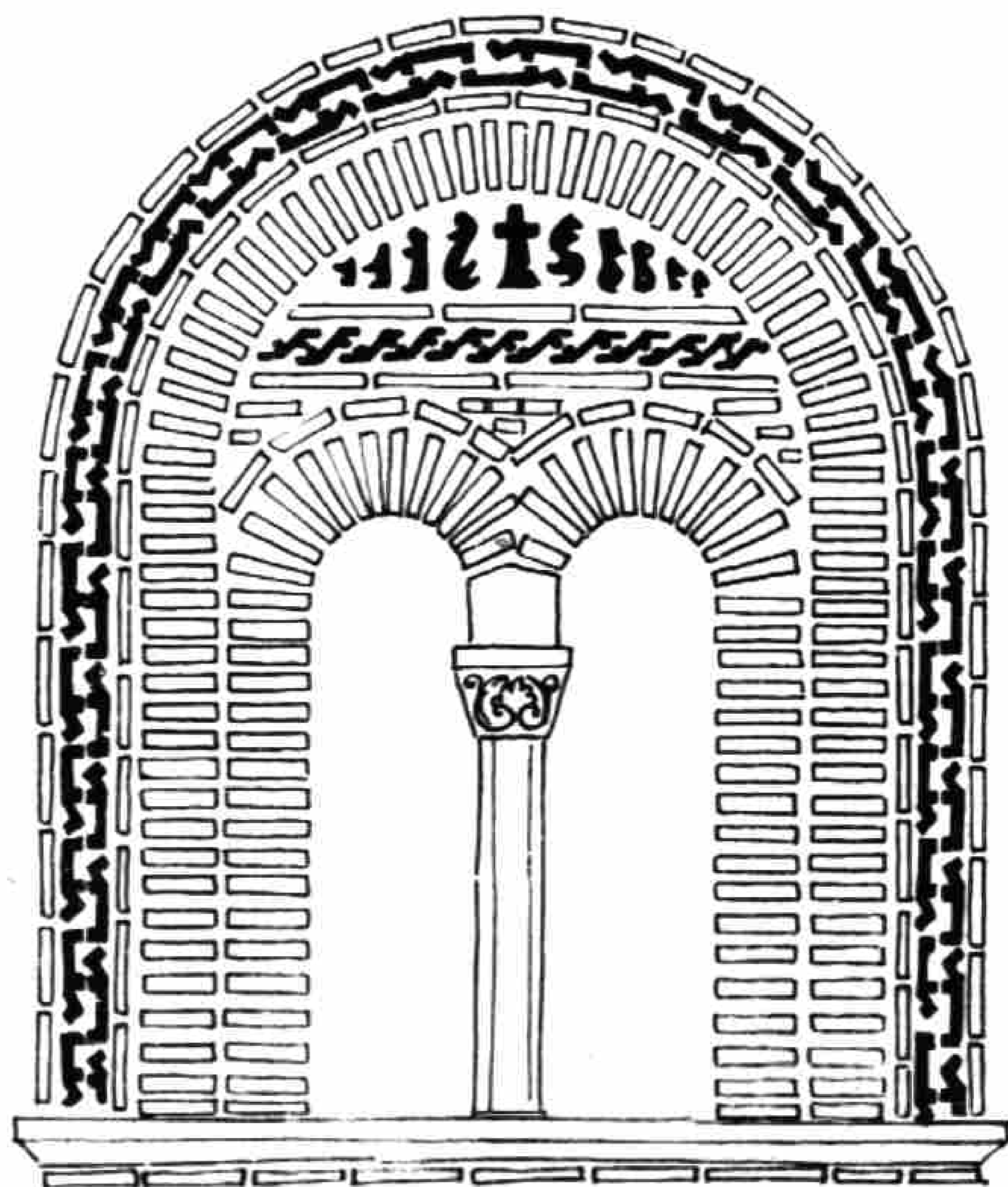
под Акропољем, на трему Капникареје у Атини. На цркви Богородице Љевишке таквих слободних елемената израђених од печене глине има свега на два места: то су оне рибице које завршавају траку фриза око трифоре апсиде (сл. 37).

Појава четворолисних лончића као декоративног елемента у средњовековној архитектури Грчке, Бугарске и Србије навела је Г. Мијеа на помисао нису ли можда они дошли баш из Србије.[274]) Но он се ипак уздржава од тог тврђења. Н. Мавродинов, у жељи да докаже своју тезу о постојању „западне бугарске архитектуре" у Македонији и о раду бугарских мајстора на средњовековним споменицима које су подигли српски владари у Македонији, налази сличности и у керамопластици.[275]) Четворолисни лончићи су општи керамички елемент сличног облика који су усвојили и грчки, и бугарски, и српски и румунски градитељи. Али остали облици о којима смо говорили представљају извесну специфичност локалне школе. Између керамопластичних елемената Грчке, Бугарске и Србије постоје сличности, али и велике разлике. У Бугарској тањирасти лончићи имају много већу примену него четворолисни.[276]) И једни и други су глеђосани; тањирасти лончићи су увек глеђосани зеленом бојом, а четворолисних има каткад и неглеђосаних, а кад су глеђосани, онда су боје цигле.[277]) У Србији тањирастих лончића скоро и нема: постоје свега на два споменика источне Србије: на цркви у селу Доњој Каменици (сл. 70) и на рушевинама цркве Короглашког манастира.[278]) На цркви у селу Доњој Каменици нису глеђосани; једино на цркви Короглашког манастира су глеђосани; четворолисни лончићи, пак, на српским споменицима нису никада глеђосани. С друге стране, опет, Бугарска није усвојила остале керамичке елементе, који су тако многобројни у Грчкој, а код нас се појављују само на цркви Богородице Љевишке. Једини елемент који је освојио све покрајине је четворолисни лончић.

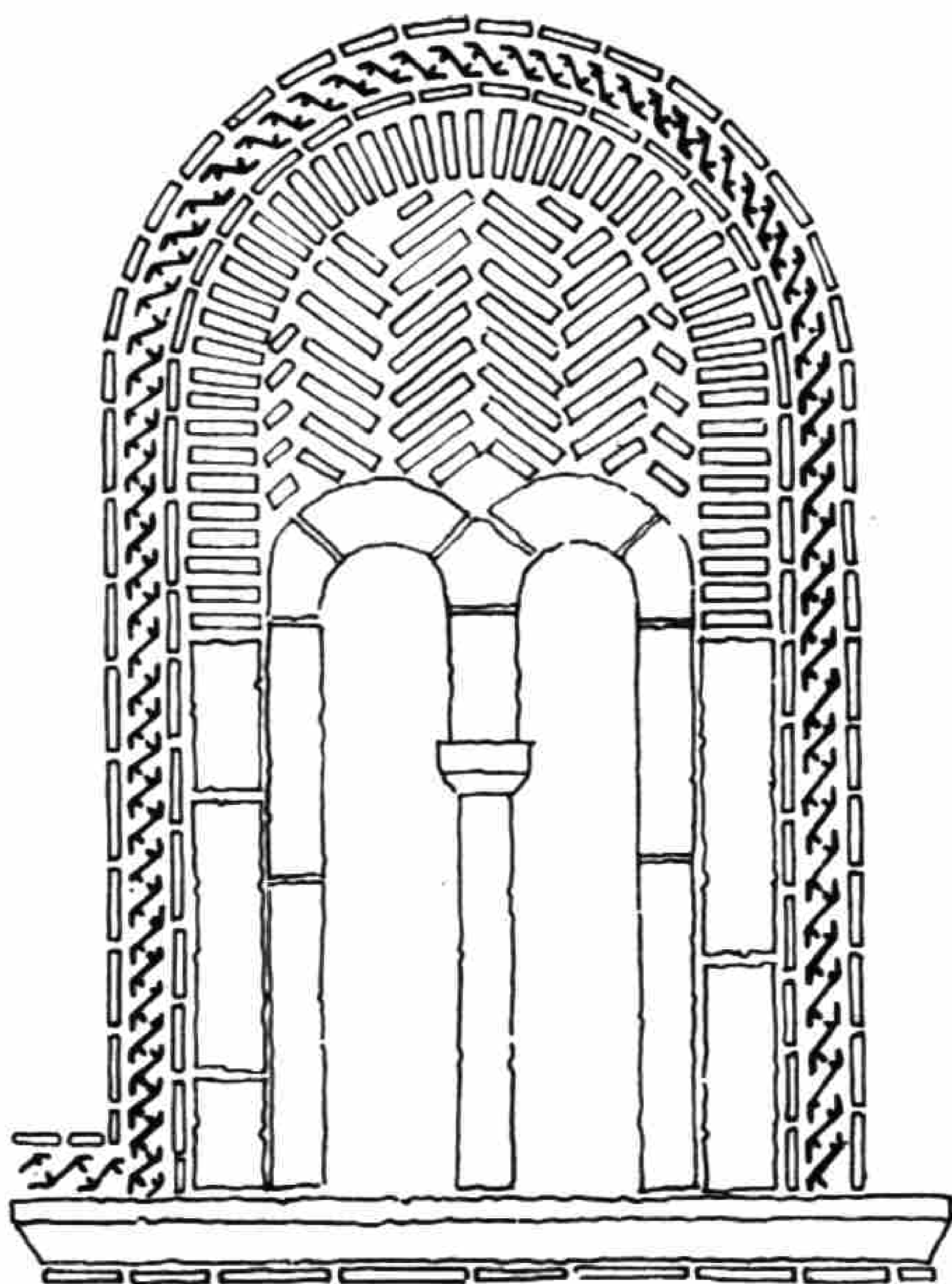
Г. Мије, мада разматра, не усваја могућност да је употреба лончића дошла у Грчку из Србије и предлаже да је боље наћи један општи извор за Србију, Грчку, Бугарску и Румунију,[279]) свакако помишљајући на Византију, можда Цариград. Међутим, у Цариграду, на споменицима који су нам се сачували почев од X па све до XIV века н. е. не видимо да су овакви керамички елементи примењивани. Чак ни на најбогатије обрађеној источној страни цркве Панахрантос, задужбине Константина Липса са почетка X века, али дограђиваној и прерађиваној све до XIV века, нема керамичких елемената. Једино на византијској палати Влахерн, званој Текфур Серај, видимо да архиволте око прозора прате по два фриза састављена од керамичких елемената, који су данас јако оштећени, али изгледа да су били исти као и четворолисни лончићи.

Врло велика разноликост и врло широка примена керамичких елемената на споменицима нарочито Арте и суседне Тесалије, а све мања разноврсност и све мања примена на споменицима Атине, Мистре и Солуна, наводи на помисао *да је то њихова постојбина и да се њихова примена распрострла из овог центра.*

Чињеница да су на цркви Богородице Љевишке поред четворолисних лончића, којих има и у Бугарској и у Грчкој (Румунију изостављамо, јер је доказано да су лончићи на споменицима у Румунији примљени касније и дошли из Србије), откривени и елементи облика каквих има само у Грчкој, указује јасно на то одакле су они могли бити пренесени у Србију. Протомајстор Никола, који је градио цркву Богородице Љевишке, морао је да познаје изванредно добро декоративну технику цркава Арте, те је и употребио исте елементе. На овакву идеју мора се доћи нарочито када се упореди начин компоновања и обраде појединих површина. Погледајмо само трифору на апсиди цркве у Призрену и бифору на апсиди цркве Влахерн[280]) (сл. 77, таб. XXVIII). Оне су обе обрађене на исти начин; и једна и друга имају споља по један фриз од керамичких елемената, који су само различитог облика,[281]) а тимпанони трифора су такође слично испуњени. Или, упоредимо ма који забат цркве Като Панагије са јужним забатом цркве Богородице Љевишке и видећемо да су искоришћени потпуно исти елементи и на исти начин. Бифора ђаконикона ове цркве (сл. 78) је и пропорцијски слична трифори на апсиди цркве Богородице Љевишке, а са својим фризом од керамичких елемената су идентичне. У декоративном погледу црква Богородице Љевишке је најближа овој цркви, мада су њихове архитектуре различите, јер је црква Като Панагија мала тробродна базилика са трансептом. Али оба забата њеног попречног брода и западни

сл 77 — Бифора на апсиди цркве Влахерн код Арте.

сл. 78 — Бифора на ђаконикону цркве Като Панагије код Арте.

забат подужног искоришћени су у спољној декоративној обради на исти начин као и забати северног и јужног свода који носе кубе цркве у Призрену или западни забат цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричину. Ни на једној другој цркви у Грчкој не видимо толику сличност у керамопластичној декорацији, нити је иједна црква у Грчкој има овако примењену. Код цркве Панагије Паригоритисе керамопластике нема тако много као што је има код цркве Като Панагије; у том погледу би она можда била ближа Љевишкој, али елементи те пластике, односно техника израде, прилично су различити од елемената са Љевишке. Друге две цркве у Арти, Св. Теодоре и Св. Василија, свакако су две цркве са најдекоративнијим фасадама које Грчка има. Западна фасада цркве Св. Теодоре представља прави ћилим од опека, обичних, правих, резаних на разне начине, у облику рибље кости или квадрата дијагонално распоређених и специјално изрезаних опека, којима су израђене многобројне траке. На јужној фасади цркве Св. Василија поред свих ових елемената постоје још и два фриза од емаљираних квадратних опека беле, зелене и црвене боје. Али ова декорација је више сродна фасадама цркве Св. Николе у Марковој Вароши код Прилепа, док са црквом Богородице Љевишке стоји у врло слабој вези. Код других цркава у Грчкој, као што смо

видели, керамопластике која је изражена овим елементима немамо тако много. Она је сведена на попуњавање појединих спојница, што у општем изгледу не чини такав ефекат као код цркава Като Панагије и Богородице Љевишке.

Оваква тесна стилска веза у погледу керамопластике између цркве Богородице Љевишке у Призрену и цркава у Арти, односно њеној околини, није случајна и може се објаснити везама које су постојале између средњовековне Србије и Епирске Деспотовине. Те везе биле су врло присне од самог постанка средњовековне Србије па све до њене пропасти. Већ је Немања удао једну своју кћер за Манојла, деспота а касније цара епирског; краљ Радослав био је ожењен Аном, ћерком епирског цара Теодора Анђела, а сам краљ Милутин био је први пут ожењен ћерком тесалијског севастократора Јована.[282]) Те везе биле су присне и после краља Милутина, а неки чланови династије Немањића били су и владари Епира.

Није тако чест случај у средњовековној архитектури Србије да су ктитори на самој задужбини постављали нарочите натписе у којима су износили ко је и када тај споменик подигао. Оно мало таквих случајева могло би се пре сматрати као изузетак. Спољна површина неког надвратника била је обично место где је такав натпис постављан.[283]) Ови натписи пре свега саопштавају свакоме, за вечита времена док задужбина постоји, ко ју је саградио. Зато су и постављени на таква места где могу да падну у очи. Они су једноставно урезани у камен. Осим тога, исто као и код ктиторског лика са моделом, и овде се ктитор препоручује божанству. Са подизањем цркве Богородице Љевишке уноси се и овде један нови моменат: натпис је постављен на источној страни; он није једноставно урезан малим словима у камену плочу, већ се израђује од низа опека, које поређане једна поред друге чине један натпис дуг 13,28 m а други 6,10 m. Осим ових натписа, иницијатор и организатор радова на обнови цркве, епископ призренски Сава, поставља на више места неколико опека само са својим именом.

Пример израде и постављања натписа са цркве Богородице Љевишке неће остати усамљен. Истом техником урезивања слова у опеке док још нису печене био је израђен и натпис на срушеној цркви Св. Атанасија Александријског са шарпланинске косе више Лешка, која је грађена „в'дн кралiа Милутина“.[284]) Од овог натписа се сачувао само почетак од четири опеке. Величина ових опека била је 0,32 × 0,14 m. Слова су била висока око 12,0 cm. На цркви Св. Јоакима и Ане из 1314. године постављен је натпис око апсиде испод кровног венца на исти начин као и натпис о епископу Сави на цркви Богородице Љевишке, али није употребљена и иста техника за израду натписа: студенички је урезан у беле мермерне плоче, сачувавши на тај начин традицију грађења у племенитом материјалу којим је околина била богата.

После појаве овако дугих натписа у Призрену, израђују се они и на другим местима. На дозиданом спољном нартексу базилике Св. Софије у Охриду 1313/14. године архиепископ Григорије

стављa велики натпис дуг 20,0 m на главну западну фасаду. Овај натпис је, међутим, рађен сасвим другом техником, која се разликује од технике натписа са цркве Богородице Љевишке и цркве Св. Атанасија Александријског. Слова овога натписа су састављена од правих комада опеке, које су узиђиване насатице у зид. Слова су висока 24,0 cm; са горње и доње стране натпис је ограничен траком од два реда опека; изнад горњег реда налази се још и једноставан меандер. Слично натпису са Григоријеве припрате у Охриду израђен је и натпис на кули у Серезу, који је поставио Душанов кастрофилакт Орест око 1350. године.[285])

Још један велики натпис израђен од опека као и ова два последња налазимо 1430. године на Деспотовој кули у Малом граду Смедерева. Овај натпис је уграђен у горњу половину куле високе 25,0 m; дуг је 10,55 m. Исписан је у два реда који су високи по 46,0 cm, са међусобним размаком од 26,0 cm. Изнад овог натписа израђен је од опека велики декоративни крст висок 6,05 m.[286])

Више оваквих натписа који су израђени као на Деспотовој кули у Смедереву сачувало се и на кулама спољног платна цариградског утврђења. Један од њих исписан је при врху једне куле Теодосијевих зидова у једном реду, док је други исписан у два реда, као и онај у Смедереву. Код ових натписа је употребљена не само права већ и обло резана опека за округла слова. На једној кули солунског града постоји такође сличан натпис.

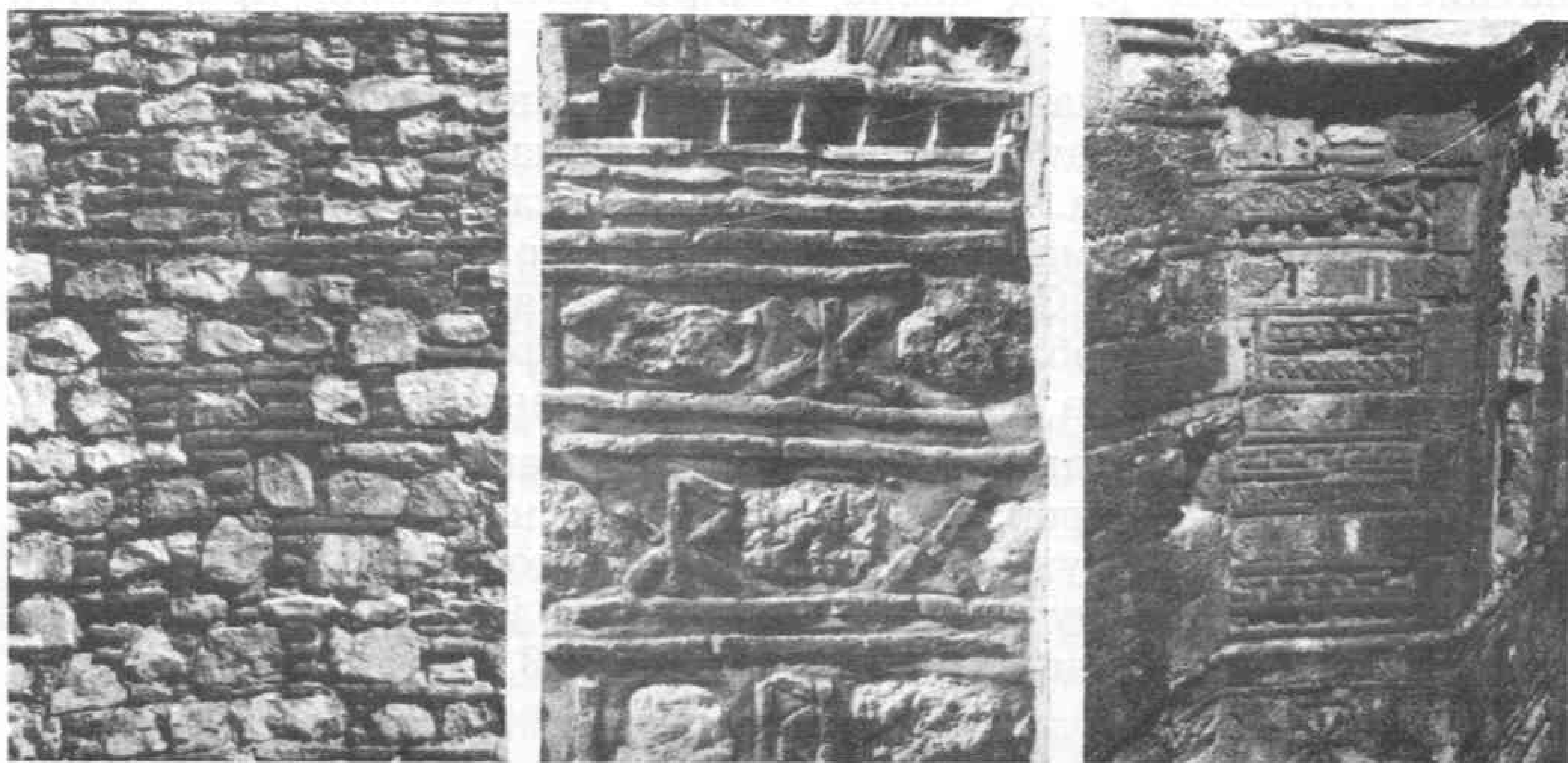
Истом овом техником, само ситним циглама високим 10—15 cm, а танким често као цреп, 2—3 cm, рађени су натписи и на црквама. Такав је натпис на јужној страни капеле додате уз цркву Памакаристос у Цариграду или онај, такође на јужној страни, цркве Като Панагије у Арти, који је дуг свега 2,23 m, а слова су висока око 15 cm.

Одакле је дошла оваква техника натписа на цркви Богородице Љевишке? Раније смо видели да грчка керамопластична орнаментика обилује разноврсним елементима који су рађени од печене глине. На цркви Св. Теодора у Атини из XI века постоји један фриз на западној страни (сл. 79). Овај фриз је састављен

сл. 79 — Детаљ фриза од опека са цркве Св. Теодора у Атини.

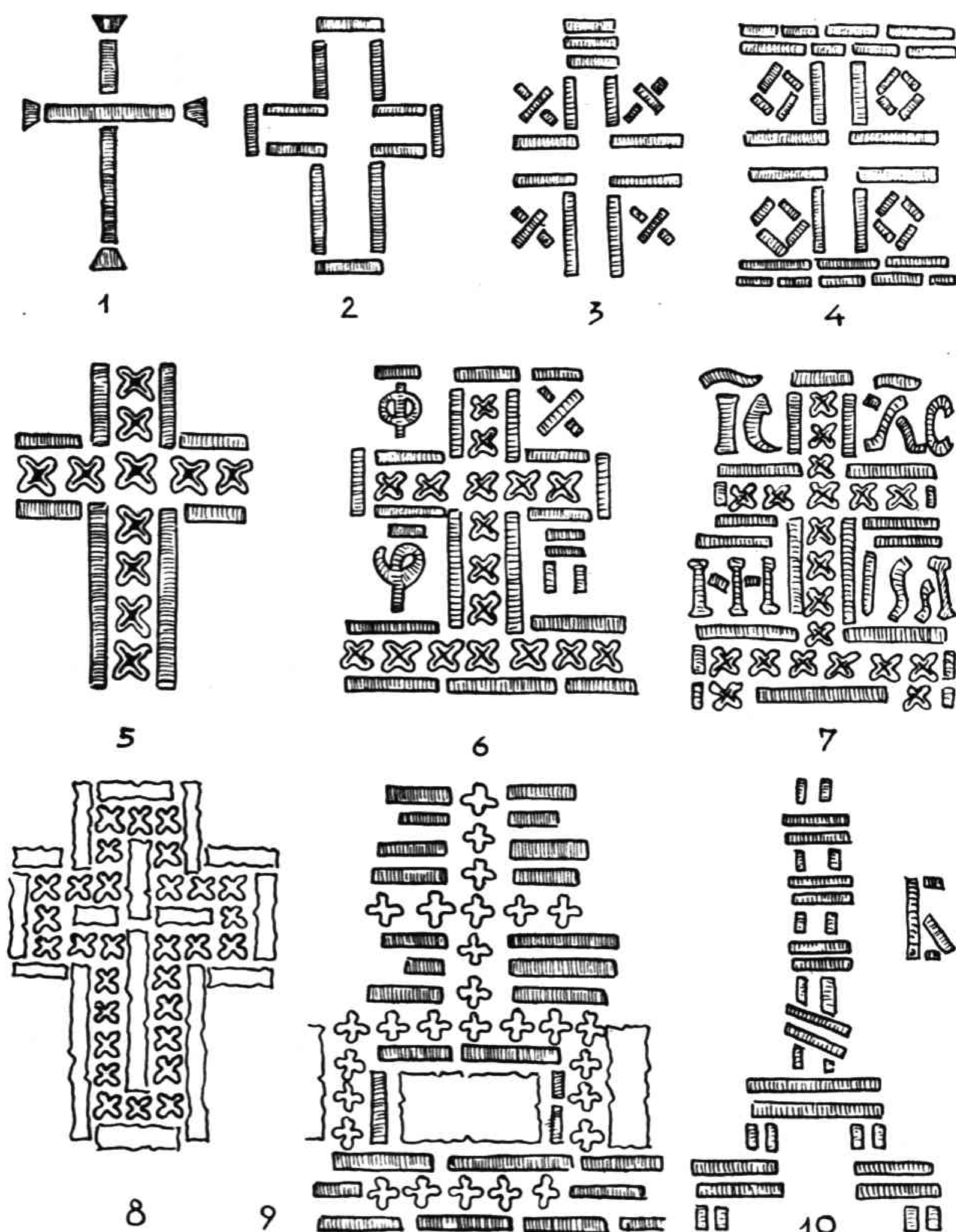
из низа опека у које су урезани орнаменти: афронтиране животиње, срцолики орнаменти или орнаменти у виду слова са куфским карактером. Протомајстор Никола је овај метод само транспоновао у натпис, и уместо орнамената изрезивао је слова која, у крајњој линији, на његовој фасади делују исто као и орнамент. Сличан фриз налази се и на цркви Панагија Ликодиму у Атини из времена пре 1044. године.[287]) Натписе у виду иницијала какве видимо на цркви Богородице Љевишке налазимо и у Грчкој. Они су израђени од малих опека. Појавили су се врло рано. Слова у спојницама налазе се још у XI веку на црквама Св. Анаргире, Таксиарк, Св. Стевана и Панагији Кубелитиси у Касторији (Костуру), а има их и на црквама Кирикос и Христос Вериас у Верији. Питање је да ли су код ових костурских цркава ово била заиста слова. Начин зидања код њих је друкчији но код осталих цркава, односно само начин декорације (сл. 80/2). Док су се код

сл. 80 — Три врсте керамопластичне декорације зидова у грчкој средњовековној архитектури: бр. 1 са Панагије Паригоритисе у Арти, бр. 2 са Панагије Кубелитисе у Костуру и бр. 3 са Като-Панагије код Арте.

других цркава овог стила између размакнутих тесаника спојнице попуњавале малим хоризонтално ређаним опекама (сл. 80/1), дотле су овде попуњаване опекама чије слагање даје облик ћириллског слова Ж. Чак је и читав фриз прављен од опека ређаних у облику слова Ж (код цркве Панагије Кубелитисе) или слова К (код цркве Таксиарк).

Тај метод се примењује и после грађења Љевишке: на нартексу цркве Св. Апостола у Солуну узидани су 1314. године иницијали патријарха Нифона. Прављење појединих слова од малих опека код нас је реткост. На цркви Богородице Љевишке исписана су слова ИС ХС НИ КА у угловима крста на тимпанону трифоре на апсиди (сл. 81/7), а исто то имамо, само на грчком, и на цркви Св. Ђорђа у Старом Нагоричину (сл. 81/6). Мале појединачне шаре које очигледно ништа не значе, израђене од ситних комада опеке, налазе се и на кулама Смедеревског града, али

сл. 81 — Примери декоративне обраде крста од керамичких елемената на разним споменицима: бр. 1 и 2 са цркве Св. Софије у Охриду; бр. 3 са Нереза; бр. 4 са Св. Климента у Охриду; бр. 5 и 8 са цркве Св. Николе у Марковој Вароши код Прилепа; бр. 6 са Св. Ђорђа у Старом Нагоричину; бр. 7 са цркве Богородице Љевишке; бр. 9 са гробљанске цркве у Смедереву и бр. 10 са зидова Смедеревског града.

међу њима се налазе и такве које представљају слова (сл. 81/10), можда иницијал имена неког од радника који су зидали куле. Изгледа да је и ова техника, која је иначе општепозната у византијској архитектури (нарочито на тврђавама), дошла у Србију преко Грчке из центара у којима је била нарочито примењена — Солуна, Арте, Костура и Атине.

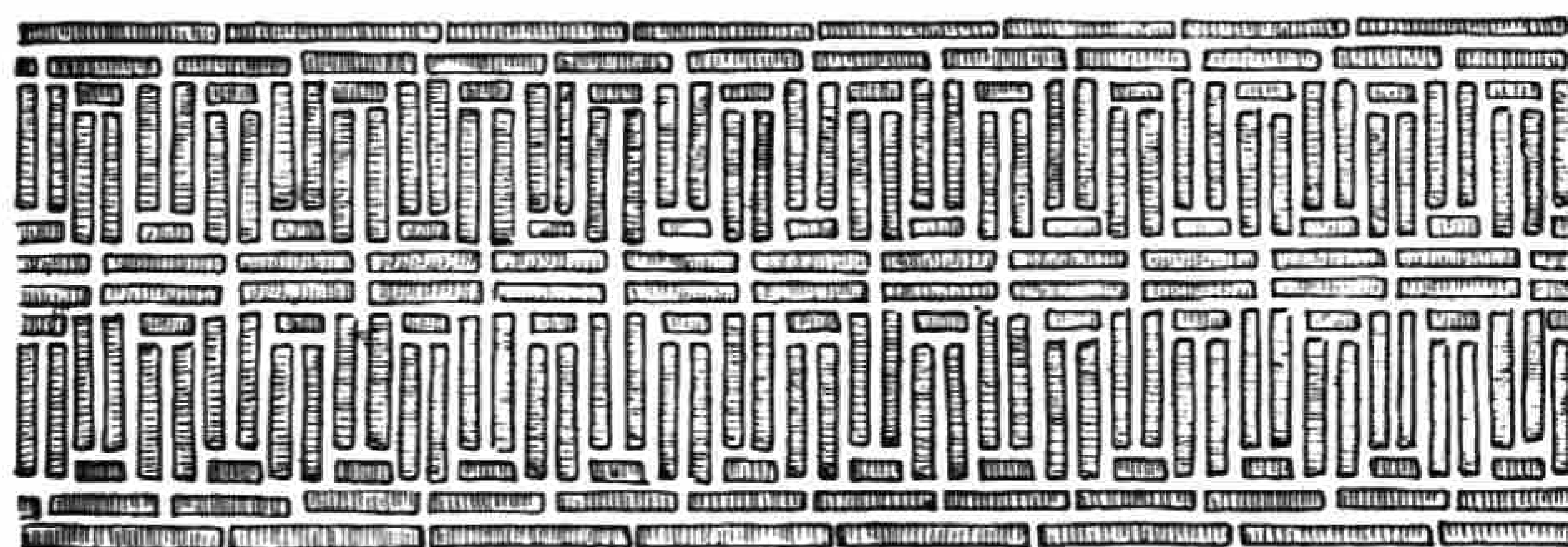
Обичан формат опеке употребљен је код цркве Богородице Љевишке не само при зидању зидова и архиволта већ и за израду орнаментике. Та орнаментика није на њој нарочито богата, али већ ту налазе се извесни елементи који ће се широко употребљавати на каснијим споменицима у архитектури средњовековне Србије.

На јужној фасади цркве Богородице Љевишке, лево и десно од забата јужног крака крста, израђена је једноставна трака меандра од опеке, која је прекинута свега на једном месту пљоштимице узиданом опеком са натписом САВА. Овај стари декоративни елемент још из античког времена врло је чест у Грчкој на црквама XII—XIV века. Као и на цркви Богородице Љевишке, једна трака меандра израђена је дуж читаве фасаде цркве Мербака у Арголиди, а на апсиди, уместо два натписа који постоје на цркви Богородице Љевишке, овде су две траке меандра раздвојене зупчастим кордоном; и на цркви Хагија Мони у Науплији траком меандра између два зупчаста кордон-венца обухваћене су све три стране апсиде. Поред многобројних трака од других керамичких елемената, апсида цркве Като Панагије украшена је и меандром.[288]) У Арти га имају и Панагија Паригоритиса на источној страни, а на цркви Св. Василија постоје две траке меандра које иду око апсиде, ђаконикона и проскомидије. И на старој цркви Преображења на Метеорима око апсиде постоји меандер од опека. Њега имају и Дафни код Атине. У Солуну га видимо на цркви Св. Илије, и то у облику у коме га налазимо на Љевишкој (сл. 82/1), а и у једној нарочитој форми какве нема код нас. У Охриду, и пре и после цркве Богородице Љевишке меандер од опека биће веома омиљен и употребљаван. На цркви Богородице Перивлепте (Св. Клименту) из 1295. године њиме је украшена цела источна страна (сл. 82/2), а има га и на северној и јужној страни. Трака меандра на источној страни је чак удвојена, као што је то и на јужној страни цркве Св. Николе у Марковој Вароши код Прилепа. Траку меандра налазимо и на цркви Св. Ђорђа у Старом Нагоричину на јужној страни, мада та трака није нарочито дуга. На цркви Св. Димитрија у Марковој Вароши код Прилепа она иде дуж читаве јужне стране, праћена са горње стране редом опека поређаних у облику рибље кости, и прелази и на источну страну око ђаконикона. Још многи други споменици украшени су меандром од опеке, као на пример: Св. Јован Богослов у Охриду, црква манастира Заум на Охридском језеру, црква Св. Димитрија у Велесу, Спасовица код Ћустендила.[289]) Меандер од опека појављује се још и у XV веку на кулама Смедеревског града, најпре на онима које је озидао Деспот Ђурађ на страни према Дунаву,[290]) а затим и на кули коју су озидали Турци 1479—1480. године, а која се налази на углу зидних платна према Смедереву и реци Језави.

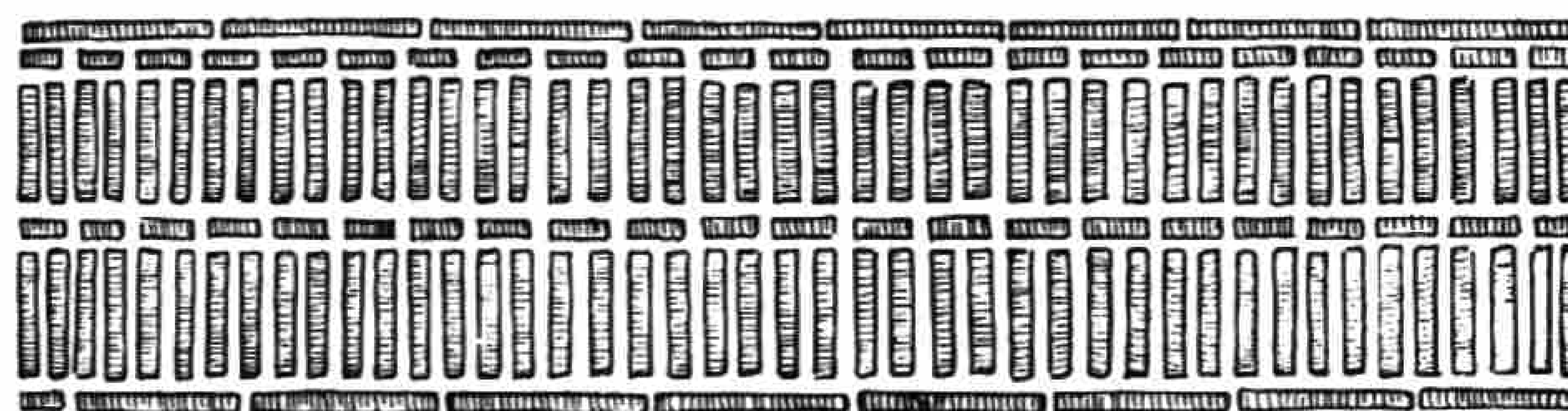
Трака меандра на цркви Богородице Љевишке израђена је од двоструких вертикално постављених опека, док су хоризонталне, које спајају прве, мале (сл. 82/1). Тај облик је врло чест на већини поменутих споменика, али има и других облика који су рађени од опека исте величине, или су хоризонталне опеке много дуже

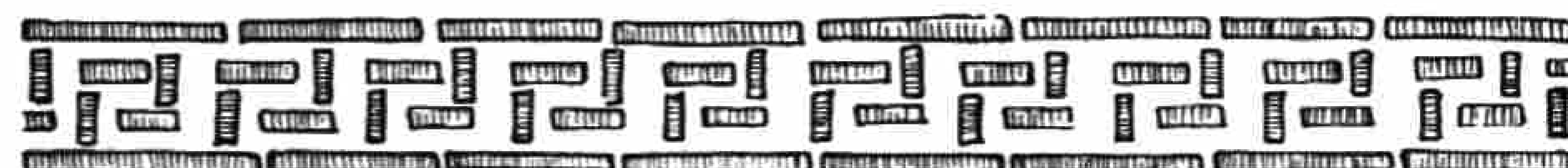
1

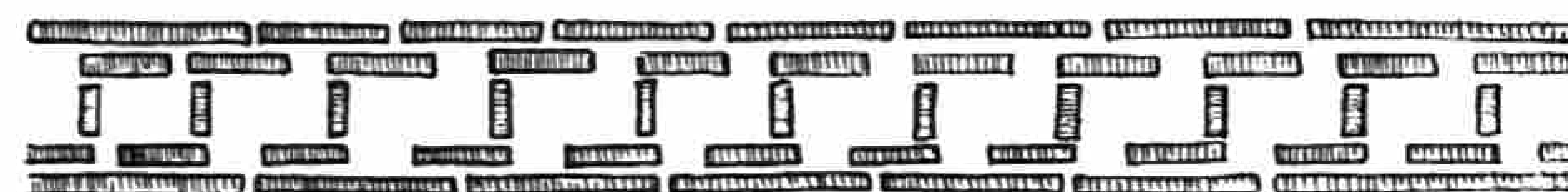
2

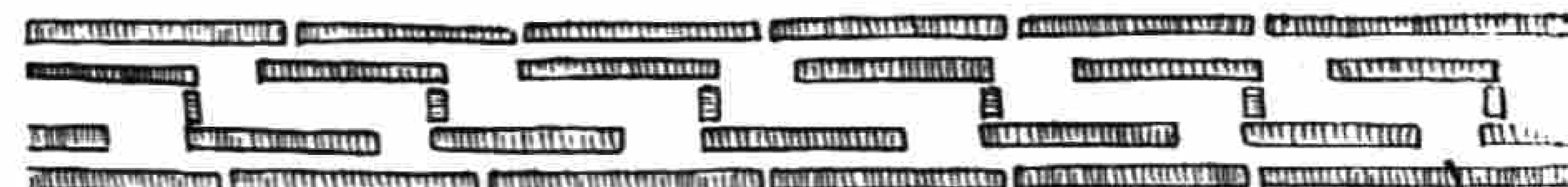
3

4

5

6

сл. 82 — Израда меандра и сличних трака од опека: бр. 1 са цркве Богородице Љевишке; бр. 2 са Св. Климента у Охриду; бр. 3 са цркве Св. Петра у Марковој Вароши код Прилепа; бр. 4 са куле у Смедеревском граду; бр. 5 са цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричину и бр. 6 са цркве Св. Арханђела код Кучевишта.

од вертикалних (сл. 82/4, 5, 6). Усправни меандер је на цркви Св. Петра у Марковој Вароши код Прилепа замењен чак једним једноставнијим обликом (сл. 82/3), да би на Грачаници био још више упрошћен само траком усправно поређаних опека.[291])

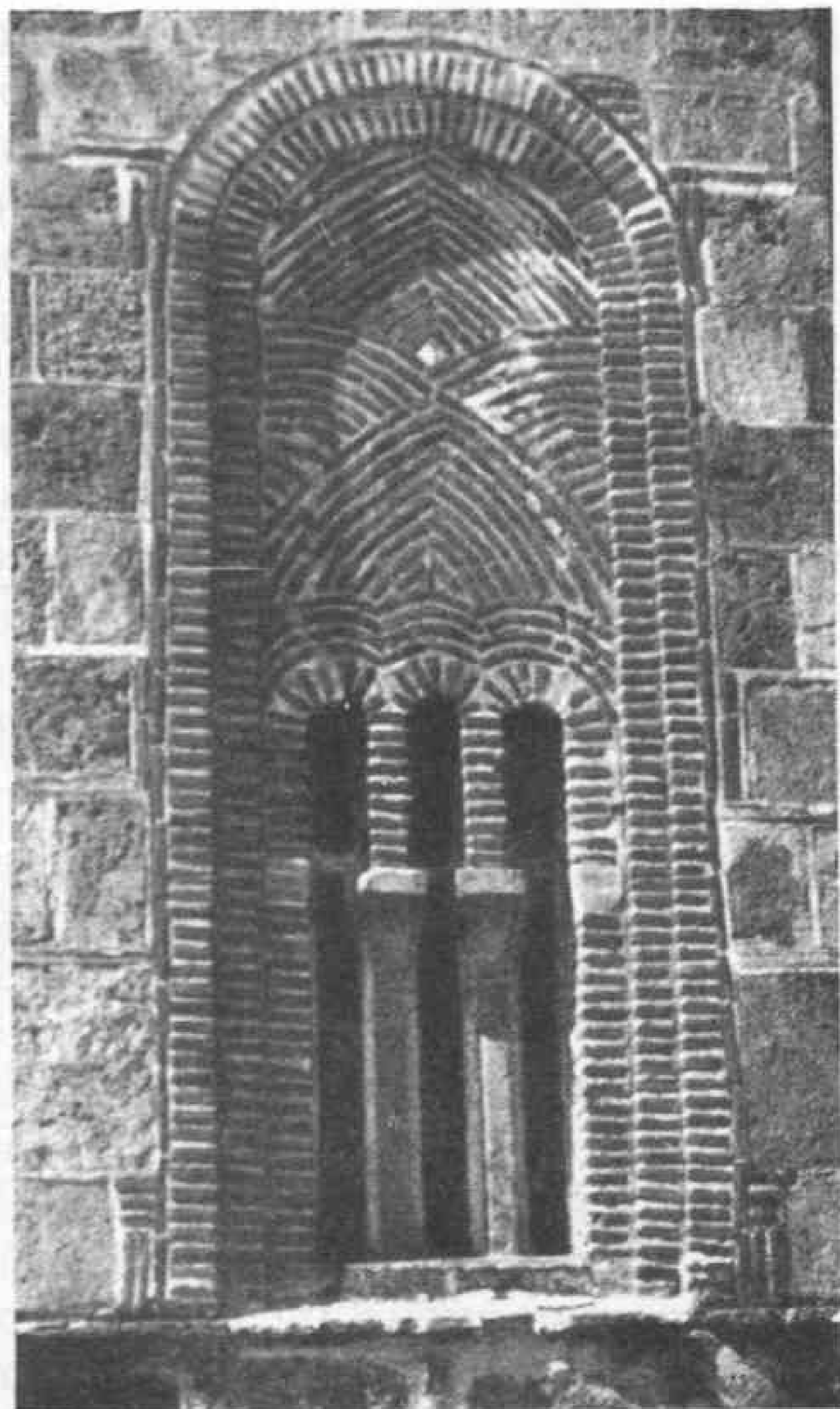
Док је меандер од опека толико распрострањен на споменицима из XII—XIV века у Грчкој и средњовековној Србији, дотле је он на споменицима овога стила у Бугарској права реткост. Толико раскошно декорисани керамопластиком месемвријски споменици Св. Параскева, Св. Иван Алитургетос, Св. Пантократор, Михаило и Гаврил, Св. Тодор, у своме богатом избору мотива не садрже меандер. Њиме је украшено кубе цркве Св. Архангела у Бачковском манастиру, као и апсида цркве у Асеновом Граду, старој Станимаци. Чак и онда када је употребљен, код Бачковског манастира, налазимо га на оном месту где се код нас никада не среће.

На споменицима моравске школе нема меандра. Ова школа је у декорацији примила од претходне многе елементе, међу којима нарочито четворолисне лончиће, али меандер није био више примењиван.

Веће површине које су испуњене опеком на тај начин да површине декоративно делују, као на пример на цркви манастира Заума, ретке су на цркви Богородице Љевишке. То су увек одређена места: тимпанони изнад бифора, стране кубичних постоља малих кубета или унутрашња поља код ниша на апсиди. Изнад лукова велике бифоре на западној страни и бифоре у зиду између наоса и нартекса тимпанони су испуњени лучно поређаним опекама (сл. 42, таб. XXIX). Док је први био неомалтерисан, са видљивим опекама, други су, иако је био врло педантно урађен, сликари покрили својим живописом, те декоративни изглед опека није ни дошао до изражаја. Исто се ово нарочито лепо види на тимпанону портала цркве у Љуботену. Ту је архитектура уступила место сликарству. На овај начин била су попуњавана поља изнад бифора код цркава у Грчкој већ у XII веку, као на пример тимпанон изнад бифоре на апсиди цркве у Кајзаријанију код Атине, који по средини има још и један окулус. Тај метод се користи и на црквама Мистре, а у нешто мањој мери примењен је и на цркви Св. Апостола у Солуну. И тимпанони већине бифора цркве Панагије Паригоритисе попуњени су на тај начин. На нашим споменицима овај начин декорације није се нарочито много проширио. Највише је примењен на тимпанонима изнад бифора на јужној и северној страни Грачанице, на тимпанону изнад трифоре апсиде. На њему је овакво лучно ређање опеке добило већ један савршенији и компликованији облик (сл. 83).

Унутрашња поља ниша на апсиди цркве Богородице Љевишке попуњена су, осим тракама од керамичких елемената, и обичним опекама. Помоћу њих су дати једноставни орнаменти на тај начин што су узиђиване вертикално и хоризонтално. Само на једном месту на источној страни кубичног постоља југоисточног кубета опеке су ређане у цикцак, у облику рибље кости. Ова-

кво декорисање површина, које је овде на цркви Богородице Љевишке скоро неприметно, развиће се после у Грчкој, Бугарској и код нас до фантастичних размера, тако да ће читаве стране добити изглед каквог оријенталног тепиха. Нарочиту предност су имале источне стане (црква Св. Апостола у Солуну. Св. Николе у Верији, Кириотиса у Верији, црква Богородице Перивлепте у Охриду, црква Св. Арханђела у Леснову, Св. Ивана Алитургетоса у Месемврији). Полукружни тимпанони изнад врата, слепих аркада и разних ниша били су нарочито места на којима се ова декорација развијала до савршенства. Ређање опеке у облику рибље кости примењивано је још далеко више за израду разних трака, нарочито око апсиде. Њима су замењиване траке меандра или натписа.[292])

сл. 83 — Трифора са апсиде Грачанице

На цркви Богородице Љевишке налази се свега на једном месту зупчасти кордон-венац (сл. 36); он одваја доњи део апсиде, који је озидан већим квадерима кречњака, од горњег дела, који је сав од бигра. Зупчасти кордон је јако распрострањен на споменицима Грчке, и Г. Мије је детаљно проучио његову употребу и његово порекло.[293]) Он се у Грчкој појављује већ у X и XI веку на разним местима у вишеструкој употреби. Одваја површине озидане разним материјалом, као на цркви Мербака у Арголиди; пресеца широке површине, као на цркви Скала код Гитиона; прати зупчасте венце, декоративне траке или уоквирује прозоре и нише, као на црквама Св. Теодора у Атини, Панагији Ликодиму, Дафнима, Капникареи и базиликама у Костуру Таксиарк и Св. Стеван. Њиме се чак, помоћу неколико паралелних хоризонталних трака, пресецају потпуно вертикалне површине, као на цркви Дванаест апостола у Атини и Св. Луки у Фокиди.

Зупчасти кордон-венац појављује се код нас први пут на цркви Богородице Љевишке, и то на месту где има исту улогу као и на цркви Мербака, да одвоји две различито озидане површине. Међутим, после Призрена он ће и на другим споменицима добити оне улоге које је имао у Грчкој. На цркви Св. Димитрија у Велесу он раздваја две различито декорисане површине: горњу, обрађену опеком и бигром у облику шаховских поља, и доњу, озидану квадерима уоквиреним са по два реда опека. Он је у ви-

сини доњих линија прозора и не прекида се, већ их уоквирује са горње стране. На цркви Св. Арханђела у Леснову он прати слепе аркаде на источној страни на апсиди, а исто тако и венце на апсиди и кубету; на цркви Марковог манастира у селу Сушици он прати архиволте полукружних ниша на апсиди. У самоме Призрену, осим на цркви Богородице Љевишке, зупчасти кордон уоквирује и прозоре на цркви Св. Спаса. Међутим, црква Св. Ђорђа у Старом Нагоричину и Грачаница га немају.

И на црквама у непосредној близини граница средњовековне Србије Милутиновог времена употребљаван је зупчасти кордон: код старије цркве Св. Николе у Марковој Вароши он прати нише са горње стране, а исто тако и нише на апсиди цркве Богородице Перивлепте (Св. Климента) у Охриду.

Моравска школа усвојила је хоризонтални кордон-венац као мотив уопште, којим су фасаде рашчлањаване и по хоризонтали, а не само по вертикали, али сам облик зупчастог венца није усвојила. Хоризонтални кордон-венци у моравској школи су од камена, са једноставним профилом који је састављен од плоче са горње стране и заобљеног штапа са доње, профила који се као кордон-венац први пут појавио на црквама Св. Арханђела и Св. Николе, задужбинама цара Душана под Вишеградом код Призрена. Тај кордон-венац заменио је и оне нарочите траке од опека које су провучене на цркви Богородице Љевишке средином тамбура кубета или на северној страни са доње ивице прозора.

Као што смо видели, зидови цркве Богородице Љевишке који су подигнути 1307. године зидани су споља углавном само тесаницима бигра, који се смењују са редовима опеке, и то на тај начин што после једног реда бигра долази увек само један ред опеке. У вертикалним спојницама је такође само по једна опека, те је на тај начин стварно сваки тесаник уоквирен опекама. Овакав начин зидања није био примењиван у средњовековној Србији пре 1307. године; споменици рашке школе до тог времена грађени су највише од тесаног бигра, који је представљао само унутрашњу и спољну облогу, док је средина попуњавана ломљеним каменом;[294]) неки су зидани мешовито, и бигром и ломљеним каменом, или само тврдим трахитом и пешчаром, или само опеком.[295]) Једино зидови Богородичине цркве у Студеници били су озидани споља мермерним тесаницима, а унутра тесаницима бигра. Многе од ових цркава биле су малтерисане споља белим кречним малтером,[296]) а неке можда и црвеним.[297])

Начин зидања зидова цркве Богородице Љевишке представља опет једну нову појаву у нашој архитектури. Без много употребљене керамопластике (само на нарочитим местима), без много употребљене опеке у зидању (само на луцима и по један ред између тесаника), овако озидане фасаде цркве Богородице Љевишке одају извесну строгост и једноставност. На тај начин је озидан читав један низ цркава у Грчкој: у Мистри црква Бого-

родице Перивлепте и Евангелистрија, црква Св. Апостола у Каламати, Христијану у Триполису, Мербака у Арголиди, црква у Кајзаријанију, Хагија Мони у Науплији, старија црква Преображења на Метеорима. Од XI па до XIV века видимо да је овај начин грађења код Грка јако омиљен. На Хиландару смењиваће се један ред опеке са једним редом тесаника, али у вертикалним спојницама неће се појављивати тако правилно опеке. После Љевишке, ову строгост фасада задржаће још Св. Ђорђе у Старом Нагоричину, црква Св. Спаса у Призрену,[298]) али једновремено са зидањем Љевишке опека почиње све више да осваја терен: већ на Св. Никити у селу Горњане, који је из 1307. године, употребљавају се и два и три реда опеке после једног реда тесаника. И на Грачаници два реда хоризонталних опека раздвајају хоризонталне редове тесаника, док је у вертикалним спојницама задржана по једна опека. Али и на цркви Св. Никите и на Грачаници кубета се зидају само опеком, без употребе бигра; исто тако и на цркви Св. Арханђела у Штипу, Св. Богородици у Кучевишту и Св. Богородици у Мушутишту.[299]) На цркви Св. Арханђела у Леснову редови опеке не смењују се тако редовно са редовима тесаника, али је она врло много употребљена не само за зидање већ и за декорисање читавих површина. Кубе је и овде само од опеке. Извесну строгост и педантност у зидању, којом се одликује техника зидања Богородичине цркве, сачуваће фасаде цркве Св. Арханђела у селу Кучевишту, код којих се један до два хоризонтална реда опеке смењују са редом тесаника, а у вертикалним спојницама је само по једна опека. Једино на кубету у хоризонталним спојницама су по три реда опеке. Слично фасадама ове цркве обрађене су и фасаде цркве Марковог манастира у селу Сушици.

Овај начин зидања биће широко употребљен на споменицима моравске школе: три реда хоризонталне опеке смењиваће се са редовима тесаника и на Раваници, Лазарици и Каленићу, али опека у вертикалној спојници се више не појављује, осим у изузетним случајевима, као на пример на Смедеревској гробљанској цркви. Па и онда када је црква озидана само каменом, она се малтерише, а на малтеру се цртају четири хоризонтална реда опеке, као на Руденици, са по једном до две опеке у вертикалним спојницама.

Оваква техника грађења споменика које су подигли српски владари у Македонији у средњем веку дала је повода Н. Мавродинову да сматра да је она дошла из Бугарске. Техника грађења која је доследно спроведена на цркви Богородице Љевишке и на поменутим црквама у Грчкој није примењивана на споменицима Бугарске. На зидовима цркве Св. Стефана (Нова митрополија) у Месемврији видимо редове тесаника који се смењују са по 1—6 редова опеке, прилично неправилно, а у вертикалним спојницама има само гдегде опека, односно ситних комада који су хоризонтално ређани, као у изузетним случајевима код нас. Код цркве Св. Параскеве у Месемврији редови тесаника се смењују са по три реда опеке, али у вертикалним спојницама нема опеке. Ова

техника грађења је истоветна са грађењем Лазарице и Каленића из моравске школе, али нема везе са грађењем споменика у Македонији. Исти случај је и код Св. Ивана Алитургетоса, где се три реда тесаника смењује са четири реда опеке, док у вертикалним спојницама нема уопште опека; овај начин није примењен ни на једном споменику код нас, мада је то стари византијски начин грађења, где високе слојеве камена смењују слојеви опеке. Тако су грађене и друге две месемвријске цркве Пантократор и Св. Архангела Михаила и Гаврила. Слично цркви Св. Параскеве зидана је и Бачковска костурница, а слично Св. Ивану Алитургетосу Св. Димитрије у Трнову. Карактеристичне одлике грађења са цркве Богородице Љевишке можемо наћи на Спасовици код Ћустендила, јер је и она произашла из исте школе. Смењивање једног реда тесаника са по два реда опеке срећемо и на цркви у Никопољу, што је већ особина познијих цркава, млађих од цркве Богородице Љевишке. Техника зидања цркве у Асеновој тврђави старој Станимаци показује све одлике које су се касније пренеле на месемвријске цркве.

Према томе, сама техника грађења зидова цркве Богородице Љевишке из 1307. године којом су добивене оне строге и одмерене фасаде могла је доћи преко Грчке, где је она, као што смо видели, била примењена још у XI и XII веку, као општа карактеристика византијског начина зидања.[300]) Та техника се и даље развијала код нас у оном истом правцу у коме се развијала и на споменицима Грчке, нарочито Солуна, све више уколико су постајале присније и чвршће везе са Византијом, стваране било пријатељским односом, било освајањем њених територија, угледањем на постојеће споменике на тим територијама и ангажовањем дружина мајстора градитеља који су у томе стилу радили.

ПОРЕКЛО ПОРТАЛА НА ЦРКВИ БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ

Скулпторална пластика портала од мермера између ексонартекса и нартекса цркве Богородице Љевишке не припада стилу у коме је црква грађена, те се сасвим оправдано поставља питање како је тај портал овамо могао да дође. Стил његове пластике, мотиви који су употребљени на њему (таб. XXXVIII), техника обраде и материјал од кога је израђен, најтешње га повезују са пластиком рашке школе, односно са Студеницом, Бањском, Дечанима и Св. Арханђелима код Призрена. Ако би и он био из истог времена из кога су и остали делови Милутинове обнове, дакле из 1307. године, онда би се његова пластика могла повезати само са пластиком Богородичине цркве у Студеници, јер су и Бањска, и Дечани и Св. Арханђели код Призрена зидани после 1307. године. Међутим, пластика овога портала, иако стилски припада овој школи, много је скромнија, сиромашнија и примитивнија од пластике ових других великих споменика. Временски, Богородичина црква у Студеници стоји испред цркве Богородице Љевишке више од једног столећа и, осим везе која се изражава у овом порталу, тешко би се могло рећи да је она могла ма чиме другим

утицати на архитектуру ове цркве. Па ако се детаљније упореди и сама пластика западног и јужног портала из Студенице, осетиће се толика разлика да гледиште да је овај портал радила невешта рука неког домаћег мајстора, који се учио при зидању Сопоћана или Граца, а не неки приморски мајстор, постаје врло примамљиво.[301]) Али ствар са призренским порталом изгледа да ипак стоји друкчије. Протомајстор Никола, обнављајући цркву Богородице Љевишке 1307. године, показао се толико добрим зналцем стила у коме је цркву градио да је тешко претпоставити да би он узео неког слабијег домаћег мајстора, који ће уносити друге стилске елементе. С друге стране, стилске одлике призренског портала могу се много пре и много тешње повезати са западним и северним порталом на Дечанима него са Студеницом. Пластика студеничких портала је богатија у композицији, савршенија у обради и изразу мотива, као и у техничкој обради материјала, од дечанске, која је једноставнија и нешто упрошћенија. Пластика призренског портала третирана је потпуно исто као и фриз западног портала Дечана: лозице северног довратника оба портала имају пун обли профил и оне се савијају само у једну волуту завршену цветом, а лозице јужног имају удубљење по средини. Али иако постоји велика сличност између фриза призренског и дечанског портала, не бисмо могли говорити о неком утицају дечанског портала на призренски, јер је дечанска црква око тридесет година млађа од призренске. Међутим, постоји један врло важан разлог који указује на то да је призренски портал млађи од 1307. године и да га протомајстор Никола вероватно није ни градио. Постављање портала може да се веже за израду фреске поворке Немањића на западној страни нартекса. Отвор за портал био је првобитно шири, и фреска је била готова захватајући површину до саме ивице. Када је портал намештен, отвор је сужен и преко тог додатка зида набачен је нови фреско-малтер и насликана нова ивична трака, која прелази преко фреско-малтера поворке Немањића. Астрапине фреске из цркве Богородице Љевишке сликане су тек после 1307. године, а биле су свакако завршене пре 1326. године, када је издата дечанска повеља у којој се каже да је црква не само саздана већ и пописана. Ако ово све повежемо са временом када је почело зидање Дечана — 1327. годином — сасвим је вероватно да је овај портал поручен за цркву Богородице Љевишке за време грађења манастира Дечана и да су га израдили мајстори каменоресци који су градили и дечанске портале. Тиме би се могло објаснити и присуство овог портала рађеног под романским утицајем на једној грађевини зиданој у византијском стилу.

ЦРКВА БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ И ЦРКВА СВ. ЂОРЂА У СТАРОМ НАГОРИЧИНУ

Између цркве Богородице Љевишке у Призрену и цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричину постоје нарочити односи који се уочавају у упадљивој сличности извесних црта њихових архи-

тектура, у начину и времену на који су и када настале те архитектуре, што их обе повезује далеко више од обичних стилских одлика које се могу појавити код двају споменика једног стила и једне епохе. Због тога су у претходним општим анализама порекла и развоја облика уписаног крста и уписаног издуженог крста, као и распореда купола код цркава у средњовековној Србији, била изостала разматрања тих односа између ових двеју цркава, како би то овде могло бити детаљније учињено.

Према једном препису легенде св. Прохора Пчињског, оснивање манастира у Старом Нагоричину приписује се цару Диогену, односно Роману IV Диогену (1067—1071).[302]) О обнављању цркве за време краља Милутина постоје два натписа: један се налази на надвратнику улазних врата са западне стране, а други на зиду десно од улаза. Први натпис је урезан, а други исписан бојом. Н. Окуњев сматра да је први натпис урезан 1313. године,[303]) када је црква сазидана за време игумана Антонија, а да је други натпис из 1318. године, када је црква живописана за време игумана Венијамина.[304]) Ово мишљење прихвата и професор Петковић.[305]) Он сматра да је црква пре 1313. године, дакле пре обнављања, била у рушевинама. Осим ових историјских података који су указивали на могућност обнављања једног старијег објекта, и на самој цркви могу се уочити чињенице које ово потпуно доказују (сл. 84). Доња половина спољних зидова сасвим је различито озидана од горње. Доњи део је озидан тесаницима трахита висине 25—45 cm и дужине до 1,50 m. Нарочито су велики блокови при дну. Горњи део озидан је истим материјалом, али са употребом опеке: између сваког реда тесаника је по један ред опеке; сударне спојнице попуњаване су или само по једном опеком или ситним комадима опеке. Кубета су озидана комбинацијом бигра и опеке. Док је апсида доњег дела полукружна, дотле је горњег дела полигонална (петострана). Мије за њене фасаде каже: „Ко посматра фасаде чини му се као да је програм промењен у току извођења, јер се нагло прелази од тесаног камена у украшавање помешано са опеком, од равних страна на концентричне аркатуре, уступајући једни другима и, чак, од правоугаоника на лук на прозорима и од полукруга на половину десетоугла код апсиде."[306]) И Ж. Татић сматра да је доњи део спољних зидова цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричину део старе цркве, а да је горњи део из времена обнове краља Милутина.[307]) Професор Ђ. Бошковић пронашао је у западном зиду још и остатке једног каменог степеништа којим се пело на катихумену, и у вези са осталим подацима сматра да је то један доказ више о постојању и обнављању једне старије грађевине.[308]) Тога мишљења је и професор А. Дероко.[309]) Осим тога, професор Бошковић доводи овај споменик у везу са спомеником Св. Ђорђа „Горга"".[310])

Обнова ове цркве извршена је свега шест година после обнављања цркве у Призрену и, ако се узме да је рад морао трајати бар годину до две дана, чини се да је он отпочео три до четири године пошто су радови у Призрену завршени.

сл. 84 — Црква Св. Ђорђа у Старом Нагоричину. Изглед са југозападне стране.

Архитектура старије цркве која је постојала пре цркве Св. Ђорђа није довољно јасна, иако су се обимни зидови сачували до половине висине. Она није јасна нарочито због тога што није тачно рашчлањено у унутрашњости цркве шта припада старијој цркви, а шта обнови краља Милутина. Ж. Татић сматра да је то била оријентална базилика са куполом и да модел основе ове цркве води порекло из Сирије или Јерменије.[311]) Професор Ђ. Бошковић излаже, у својој расправи „Deux églises de Milutin: Staro Nagoričino et Gračanica", да: „Карактер старе цркве, исто као и онај цркава св. Николе, св. Ђорђа и св. Петке у Младом Нагоричину, означава, конструкцијом зидова и прозора, чисто јерменско порекло." Као доказ тога он наводи податак да се у време Романа IV Диогена (1067—1071), када је црква грађена, близу Кратова налазила читава колонија Јермена.[312]) Но у свом другом чланку о овом истом проблему професор Бошковић се и сам пита како је тај први храм изгледао, нарочито у горњим деловима. „Да ли је имао куполу или не? Копањем у унутрашњости није се могло доћи ни до каквих дефинитивних резултата. По конструкцији много потсећа на источњачке грађевине, но тешко би се смело коначно решити за Јерменију, или пак за Малу Азију или Сирију."[313])

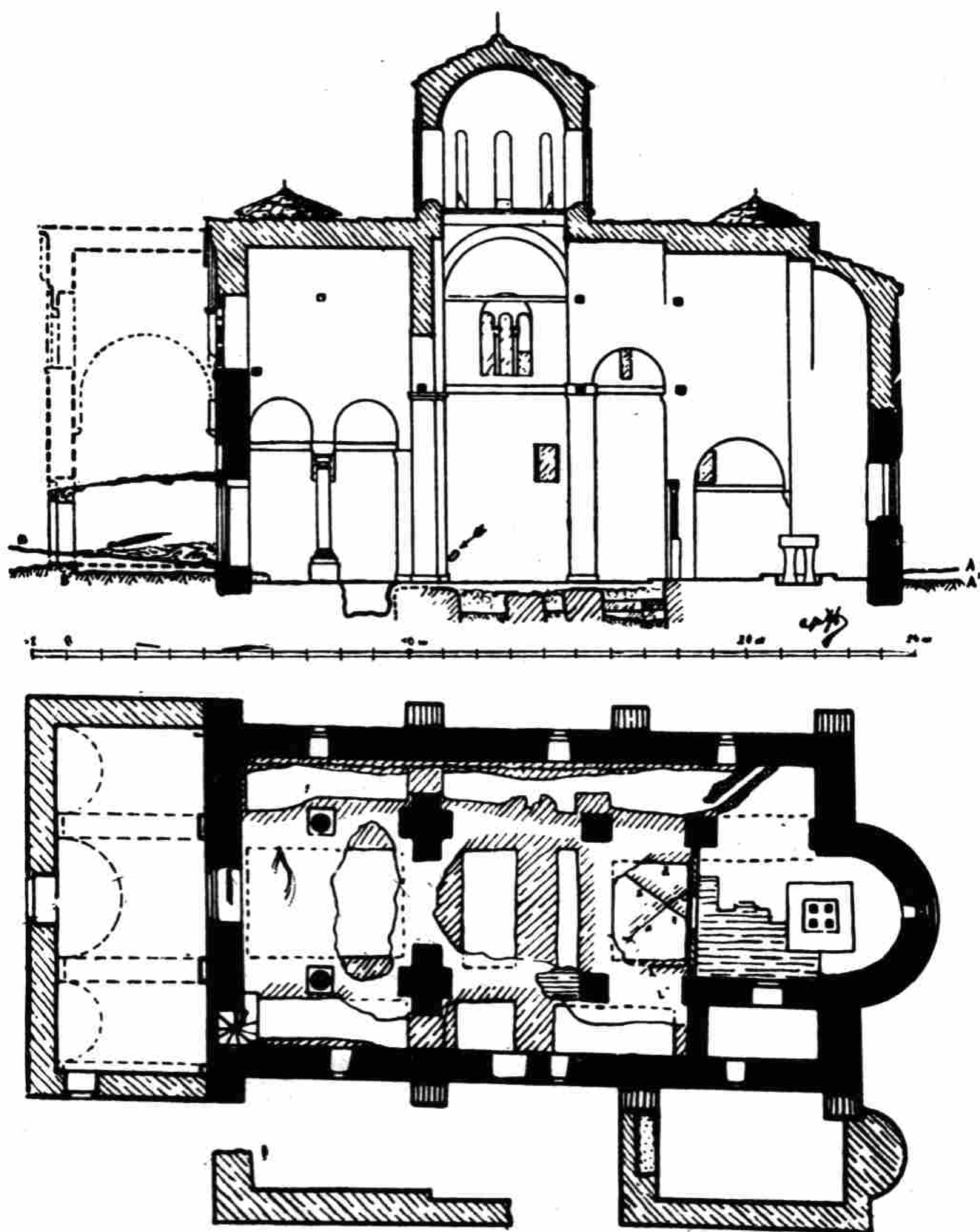
Питање унутрашње архитектуре старе цркве у Старом Нагоричину, односно питање унутрашњег распореда потпорних ослонаца, врло је важно за разматрање проблема њене обнове 1313. године, јер ако су ти ослонци већ постојали, онда је протомајстор

цркве Св. Ђорђа морао да подешава распоред својих сводова и купола према потпорним тачкама које је имала старија црква, а ако су ти ослонци били порушени и ако је он морао да гради нове, онда је био слободан у решавању и своје спољне и своје унутрашње архитектуре. Покушаћемо да овај проблем решимо упоређујући базилику у Призрену са остацима цркве у Старом Нагоричину, затим метод који је протомајстор Никола користио у обнови цркве Богородице Љевишке и метод који је морао да примени протомајстор цркве Св. Ђорђа; и, најзад, упоређујући архитектуре обеју цркава, које су произишле из ових обнова.

Базилика Богородице Љевишке и првобитна црква Св. Ђорђа у Старом Нагоричину биле су две грађевине које су се потпуно разликовале и по величини, и по архитектури, и по техници грађења. Црква у Нагоричину била је дуга 18,05 m и широка споља 9,90 m, што значи да је била краћа од базилике у Призрену, која је била дуга 26,10 m, а широка 16,30 m (сва три брода са унутрашњим и спољним зидовима). Док је црква у Призрену имала у унутрашњости јасно изражена три брода, који су били одељени помоћу два реда стубаца, дотле је црква у Нагоричину имала само један средњи део затворен обимним зидовима, који се сачувао и до данас и има ширину од 9,90 m, а са северне стране, као и са јужне, по један отворен трем.[314]) Обе цркве су се разликовале нарочито по распореду на источној и на западној страни: док је базилика у Призрену имала на источној страни према средњем броду апсиду споља тространог облика, а према бочним бродовима проскомидију и ђаконикон споља полукружне, дотле се црква у Нагоричину завршавала на источној страни само једном апсидом, која је била полукружна и споља и изнутра; на западној страни базилика у Призрену имала је нартекс, затим отворени егзонартекс и параклисе бочно од њих, а црква у Нагоричину вероватно само нартекс изнад кога је била катихумена.[315])

И по техници зидања обе ове цркве се разликују: црква у Призрену је зидана од скромног материјала, ломљеног камена, облутака и опеке, а она у Нагоричину је озидана одлично отесаним квадерима црвенкасто-љубичастог трахита.

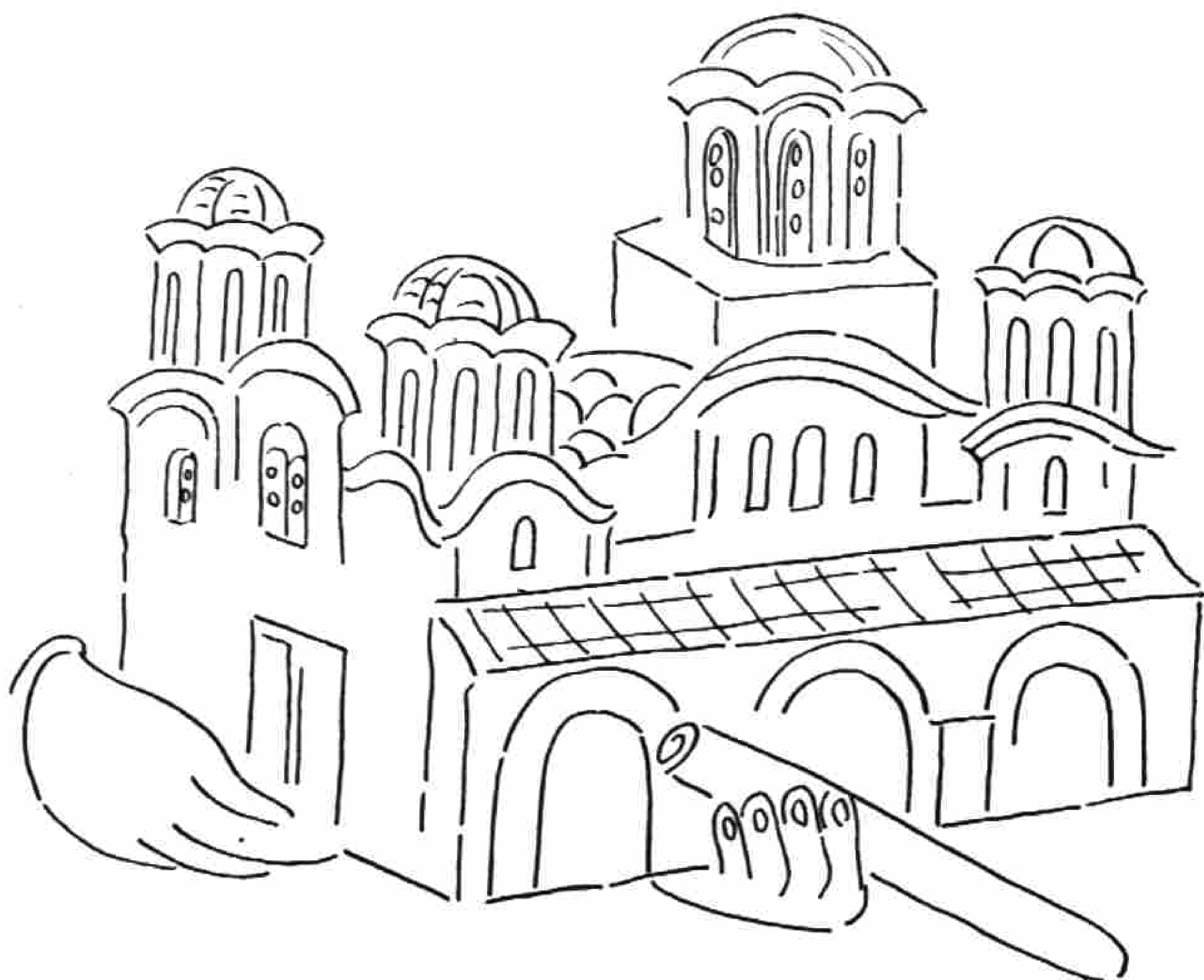
О некадашњем изгледу унутрашњег распореда зидова, стубова и стубаца цркве у Нагоричину може се добити донекле јаснија слика само проучавањем темеља који су се сачували. Професор Бошковић, који је испитивао унутрашњост цркве ископавањем, каже о темељима које је нашао ово: „При откопавању унутрашњости пронађени су многобројни темељи, који образују читав роштиљ, на који належу ступци који држе конструкцију сводова. Необјашњиво је међутим постојање средњег трансверзалног темеља у простору испод кубета, који ничим не може да се оправда. Да није припадао старијој грађевини? Ни ово се не може ничим утврдити."[316]) Из скице откопаних темеља коју професор Бошковић даје (сл. 85) јасно се види да су постојала два подужна темеља, паралелна са подужним зидовима и који деле унутрашњост цркве на три брода, али су постојала и три попречна темеља: два испод стубаца који носе данашње централно кубе и један између њих. Н. Мавродинов, који је у својим првим

сл. 85 — Основа и пресек цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричину (по проф. Ђ. Бошковићу).

студијама ове цркве усвојио мишљење да је стара црква била базилика са куполом типа Вронтохиона и Митрополије у Мистри,[317]) узима поново у разматрање резултате откопавања професора Бошковића и даје један покушај реконструкције првобитне цркве. У њему он објашњава и постојање средњег темеља под данашњом куполом, али одбацује могућност постојања куполе. Предложеном реконструкцијом се прећутно усваја да су откопани темељи припадали старијој цркви.[318]) Али он одбацује могућност да је старија црква имала и портике, па сматра да су

остаци пиластера, који и данас постоје на бочним странама, служили као контрфори, који су ишли чак до крова. Као доказе наводи да пиластри имају дебљину 0,70 m, исту као и код двора у Преславу, и да је исто грађење. На моделу који држи краљ Милутин на фресци у овој цркви (сл. 86) јасно се види са јужне стране цркве портик који је уз њу прислоњен. Према моделу,

сл. 86 — Модел цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричину који држи ктитор цркве краљ Милутин (фреска).

портик је имао три аркаде; покривен је био једноводним кровом, који је досезао до испод трифора јужног забата. У доба краља Милутина, 1313. године, црква је, дакле, имала и портике са северне и јужне стране, којих данас нема. Поставља се проблем да ли је портике имала и старија црква, те су они ушли у конструктивни склоп грађевине при обнови 1313. године, или их је додао протомајстор краља Милутина. Као што смо видели, приликом ископавања нису пронађени темељи стубаца портика, али то није никако разлог за веровање да они нису постојали. Осим модела на коме се види портик, на северозападном пиластру цркве сачувао се остатак лука портика.[319]) Требало би да су спољни луци портика били према пиластрима који су постојали на спољним странама старе цркве. Да ли су ти пиластри код старе цркве служили да ојачају зидове главног брода, или за израду каквог аркадног дела, или, најзад, за ослонце лукова и сводова портика? Пресек ових пиластера је доста велики (1,0 × 0,70 m), те би се из те чињенице могло претпоставити да они нису служили за ношење каквог слепог аркадног фриза. Међутим, њихов задатак

није био ни само ојачавање зидова, јер они нису ишли до горњег венца старе цркве. *Од старе цркве зидови су се сачували до веће висине него што су били високи пиластри који су били конструктивно везани за њих* (сл. 84). Тај податак потпуно доказује да су пиластри старе цркве служили као ослонци лукова портика, из чега произлази чињеница да су портици постојали још код старије цркве. Према томе, стара црква могла је имати споља облик тробродне базилике без кубета, од које је средњи брод био затворен и виши, а као бочни бродови постојали су отворени портици. Цео средњи део можда је био покривен двоводним кровом са унутра видљивом дрвеном конструкцијом, а не сводовима.

За обнову цркве у Призрену искоришћен је само средњи брод, а за обнову цркве у Нагоричину искоришћен је средњи део затворен пуним зидовима, који је можда и унутра имао три брода. Ширина искоришћених бродова, односно делова, је приближна: код цркве у Призрену износи 7,0 m, а код цркве у Нагоричину 8,07 m. Раније смо видели шта је морао урадити протомајстор Никола у Призрену да би сазидао цркву облика уписаног крста са пет кубета: он је убацио у средњи брод два низа стубаца и повезао их луцима и сводовима са зидовима базилике. И читава сводна конструкција заједно са кубетима цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричину не припада старој цркви, већ обнови из 1313. године. Шта је, дакле, протомајстор цркве Св. Ђорђа морао урадити да би надзидао своју петокуполну цркву? Ако стара црква није имала одговарајуће потпорне тачке, он је морао да их гради. А стара црква их није имала, јер се, као што смо видели, стари темељи поклапају само донекле са новим потпорним тачкама на којима почива сводна конструкција из 1313. године, а постоје и такви темељи који при обнови 1313. године нису искоришћени. Архитектура старије цркве у Нагоричину била је вероватно, као што смо изнели, сасвим различита од архитектуре која је створена у обнови 1313. године. Ово ће се још боље видети из чињенице да је протомајстор који је изводио обнову у Старом Нагоричину користио потпуно исти метод који је протомајстор Никола применио у Призрену и на тај начин од две старе порушене цркве, врло различне првобитне архитектуре, створене су две друге, које су врло сличне по својој архитектури.

И код цркве у Нагоричину, као и код средњег брода базилике у Призрену, постављена су са сваке стране по четири ослонца, којима је унутрашњи простор подељен на три брода. Оба реда ослонаца су на размаку од 3,65 m, што је свега за 25 cm шире од размака у Призрену, где је та ширина 3,40 m. То је истовремено и пречник централног кубета. Два источна ступца који га носе у Нагоричину имају исте пресеке од 0,75 × 0,75 m, које имају и ступци у Призрену. Најзад остају још ширине малих узаних бродова: у Призрену они имају по 1,05 m, а у Нагоричину по 1,46 m, дакле по 41 cm више. Пиластри уза зид који одваја наос од нартекса у Нагоричину широки су по 0,75 m, а дебели по 0,40 m, потпуно исто као и пиластри у Призрену. Као што се види, основни унутрашњи распоред тачака ослонаца је исти и код једне и код друге цркве. Размак између тих тачака мало је шири у

Нагоричину од размака у Призрену, јер је средњи део у Нагоричину био шири за 1,07 m и та ширина је скоро равномерно подељена на три дела. Распоред сводова који је извршен по дубини цркве је у Нагоричину различит од распореда код Богородице Љевишке: у Нагоричину је на западној страни само један издужени свод, док су код Љевишке два. Ово је настало као последица различитих дужина обеју старих грађевина и околности да се са западне стране цркве Св. Ђорђа није налазило више ништа, и овај свод је извучен до западне фасаде да би његов забат био онако декоративно обрађен, што код Љевишке није било могућно. На источној страни у Нагоричину су задржана само два свода: свод испред апсиде и источни крак крста, док је код Љевишке осим два свода дошла још и калота, опет као последица дужине цркве.

Овакав распоред потпорних тачака, који је потпуна аналогија распореда изведеног у Призрену, и исто димензионирање стубаца и пиластера говори за то да првобитна црква у Нагоричину није имала никакве сачуване ступце у унутрашњости, а да је још мање могућно да је тај распоред могао бити такав да се подудара са распоредом у Призрену, који је примењен три или четири године пре него што је црква у Нагоричину обнављана. Од унутрашње конструкције првобитне цркве остао је можда само преградни зид између наоса и нартекса, који је грађен тачно према спољним пиластрима, и уз тај зид, уколико је постојао, можда су додати пиластри 1313. године, а можда је и он цео нов. Сви остали ступци су, изгледа, такође из 1313. године.[320])

Као последица истог распореда потпорних тачака код обеју грађевина дошло је и до истог димензионирања главних архитектонских елемената: централног кубета, малих кубета и кракова крста под централним кубетом. Из тога је произишла и велика пропорцијска сличност између средишног дела цркве Богородице Љевишке и цркве Св. Ђорђа. Упоредимо само односе који постоје код кубета и једне и друге цркве:

Име споменика	Кубе	Унутрашњи пречник	Дебљина зида у прозору	Спољна ширина мерена од стране до стране	Висина тамбура од куб. постоља до венца	Однос ширине према висини
Црква Богородице Љевишке	Велико	3,35	0,70	4,75	3,25	1.46.1
	Мала	1,00	0,45	1,90	1,95	1:1,02
Црква Св. Ђорђа у Ст. Нагоричину	Велико	3,65	0,65	4,95	3,50	1,41:1
	Мала	1,46	0,66	2,66	2,50	1,06 1

Из изнетог прегледа види се да су пропорције кубета скоро исте; код малих однос ширине тамбура према његовој висини креће се у приближној размери 1 : 1, а код великих износи 1,43 : 1. Из овога би се могао извести следећи закључак:

Када је 1313. године протомајстор краља Милутина обнављао цркву у Старом Нагоричину, затекао је порушене обимне зидове средњег брода до оне висине до које се то и данас види. У тај средњи брод је убацио оне потпорне тачке које су му биле потребне за развијање цркве облика уписаног крста са пет кубета. Можда је протомајстор том приликом затекао и нешто од аркада бочних тремова, а можда и није; данас се то не зна. Али ако су оне биле порушене, он их је само обновио, задржавајући углавном онај облик који су имале и раније. Можда је то урадио баш и под утицајем облика који је добила црква Богородице Љевишке, у чију су архитектуру била уклопљена и два бочна брода базилике, али, у сваком случају, на основу старе архитектуре цркве која је постојала. На тај начин и бочни портици код цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричину ушли су у архитектуру цркве обновљене 1313. године функционално, као један преостали елемент архитектуре старије цркве. Они нису додати цркви, као што ни бочни бродови цркве у Призрену нису били додати, већ је нова архитектура створена код обе првобитне цркве на исти начин, а слични елементи старијих цркава појавили су се у сличном облику: у Призрену затворени бочни бродови, а у Нагоричину отворени бочни тремови. Модел цркве у Нагоричину не показује нам да је 1313. године дозидано још нешто на западној страни. Према томе, остаци данашњег ексонартекса нису из тог времена. То се види и по западној фасади, која је обрађена као спољна фасадна страна. Да ли је и тај ексонартекс добио облик сличан ексонартексу у Призрену? То не знамо. Две јаке конзоле на западној страни цркве испод забата, на које су се ослањали луци, подсећају на слично решење у Призрену, те је чак нагоричинска црква била можда у једном тренутку потпуно слична по својој архитектури призренској цркви.[321])

Овакав начин обнове тих двеју базилика код нас није био усамљен случај тога времена. У својој исцрпно документованој анализи развоја типова верских грађевина византијске архитектуре средњега века О. Вулф даје приказ постанка архитектуре цркве манастира Вронтохиона у Мистри. Он сматра да је очигледно да су галерије цркве Вронтохиона назидане на остацима бочних бродова једне старије базилике, а да је у њен средњи брод убачена конструкција која носи централну куполу, коју опкољавају четири мала кубета постављена у углове.[322]) То је онај исти поступак на који су били принуђени протомајстори цркве у Призрену и Нагоричину претварајући старе базилике у нове облике свога времена петокуполне цркве уписаног крста, чиме се архитектура призренске и нагоричинске цркве повезује с архитектуром ове цркве у Мистри. Исто тако и црква Св. Еугена у Трапезунту била је до 1350. године тробродна базилика, а тада је претворена у цркву са куполом, која је постављена изнад средњег брода базилике.[323]) Како је и Митрополија у Мистри обновљена касније, а у доњем делу је тробродна базилика, могућно је да је своју петокуполну конструкцију добила тада; то је можда било почетком XV века, у које је време датује А. Орландос.[324])

ДА ЛИ ЈЕ ПРОТОМАЈСТОР НИКОЛА, КОЈИ ЈЕ ОБНОВИО ЦРКВУ БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ, ОБНАВЉАО И ЦРКВУ СВ. ЂОРЂА У СТАРОМ НАГОРИЧИНУ

Потпуно исти начин на који су обновљене црква Богородице Љевишке у Призрену и црква Св. Ђорђа у Старом Нагоричину и врло кратак временски размак, од свега четири до пет година, у коме се то све одиграло, наводи на једну претпоставку: није ли протомајстор Никола, који је обновио цркву у Призрену, обнављао и цркву у Старом Нагоричину? Идеја о оваквом начину обнове тешко да је могла потећи од разних људи, који нису радили на заједничком послу. Ако протомајстор Никола није био баш лично тај који је ту обнову извео, онда би то могао бити само његов блиски сарадник, који је учествовао у раду у Призрену. Али рука протомајстора Николе из Призрена осећа се још на многим местима на нагоричинској цркви, те ћемо то детаљније испитати.

Као што смо видели, општа архитектонска концепција код цркве у Нагоричину проистекла је из начина њене обнове и делова старије цркве који су функционално уклопљени у нову цркву, а пропорцијска сличност ове цркве са црквом у Призрену проистекла је из чињенице што је тај метод био примењен и у Призрену и што су средњи бродови обеју цркава имали приближну ширину. Кубета у Нагоричину су мало већа од призренских, јер је средњи брод старе цркве био шири, али су више прикупљена око централног кубета, јер је средњи брод у Призрену био дужи. Она су сва осмострана и једино се разликују у детаљној обради. Ипак постоји једна разлика између малих кубета цркве у Призрену и цркве у Нагоричину: мали кровови између кракова крста код цркве Богородице Љевишке спуштени су ниже од кубичних постоља малих кубета, те су на тај начин она слободнија и више наглашена; кубична постоља малих кубета код цркве Св. Ђорђа у ствари не постоје; она су потпуно утонула у општу масу цркве (сл. 62). Откуда је настала ова разлика? Приликом обнова и у Призрену и у Нагоричину од старих зидова није ништа рушено, већ су искоришћени скоро онакви какви су затечени. А како су обимни зидови у Нагоричину сачувани до приличне висине, то су они обухватили и кубична постоља. Но да би се она истакла и нагласила у тој маси, искоришћен је потпуно исти начин обраде помоћу архиволти као и код цркве Богородице Љевишке (сл. 25,26). У односу на Призрен, ова појава у Нагоричину представља једну несавршеност.

Начин на који су изведени пиластри и архиволте на забатима у Нагоричину могао би бити још један доказ више да је протомајстор Никола радио и овде. Кровови бочних бродова цркве у Призрену заклањају данас доњи део забата, те се споља не види како су изведени пиластри на којима почивају луци. Међутим, ти пиластри на призренској цркви полазе од убачених конзола од половине цркве, баш исто као и у Нагоричину (сл. 84), где се то

данас види, јер су бочни портици порушени. И решење северног и јужног забата са луцима и трифорама показује стил једног архитекте који, као и сликар са богатом палетом, располаже обиљем нових форми и не жели да се понавља.

Такву конструкцију и обраду забата је после Љевишке и Св. Ђорђа у Старом Нагоричину могао искористити и протомајстор цркве Св. Ђорђа у Младом Нагоричину ради украшавања северног, јужног и западног забата. Али, док је та конструкција на првим двема црквама дошла као функционална последица начина обнове и околности што су зидови старијих цркава били равно озидани и сачувани скоро до половине висине цркава, дотле је овде ово конзоласто испуштање пиластера од половине висине зидова нефункционално и свакако слепо угледање протомајстора цркве Св. Ђорђа у Младом Нагоричину на архитектуру оближње цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, што је већ запазио и истакао професор Васић.[325])

После цркве Богородице Љевишке, црква Св. Ђорђа у Старом Нагоричину је грађевина на којој се примењује керамопластични декор на исти начин као и у Призрену. Низови лончића прате архиволте од опека; њима се шарају поља тимпанона изнад трифора; од њих се праве крстови; али, за разлику од Призрена, овде нису примењени и остали керамички елементи осим лончића. Уместо њих, у нишама апсиде појављује се, као новост, нека врста камених дискова, којих нема на Љевишкој. Ако на Нагоричину нема онако великих декоративних натписа од опека као у Призрену, ипак има таквих меандрастих трака од опеке као што их има у Призрену. Па и техника зидања обеју цркава је веома слична. На пример, тесаници уоквирени само једном опеком налазе се на обема црквама. Материјал од кога су тесаници је различит, јер се трахит од кога је црква у Нагоричину налазио на лицу места, у близини, а црква у Призрену је зидана од бигра.

Име неког протомајстора Николе помиње се у српској средњовековној архитектури још на једном месту: приликом подизања Дечана трпезарију и пирг градио је протомајстор Ђорђе са браћом Доброславом и Николом, који су, како се каже, подигли и украсили још многе цркве по Србији.[326]) Да ли смемо сматрати да су протомајстор Никола који је саградио цркву Богородице Љевишке и брат протомајстора Ђорђа који је градио дечанску трпезарију и пирг, једно исто лице?[327]) Временски је то могућно, јер ове две грађевине раздваја највише двадесет и пет до тридесет година. Мајсторска група коју су сачињавали браћа Ђорђе, Доброслав и Никола била је позната у српским земљама, и као награду за свој рад на подизању пирга и трпезарије у Дечанима Стефан Дечански им је дао, „записао и потврдио", село Манастириц.[328]) Које су то још многе цркве што су их они сазидали и украсили? Црква Богородице Љевишке, за коју се зна да ју је обнављао протомајстор Никола, могла би бити једна од њих, а друга црква Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, која се, као што смо видели, може из многих разлога приписати истој мајсторској групи. Већ је професор Васић указао на необичну важност ових

места у повељама Дечанског и Душана за истраживање удела наших и приморских мајстора у раду на српској средњовековној архитектури и каже: „Ово је место необично важно за историју средњовековне Српске Архитектуре. Оно нас, пре свега, упознаје с односом зидара према манастиру, али нам, у исто време, пружа драгоцене податке о раду три брата који су ‚радили и украшавали у многим црквама по српској земљи‘. Стога дотично место може послужити да се, на основи куле над портом (данас порушене у горњим деловима) и трпезарије у Дечанима пронађу и друге грађевине које су ова три брата радила.“

На могућност да је протомајстор Никола из Призрена градио и трпезарију у Дечанима наводи нарочито стил дечанске трпезарије. За саму цркву Пантократора Дечански је дозвао фра Виту из Котора, и овај је на њој изразио сав свој западњачки стил у коме је био однегован. Међутим, архитектура трпезарије не показује ни најмање одлике архитектуре примењене на цркви манастира Дечана. По ономе што је од ње остало види се да је имала велике лучно засведене прозоре, између којих су фасаде биле издељене пиластрима. Таква архитектура је потекла из Свете горе, где има још сачуваних примера трпезарија обрађених на исти начин.[329]) Да је фра Вита градио и трпезарију, она би вероватно бар по фасади друкчије изгледала; али њу је градио мајстор коме су можда били познати светогорски узори; он је градио у ономе стилу који је већ увелико продро из Византије, Солуна, Арте и Мистре и освојио читаво подручје средњовековне Србије XIV века. Елементима тога стила располаже протомајстор Никола и примењује их најпре на цркви Богородице Љевишке; те елементе затим видимо и на цркви Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, а нешто од њих има и на дечанској трпезарији; они припадају једном стилу, те је и то један разлог више за претпоставку да су то све радови једног истог мајстора.

УЛОГА ЕПИСКОПА САВЕ У ПОДИЗАЊУ ЦРКВЕ БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ И У РАЗВОЈУ АРХИТЕКТУРЕ МИЛУТИНОВА ВРЕМЕНА

Међу личностима које су биле од пресудног утицаја у доношењу одлуке о обнављању цркве Богородице Љевишке и које су имале руководећу улогу у њеном подизању налазио се и призренски епископ Сава. Чудним стицајем околности подизање ове цркве није било везивано за његово име, већ за име призренског епископа Дамјана, а натписи са његовим именом, који су били делимично познати, приписивани су првом српском архиепископу Сави, а не њему (сл. 6).

Пре него што је дошао на чело призренске епископије Сава је био у Светој гори игуман манастира Хиландара. Духовне способности Савине мора да су биле врло високе. Архиепископ Данило, који је био његов савременик, говори о њему да „беше васпитање и наук Свете Горе и отуда се беше навикао благодети и смотрену разуму. Јер тамо постаде вођа Богом изабраном са-

бору славнога манастира Хиландара“. А тек пошто је у њему разумно послужио, био је постављен за епископа у Призрену.[330]) Није познато тачно време када је он дошао у Призрен. У призренском поменику забележени су овим редом епископи призренске епископије: Симеон, Леонтије, Константин, Јоан, Герасим, Иларион, Амбросије, Варлаам, Јоан, Дамјан, Илија, Дамјан, Сава, Арсеније, Теодосије и Дамјан.[331]) Од 1299. године призренски епископ био је Дамјан.[332]) Како се пре Саве помињу два Дамјана, не зна се тачно на кога се Дамјана ово односи. У поменик је после епископа Илије, можда и забуном, поново ушао Дамјан.[333]) У сваком случају, Сава је морао доћи за епископа призренског пре 1307. године, јер натписи узидани у цркву у којима се спомиње име епископа Саве из истог су времена из кога је и велики ктиторски натпис са источне стране цркве, који је тачно датован. Пошто су ти натписи узидани у зидове цркве 1307. године на оним местима која показују да је црква већ била при завршетку, може се као сасвим сигурно сматрати да је Сава дошао бар годину-две пре почетка зидања цркве. Из натписа који се налази на источној страни око апсиде види се да се он односи на Саву епископа призренског (таб. XL). Натпис на северној страни међу прозорима, који спомиње Милојевић,[334]) „Митрополіа призренска архиепископа саве срьбьскогъ“ вероватно није никада ни постојао. Није постојао ни натпис „Сава срьски“, за који Гиљфердинг наводи да је био „од цигаља сложен над звоником у цркви св. Параскеве“.[335]) На звонику са западне стране била је узидана само једна опека, у северозападни угао, са натписом Сава без оног срьски (сл. 128), и још једна опека у јужни лук, коју Гиљфердинг није могао ни видети, а која је опет имала само натпис Сава (сл. 9).

Епископ призренски био је Сава све до 1309. године, а онда је изабран за архиепископа, после смрти Јевстатија II. На високом положају архиепископа српског Сава је остао све до своје смрти, 1316. године, под именом Сава III.[336])

Из ових података јасно произлази да се на призренском епископском положају за све време грађења цркве Богородице Љевишке налазио епископ Сава, и тек када је она била сазидана, па чак и онда када је била можда и живописана, отишао је он за архиепископа, а на положају призренског епископа заменио га је епископ Арсеније.

О утицају епископа призренског Саве, односно потоњег архиепископа Саве III, на подизање цркава за време краља Милутина јасно нам говори архиепископ Данило у биографији краља Милутина, када прича како се краљ одлучивао где ће и како подићи Бањску. Он је, каже Данило, почео да зида Бањску тек пошто се договорио са својом мајком, краљицом Јеленом, са својим братом Стефаном (Драгутином) и са преосвећеним архиепископом Савом III.[337]) Биографски подаци не говоре више ништа о томе у чему се огледао тај његов удео и утицај у подизању краљевих задужбина. Сава сигурно није био од оних људи, као архиепископ Данило, који је „заповедао уметницима и вештацима који зидају, како ће постављати ступове и натступља, и лучне сводове и црквене преграде“,[338]) али је могао бити онај који је давао ини-

цијативу за подизање објеката, који је утицао на краља Милутина у додељивању новчане помоћи, у организовању радова и прибављању мајстора. На овакво размишљање о учешћу архиепископа Саве III не наводи само напред цитирано место из живота краљева већ нарочито велики број споменика који су саграђени тамо где је он био најпре игуман, па епископ и најзад архиепископ. Познато је да је краљ Милутин обновио Хиландар 1303. године, а то је време када Сава још није дошао у Призрен, већ је био у Хиландару. Немамо тачне податке од када до када је он био игуман Хиландара, али је врло вероватно да је баш он тај за чије је време Хиландар обновљен.[339]) По доласку у Призрен Сава, нашавши стару оронулу базилику призренске епископије, предузима кораке да се она обнови на начин који од старе цркве ствара нову, велику и петокуполну. Ко је могао дати иницијативу за овај рад? Природно би било сматрати да је то био призренски епископ Сава. Није он без разлога захтевао од протомајстора Николе да се његово име стави на све оне зидове који су под његовом управом озидани, па је чак натпис на апсиди који говори о њему постављен изнад великог ктиторског натписа. Завршавање оваквог значајног дела у Призрену, поред науке и „смотреног разума" из Свете горе, морали су му прибавити велики углед, те је после смрти Јевстатија II изабран за архиепископа. Од тада па до његове смрти подиже се у Србији још неколико значајних споменика; то су црква Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, црква Св. Јоакима и Ане у Студеници и црква Св. Стефана у Бањској. Архиепископ Данило је чак везао и догађај о његовој смрти за време грађења Бањске и наводи да се то десило при крају зидања. За ове споменике знамо сигурно да су подигнути док је он био архиепископ, али је вероватно да су у то време саграђени још и многи други, за које знамо да их је подигао Милутин, само нам није познато време када су, а за неке ни место где су, били подигнути.

Личност архиепископа Саве III постаје нарочито значајна за развој средњовековне архитектуре у Србији зато што је везана за оне споменике који почињу да се граде у једном сасвим новом стилу. Он је можда био тај који је стајао на челу Хиландара док се овај градио; он је био тај под чијим се надзором обнавља призренска епископија; у његово време, док је стајао на челу српске архиепископије, обновљена је црква Св. Ђорђа у Старом Нагоричину. То су чињенице преко којих се не може прећи и сматрати да он није имао већег утицаја на грађење ових споменика, нити да је био један од заслужних људи који су у новим политичким условима прихватили и ширили византијски утицај на пољу сакралне архитектуре, утицај који је већ захватио све области духовне и друштвене активности средњовековне Србије. Професор Васић, говорећи о хезихазму у српској средњовековној архитектури, о тежњи за копирањем узора старих светих отаца, налази такве појаве и код нас и сматра да је и архиепископ Сава III био хезихаст.[340]) За своје мишљење он налази потврду нарочито у речима архиепископа Данила — да се Сава научио смотривој благодети и разуму у Светој гори. Ако је и био хезихаст, Сава III је

и као игуман хиландарски и као епископ призренски, па и као архиепископ српски, крчио пут новој архитектури смело и не обазирући се много на старе традиције рашке школе. Али у једном тренутку, онда када се ради о краљевској, ставропигијалној задужбини, где ће једнога дана почивати краљево тело, односно о Бањској, он не саветује свога владара да гради петокуполну цркву од битра и опеке, већ опет једнобродну цркву од племенитог материјала, по узору Богородице Студеничке.

Бављење архиепископа Саве III у Светој гори док је био монах није могло да остане без утицаја на његов потоњи рад на обнављању и подизању цркава у Србији. Немамо никаквих података о томе да ли је био у Солуну, али пут у Свету гору водио је и преко Солуна, те је тешко претпоставити да су му солунске цркве тога времена биле непознате. У низу многобројних других околности које су утицале на нови развој архитектуре у средњовековној Србији, једна од врло важних је баш та да на чело српске цркве полако долази човек који познаје велике узоре на грчком земљишту, који први и један од највећих објеката на земљишту Србије подиже са елементима донесеним из Византије и, најзад, који и даље, када се буде налазио на челу српске цркве, гради велике објекте у истом оном стилу какав је видео у Византији.

У ктиторском натпису на источној страни цркве каже се на крају да „и ꙗ смѣрени ппь призрѣньскы дамıань трꙋдих се в҃л ѕ҃ ѱ҃ е҃ ı҃“. На тај начин сазнали смо за име још једног трудбеника који је дао свој удео у подизању ове цркве. Његов спомен је скроман, а његово име није исписано на више места, као име епископа Саве. Поводом овога натписа професор М. Васић написао је своју расправу „Црква св. Богородице на Левиши у Призрену и призренски епископ Дамјан“, у којој идентификује епископа призренског Дамјана са Дамјаном који се помиње у овом натпису.[341]) Исто тако и Љ. Стојановић објављује овај натпис и пита се не значи ли ово „ппь“ „епископь“.[342]) Ово је било утолико вероватније и могућно, јер, као што смо изнели, пре епископа Саве у призренском поменику помињу се два епископа Дамјана, а после њега још један. У повељи којом је краљ Милутин поклонио Хиландару цркве, села и људе, и коју Миклошић датује између 1293. и 1302. године, а Новаковић између 1302. и 1309. године, помиње се такође призренски епископ Дамјан. Његово име се налази још и у хрисовуљи Стефана Дечанског из 1326. године, када је заједно са епископом Илијом и краљем Милутином „изнашао“ њиве цркве Богородице Љевишке, које су Положани отели.[343]) У хрисовуљи из 1318. године, којом краљ Милутин поклања селиште Уљаре, не помиње се више као призренски епископ Дамјан, већ Арсеније.[344]) После објављивања расправе професора Васића опште је прихваћено мишљење да је овај „ппь Дамıань“ исто лице са једним од епископа призренских који су се звали Дамјан.[345]) Једино Г. Мије, коме можда још није било познато да је овај натпис био откривен у време писања његове

студије о српској средњовековној архитектури, не помиње епископа Дамјана, већ архиепископа Саву III, чије је име прочитао са једне опеке.[346])

Међу фрескама епископа и архиепископа које су откривене у ексонартексу цркве Богородице Љевишке постоји и портрет једног призренског епископа Дамјана. То је баш онај Дамјан који се помиње у призренском поменику после епископа Јована. Ово се може да утврди из реда епископа и архиепископа који су насликани у ексонартексу. Када се уђе на западни улаз, са десне стране у доњој зони су фреске архиепископа, а са леве епископа. Најстарији епископи, односно архиепископи, били су до улаза, а млађи ка крајевима. Тако налазимо архиепископа Јанићија (1272—1276, умро 1279. године), затим Јевстатија I (1279—1286), па Јакова (1286—1292); са друге стране налазили су се неки епископи чија имена нису прочитана, јер су натписи оштећени (остали су само делови натписа из којих се види да су то били портрети епископа), затим епископ Јован, поред чијег се портрета сачувао натпис: всео .... ещени епискѹпь і-ѡв ... и Дамјан, поред чијег се портрета сачувао натпис: всеос ,.. щеннь епискѹпь Дамиань.

Откривене фреске призренских епископа у ексонартексу исправљају донекле призренски поменик, јер се међу њима налази портрет само једног Дамјана, а нема портрета другог, из чега би се могло закључити да је пре епископа Саве постојао у Призрену само један епископ Дамјан, а не двојица. Остаје нам још да утврдимо да ли је тај Дамјан исто лице са смерним „ппь“ призренским Дамјаном из ктиторског натписа са источне стране.

Натпис који је откривен на апсиди цркве изнад ктиторског натписа, и у коме се потпуно јасно и недвосмислено каже да је Сава преосвећени епископ призренски, доводи у озбиљну сумњу да је овај смерни „ппь“ призренски Дамјан био у време грађења цркве епископ. Епископ Сава је на толико места и тако енергично подвукао свој удео у изградњи ове цркве да је сасвим логично то што једно лице нижег ранга, које је само помагало, није могло ставити своје заслуге испред њега.

Ако овај Дамјан није био епископ у доба грађења цркве Богородице Љевишке, да ли га можемо ипак сматрати идентичним са којим од призренских епископа Дамјана који се помињу у поменику? То је могућно, јер се и после епископа Саве помиње још један епископ призренски Дамјан, мада он није дошао за епископа призренског одмах после Саве, јер су пре њега били још Арсеније и Теодосије. Љ. Стојановић није био сигуран да ли се под скраћеницом „ппь“ крије епископска или која друга титула, те је с правом ставио своју претпоставку под знак питања, а са многим подацима о уделу епископа Саве у изградњи цркве ове сумње бивају још веће; но ми сматрамо да ово питање спада у домен историчара, те га за сада постављамо само као проблем. Смерни „ппь“ Дамјан трудио се око подизања цркве, он је сарађивао са епископом Савом, те је, према томе, 1307. године, када се грађење цркве приводило крају, био још жив и поред заслуга епископа призренског Саве истакао је и своје, мада на један врло скроман начин.

У чему се могао састојати његов труд око изградње цркве Богородице Љевишке? Ми знамо име ктитора ове цркве, краља Милутина, знамо и име епископа за чије је време црква подигнута, односно обновљена, епископа Саве, а знамо и имена оба велика протомајстора, Николе, који је цркву зидао, и Астрапе, који је цркву живописао. Ктитор цркве, краљ Милутин, дао је материјална средства да се црква подигне. Он је могао да саопшти углавном какву цркву жели и да тражи од протомајстора да му покаже шта ће сазидати. Самим грађењем цркве Милутин, као владар, није могао баш непосредно да се бави. Епископ Сава био је можда иницијатор, он је обезбедио средства и морао да полаже рачуне краљу Милутину. Он је свакако био и онај који је, држећи се црквених прописа, наређивао како да се зида и како да се слика. Протомајстор Никола био је архитекта који је правио планове, зидао и обликовао своју грађевину. Али између Саве и протомајстора Николе морала је да постоји и једна личност која ће се бринути о снабдевању материјалом, исхрани радника и мајстора, и која ће вршити сталан надзор над радовима. Дамјан је био вероватно у том погледу десна рука епископа Саве, те му је он дозволио да поред имена ктитора краља Милутина истакне и своје заслуге, али у оном скромном обиму колико му је то допуштао његов положај у томе тренутку.

VII

ЗАКЉУЧАК

У изложеној анализи цркве Богородице Љевишке покушали смо да обухватимо све оне битне проблеме који су се појавили око њенога постанка, око промена које су настајале током векова на њеној архитектури, око појава карактеристичних елемената на тој архитектури, њиховог порекла и даљег развоја, као и око оних најважнијих лица која су нам била позната и која су имала ма каквог удела у њеном подизању. Том анализом покушали смо да поједине проблеме решимо на основу нових прикупљених података, а уколико нам то није било могућно, да те проблеме бар додирнемо, да их уочимо, како би их и други истраживачи на пољу српске средњовековне архитектуре имали у виду. Већ током ове анализе ми смо за многобројне постављене проблеме дали и сасвим одређена решења, нарочито у погледу постанка архитектуре цркве Богородице Љевишке, што нам неће сметати да изведемо и опште закључке у погледу одређивања места овог споменика у развоју архитектуре из времена краља Милутина и у развоју целокупне средњовековне архитектуре Србије.

Оно мало вести што је сачувано и допрло до нас о призренској епископији из времена када је још Византија владала тим крајевима потврђено је откривањем остатака тробродне базилике у склопу цркве Богородице Љевишке. Могућност реконструкције облика ове базилике даје нам за право да сматрамо да је при овој цркви било заиста седиште призренске епископије за све време византијске владавине, владавине македонског цара Самуила, поновне византијске и бугарске владавине, и да је најзад оно остало при овој цркви и коначним заузимањем Призрена од стране Срба, издвајањем призренске епископије из састава охридске архиепископије и укључивањем њеним у састав жичке архиепископије. Остаци ове базилике могу се сматрати за најстарији сачувани грађевинско-архитектонски споменик Призрена. Слика тих остатака даје нам доказе да је базилика била рушена, да је једно време била и напуштена, и да њено стање у време када је дошла у српске руке није било ни најмање завидно.

Када су Срби коначно освојили Призрен, за базилику настају бољи дани, као последица снажења једне нове, младе државе, нове управе и нових материјалних могућности. То је доба њене прве обнове, али у коме се још не може да наслути онај велики преокрет који ће се остварити тек касније, почетком XIV века.

Обнављање цркве 1306/7. године представља један од најбоље очуваних докумената о снажној општој византинизацији средњовековне Србије почетком XIV века, односно после успостављања пријатељских односа између Византије и Србије, утврђених женидбом краља Милутина малолетном ћерком цара Андроника II Симонидом. Ту потврду налазимо у стилу у коме је та обнова извршена и у писаним документима који су узидани у цркву Богородице Љевишке или су на њој написани. Али тај стил на цркви Богородице Љевишке није дошао непосредно из Цариграда, који је био прилично удаљен од граница Србије; у томе стилу се осећа дах архитектуре ближих центара, Солуна и Арте, центара који су били тешње повезани са Србијом политички, а вероватно и економски, и који су већ тада имали велики број подигнутих споменика у византијском стилу. Солун је морао играти нарочиту улогу у преношењу елемената новог стила у Србију, као што је био и центар свих великих политичких збивања у периоду преговарања и успостављања односа између Византије и Србије. Један велики верски и културни центар тога времена, Света гора, која је већ имала више изграђених споменика и у којој је био устаљен један одређен тип грађевине, није била од утицаја на развој архитектуре Милутиновог времена у Србији. Та архитектура је утицала само на његову прву, данас познату и очувану грађевину, Хиландар.

Међутим, иако су утицаји ових центара очигледни, архитектура Милутиновог времена у Србији, стицајем специјалних околности под којима су настала баш у самом почетку њенога развоја два велика споменика, црква Богородице Љевишке и Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, добила је извесне карактеристике које је издвајају од архитектуре споменика тога времена у Грчкој. Чист тип цркве уписаног крста са пет кубета без унутрашњих галерија, којима се одликују грчке цркве овога стила и које им дају карактер тробродних базилика комбинованих са црквом уписаног крста, јесте грађевина која ће бити примењивана од 1307. године скоро до последњих дана српске средњовековне државе, до зидања цркве манастира Ресаве почетком XV века.

Склапање пријатељских односа између Византије и Србије крајем XIII века било је само један предуслов за повољно развијање новог архитектонског стила у Србији. Његово преношење и ширење омогућиле су оне мајсторске дружине које су биле ангажоване у подизању многобројних споменика. Тих дружина за време краља Милутина морало је да буде више, јер се и рад једновремено одвијао на више споменика. И стилске разлике између појединих споменика указују на постојање и утицај локалних школа и традиција: друкчије се радило на Хиландару, друкчије на црквама Богородице Љевишке у Призрену и Св. Ђорђа

у Старом Нагоричину, а друкчије на Грачаници. Порекло, састав и величина тих дружина остали су нам за сада потпуно непознати, као и путеви којима су се оне кретале идући за послом. Једино смо могли истаћи са више поузданих доказа да је протомајстор Никола са својом дружином после обнављања призренске катедрале можда обнављао још и цркву Св. Ђорђа у Старом Нагоричину.

У ширењу новога стила, осим ова два фактора, постојао је још и трећи; њега је представљала црква са људима који су оберучке прихватили стварање пријатељских веза са Византијом, јер су се плашили Драгутинових веза са Западом. Ти људи су допринели врло много својим захтевима као поручиоци и добављањем оних мајсторских дружина које су знале да граде цркве у новом стилу. Као једну од врло важних личности истакли смо некадашњег игумана хиландарског Саву, потоњег епископа призренског и најзад архиепископа српског под именом Саве III. Његов утицај и његова улога у преношењу, увођењу и ширењу нове архитектуре нису нам још довољно јасни, али је било потребно истаћи и подвући да је он био једна од главних утицајних личности свуда где се градило. Остале су нам довољно неразјашњене и улоге свих оних игумана који се помињу приликом подизања и обнављања цркава Милутиновог времена, а који се, каткад, нису задовољили само поменом да су били ту када се споменик градио, већ су истицали и своје заслуге.

У утврђивању обима и величине обнове цркве Богородице Љевишке налазимо једну потврду економског снажења српске средњовековне државе Милутиновог времена. Обим и величина ове обнове и указивање на истоветан начин обнове са црквом Св. Ђорђа у Старом Нагоричину доказују да обнављања старих цркава за време краља Милутина представљају велике подухвате, при којима је морало много да се зида, да се додаје, чак од темеља, да су такве обнове по обиму радова биле скоро равне пословима који се јављају при подизању једне нове грађевине и да су неоправдане све сумње у оне натписе у којима се говори да овај владар понови неки храм од темеља.

Из начина којим је протомајстор Никола обновио цркву Богородице Љевишке можемо закључити да је он приступио овом послу са далеко више инвенције него што смо му ми до сада придавали, објашњавајући постанак архитектуре призренске катедрале једноставним дозиђивањем, односно додавањем једних делова другима. Само један архитект солидних квалитета са доста маште могао је да дође на такву идеју која је примењена у обнови цркве Богородице Љевишке и која је могла да буде спроведена касније и на цркви Св. Ђорђа у Старом Нагоричину. Обе ове обнове показују да су ти средњовековни мајстори били на врло великом ступњу техничке културе и да су били дорасли свим могућим задацима које су добијали.

Анализа постанка архитектуре цркава манастира Хиландара, Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, Грачанице, Матејче и епископске цркве Богородице Љевишке омогућава нам да изведемо сасвим јасан закључак о томе од каквог су утицаја били остаци

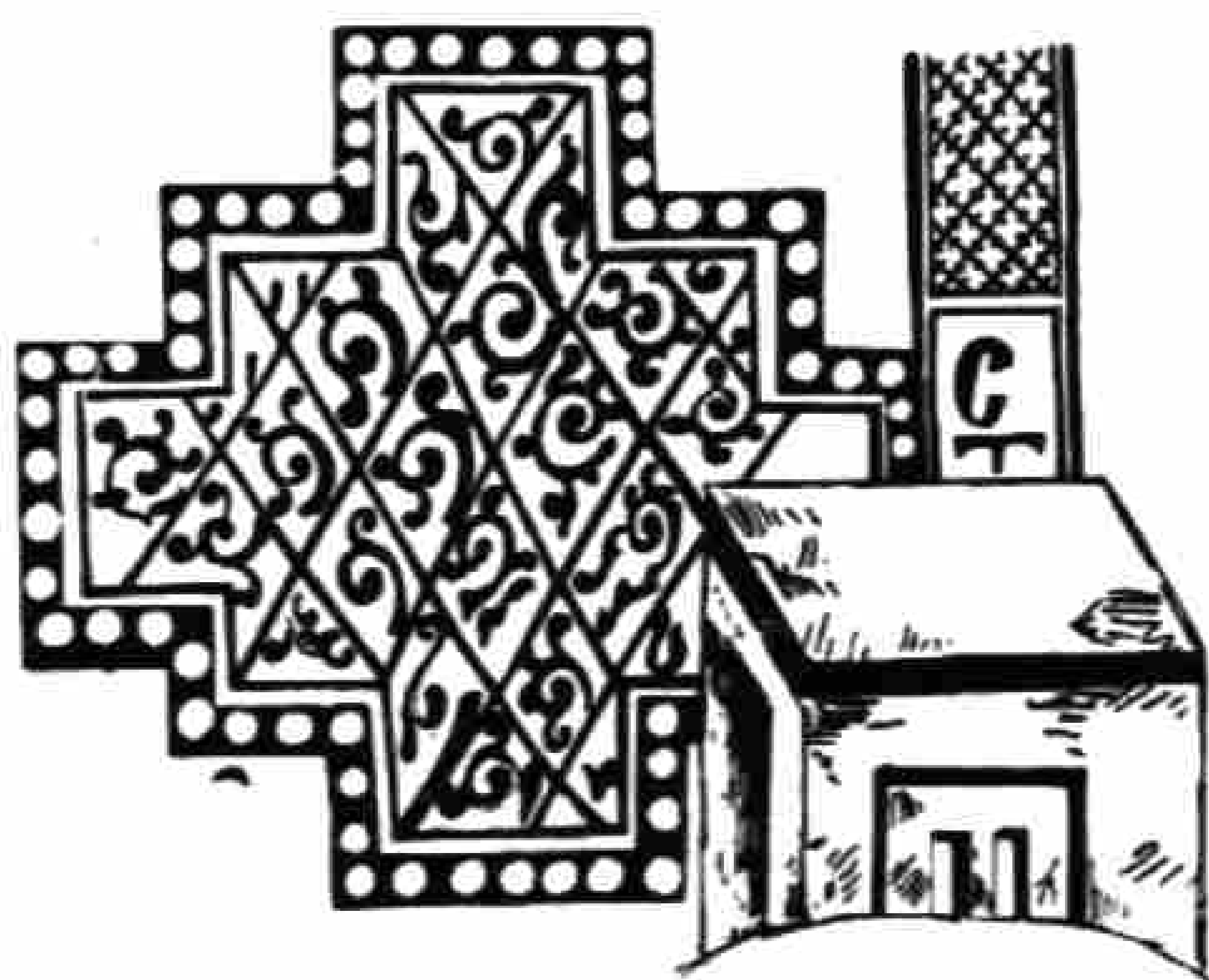
старих грађевина на постанак нове савремене архитектуре тога доба. Тај утицај није се огледао, код оних грађевина од којих су се сачували делимично зидови или стубови, *у понављању њихових старих облика, јер су нови мајстори градили на њима у новом, савременом стилу.* Али, принуђени да користе старе обимне зидове и унутрашње потпорне тачке, они нису имали пуну слободу рада, пуну слободу извођења својих замисли, већ су морали да их прилагођавају у сваком конкретном случају. Из тог прилагођавања настале су архитектуре оба наша велика споменика, цркве Богородице Љевишке и Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, са свим оним карактеристичним особинама јаке издужености. Међутим, тамо где мајстори нису били спутани остацима старих грађевина, јер су ти остаци били порушени до земље, они су могли да дају једну чистију архитектуру, чији су представници Хиландар, Грачаница и Матејча. Тај елемент у постанку архитектуре ових споменика није био до сада у довољној мери нити проучен нити истакнут, због чега је дошло до неоснованих схватања о постанку основних карактеристичних црта споменика Милутиновог времена, и до неоснованог закључка да су ове особине настале само као последица тражења нових ефеката.

Довођење у непосредну везу архитектуре цркава Богородице Љевишке и Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, могућност да су обнове обеју цркава изведене на исти начин и од истих мајстора, утврђивање стилских аналогија између ова два споменика, као и јасно порекло архитектуре призренске катедрале — све то показује да ова два споменика припадају једној школи и да су извесне тезе неких бугарских научника о утицају бугарске архитектуре на споменике Милутинова времена овим испитивањима потпуно оповргнуте. Њихова тесна стилска повезаност такође онемогућава њихово стављање у две различите школе, косовско-метохијску и македонску, како ова два споменика третирају неки наши научни радници. Њих је сазидао исти ктитор, под истим условима, у малом временском размаку, у истом стилу, чак и на истој тадашњој државној територији, средњовековној српској држави, те их у тим условима треба и посматрати и класифицирати. Њихова данашња ужа територијална раздвојеност не би могла нити би требало да буде разлог и за стилско раздвајање ових споменика у науци.

Хронолошки ред подизања споменика Милутиновог времена и њихов стилски развој не поклапају се. Чак и онда када се споменици подижу у једном стилу осећају се између њих извесне стилске разлике. Известан стилски континуитет види се само између цркава Богородице Љевишке и Св. Ђорђа у Старом Нагоричину; пре њих, Хиландар показује типичне одлике локалне атоске традиције, а после њих, између Св. Ђорђа у Старом Нагоричину и Грачанице, подиже се црква Св. Стефана у Бањској, која наставља сјајне традиције рашке школе. Ово подизање једног споменика у чистом рашком стилу у тренутку када је нови стил потпуно уведен у живот и када ће се у њему градити и после подизања Бањске, може се објаснити великим поштовањем култа родоначелника династије Немањића, Немање, јер је Бањска по-

дизана као гробна црква краља Милутина, са изричитом жељом да буде сазидана „на подобије Студенице“. Поштовање тога култа огледа се и у подизању мале цркве Св. Јоакима и Ане у порти тога старог и поштованог манастира.

Као што је откривањем остатака фреско-живописа у цркви Богородице Љевишке попуњена једна стилска празнина у развоју нашег средњовековног живописа с краја XIII и почетка XIV века, тако је и утврђивањем постанка и одлика њене архитектуре попуњена једна празнина која је постојала у познавању развоја архитектуре у средњовековној Србији на почетку XIV века. Хиландар, сграђен изван територије Милутинове државе и под утицајем локалне атоске архитектуре, није никада стављан, нити је могао бити стављан, на чело нове школе. На челу те школе у нашој науци није стајала ни црква Богородице Љевишке. Као један од најзначајнијих првих петокуполних споменика на почетку новог стила увек је истицана црква Св. Ђорђа у Старом Нагоричину. Јасно раздвајање онога што припада византијској базилици на цркви Богородице Љевишке у Призрену од онога што је за време краља Милутина додао протомајстор Никола, и утврђивање постојања нарочитих односа у архитектури између ње и цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, дозвољава нам да овај споменик — који је до сада у науци посматран мало са неповерењем, јер се није знало у коликој се мери он може сматрати спомеником наше српске средњовековне архитектуре, а у којој мери спомеником византијске архитектуре — можемо данас да сматрамо значајним спомеником Милутиновог времена, чије је место на челу једне велике грађевинске епохе средњовековне Србије.

VIII

ДОДАТАК

ОШТЕЋЕЊА И ПРОМЕНЕ НА ЦРКВИ ЗА ВРЕМЕ ТУРАКА И РЕСТАУРАТОРСКО-ИСТРАЖИВАЧКИ РАДОВИ 1950—52. ГОДИНЕ

ОШТЕЋЕЊА, ПРОМЕНЕ И РЕСТАУРАТОРСКИ РАДОВИ

Стилска анализа облика појединих архитектонских елемената цркве Богородице Љевишке није била могућна све до 1950. године, јер је она у току неколико поправки за време Турака, после претварања у џамију, изгубила многе своје оригиналне облике. Трагање за тим првобитним облицима био је један од најглавнијих задатака током њене рестаурације, и упознавање са њима дало је солидну базу за сва стилска анализирања изнесена у претходном поглављу. О многим облицима појединих делова ове цркве говорили смо као о оригиналним, првобитним облицима, иако смо јој те облике ми дали приликом рестаурације. Зато смо дужни да читаоцима пружимо и сву документацију на основу које смо те облике дали, као и све податке до којих смо дошли у испитивању постанка архитектуре ове цркве, а на основу којих смо поставили и нове тезе.

Црква је била као целина потпуно сачувана, од темеља до крова; међутим, неки су јој делови били сасвим порушени, неки преправљени и оштећени, а некима је само додато неколико назидака, те су се оригинални делови изгубили у њима. Било је довољно уклонити те додатке, па да се првобитни облици појаве. Бојазан да ће се уклонити и оригинални делови под претпоставком да су додати при таквом раду скоро није ни постојала, јер су се преправке за време Турака сасвим разликовале у техници грађења од оригиналних делова. Све су оне биле изведене примитивним средствима и на примитиван начин: зидање је извођено каменом и лепом од блата, а каткад и ћерпичем; подупирање дрвеним гредицама; лукови су лажни од дрвеног рабица, а једино је било солидно изведено спољно и унутрашње малтерисање. Али ако су те преправке које су вршили Турци биле ситне по

своме обиму и примитивне по својој изради, оне су биле изведене на таквим местима да је црква изгубила много од свога првобитног изгледа. Њено опште стање пре рестаураторских радова 1950. године било је врло лоше, јер споменик није био дуго времена поправљан, те су радови предузети 1950. године дошли већ у последњи и прави час.

Различито стање у коме се налазе историјски споменици архитектуре захтева да се њиховом обезбеђењу прилази тек на основу темељног проучавања њиховог постанка и живота кроз векове, све до последњих дана. Хоће ли се приступити рестаурацији (и у коликој мери) или само конзервацији зависи највише од самог објекта, ако смо већ усвојили општу тежњу да сачувамо што више од његове оригиналности, а да мењамо или додајемо само оно што је неопходно у првоме реду за његову безбедност, а затим и за његов естетски изглед.[347]) Проучавање његових стилских одлика, начина грађења и материјала од кога је зидан упућује нас на прави пут којим треба поћи да бисмо га сачували у његовој оригиналности за себе и следећа покољења.

Рестаураторски радови на цркви Богородице Љевишке састојали су се више у уклањању додатих делова него у додавању нових.[348]) Рушење тих додатака наметало се само собом, јер они нису имали никакав ни историјски ни архитектонски, односно стилски значај. Уклањањем тих додатака откривени су и оригинални делови, или су откривени бар остаци оригиналних делова, по којима се могло да утврди како су они некада изгледали. На тај начин су највише и прикупљени подаци за оне делове који су рестаурисани, јер техничка и фотодокументација у литератури скоро није ни постојала.

Све до рестаурације 1950. године објекат је остао онакав какав је био и под Турцима; само минаре са звоника срушено је после I светског рата, а са тим рушењем су делом пробијени и некадашњи горњи отвори звоника (сл. 87).

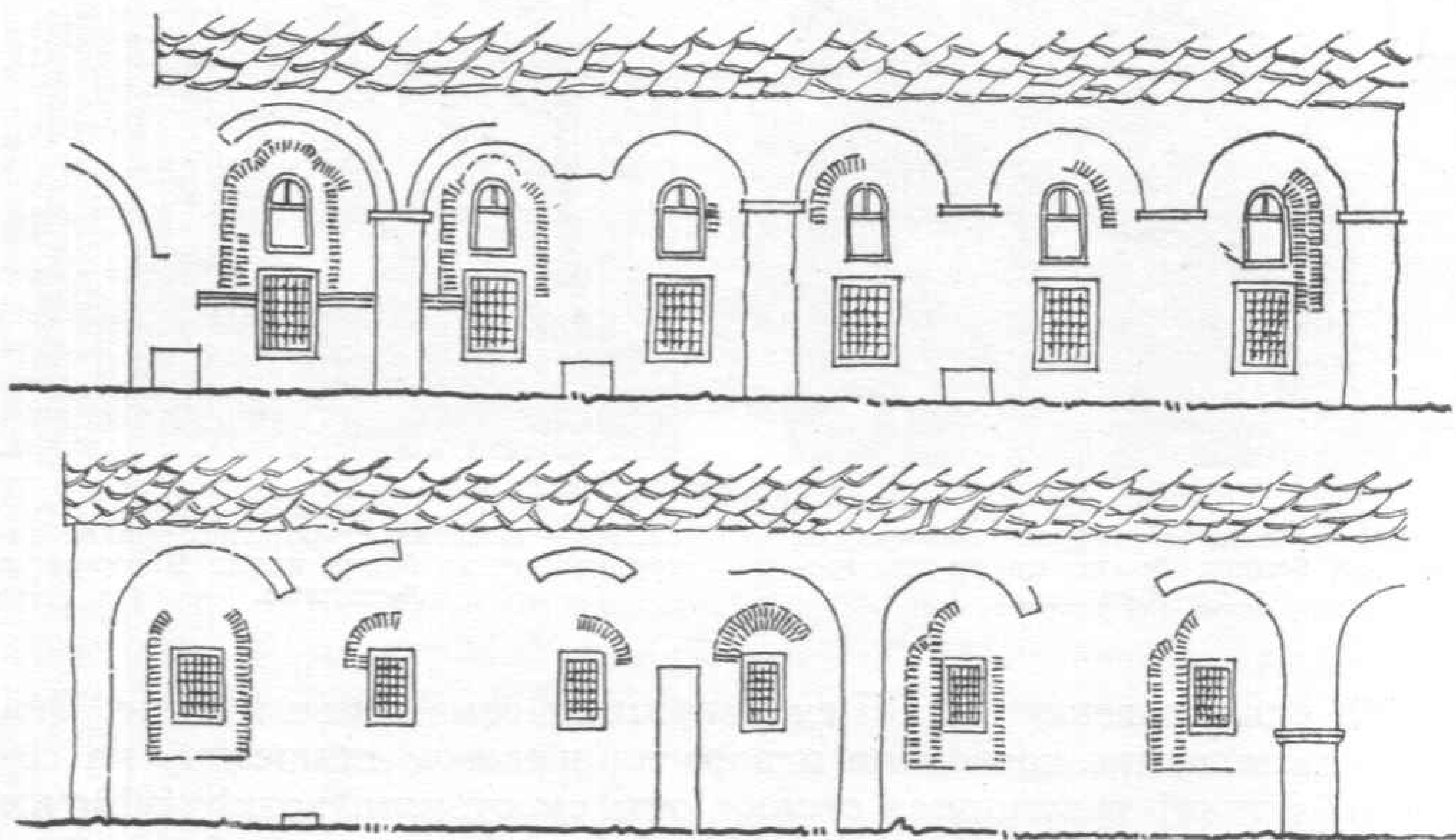
На спољним странама бочних бродова налазиле су се слепе аркаде, од којих се данас сачувало само нешто мало пиластера и лукова (сл. 88). На свакој страни било је по седам пиластера између којих су били разапети двоструки луци. Остатак дуплих лукова сачувао се само на једном пиластеру са јужне стране, где има још три цела пиластра; од других постоје само остаци. На северној страни очувала су се такође три пиластра, али ниједан цео лук. Иако је било довољно података за рестаурацију уништених пиластера и лукова, они нису рестаурисани, већ су само руинирани делови конзервирани.

Завршни венци бочних бродова нису се сачували, па чак од њих нису пронађени никакви трагови, те не знамо како су изгледали.

Оштећења на слепим аркадама бочних бродова настала су највероватније због распадања материјала услед атмосферских утицаја, а не због насилног рушења. Међутим, велике преправке извели су Турци на прозорима бочних бродова. На јужној страни

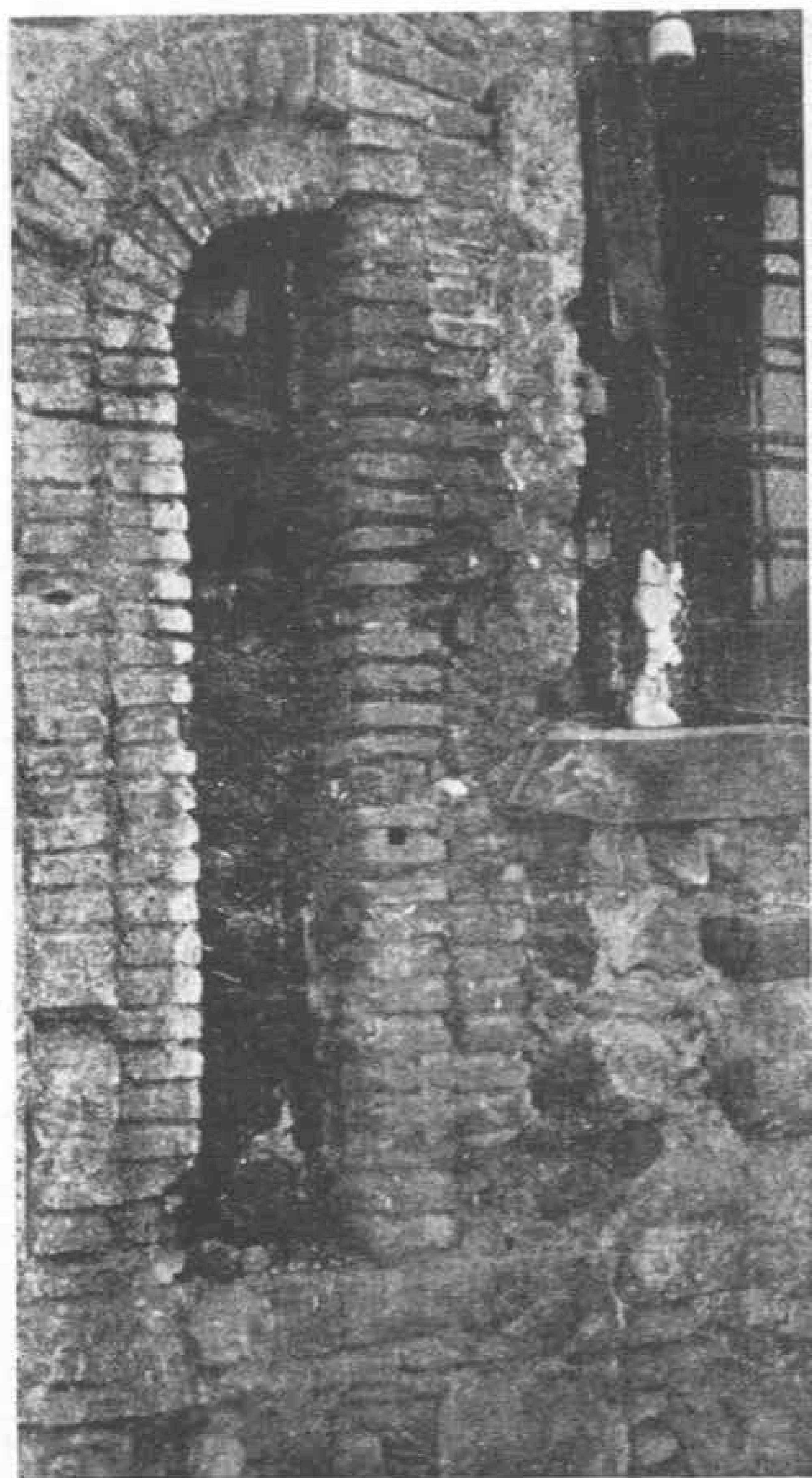

сл. 87 — Црква Богородице Љевишке пре радова 1950—52. год. Изглед са југозападне стране. (Снимак: Народни музеј у Београду)

сл. 88 — Скица северног и јужног бочног брода цркве Богородице Љевишке на којој су показана места где су откривени остаци старих прозора.

они су отворили два реда прозора: доњи ред правоугаоног облика величине 1,13 × 1,54 m, и горњи ред лучно засведених прозора. На северној страни је отворен само један ред правоугаоних прозора, који су били мањи од оних са јужне стране; димензије су им 0,78 × 1,25 m. Прозори су били затворени гвозденим решеткама, које су такође из истог времена. Пробијајући зидове бочних бродова за прозоре, Турци нису уништили и све трагове облика некадашњих прозора. Они су се сачували и на северној и на јужној страни у толикој мери да се облик сваког појединог прозора могао да утврди (сл. 89, 90, 91, 92). По тим остацима прозори су и рестаурисани, добивши свој стари облик (сл. 3).

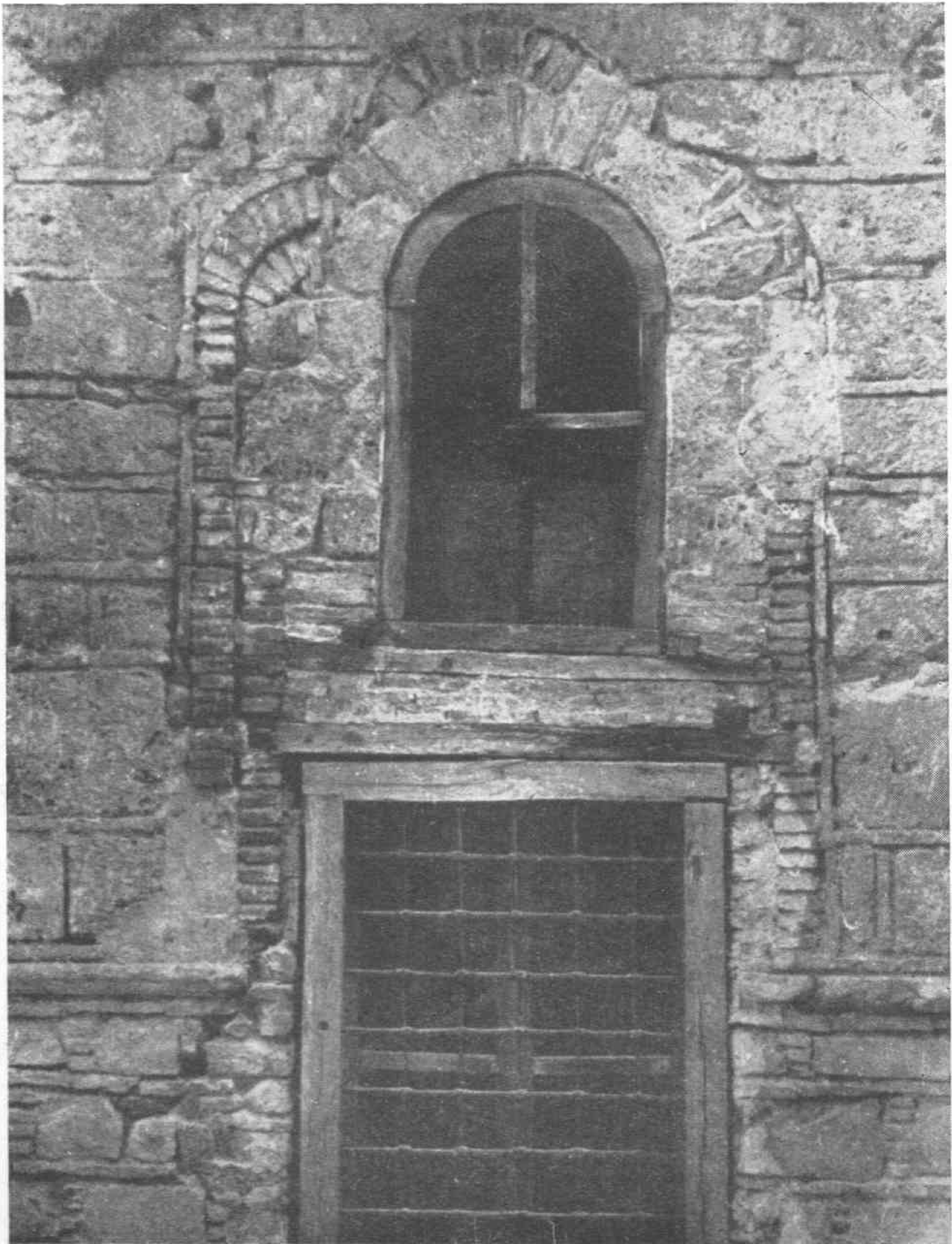

сл. 89 — Остатак старог прозора са северног бочног брода цркве Богородице Љевишке.

сл. 90 — Остатак старог прозора са северног бочног брода цркве Богородице Љевишке.

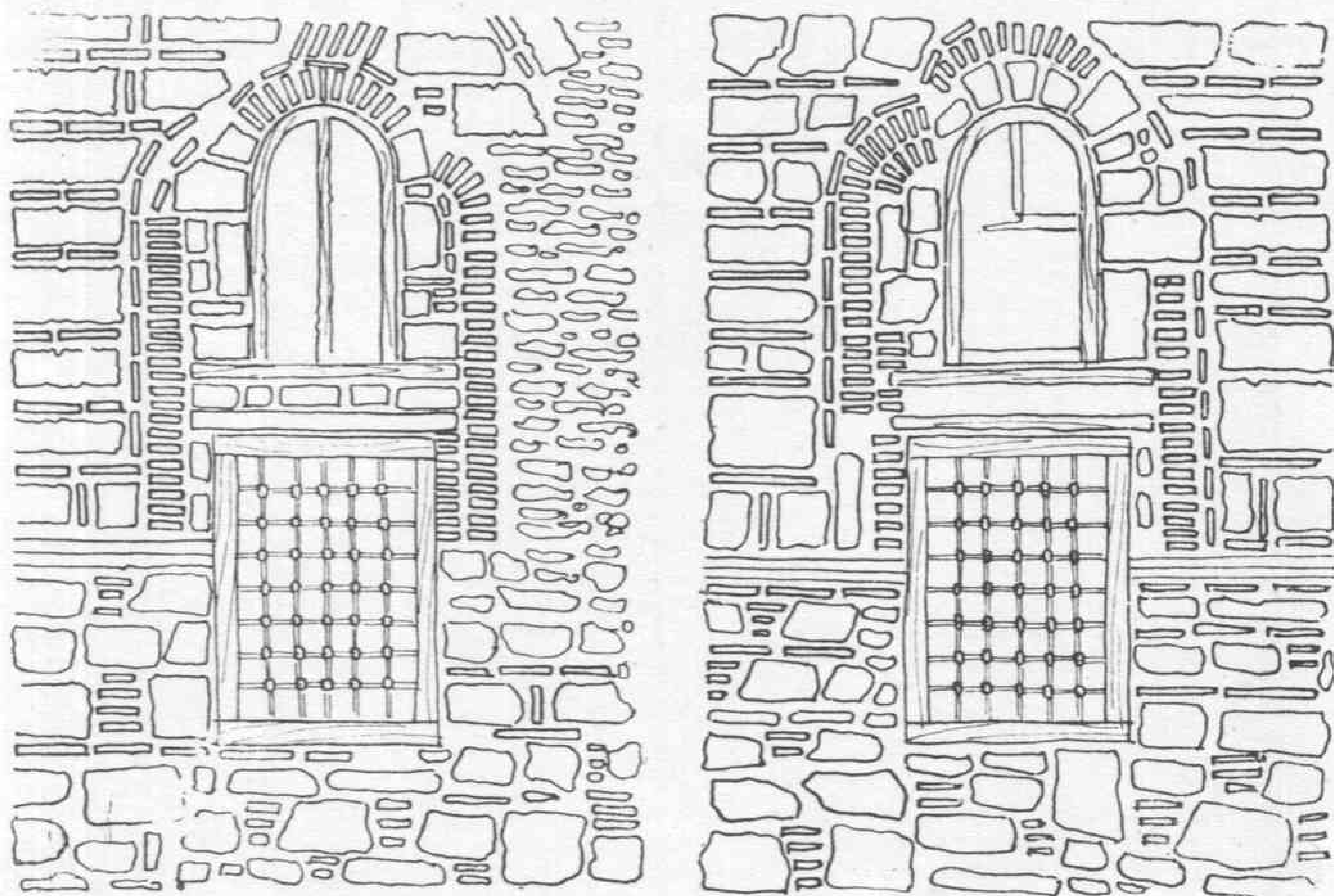
На ексонартексу Турци су извршили само мање измене. Сва три велика лучно засведена отвора на његовом приземљу на северној, јужној и западној страни они су сузили, зазиђујући их каменом са лепом од блата или ћерпичем. У њих су убацили по једна двокрилна правоугаона дрвена врата (сл. 93). Ови су пролази у доба краља Милутина били потпуно отворени, без икаквих врата; то се види по томе што су се на унутрашњим странама

сл. 91 — Остатак старог прозора са јужног бочног брода цркве Богородице Љевишке.

отвора као и на луцима налазиле фреске. Данас су пролази потпуно отворени, а у циљу безбедности објекта постављене су само једноставне гвоздене решетке.

Западна страна егзонартекса у висини спрата није имала прозора. Прозоре који се виде на сл. 87 отворили су Турци. Са унутрашње стране, што се види нарочито у јужној капели, постојале су фреске, које су пробијањем ових прозора највећим делом уништене. Постоје гдегде остаци глава или тела светаца. Ти остаци показују такође да ту није било прозора. Егзонартекс је

сл. 92 — Скица на којој се виде остаци старих прозора на јужном бочном броду цркве.

сл. 93 — Западни улаз цркве Богородице Љевишке пре рестаурације 1950—52. год.

имао на северној и јужној страни по један узан дугачак прозор, лучно засведен. Турци су овим прозорима дали правоугаони облик, скраћујући им висину и проширујући их. Да је на тим странама постојао само по један прозор, може се утврдити и по распореду фресака које су остале у јужној капели: на композицији са једне стране прозора налазио се само св. Димитрије, а на другој св. Ђорђе. Турци су извршили мање промене, проширујући или скраћујући их, и на четири лучно засведена прозора приземља ексонартекса. Током рестаурације сви прозори који нису постојали у доба краља Милутина зазидани су, а прозори којима су облици промењени добили су оне облике које су некада имали.

Према неким мањим остацима венца са ексонартекса изгледа да је он био од бигра и имао је сличан профил као венци на централном кубету и ђаконикону. Данашњи венац је цео рестаурисан.

Са врло мало рђавих додатака Турци су сасвим упропастили лепу архитектуру звоника. Сви његови отвори: највиши, једноставни и велики са све четири стране, затим све бифоре испод њих и велика бифора на западној страни, били су зазидани и на тај начин је од једне лаке, скелетне и прозрачне конструкције направљена тешка, гломазна кула. Турци су то урадили вероватно да би ојачали звоник, како би могао да издржи минаре које су му озго надзидали. Сви ти додаци изведени су примитивно, те их је било лако одвојити од оригиналних делова, који су се разликовали од њих материјалом, техником грађења и старошћу. Тек уклањањем ових додатака добили смо оригиналне форме архитектуре Милутиновог протомајстора.

Завршетак звоника представља засебан проблем. Турци су му дали коцкасти облик, на који је са горње стране насађен ниски округли тамбур са калотом. Дозиђивање углова којим је то постигнуто јасно су означавали остаци лучних зупчастих венаца, а и само рђаво зидање тих углова разликовало се од старог зидања. Ниски округли тамбур и калота били су оригинални, само што је теме калоте било пробијено за око 1,0 m у пречнику приликом постављања минарета, а после његовог рушења поново је зазидано. На једном фотографском снимку Призрена из 1889. године[349]) види се звоник цркве Богородице Љевишке са минаретом; сви отвори звоника су већ зазидани, али горњи део није још претворен у кубичну масу, што значи да је ово надзиђивање извршено тек после 1889. године (сл. 2).

И поред свих ових података, изглед завршетка звоника није био довољно јасан. Постојала је могућност да је он изгледао онако како је првобитно било предложено решење за рестаурацију звоника над нартексом цркве Лазарице у Крушевцу. Међутим, одстрањивањем додатих делова на угловима звоника пронађени су у њиховој унутрашњости остаци ниског кубичног постоља, које је само маркирано са четири угла, на којима је почивао ниски

сл. 94 — Детаљ кубета на звонику цркве Богородице Љевишке у току рестаурације. Лево се види стари сачувани угао малог кубичног постоља, који је пронађен у маси зида. На њему се види још стари малтер који је набачен пре промене средњовековних облика звоника.

кружни тамбур (сл. 94). Ти углови били су чак и омалтерисани споља исто као и ниски тамбур, што се слаже са нашом фотографијом из 1889. године, јер су они били зазидани тек после спољног малтерисања цркве. На тај начин дошли смо до коначних облика звоника, које му је дао протомајстор Никола (сл. 95, 96).

На централном кубету нису извршене никакве промене за време Турака, осим што је било и споља и изнутра омалтерисано. Оно се сачувало потпуно оригинално, што је утврђено откривањем фресака пророка у тамбуру између прозора и Христа Пантократора у калоти кубета. На калоту кубета било је раније додато више слојева малтера и блата, због чега је оно изгубило своју првобитну кружну линију. Венци на кубету били су врло мало оштећени, а једино је нешто више била оштећена керамопластика, али никако у тој мери да се не би могла утврдити каква је била.

Као и централно кубе, и мала кубета су се сачувала потпуно оригинална. На унутрашњим странама свих калота откривене су фреске из почетка XIV века. Осим тога што су и споља и изнутра била омалтерисана, кубета су раније невешто оправљана, а нека мања оштећења нису чак ни поправљана. Са свих кубета је, исто као и са целе цркве, скинут сав малтер и споља и изнутра.

Оба забата под централним кубетом била су прилично оштећена, а нарочито јужни, мада су сачували своје првобитне облике са преломљеним луцима (сл. 97). Линија са двоводним крововима дата је забатима за време Турака. Оба забата била су некада завршена зупчастим венцима, од којих су се сачували само остаци. Данашњи зупчасти венци су рестаурисани (сл. 98). Јужни забат је протомајстор Никола обрадио нарочито декоративно керамичким елементима, али је та керамопластика била оштећена у највећој мери. Ипак су се сачували остаци по којима је изведена реконструкција те орнаментике. Северни забат био је скромније обрађен и његова керамопластика била је врло мало оштећена.

Делови цркве између малих кубета и забата кракова крста били су сасвим затрпани кровом. Кров је спуштен нешто ниже, али због тога што је за кровни покривач остала камена плоча, а не оловни лим, он није био спуштен на некадашњи ниво. То је урађено тек 1958. године замењивањем кровног покривача од камених плоча оловним лимом. Тим спуштањем крова ови делови су откривени. Њима су недостајали венци, али према остацима који су се сачували они су били зупчасти, и то са два реда зубаца. Данашњи венци су рестаурисани.

На цркви Богородице Љевишке горњи део проскомидије из доба краља Милутина био је уништен. Турци су га рестаурисали обичним ломљеним каменом и омалтерисали (сл. 40, 99)). На североисточној и југоисточној страни остали су само трагови ниша које су ту постојале. После рушења овог зида из турског времена пронађени су на источној страни трагови малтера, на који је налегао стуб бифоре. Тиме је утврђено да је проскомидија споља била решена исто као и ђаконикон: на источној страни била је бифора, а лево и десно од ње, на суседним странама, биле су нише. И бифора и нише били су озидани опеком; бифора је вероватно имала стубић од бигра. Цео тај део проскомидије је рестаурисан (сл. 41).

Трифори на апсиди недостајала су два стубића (сл. 33). Полукружни тимпанон изнад та два стубића био је одсечен са доње стране равно и носила га је прозорска гредица. Међутим, да је то била заиста трифора види се јасно из доњих лукова који су преостали на тимпанону. Луци на тимпанону су исте висине, те је сасвим вероватно да су и прозорски отвори трифоре били исте висине. То се, уосталом, могло да утврди и са унутрашње стране трифоре по лучно набаченом малтеру од фресака који је заостао у темену отвора. Да ли је ова трифора имала неке нарочите капителе на ступцима, није познато, али је вероватно да су на стубићима уместо капитела постојали испусти као конзоле, као што је случај и на бифори ђаконикона или на трифори јужног забата. Четвртасти прозор на трифори убацили су Турци истовремено када су постављали и друге такве прозоре на бочним бродовима. Тај прозор је скинут и рестаурисана су два стубића. Осим њих, на прозору није ништа рестаурисано, јер се сва керамопластика овога прозора одлично сачувала.

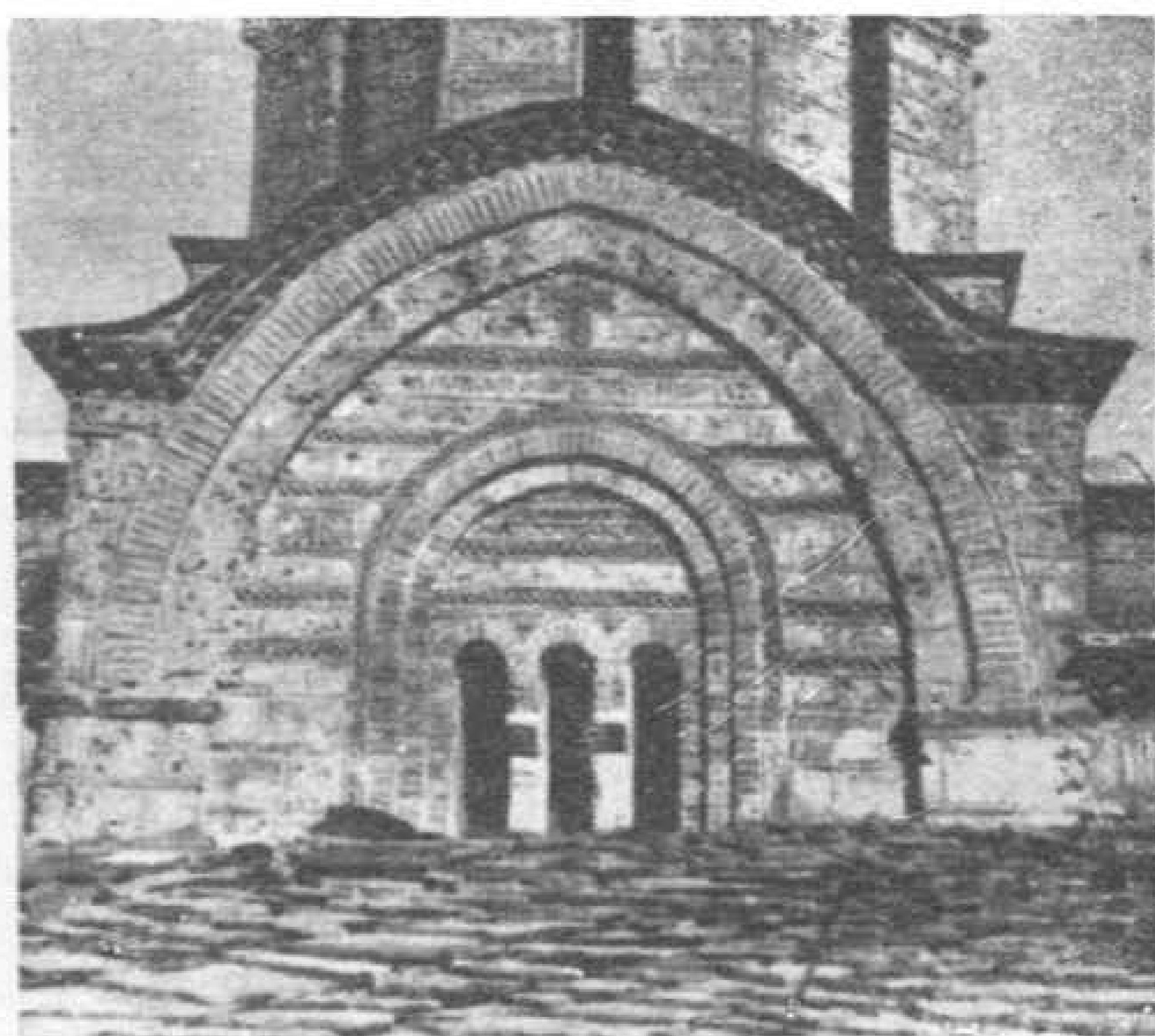
сл. 95 — Ексонартекс цркве Богородице Љевишке пре радова 1950—52. год.

сл. 96 — Ексонартекс са звоником цркве Богородице Љевишке после радова 1950—52. год.

сл. 97 — Јужни забат цркве Богородице Љевишке у току рестаурације 1950—52. год.

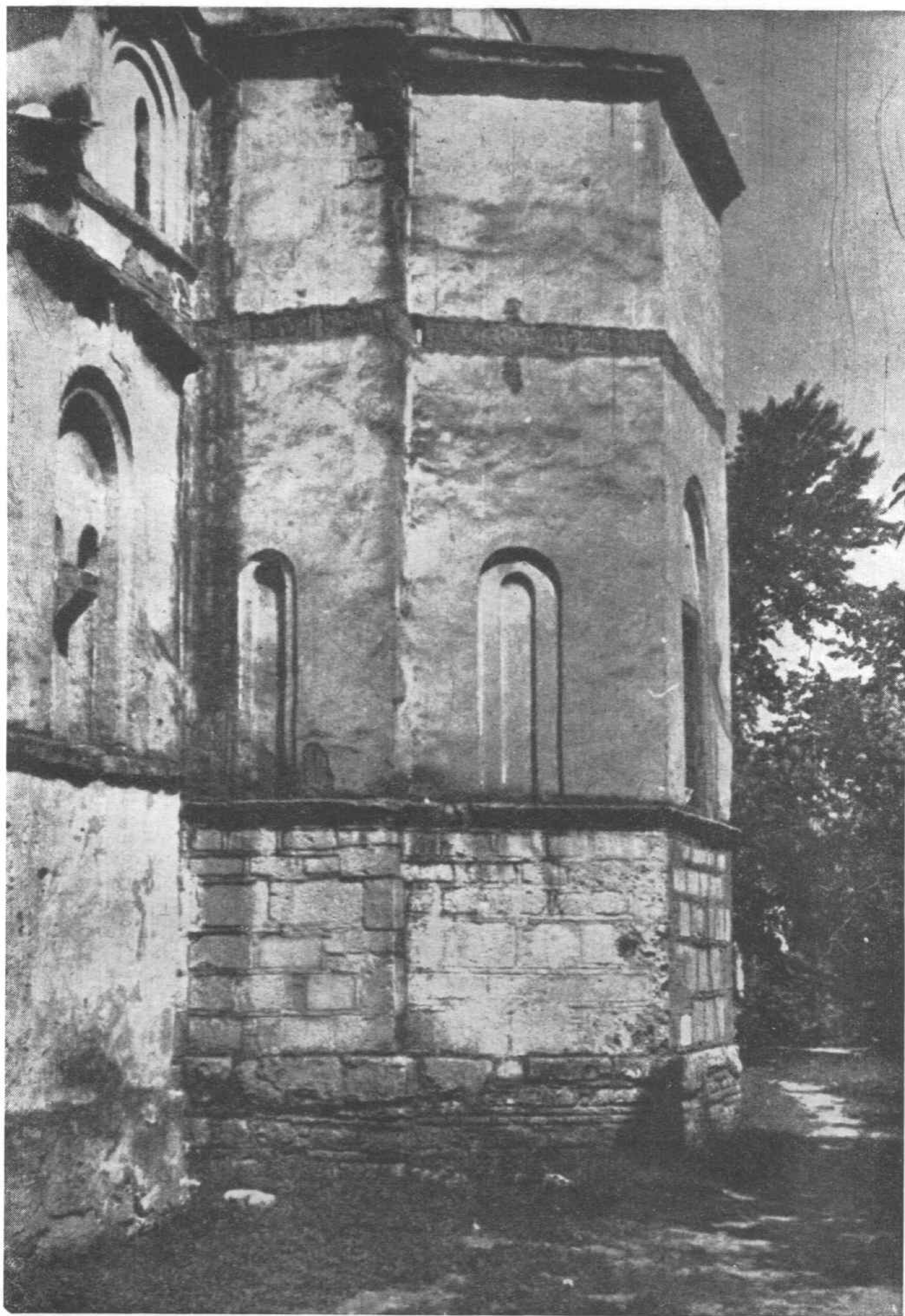

сл. 98 — Јужни забат цркве Богородице Љевишке после рестаурације 1950—52. год.

Део изнад нартекса морао је бити изражен у крову једним надвишењем изнад бочних кровних површина као функционална последица унутрашњег распореда сводова у нартексу. Међутим, бочни, односно подужни зидови тога дела били су порушени, а кров при томе још и подигнут, па је цео тај део био подвучен под једну кровну површину (таб. XVIII). Остаци тих бочних зидова су пронађени, односно откривени, и назидани су до своје првобитне висине. Као завршетак добили су и зупчасте венце. Бочни

сл. 99 — Горњи део проскомидије цркве Богородице Љевишке после скидања малтера. Десно се види остатак старе нише.

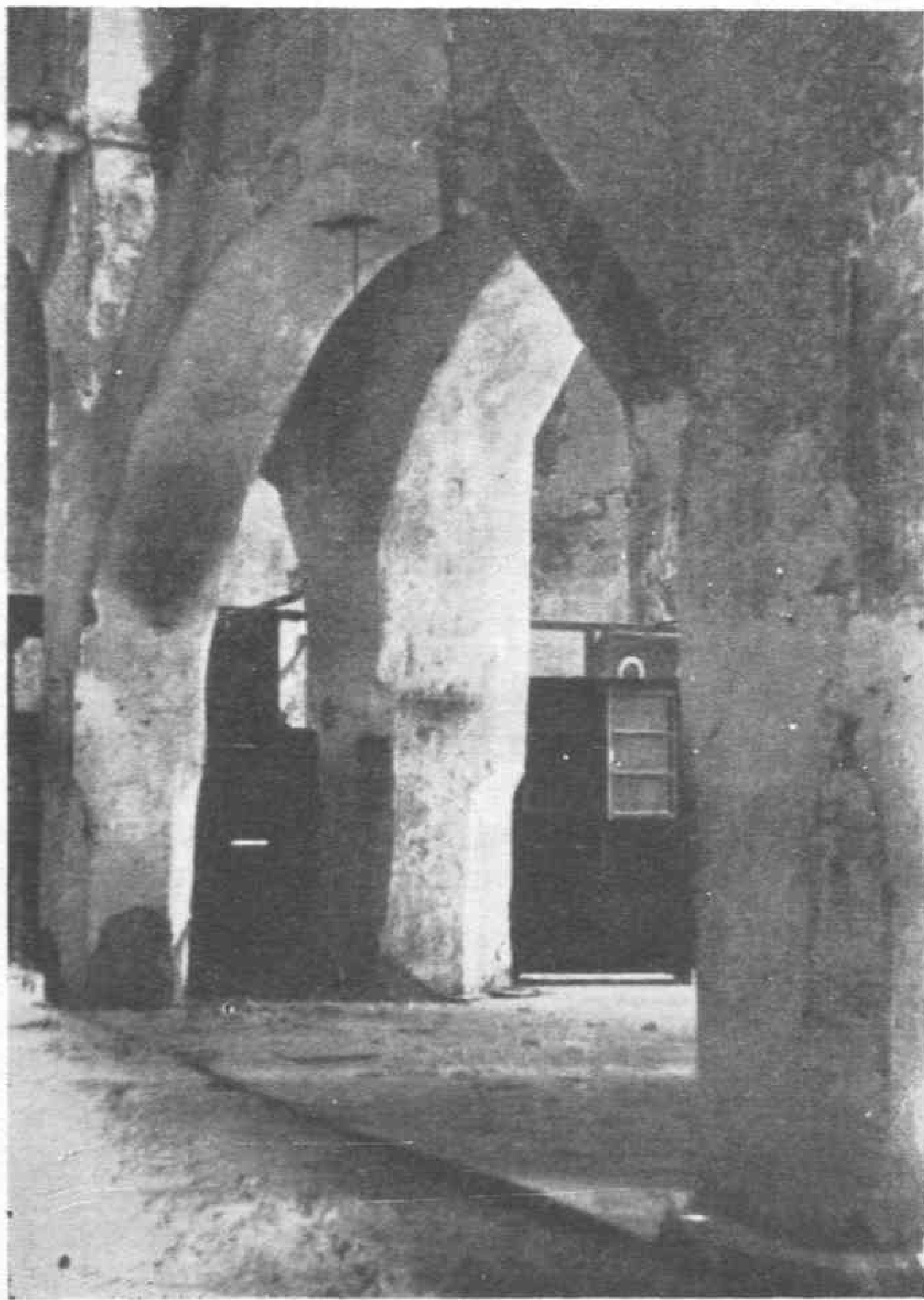
сл. 100 — Апсида цркве Богородице Љевишке пре радова 1950—52. год.

сл. 101 — Ђаконикон цркве Богородице Љевишке пре радова 1950—52. год.

кровови су спуштени до првобитне висине тек 1958. године, када је кровни покривач од камене плоче замењен оловним лимом. На тај начин је и томе делу враћен онај архитектонски изглед који је некада имао (таб. XIX).

Једна од највећих штета која је била причињена цркви при њеном претварању у џамију јесте рушење југоисточног ступца

сл. 102 — Унутрашњост цркве Богородице Љевишке пре рестаурације. Поглед на лук из турског доба који је подигнут наместо срушеног југоисточног ступца који је носио централно кубе.

централног кубета. Део испод кубета који је остао да виси у ваздуху Турци су подупрли са по две гредице, које су се наслањале на друга два оближња ступца. Читава ова конструкција била је маскирана дрвеним рабицом у облику лука (сл. 102). Иако прилично вешто, може се рећи и врло смело изведена, она није била довољне јачине, јер се горњи део ступца који је остао одвојио од кубета. Да је ово била заиста турска преправка утврђено је и тиме што су откопани стари темељи на којима је почивао стари порушени стубац.

Према овом југоисточном ступцу кубета Турци су порушили још један стубац јужног брода. И темељи овога ступца су откопани, те је утврђено да је он постојао. Део зида изнад ступца који је овај носио прихватили су солидније него код првог ступца, једним зиданим луком који је био ослоњен такође на два суседна ступца.

Оба ова рушења стубаца изведена су стога што је према њима уз јужни зид бочног брода сазидан михраб; а он је баш ту морао бити сазидан, јер је то правац Меке, па би се тако пред њим добио шири простор за клањање верних. Оба ова ступца су поново рестаурисана, а михраб је срушен, јер је био врло примитивно озидан.

Турци су били саградили у нартексу још једно велико степениште за излазак на спрат егзонартекса. Степениште је било од камена, са лепом од блата. Већ та чињеница била је довољна да се утврди да то није старо степениште, али осим тога оно је заклањало и део велике композиције поворке Немањића. Под овим степеништем откривена је на зиду фреска св. Саве, према коме један светик држи свећу у чираку. Линија која оивичава овај део композиције је степенаста (сл. 48), те очигледно показује да се ту налазило и првобитно степениште, али је оно морало бити дрвено. Такво дрвено степениште је и рестаурисано.

Северни бочни брод био је одвојен дрвеним решеткама од наоса, јер је тај део за време Турака служио као женски део богомоље. Ове решетке су уклоњене још раније, вероватно одмах после I светског рата.

Камени портал цркве Турци су обојили јаким масним бојама, жуто и плаво, што је деловало врло неукусно; то је скинуто, али је портал и даље остао таман, јер је јако патиниран.

У ђаконикону у јужном зиду налазила се првобитно једна ниша ширине 1,68 m, дубине 0,65 m и лучно засведена. Ниша личи на какав аркосолијум. Када су Турци пробијали зидове ради прављења прозора, они су порушили горњи део нише и сасвим је зазидали. Величина нише је утврђена према остацима фреско-малтера на њеним унутрашњим површинама, који се и данас виде, и по њима је она и рестаурисана.

На цркви није постојала никаква кровна конструкција, јер је сав кровни покривач био постављен непосредно на сводове. Током векова кровни покривач је много пута мењан, тако да је црква пре рестаурације била покривена разноврсним материјалом: оловним плочама, поцинкованим лимом, каменим плочама шкриљца и ћерамидом, и то тако да су се ти разноврсни материјали смењивали без обзира на облик површина. Сва кубета била су покривена оловним плочама, а такође и делови сводне површине. На извесним местима оловни лим је скинут и преправљен, а највећи део цркве покривен је само каменим плочама у недостатку оловног лима, којим ће се камене плоче постепено заменити.

Један пиластер у јужном бочном броду срушен је 1950. године зато што су га Турци јако ослабили засецањем, те је сав био испуцао. Међутим, испод тог пиластера откривена је на старом ступцу цркве фреска Богородице са Христом из времена пре

краља Милутина (сл. 22). Поставио се проблем шта да се ради са фреском и са срушеним пиластером. Ако се пиластер поново озида, мораће фреска да се заклони њим, или би можда морала да се скине? Овај проблем је решен на тај начин што је фреска остављена на своме месту, а пиластер није више озидан, већ је горњи део прихваћен једном конзолом, којом је терет пренесен на суседни стуб. На тај начин фреска је остала видљива, а довољно је назначено да је ту постојао пиластер и да се она некада налазила испод њега.

На прозорима није пронађен никакав остатак старих прозорских рамова и оквира. Затечени прозорски рамови су сви из турског времена. Исто тако ни од старих врата није се ништа сачувало. Сва затечена врата била су врло скорог датума. У недостатку ма каквих података за рестаурацију прозорских рамова и врата, постављени су пригодни прозори и врата, који нису везани ни за какав оригинални примерак.

АРХЕОЛОШКА ИСКОПАВАЊА

У самој цркви и око ње изведен је читав низ сондажних ископавања у циљу добијања података о постанку архитектуре цркве Богородице Љевишке. Ископавања су изведена на извесним одређеним кључним тачкама, на којима су се могли добити потребни подаци. Могућности за ископавања нису биле такве да би се могла испитати целокупна површина коју покрива данашња црква и њена најближа околина. Резултати једног таквог истраживања били би вероватно потпунији. На овоме месту изнећемо детаљно места на којима су изведена ископавања и све податке који су прикупљени том приликом, а нарочито нагласити оне који нам доказују тезе о постанку цркве Богородице Љевишке, које смо изнели у III поглављу.

Сонда бр. 1 (таб. II). На дубини од 1,0 м испод данашње површине патоса налази се темељни зид, који се пружа континуално испод стубаца, али не и испод додатих пиластера. Темељни зид је брижљиво озидан ломљеним каменом и облутком. У земљу се спушта још преко 1,10 m, што значи преко 2,10 m испод данашњег нивоа патоса. Ступци који леже на њему су озидани до нивоа данашњег пода хетерогеним материјалом: облутком, ломљеним каменом и опеком са много малтера. Изнад пода унутрашње стране стубаца озидане су само опеком, а средина је попуњавана и каменом (сл. 103).

Пиластри који су призидани уз ступце одвојени су од њих конструктивно и у темељу. Стопа њихових темеља шири се по 30—40 cm са обе стране. Дубина до које се они спуштају нешто је мања од дубине до које се спуштају темељи средишног дела цркве. Темељи ових пиластера озидани су доста небрижљиво ломљеним каменом и облутком, много лошије него што је озидан континуални зид под ступцима. Здравица се налази тек на дубини од 1,0 m испод данашњег пода; слој између здравице и пода је насут.

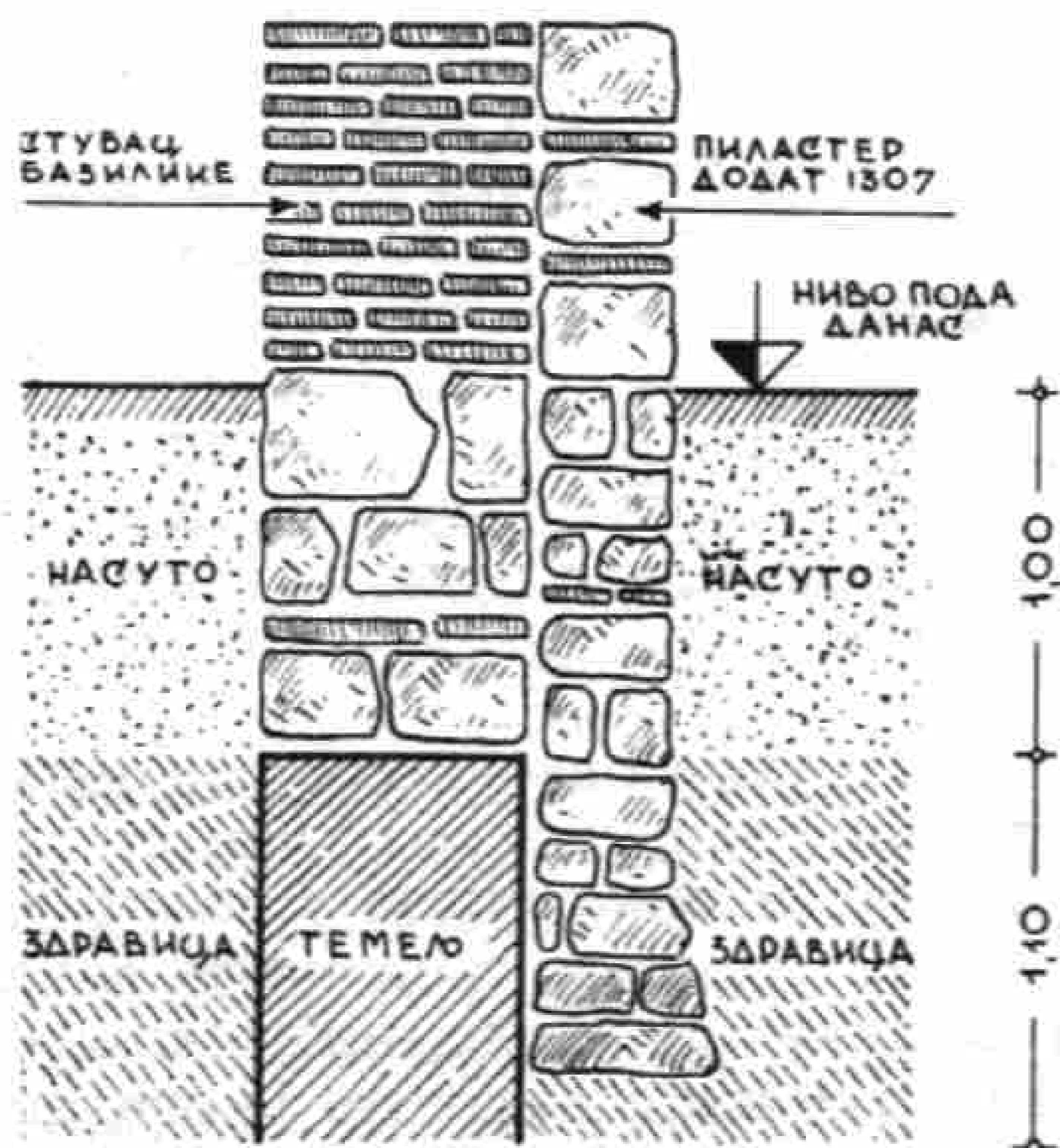
Ни на унутрашњим странама стубаца, као ни на темељима, није било трагова никаквог рушења, пробијања зидова или призиђивања. Чињеница да се горња површина темељног зида на коме почивају ступци налази тек 1,0 m испод данашњег пода доказује да зид изнад њега није био пун, нити је касније пробијан.

Сонда бр. 2. (таб. II). Овом сондом су проверени подаци који су прикупљени у сонди бр. 1, односно циљ ископавања био је да се утврди да ли су конструктивне особине темеља, стубаца и пиластера на месту бр. 1 исте као конструктивне особине темеља, стубаца и пиластера на месту бр. 2.

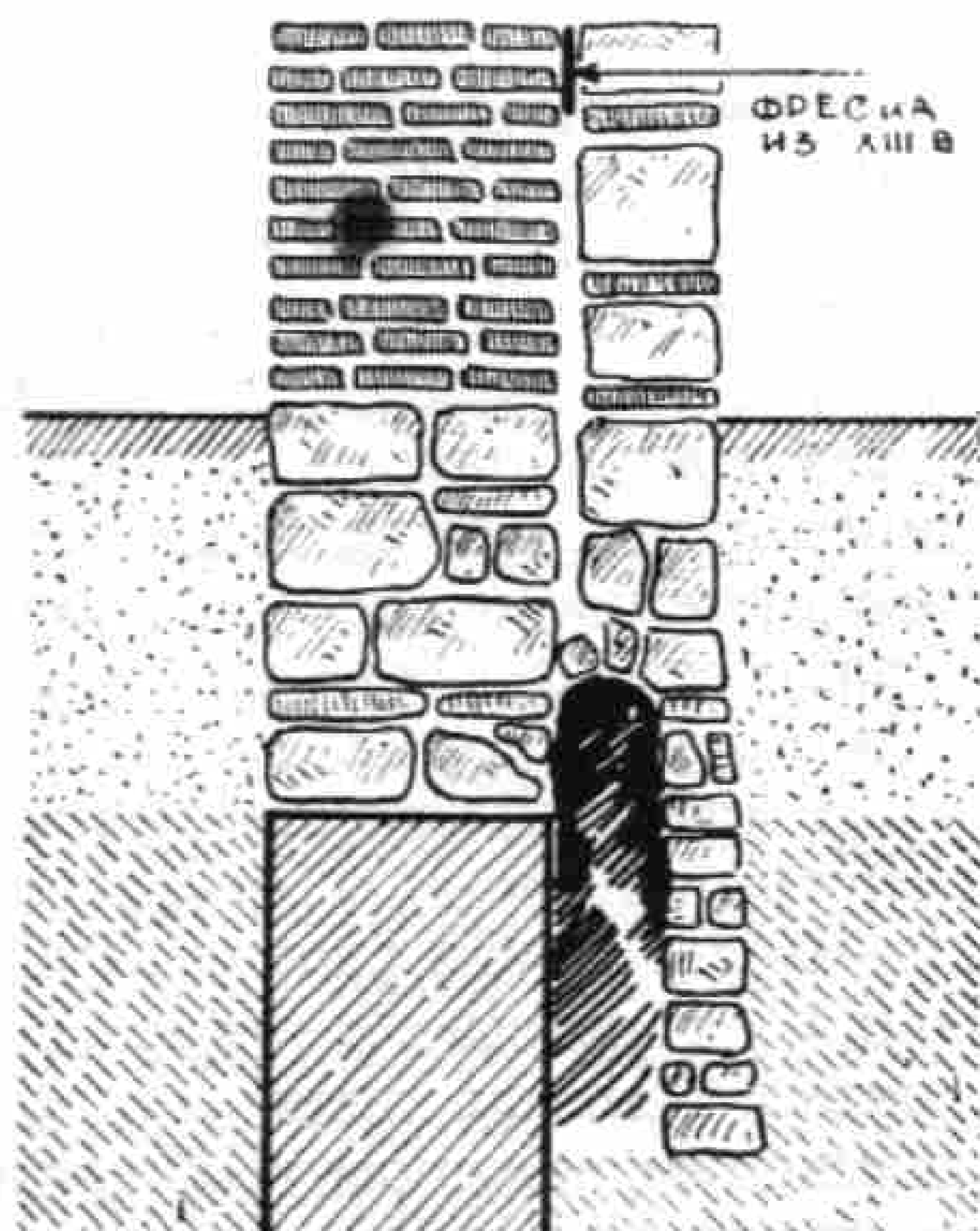
И у овој сонди пронађен је испод стубаца континуални темељни зид, чија је горња површина лежала на дубини од 1,0 m испод данашњег пода. Он се провлачи само испод стубаца, а испод пиластера га нема. Они имају и на овој страни засебне темеље. Техника зидања је иста као и на супротној страни. На унутрашњим странама стубаца сачували су се делови фреско-живописаног сокла за 30—40 cm испод данашњег пода. Овај фреско-живопис припада својом техником живопису Милутиновог времена. Из овога се може закључити да је под цркве у доба краља Милутина био за око 30—40 cm нижи од нивоа данашњег пода.

Испод пиластра који је призидан уз стубац А (сл. 104) налазио се један мали, једноставно озидани свод. Он је био затрпан и приликом чишћења пронађена је само једна кошчица од скелета.

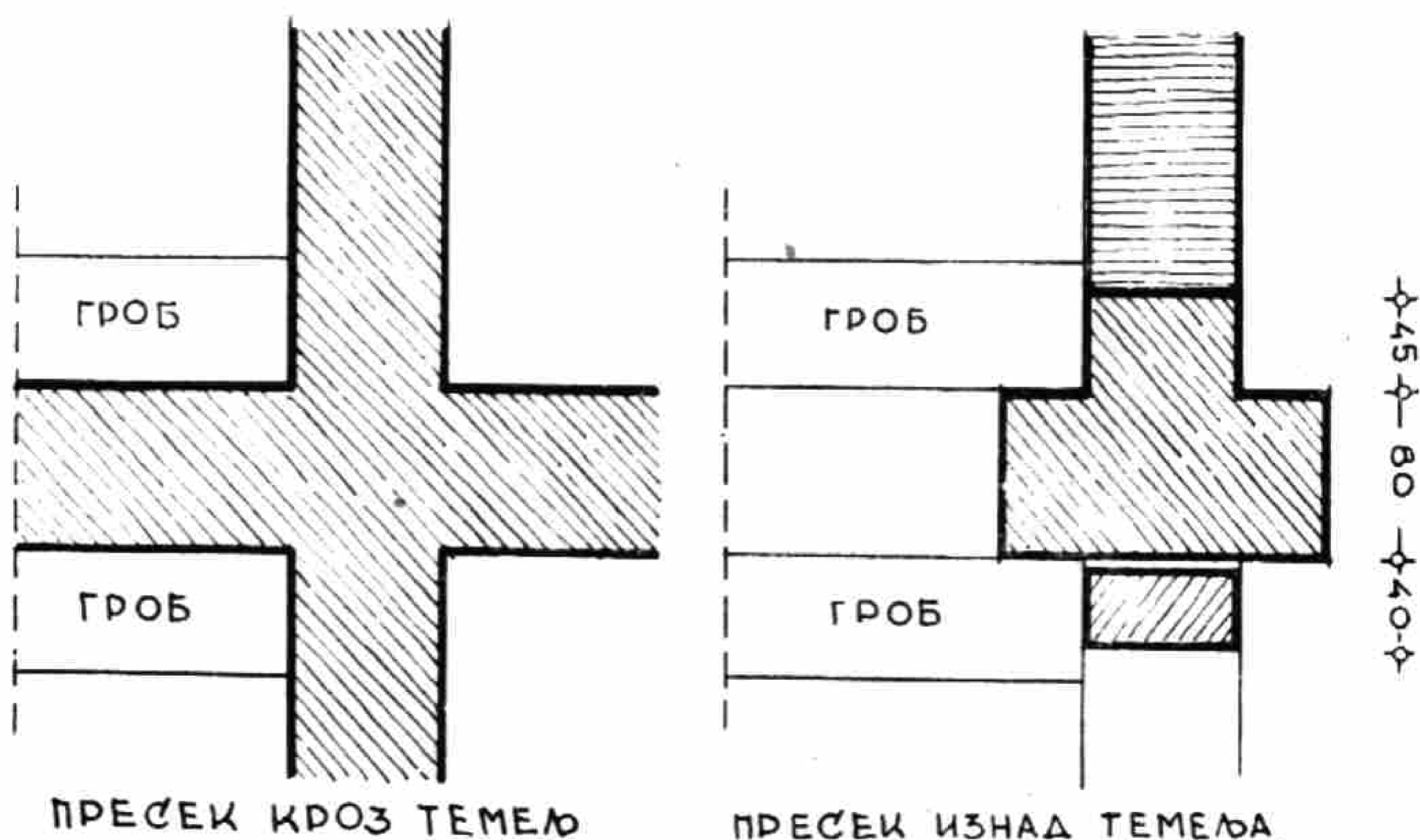
Сонда бр. 3 (таб. II). Циљ ископавања на овоме месту био је да се утврди да ли су темељни зидови на овој чворној тачки повезани са зидовима јужног брода или не, односно да ли је средишни део цркве био некада засебна грађевина, којој су призидани нартекс, јужни и северни брод.

сл. 103 — Попречни пресек кроз северни подужни темељ базилике која је постојала пре цркве Богородице Љевишке

сл. 104 — Попречни пресек кроз јужни подужни темељ средњег брода базилике која је постојала пре цркве Богородице Љевишке.
вишке.

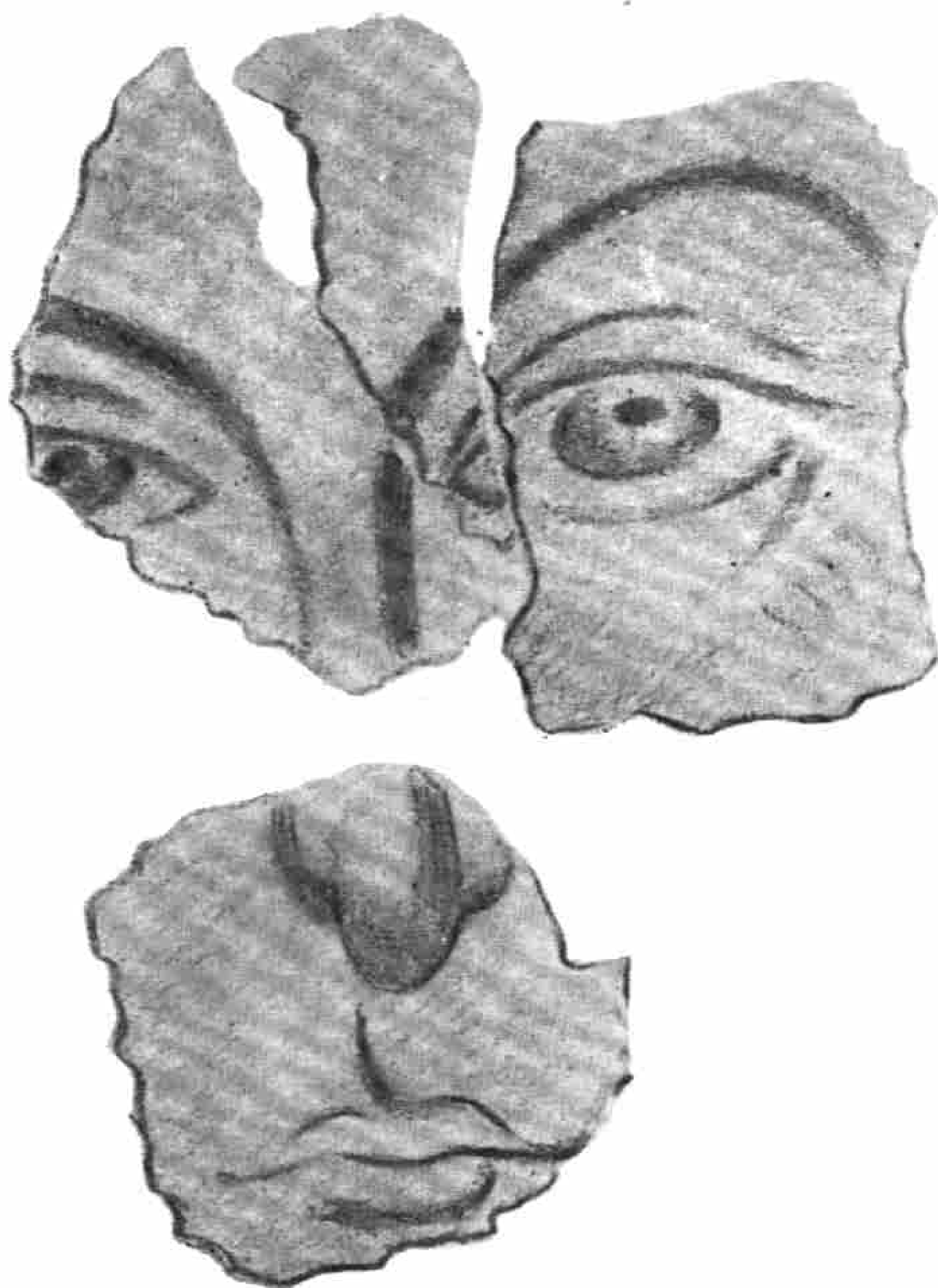
сл. 105 — Везивање зидова и темеља у јужном броду цркве Богородице Љевишке.

На дубини од 0,90 m испод пода налазе се два темељна зида: један се пружа од западног пиластра према одговарајућем пиластру нартекса, а други од јужног пиластра према спољном зиду јужног бочног брода. Оба темеља су конструктивно везана са пиластрима, мада овај други пиластер, од кога се пружа темељ у јужни бочни брод, није везан са зидом у горњем делу (сл. 105). У овој сонди су откопани и делови двају костура на местима која су означена на сл. 105. На дубини од 15—20 cm испод горње површине пода откопан је слој остатака фресака. Међу њима се налазило неколико парчади која су потицала од портрета неког млађег лица (сл. 106).

Подаци о откопаним темељима у овој сонди потврђују чињеницу да средишни део цркве није био никада изолован од нартекса и јужног спољног брода цркве.

Сонда бр. 4 (таб. II). Ископавање на овом месту је извршено да би се утврдило да ли се и овде налазе слични темељи као и на месту ископавања бр. 3. Од северног пиластра пружа се један темељни зид према спољном зиду северног брода, на исти начин као што је то било и на супротној тачки у сонди бр. 3. У сонди бр. 4 откривен је још један зид, који се пружа поред спољног зида са унутрашње стране. Широк је 0,80 m. Можда је овај зид служио као нека врста седишта. Сонда бр. 4 је продужена до преко суседног наспрамног ступца, да би се утврдило није ли и од њега полазио какав темељни зид ка спољном зиду северног брода. Међутим, од тог ступца не полази ка њему никакав темељ.

Испитивање у сонди бр. 4 потврдило је и налаз из сонде бр. 3, тј. да ни северни бочни брод цркве није био призидан уз средишни део цркве, већ је био конструктивно везан са њим.

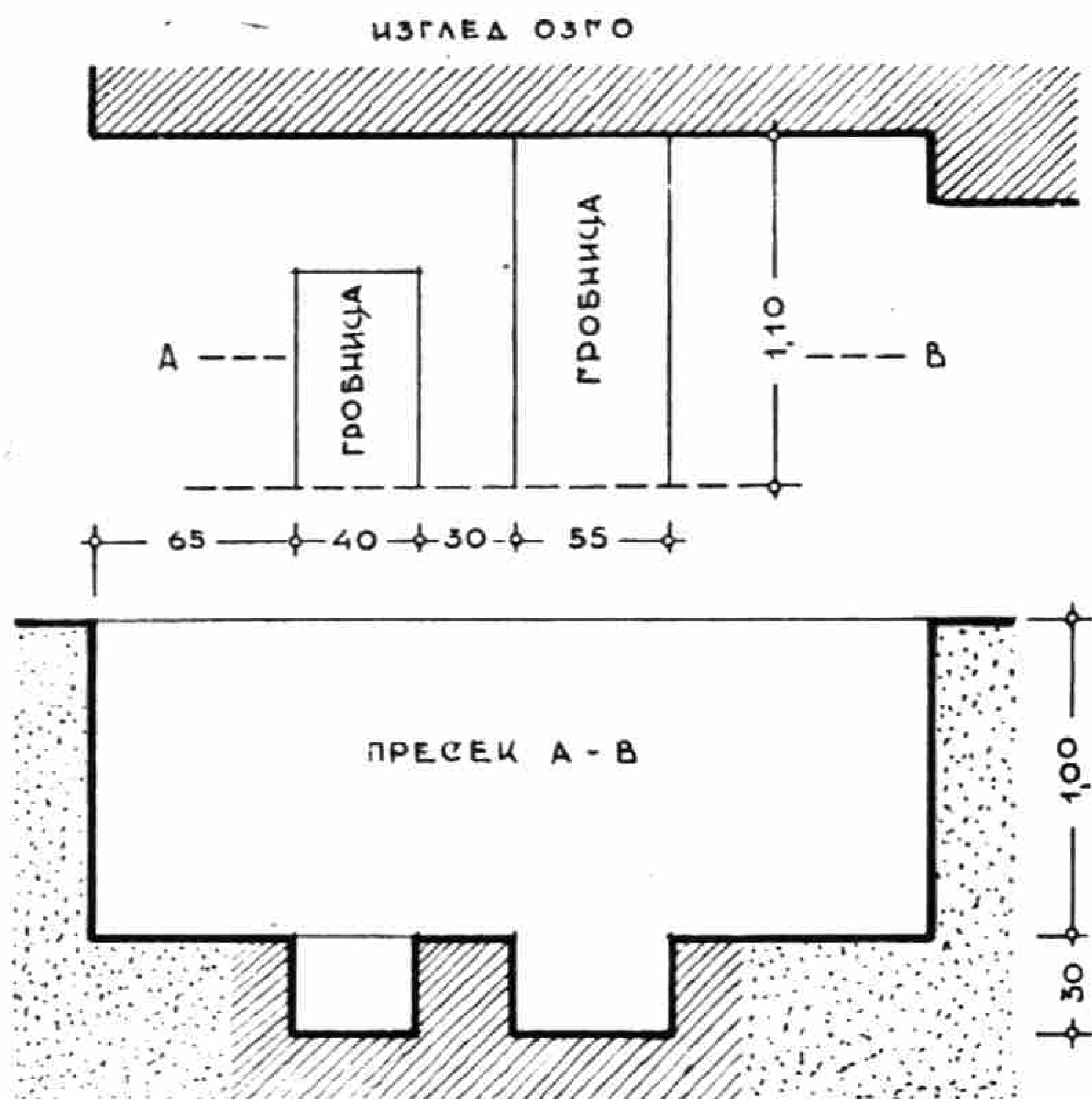

сл. 106 — Фрагменти фреске из цркве Богородице Љевишке који су пронађени у нартексу.

Сонда бр. 5 (таб. II). Сонда је направљена на месту где се налазило камено степениште које су подигли Турци. До дубине од 1,40 m откопаван је само камен и леп од блата, који се претворио у прашину. Овде је свакако била некаква рупа, вероватно гробница, коју су Турци затрпали при прављењу степеништа. У сонди је пронађено 3—4 комада људских костију и један комад засеченог мермера.

Темељи западног зида грађени су од речног облутка без проширења стопе. Спуштају се у дубину више од 1,50 m. Није могла да се утврди њихова релативна старост у односу на суседне темеље.

Сонда бр. 6 (таб II). Испод фреске Стевана Првовенчаног на дубини од 1,0 m озидане су две гробнице (сл. 107). Зидање је примитивно, каменом и кречним малтером. У једној гробници налазили су се остаци двају костура. Око главе једног лежале су три велике ћерамиде, а под главама имали су обичне опеке.

сл. 107 — Основа и пресек гробница у нартексу цркве Богородице Љевишке.

Сонда бр. 7 (таб. II). У овој сонди је проверено да ли испод оба реда унутрашњих стубаца постоје континуални темељни зидови, као они што су нађени у сондама бр. 1 и 2. Такви зидови, међутим, овде не постоје. Ови унутрашњи ступци имају засебне темеље. Они се шире одмах изнад пода за око 0,10 m, и то проширење се види као стопа стубаца. Тако проширена стопа темеља спушта се до дубине од 0,90 m, а затим се шири још за 0,35 m са сваке стране. Темељи стубаца се спуштају до испод 1,70 m од данашњег нивоа патоса. Доњи проширени део темеља озидан је већим блоковима камена, а прво подебљање испод пода озидано је ломљеним каменом и опеком.

Сонда бр. 8 (таб. II). Овом сондом захваћена је половина апсиде и ђаконикона, као и простор између њих, а циљ ископавања био је да се утврде особине темеља испод њих и да ли они имају и под земљом исте облике које имају над земљом. Док је спољни облик ђаконикона над земљом тростран, његов доњи део је полукружан и једним делом подвлачи се тако да се горњи део не наслања ни на шта (сл. 108). Оба дела — надземни и подземни — разликују се међусобно не само својим облицима већ и техником зидања. Горњи део озидан је наизменичним редовима притесаних квадера и опеке, а доњи део само ломљеним каменом и облутком разне величине.

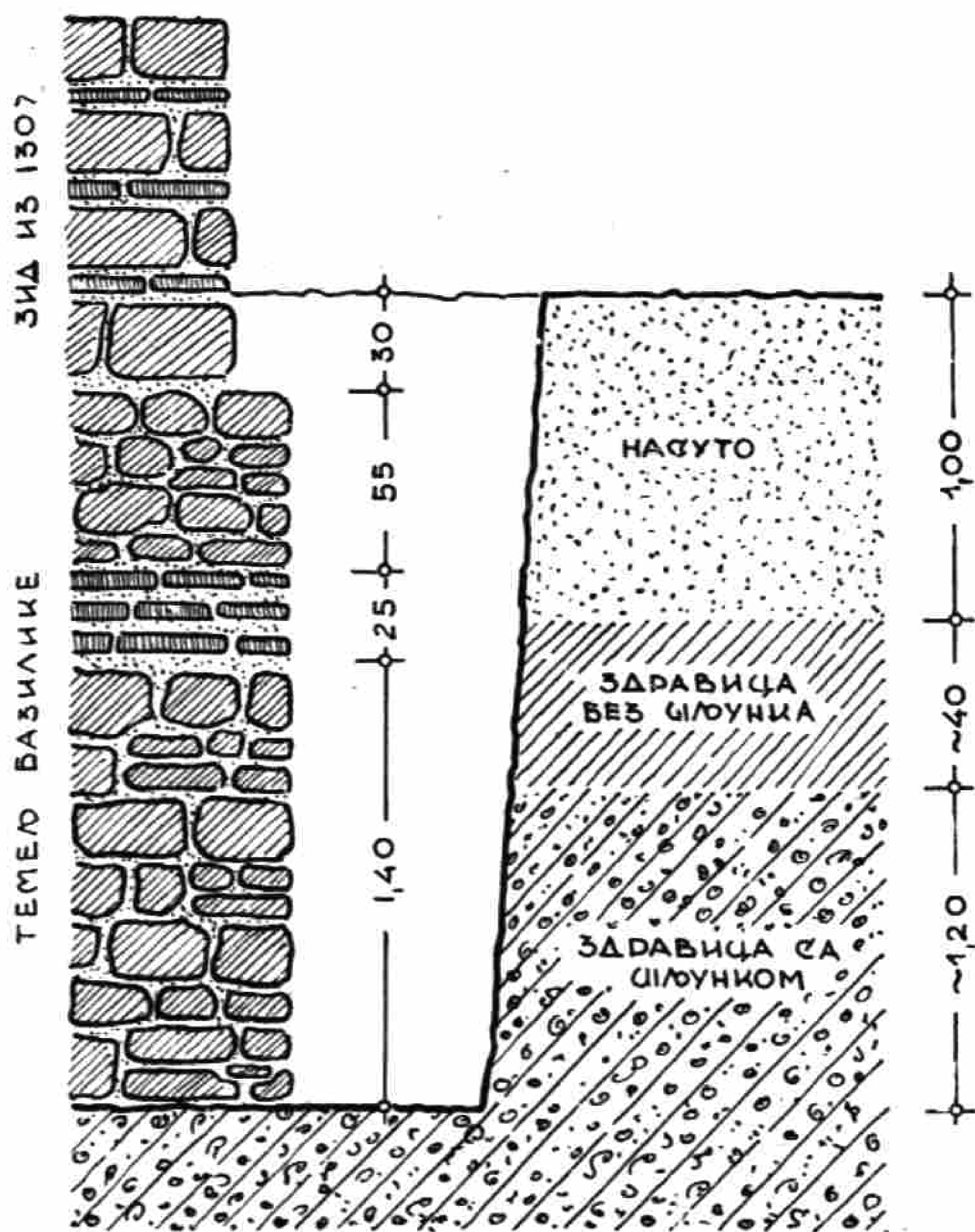
сл. 108 — Темељ ђаконикона базилике испод ђаконикона цркве Богородице Љевишке.

Ни апсида није задржала у доњем делу свој полигонални надземни облик, већ је тространа. Доњи део је саграђен у наизменичним слојевима: од ломљеног камена са облутком и од три реда опеке (сл. 109). Док је горњи део апсиде зидан исто као и проскомидија, дотле је доњи део зидан потпуно различито и раздвојен од горњег дела једним слојем који личи на остатке рушевина (сл. 110). На споју југоисточне стране доњег дела апсиде са зидом налази се један мермерни профилисани фрагмент (сл. 125/7).

Сонда бр. 9 (таб. II). Ископана је у истом циљу као и сонда бр. 8. У њој су, као и у сонди бр. 8, откривени облици доњих делова проскомидије и апсиде. Они су потпуно симетрични са облицима из сонде бр. 8, из чега произлази да је доњи подземни део проскомидије споља полукружан, а да је доњи подземни део апсиде споља тростран. Проскомидија лежи својим горњим тространим делом на доњем полукружном делу, док један мали горњи део апсиде не лежи на доњем делу, слично као и код ђаконикона.

Сви ови доњи подземни делови проскомидије, апсиде и ђаконикона, као и међупростори, везани су конструктивно међу собом.

Из обеју ових сонди могла се уочити једна линија којом се потпуно одвајао горњи део од доњег дела, *односно могли су се уочити остаци једне грађевине која је била порушена, па је на њеним остацима, другом техником и са другим облицима, сазидана нова грађевина, у коју су уклопљени остаци старе.* Старе рушевине нису заравњиване (сл. 111), већ су искоришћене онако како су затечене, због чега ни новоподигнути зид не полази са

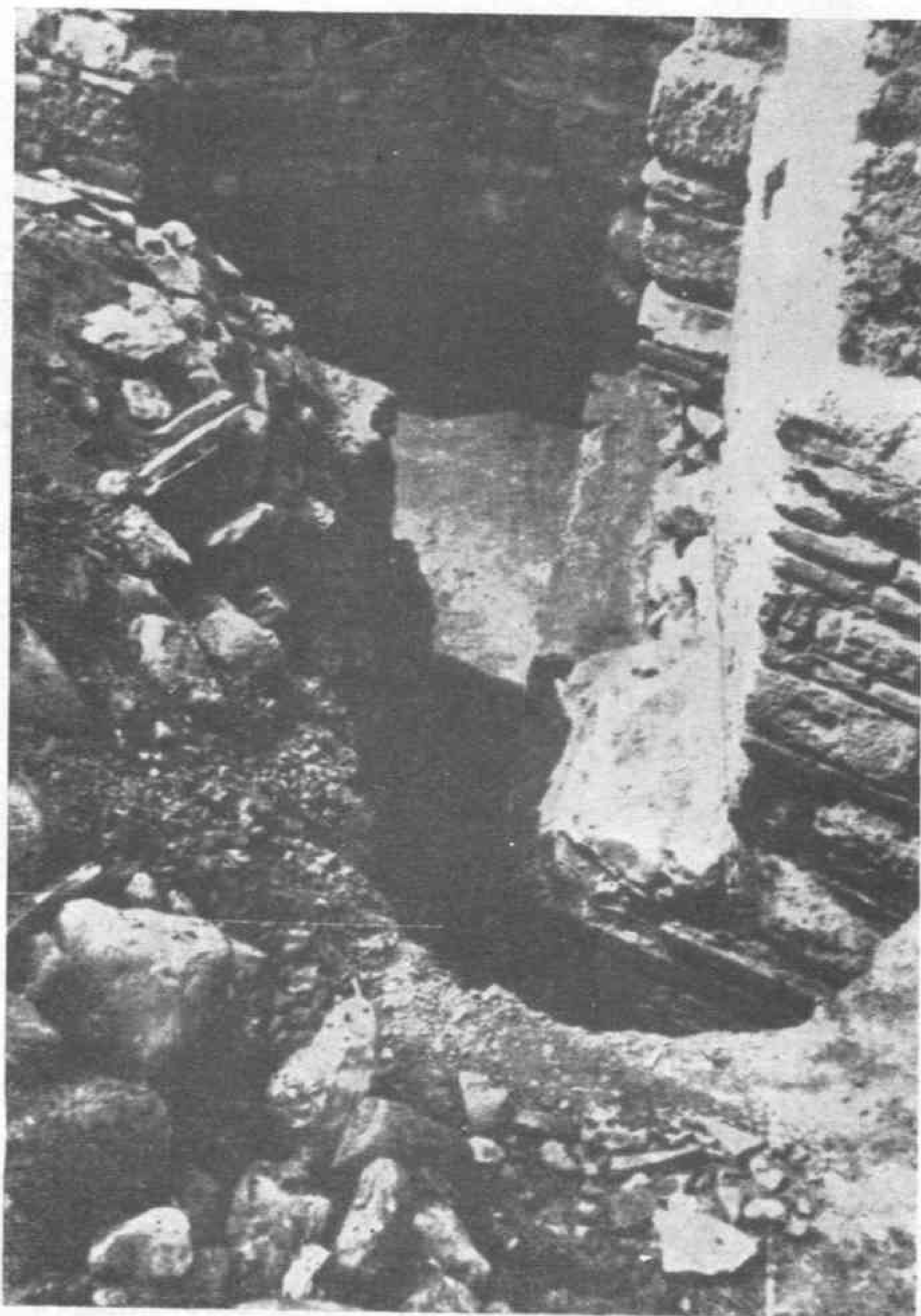

сл. 109 — Пресек кроз темељ апсиде цркве Богородице Љевишке.

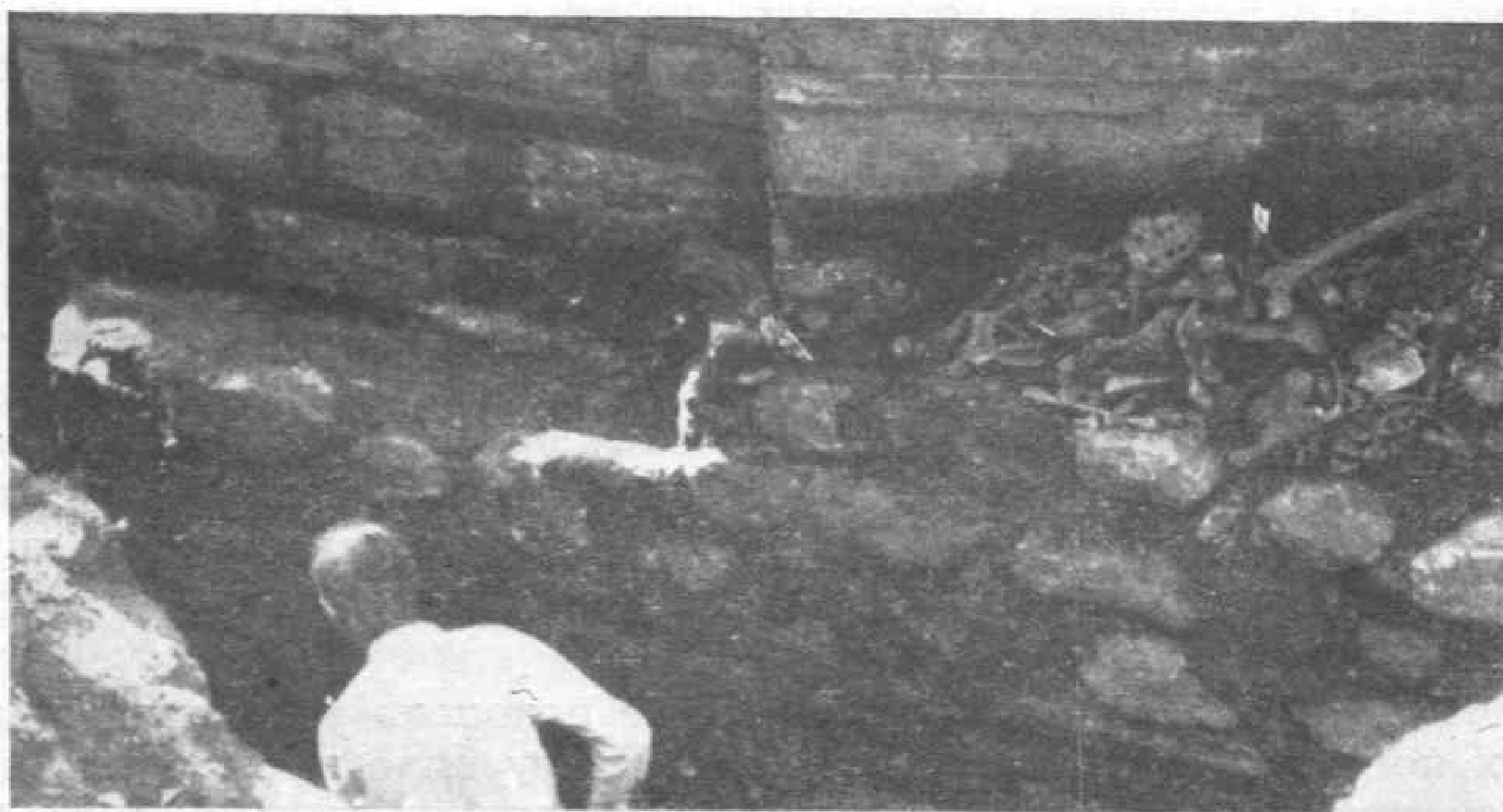
једне равне хоризонталне линије, већ са једне више-мање степенасте. Док је југоисточна страна апсиде старије грађевине много више порушена, североисточна страна је боље очувана и горња површина апсиде старе цркве налази се већ за 0,30 m испод површине земље.

На североисточној страни апсиде у овој сонди испитана је и дубина до које се спушта њен темељ, као и како је зидан. Висина темеља је 2,20 m (сл. 109). Најпре је озидан један слој висине 1,40 m ломљеним каменом и облутком са кречним малтером, а затим један слој од три реда опеке у висини од 0,25 m; најзад, изнад овог слоја још један слој висине 0,55 m од ломљеног камена и облутка. Читав овај део припада старијој грађевини и сасвим се разликује својим зидањем од горњег, млађег дела, који је озидан наизменичним редовима тесаника тврдог кречњака или бигра и опеке.

На 0,40 m испод површине земље откопана је гомила људских костију. Вероватно је на овоме месту било више гробница, па су при неком ранијем раскопавању оне прекопане, а кости прикупљене на гомилу и ту затрпане.

сл. 110 — Темељ апсиде базилике испод апсиде цркве Богородице Љевишке (јужна страна).

сл. 111 — Темељ апсиде базилике испод апсиде цркве Богородице Љевишке (северна страна).

Нешто ниже, на дубини од 0,50 m, откопан је један крчаг, чије је дно било окренуто нагоре. Крчаг припада млађем турском периоду. На дубини од 0,70—1,20 m откопано је више људских костурова, јер је тај простор, опкољен са свих страна зидовима апсиде и проскомидије, служио врло згодно, као нека врста зидане гробнице. Костури су лежали у више слојева и на више места. Главе су им биле увек на западној страни, а ноге на источној. Осим тога, нађен је и један комад старе дебеле византијске грнчарије (сл. 128).

У овој сонди је откопан на дубини од 0,90 m и један средњовековни земљани лонац (сл. 112 десно). Он је био брижљиво стављен испод камене плоче, са отвором окренутим нагоре. Био је испуњен земљом и пепелом.

Сонда бр. 10 (таб. II). Ископавање је извршено у циљу утврђивања односа западног зида према старијој цркви. Западни зид лежи на једном мало проширеном темељу, који је изграђен преко порушених стубаца старије цркве (сл. 113). У овој сонди десно од улаза откривен је један стубац старе цркве, а у самоме углу између западног и јужног зида откривен је и део другога ступца. Разлика у материјалу од кога су сазидани ступци и зидови је толико велика да се то види и на сл. 113: док је зид грађен врло небрижљиво, од облутака, ломљеног камена и опеке, дотле су ступци зидани пажљиво и солидно од опеке великог формата око 0,30 × 0,30 m и притесаног камена.

Испод млађих зидова, на дубини од 0,80 m, поред самога ступца старе цркве откопана су два велика црепа, облика и величине као на сл. 128. Они су били састављени, и саставак је покривен једном ћерамидом. Шупљина испод ћерамиде била је по-

сл. 112 — Два земљана суда који су пронађени у сондама при испитивању темеља цркве Богородице Љевишке.

сл. 113 — Остатак ступца базилике са западне стране цркве Богородице Љевишке.

пуњена малтером ружичасте боје, јер је у њему било туцане цигле. Позади олучне ћерамиде видела се испод зида још једна, која је била управна на зид. Оба црепа са ћерамидом припадају кровном покривачу старе цркве.

У истој сонди до јужног улаза налази се озидана гробница, која је покривена двема каменим плочама. Гробница се налази испод пода за 0,80 m. Дужина јој је 1,40 m. Облика је мртвачких сандука са ширином код главе 0,60 m, а код ногу 0,30 m. Узглавље за мртваца у овој гробници било је нарочито удешено од опека. Гробница је озидана опеком и каменом. Осим делова костура, у њој није ништа пронађено. Судећи по овоме узглављу за мртваца, гробница је свакако средњовековна.[350])

Сонда бр. 11 (таб. II). Откопавањем ове сонде дошло се до сличних података као и у сонди бр. 10. И на овоме делу западни зид озидан је преко једног проширеног темеља, испод кога се налазе ступци старе цркве. Према првоме ступцу из сонде бр. 10 налази се остатак једнога ступца лево од улаза. Он је на истом удаљењу од улаза и у истој равни са првим ступцем, тако да су

очигледно припадали истоме времену, односно истом периоду зидања. Није испитано да ли и у углу постоји остатак ступца, као на супротној страни.

Од оба пиластра лево и десно од западног улаза пружају се два темеља ка пиластрима на супротној страни. Они се налазе на 0,30 m испод данашње површине земље; широки су по 1,60 m, а дебљина им је мала: 0,40—0,50 m. Они су небрижљиво озидани облутком и потичу од доцније зиданих делова.

У овој сонди на дубини од 0,70 m испод површине данашњег пода откопан је један специјалан земљани суд у коме је топљено олово (сл. 112 лево). У суду је било остатака олова, а нешто мало налазило се и поред њега.

До северног улаза у ексонартекс налазила се гробница, исто као и према јужном улазу. Она није озидана. У њој су пронађени остаци једног костура.

Сонда бр. 12 (таб. II). Циљ копања ове сонде био је да се утврди да ли је према западном улазу постојао још какав стубац, остатак старије грађевине. Такав остатак није пронађен, те се према томе може сматрати као извесно да он није никада постојао.

У овој сонди је откривена једна гробница, која се пружа својом дужином од улазних степеница до портала. Њено дно је на дубини 1,70 m од данашњег нивоа пода ексонартекса. Гробница је озидана ломљеним каменом. Једним делом била је пресведена опеком, а другим покривена каменим плочама. У њој су пронађени остаци само једнога костура, који се већ био претворио у прах. Леш је био сахрањен у дрвеном сандуку, чији су остаци потпуно иструлели. Ово је гробница неког верског лица, о чему сведочи дугмад нанизана у једном реду, вероватно са његове хаљине, као и ситне копче, што је све пронађено у гробници. Глава костура налазила се на источној страни. Руке су биле прекрштене на грудима.

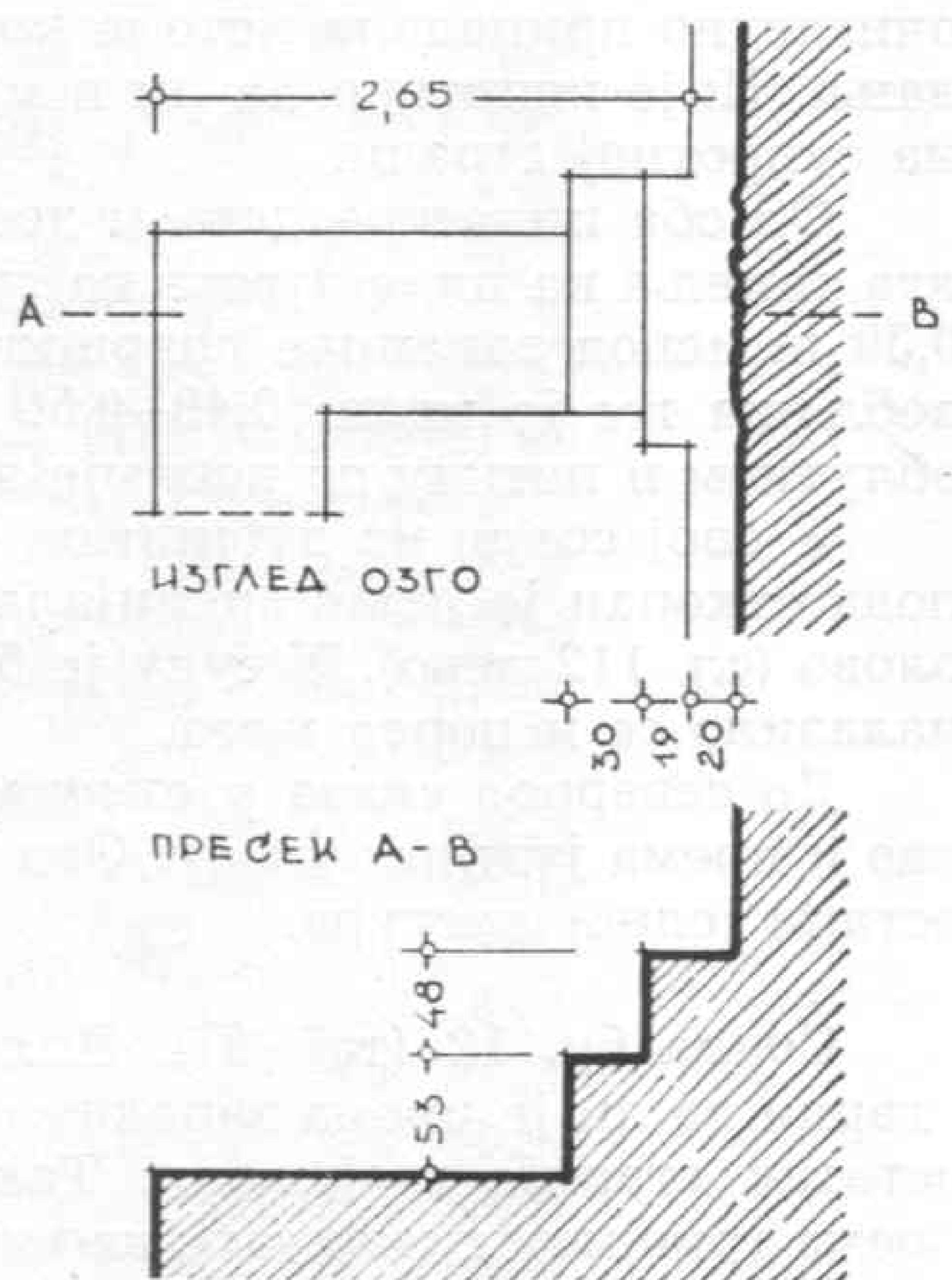
Сонда бр. 13 (таб. II). Копањем ове сонде требало је утврдити да ли је старија грађевина имала можда какве делове и изван данашњих зидова, који су можда порушени па нису више ни обнављани. На изабраном месту испитивања постоје код извесних облика цркава параклиси или куле, те је било могућно очекивати такве делове и код ове цркве.

На дубини од 1,55 m од данашње површине земље постоји темељни зид, који је конструктивно везан са пиластром, односно зидом и управан је на њега (сл. 114, 115).

Сонда бр. 14 (таб. II). Исто испитивање које је извршено у сонди бр. 13 извршено је и у сонди бр. 14. Одмах испод површине земље откопани су неки зидови, који су били озидани облутком и блатом. Ишли су у дубину од 0,50—0,70 m. Ови зидови припадају турском времену.[351]) Тек на дубини од 1,40 m откопан је један темељни зид, који је ишао право према пиластру. Још два темељна зида, паралелна с овима и лево и десно од њега, пружала су се право према суседним пиластрима. Они су били сви повезани

сл. 114 — Темељ базилике који се наставља са пиластра на северној страни цркве Богородице Љевишке.

сл. 115 — Остатак темеља базилике са северне стране нартекса цркве Богородице Љевишке.

једним зидом, који је био паралелан са спољним подужним зидом цркве (сл. 116). Дебљина ових зидова у темељима креће се од 0,85—0,95 m. Они су зидани од ломљеног камена и облутка, а заливани обилно кречним малтером. На једном делу темеља паралелног са подужном страном цркве налази се остатак зида дебљине 0,45 m. Овај остатак зидан је као и темељ, али има и либажни слој од три реда опеке. Он се налази на одстојању од 2,20 m од јужног зида цркве и са њим је везан напред поменутим темељима, који иду право на по један пиластер.

Приликом ових испитивања откопано је доста људских костију, без икаквих других налаза. У висини ископаних темеља пронађен је и један сребрн новац из доба византијског цара Романа I Лакапина[352]) (сл. 117).

Да би се утврдило да ли се зид пружа дуж целе јужне стране цркве, продужена је сонда паралелно са јужним зидом, али се показало да се темељ завршава већ код трећег пиластра.

При свим овим испитивањима на јужној страни откопано је доста остатака фресака, који су били избачени напоље као шут (сл. 118, 119). Ови остаци припадају времену краља Милутина, јер су по стилу истоветни са преосталим фрескама у унутрашњости цркве.[353])

Сонде бр. 15 и 16 (таб. II). Копањем ових сонди према одговарајућим пиластрима на северној страни проверено је да ли су се и на тој страни налазили параклиси, слично параклисима са јужне стране. То је потврђено откопавањем темеља који су кон-

сл. 116 — Остатак темеља базилике са јужне стране ексонартекса цркве Богородице Љевишке.

сл. 117 — Новац цара Романа Лакапина који је пронађен у дворишту цркве Богородице Љевишке.

сл. 118 — Фрагмент фреске из цркве Богородице Љевишке који је пронађен у дворишту. Слика представља фрагмент у стању у коме је нађен.

структивно везани са овим пиластрима и пружају се управо на подужни зид цркве. Дужина им је 2,80 m и сви су везани једним темељним зидом, који је паралелан са северним зидом цркве (таб. III, V). И у тим сондама откопане су људске кости, а на дубини од 1,60 m откопана је и једна земљана чинија, која је изнутра била глеђосана. Она потиче из новијег турског времена.

Сонда бр. 15 је проширена и према западној страни да би се испитало није ли старија црква имала какве делове који су се пружали још више на запад (атријум). Осим темеља који се пружао од пиластра према северу, није пронађен више никакав остатак.

Сонда бр. 17 (таб. II). На овоме месту откривена је једна стара гробница унутрашњих димензија 1,20 × 2,74 m. Под гробнице налази се на 2,75 m од данашњег нивоа терена. Гробница је право-

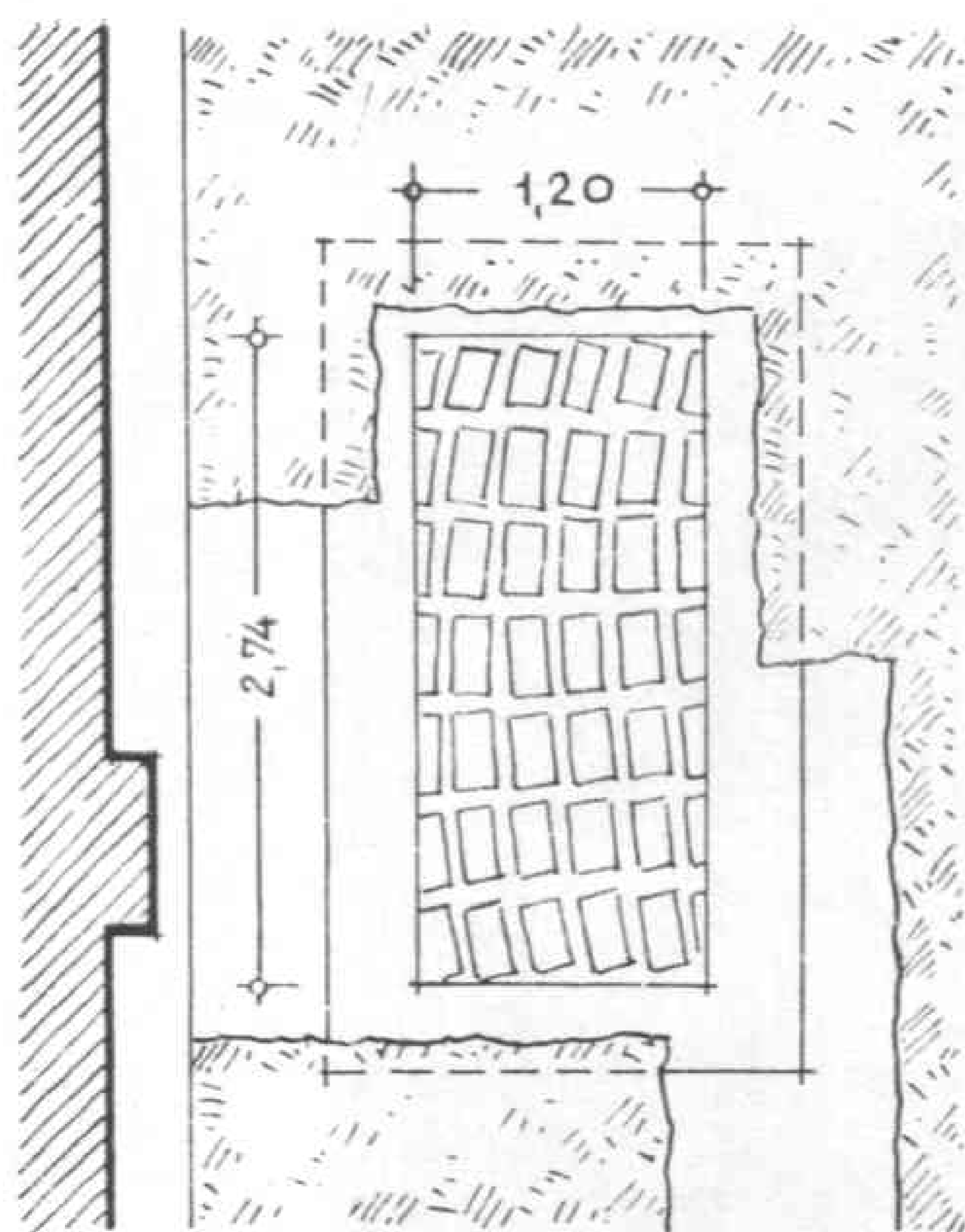

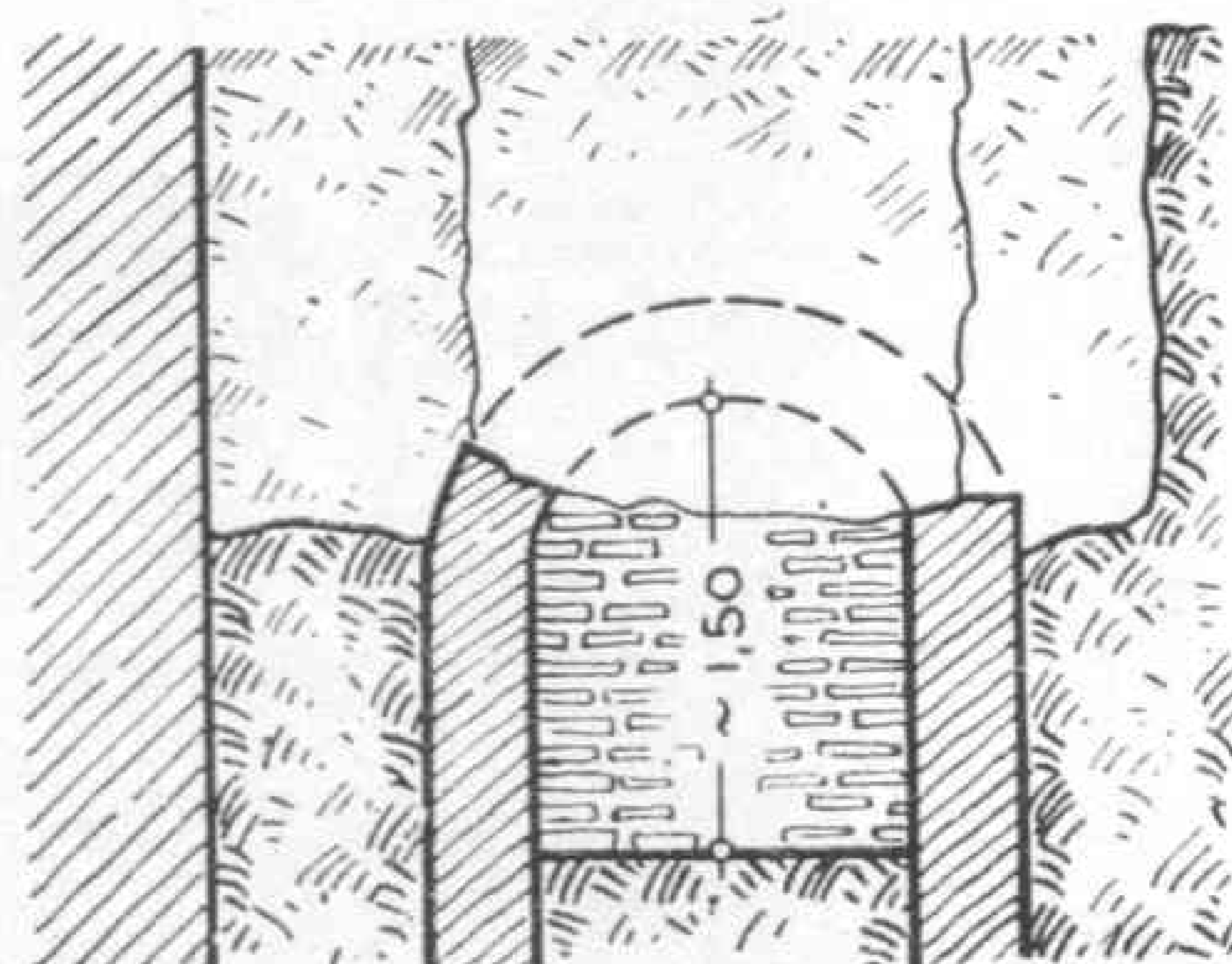
сл. 119 — Фрагмент фреске са сл. 118. после чишћења.

угаоног облика. Озидана је и поплочана опеком, а била је засведена неправилним полуобличастим сводом (сл. 120). Дебљина свода била је око 30 cm, а висина темена свода од патоса износила је око 1,50 m. Свод гробнице био је раније срушен и она затрпана земљом. Опеке за зидање су различитих димензија; има их и врло дугачких, од 40—47 cm, а и врло дебелих, од 4—6,5 cm. Опеке пода су мањег формата и величина им се креће између 34—36 × 21—23 cm; дебљине су 4,0 cm. Поређане су у поду прилично неправилно (сл. 121). Утопљене су у кречну малтерску подлогу, испод које се налази глина-здравица. Спојнице између опека у поду велике су 1,0—4,0 cm, а толике су и оне у зиду.

Гробница је вероватно већ раније отварана, јер је у њој пронађено 14 лобања са другим костима; оне су биле прикупљене уз источни зид гробнице.

Између остатака свода гробнице и јужног зида цркве пронађен је један сребрн новац из доба цара Душана[354]) (сл. 122).

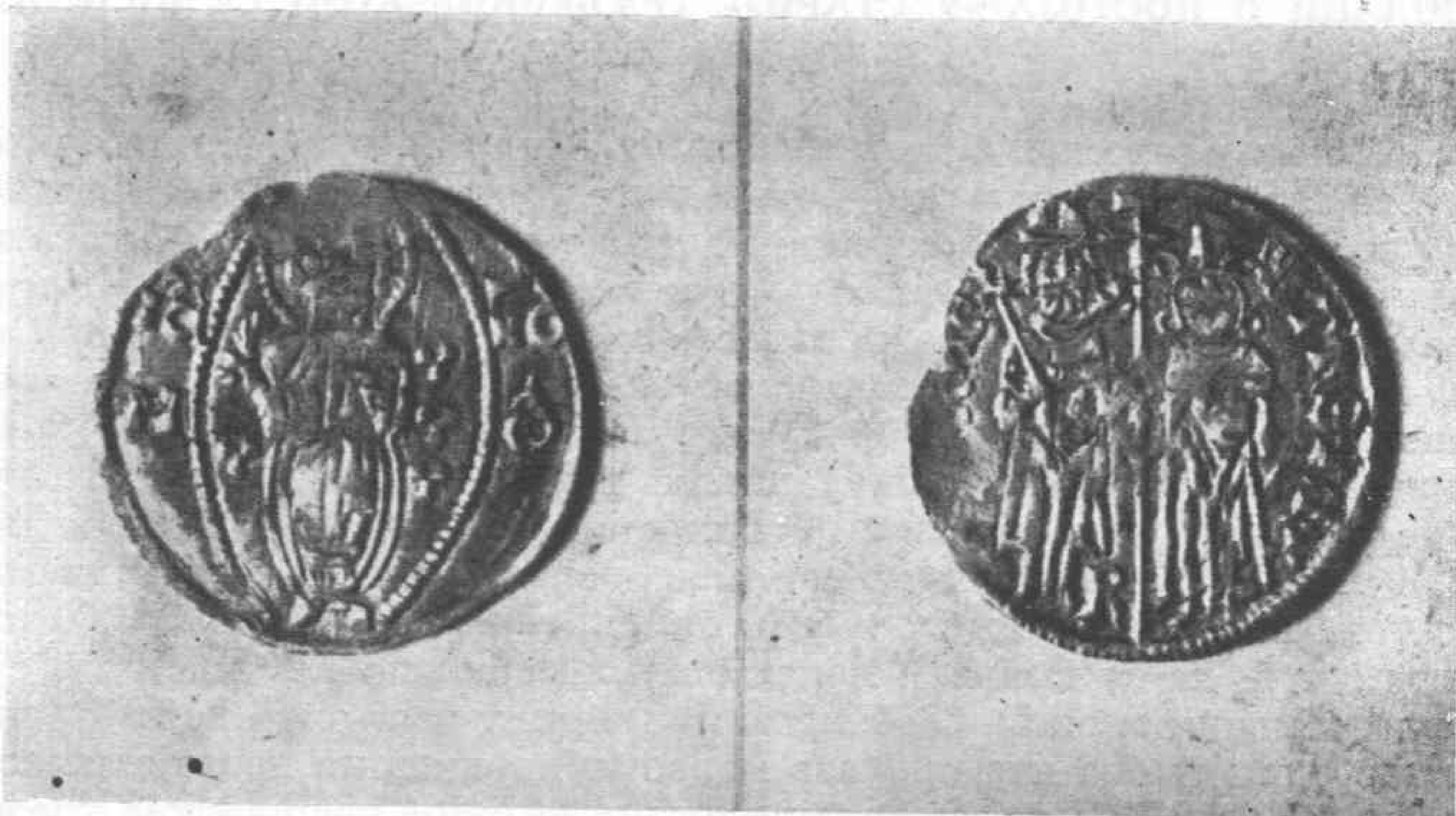

сл. 120 — Попречни пресек и изглед одозго гробнице са јужне стране цркве Богородице Љевишке.

сл. 121 — Изглед откопане гробнице са јужне стране цркве Богородице Љевишке.

сл. 122 — Новац цара Душана који је пронађен у дворишту цркве Богородице Љевишке.

У висини свода откопан је један мермерни фрагмент, који представља главу птице (сл. 123). Глава је украшена перјем, које има пре облик лишћа. Кљун у птице је сломљен. Очи су јој на врху главе, а зенице испуњене оловом.

Сонда бр. 18 (таб. II). Око југоисточног пиластра цркве према ђаконикону ископана је једна сонда да би се утврдило постоје ли и ту какви темељи или не. Ова сонда дала је негативне резултате, јер у њој није пронађено ништа. Тиме је утврђено да се на јужној страни цркве нису налазиле више никакве просторије које су могле бити у њеном саставу.

сл. 123 — Мермерна глава птице која је пронађена у гробници са јужне стране цркве Богородице Љевишке.

ПОДАЦИ О ПОСТОЈАЊУ СТАРИЈЕ ГРАЂЕВИНЕ КОЈИ СЕ ВИДЕ НА ЗИДОВИМА ЦРКВЕ

За изналажење облика некадашње старије грађевине која је постојала на месту цркве Богородице Љевишке врло су важне појаве у грађењу које се виде на западном зиду између наоса и нартекса. Тај зид, за који се по тези о средишној цркви и касније додатим деловима могло претпоставити да је грађен прецизно и декоративно као главни фасадни зид, показује нам, напротив, читав низ преправки (сл. 30). У њему се налазе две спојнице које представљају остатке некадашњих двају пролаза. Спојнице су удаљене по 0,45 m од ивица оближњих пиластера и високе су по 3,30 m. У горњем делу су повијене, јер су то делови сачуваних лукова пролаза. Луци су имали полупречник од највише 0,60 m, што значи да су пролази могли бити широки по 1,20 m. Луци су били озидани опеком. С обзиром на ширину овог зида који је још остао, између ова два пролаза морао је по средини постојати још један, трећи. Цео тај некадашњи зид са овим распоредом улаза био је порушен и наместо њега озидан други, којим су оба бочна пролаза зазидана, а остављена само једна врата. Доњи део овог зида за око 1,0 m висине зидан је само од опеке, док је горњи део зидан врло немарно од обичног ломљеног камена, па и облутка.

Презиђивање овог дела зида је врло старог датума, јер је он био покривен фрескама мајстора Астрапе из времена краља Милутина. На западној страни овога зида откривен је портрет краља Милутина (сл. 4), а јужно од улаза налазио се портрет Уроша I. Он се није сачувао, и само по сигнатури која је остала видимо да се на томе месту налазио његов портрет. Сигнатура гласи:

Стефань Оурошь: вели
кьи кра .... ѣхь: срьпскьих
земь: и поморьскьихь
вн8кь с҃таго Симеона
Немане .... н҃ь п ... вовѣнь
чанаго кр ... српскаго
Стефвна .... лѣ 8роша (сл. 124).

Између ликова њих двојице, а изнад врата, налази се лик Христа. На источној површини овога зида је композиција Смрт Богородице. Да ли је овај зид озидан при обнови цркве 1306/7. године или можда и раније, то се данас не може знати, али је извесно да није млађи од овог времена.

Као остале унутрашње површине, и површине подужних зидова бочних бродова биле су покривене малтером, због чега се није могла да утврди њихова техника зидања. Када је скинут овај малтер, уочене су велике разлике у зидању између ова два подужна зида, с једне стране, и оба унутрашња реда стубаца са зидовима и сводовима које носе, са друге стране.

сл. 124 — Натпис о краљу Стефану Урошу I који је откривен у цркви Богородице Љевишке 1950. год. Портрет поред кога се налазио натпис био је уништен.

Констатовано је да су унутрашњи подужни зидови бочних бродова били одувек озидани овако како су нам се до данас сачували. Њихов доњи део изнад патоса никада није био пун, већ озидан са ступцима и лучно засведеним међупросторима. Трагови од пробијања не постоје. Осим ових података изнад сваког доњег пролаза откривен је по један остатак некадашњих прозора, који су гдегде били сасвим порушени, негде су се сачували са почецима лукова којима су били озго завршени, а само један на јужном зиду, чији доњи део покрива фреска Тајне вечере, сачувао се цео (таб. XIV). Сви су они били зазидани врло небрижљиво облуцима, ломљеним каменом, бигром, са мало кречног малтера или суво и без малтера. Негде су чак остављане и велике рупе позади (као што је случај код прозора иза фреске Тајне вечере). По овим остацима прозора јасно је да су оба ова зида стара и да су са горње стране била порушена. Линија до које су се они сачували, а одакле је настало ново зидање из доба краља Милутина, могла се уочити и из разлике у зидању старијег и млађег дела. До те линије стари зидови били су озидани ломљеним каменом и облутком, са кречним малтером. Једино су луци доњих отвора и њихове унутрашње стране били озидани опеком. Њом су били засведени и луци прозора. На читавом једном појасу ширине од 1,0 m ови стари зидови били су са горње стране испрани

атмосферским талозима, док су стајали под ведрим небом као рушевине. Тај појас је остао ровит. Стари зидови одвајали су се и по боји од нових из 1306/7. године: они су били скоро потамнели и патинирани. Нови делови додатих зидова и сводова зидани су само од бигра и опеке; у њима нема ломљеног камена ни облутка, а задржали су своју жућкасторужичасту боју.

Линије преосталих прозора могле су се видети и из бочних бродова, само су их сводови бочних бродова заклонили са горње стране више од половине.

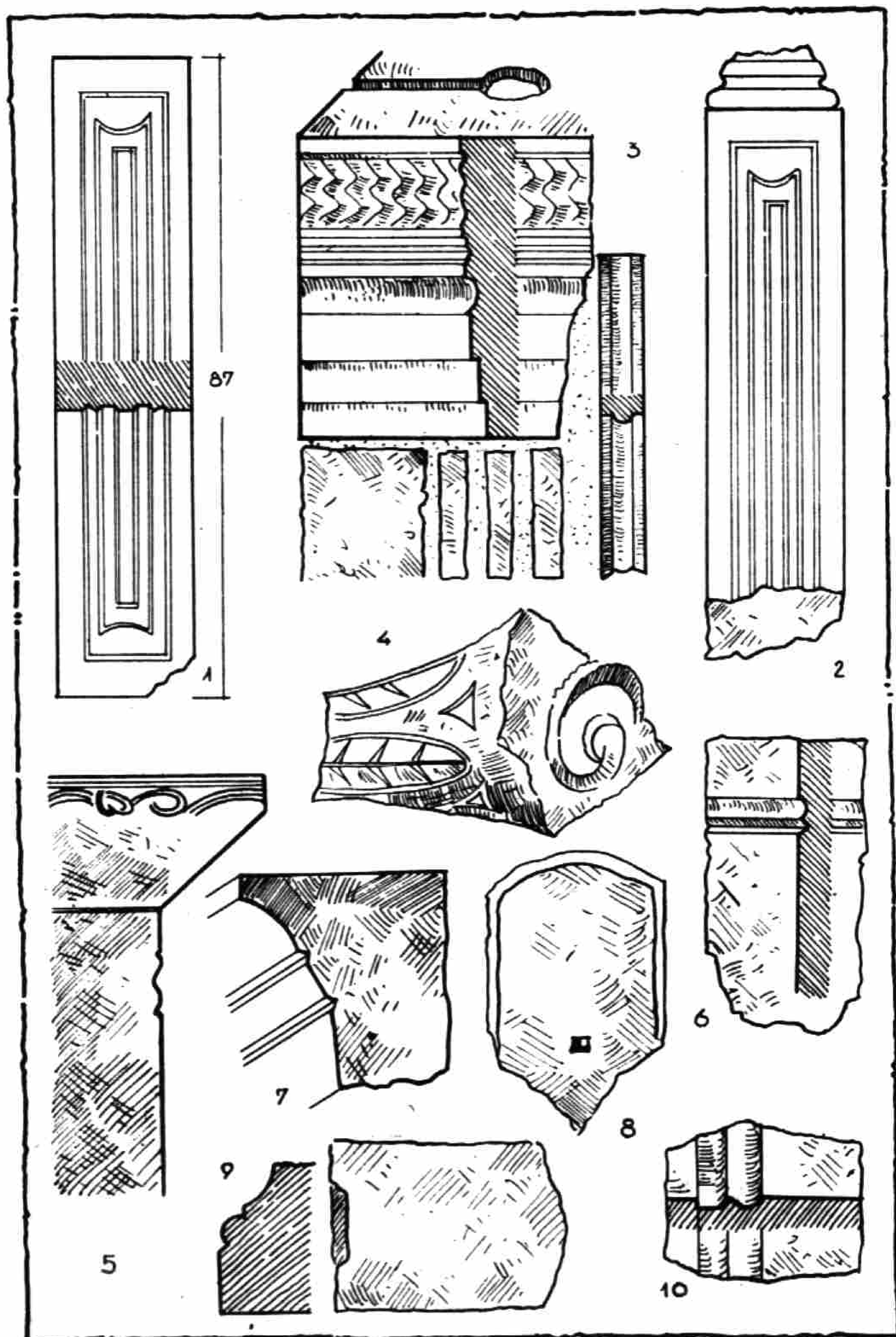
У нартексу где се налазе фреске поворке Немањића и краља Милутина откривена су још два прозора на зидовима изнад лукова који носе бочне сводове.

На једном месту између ђаконикона и малог узаног јужног брода под југоисточним кубетом може се јасно пратити разлика у зидању између старије цркве и каснијих оправки, односно обнављања: две вертикалне спојнице јасно одвајају преостали зид од нових, а при томе се види да је нови зидан само редовима тесаног бигра и опеке. Међутим, то што се може пратити са унутрашње стране не може се пратити и са спољне, јер је са спољне стране изражена само једна спојница, и то она која одваја јужни бочни брод од средишног дела цркве.

Разлика у зидању, како по материјалу тако и по боји, може се уочити и на оба бочна спољна зида — северном и јужном. Стари зид сазидан је од облутака и ломљеног камена кречњака. Он се сачувао до висине прозора, одакле су почињали луци. Од те висине употребљен је бигар. Та разлика може да се уочи и споља само пажљивим посматрањем зидних површина, јер је споља новим зидањем подражавано старом, те се једно од другог мање разликује.

За разјашњење облика и порекла делова старије грађевине из времена пре радова краља Милутина нарочито су важни и налази разних сачуваних старијих фрагмената. За зидање цркве Богородице Љевишке употребљавани су и фрагменти са старијих порушених објеката, који су свакако били верског карактера. Тих фрагмената нема много, управо — нема много оних који се данас виде; у самој унутрашњости зидова можда их има више. Ови фрагменти су искоришћени само као материјал за зидање, а не и у декоративне сврхе, уколико су били и декоративно обрађени. То се види и по месту где су употребљени и по начину на који су искоришћени. Старих фрагмената има у свим деловима цркве: како у онима за које сматрамо да су старији тако и у онима за које се може сигурно тврдити да су из 1306/7. године. Они се налазе ипак на извесним карактеристичним местима, тако да нам могу послужити у одређивању ближе хронологије оних зидова код којих немамо довољно података за утврђивање њихове старости.

Фрагмент бр. 1 (сл. 125/3). Профилисан комад мермера величине 40 × 41 × 40 cm. Профилација је само са предње стране. Са горње стране постоји олук за спајање гвозденим пијавицама

сл. 125 — Камени фрагменти са старијих храмова који су узидани у зидове цркве Богородице Љевишке.

са другим деловима. Фрагмент је некад служио као део архитравне камене греде, што се види и по профилацији и по остатку олука за спајање пијавица. Узидан је насатице у XVI стубац при дну у северозападном углу.

Фрагмент бр. 2 (сл. 125/2). Профилисан комад мермера величине 86 × 19 × 15 cm. Профилисан је само са предње стране. На горњој површини има остатак базе од колонете. Фрагмент је припадао неком иконостасу. Узидан је у XVI стубац положено у јужну страну.

Фрагмент бр. 3. Мермерни комад величине 87 × 18,5 × 13 cm. Има профилацију исту као и фрагмент бр. 2, само без остатка стопе колонете. Узидан је у западни зид између наоса и нартекса до пролаза. И он је припадао неком старом иконостасу, као и фрагмент бр. 2 (сл. 125/1).

Фрагмент бр. 4. Мермерни комад величине 49 × 18,5 × 13 cm. Има профилацију исту као и фрагменти бр. 2 и 3, само је по средини преломљен. И он је део неког иконостаса. Узидан је у западни зид између наоса и нартекса, до пролаза.

Фрагмент бр. 5 (сл. 125/7). Мермерни комад неправилног облика са профилацијом. Пресека је 28 × 22 cm. Узидан је у источни зид између ђаконикона и апсиде.

Фрагмент бр. 6 (сл. 125/9). Мермерни комад величине 64 × 52 cm. То је база неког стуба. Узидан је у спољни зид јужног брода при дну изнад сокла, али тако да му је доња површина окренута упоље, а профил унутра.

Фрагмент бр. 7 (сл. 125/8). Део мермерног стуба. Величина пресека је 28 × 38 cm. Узидан је у спољни зид јужног брода.

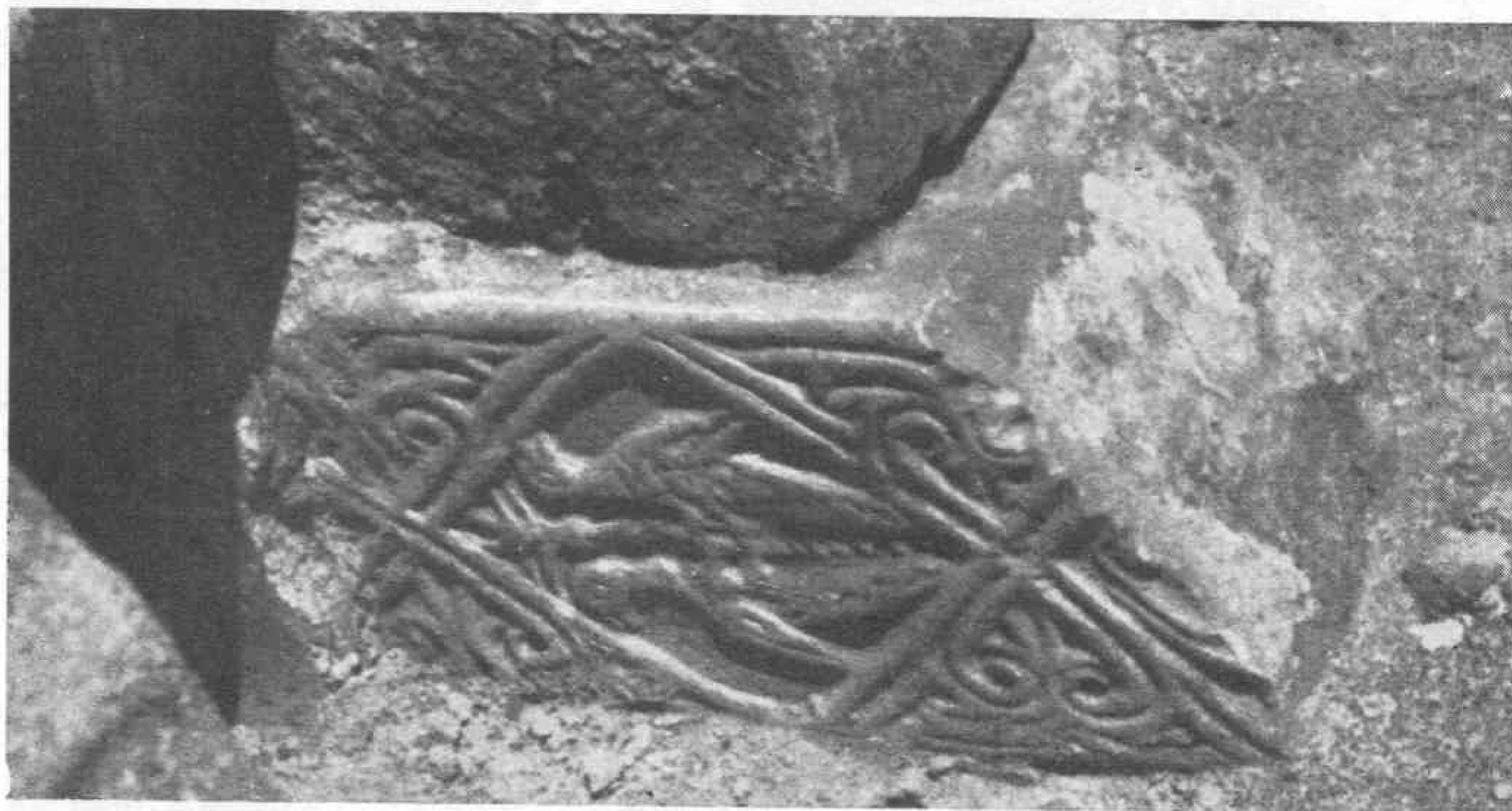
Фрагмент бр. 8 (сл. 125/6). Мермерни комад спољне површине 32 × 57 cm. Има плитку профилацију. Можда је био неки римски надгробни споменик. Узидан је у југоисточни угао спољног зида јужног брода.

Фрагмент бр. 9 (сл. 27), Мермерни комад спољне површине 17 × 72 cm. Споља има плитак орнамент у облику три квадрата, који су дијагонално постављени један према другоме и додирују се врховима. У једноме квадрату је грифон, у другоме шкорпија, а у трећем птица која прождире јагње. Троугласти међупростори су орнаментисани у облику срца са палметама. Фрагмент је узидан насатице у пиластер спољног зида јужног брода. Декорисана страна је споља. И он је вероватно део неког иконостаса.

Фрагмент бр. 10 (сл. 125/4). То је комад неправилног облика. Део је неког дегенерисаног јонског капитела од кога је остала само једна волута. Фрагмент је са стране орнаментисан лишћем у плитком рељефу. Велики је око 12 × 17 cm. Узидан је у спољни зид северног брода.

Фрагмент бр. 11 (сл. 29). Величина видљиве површине је 15 × 20 cm. То је плитак рељеф у мермеру. У кругу који чини трочлана трака је стилизована птица; има главу окренуту репу и чисти перје. Истоветан рад као и код фрагмента бр. 9. Узидан је у стубић трифоре јужног забата.

Фрагмент бр. 12 (сл. 28, 126). Величина видљиве површине је 18 × 29 cm. И то је плитак рељеф у мермеру. У квадрату који је дијагонално постављен је двоглава птица. Троугласти међупро-

сл. 126 — Фрагмент са сл. 29. као база стубића трифоре јужног забата.

стори су украшени орнаментом у облику срца са палметом. То је исти орнамент и исти рад као и код фрагмента бр. 9 и 11. Узидан је у стубић трифоре јужног забата, као и фрагмент бр. 11.

Фрагмент бр. 13 (сл. 125/10). Мермерни комад плитке профилације. Величине је 12 × 12 cm. Узидан је лево од западног улаза у зид спољне припрате.

Фрагмент бр. 14 (сл. 125/5, 127). Конзола и део стубића. Узидани су у трифору јужног забата. Конзола је делом орнаментисана трочланом траком. Величина и облик се виде на слици.

Фрагмент бр. 15 (сл. 46). Мермерна стопа колонете. Узидана је у зид до портала између нартекса. Вероватно је део неког иконостаса.

Фрагмент бр. 16 (сл. 43). Мермерни капител и стуб бифоре у западном зиду између наоса и нартекса. Капител је са дегенерисаним јонским волутама у плитком рељефу. Волуте су слабо изражене. Орнаменти на свим странама капитела су различити (сл. 44). Стабло стуба је округло и по дужини косо пребијено.

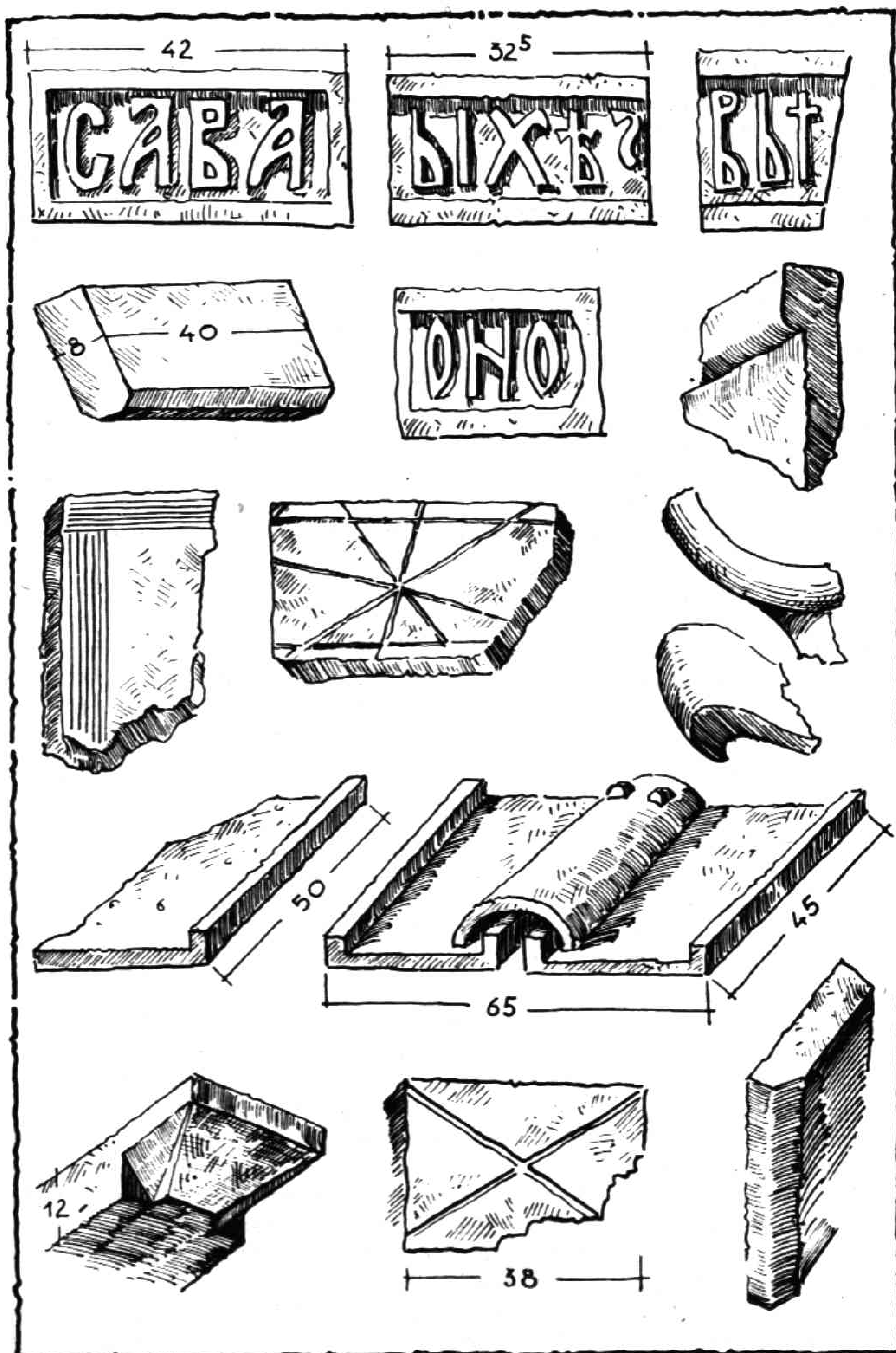

сл. 127 — Капители стубића трифоре јужног забата који су израђени од старих фрагмената.

Фрагменти који су узидани у зидове цркве Богородице Љевишке припадају разним временима и разним грађевинама. У једну исту групу могли би се ставити фрагменти бр. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 и 10. Све су то делови неке ранохришћанске или касноантичке грађевине. Нарочито су типични за то време фрагменти бр. 2, 3 и 4, чију потпуно исту профилацију и сличну величину налазимо у фрагментима откопаним у Стобима или код базилике Еуфразијане у Поречу,[355]) базилике на Тасосу, старохришћанске базилике на Родосу, међу старохришћанским елементима у Тегеју.[356]) То су елементи који су, са малим разликама, израђивани за све ранохришћанске базилике и припадали олтарским преградама.

Иако сасвим мали, и фрагмент бр. 10 је карактеристичан за тај период са својом дегенерисаном волутом и плитко изрезаним лишћем по спољној површини. Стопе стубова са пречником преко 64,0 cm говоре јасно да су ово фрагменти са неке веће грађевине. Сви они би се могли ставити *у V, а најкасније у VI век н. е. и чине доњу хронолошку границу за старију цркву* која је ту била, јер се налазе у зидовима који несумњиво припадају старијој цркви (фрагменти бр. 2 и 5).

Другој групи би припадали фрагменти бр. 9, 11, 12 и 14. Мада су мотиви на фрагментима бр. 9, 11 и 12 са птицом која има главу окренуту репу и чисти перје, или са двема афронтираним птицама, или са грифонима врло стари, начин рада и орнаментика у угловима су блиски пластици *са иконостаса из Нереза, и парапетним плочама са иконостаса Богородице Перивлепте у Охриду*. Према томе, ови се фрагменти могу свакако датовати у

сл. 128 — Опеке и ћерамиде из цркве Богородице Љевишке.

XI век н. е.[357]) Сличан рад постојао је вероватно и на конзоли-фрагменту бр. 14, али је он оштећен и од њега се сачувао само остатак.

Трећој групи би припадали фрагменти бр. 15, 16 и глава птице која је пронађена у гробници са јужне стране цркве. Профил стопе фрагмента бр. 15 показује много млађе облике од фрагмената из друге групе, а поготову из прве, и пре се везује за архитектуру рашке школе XIII века. То исто би се могло рећи и за главу птице. Она није била узидана у зидове цркве. Стил ове птице је такође близак рашкој школи XIII века, када су овакве фигуре постављане као конзоле испод фриза аркадица.[358]) Последњи фрагмент — капител са западне бифоре — представља рад који је типичан баш за период Милутинове школе, где се камена скулптура скоро не појављује, а уколико је где има, она је овако скромна и примитивно обрађена. Један податак ипак указује на могућност да је и он однекуда донесен: то је преломљено стабло на коме он почива.

ОТКРИВАЊЕ ЖИВОПИСА У ЦРКВИ БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ

Испитивање постанка цркве Богородице Љевишке не би било довољно документовано када се овде не бисмо осврнули на ток откривања живописа који се у њој сачувао, на околности под којима је откривен, на места где се још сачувао, и на стилску разлику између појединих делова тога живописа. Циљ ове студије је испитивање порекла архитектуре цркве Богородице Љевишке, а не њеног живописа, те ће овде бити говора само о оним мање-више техничким појединостима и подацима које нам живопис даје у циљу лакше и тачније хронологије појединих делова грађевине. Квалитети овога живописа добили су већ своје признање у научној литератури, и на његов значај за решавање многих спорних и необјашњених, или бар недовољно јасних, проблема из историје српског средњовековног сликарства већ је скренуо пажњу др Светозар Радојчић у својој књизи о мајсторима старог српског сликарства. Он о томе живопису каже: „Монументалне фреске у храму призренске катедрале, главно дело Астрапино, спадају међу најбоља дела српске средњевековне уметности."[359])

Одмах после ослобођења Призрена 1912. године откривена су на западном зиду нартекса два портрета: један је Стефана Првовенчаног, а до њега је оштећени портрет Стефана Уроша II Милутина. До Стефана Првовенчаног једва се још назирало попрсје Стефана Немање.[360]) Осим ових фресака била је откривена још и фреска на VII ступцу на северној страни у доњој зони. Ти налази, као и неки други мањи остаци на сокловима, указали су на могућност да у цркви има остатака фресака, али су указали и на то да се они, ако их има, налазе испод једног окамењеног слоја малтера који је прилично стар. Током три године, од 1950. до 1952, откривено је још око 500,0 m² живописа. Од ове површине отпада највише на композиције и појединачне светитеље, а врло мало на соклове и орнаментику. Ова количина, иако

велика, само је један мали део огромне исликане површине из времена краља Милутина. Откривени остаци показују да је црква била живописана од пода до кубета. Нису остале неисликане ни површине ексонартекса, ни приземља ни спрата.

Дуго после пада Призрена под Турке, вероватно све до XVIII века, до претварања цркве у џамију, Турци нису дирали фреске ове цркве. О томе сведоче многобројни турски натписи који су били закречени заједно са фрескама. До прекречавања фресака дошло је много касније, но ни тада оно што је остало од фресака није кварено. Тек при последњој оправци цркве за време Турака, преко већ премазаних фресака набачен је нов слој малтера и, да би се он боље држао за стари, у староме су прављене рупе. Прављењем рупа у старом малтеру оштећене су фреске и тамо где су се сачувале, мада онај који је то радио није ни приметио да штети фреске. Доста остатака фресака који су пали са зидова мора да се налазило и по подовима. Ови остаци су приликом неке обнове једноставно избачени напоље.[361])

Фреске су се сачувале на овим местима: на оба реда унутрашњих стубаца сликане су појединачне фигуре светаца, и то у две зоне, доњој и горњој, осим на западним странама прва два ступца испред олтара, на којима се налази композиција Благовести — на једном ступцу је анђео, а на другом Богородица. У калоти централног кубета је Христос Пантократор, а на површинама тамбура су осам пророка између прозора. И у калотама малих кубета био је по један лик Христа, а у тамбурима између прозора по четири свеца. У апсиди су се сачували сви архијереји, а изнад њих две композиције причешћа. Низ великих композиција сачувао се и на северној страни јужног зида, за који се сматрало да је некада био пун зид. Оне почињу на источној страни композицијом Тајне вечере, па преко композиције Прања ногу завршавају се Суђењем Христу. Тих великих композиција на овоме зиду било је и даље, али су уништене. Под североисточним малим кубетом су сцене из Чуда Христових. У малој прозорској ниши северно од апсиде је Христос, а у истој таквој ниши са јужне стране св. Јован Претеча. У конхи ђаконикона очувана је Богородица са Христом, а на површинама око ње су сцене из живота св. Николе. У нартексу композиција поворке Немањића употпуњена је откривањем Немањиног попрсја изнад врата и св. Савом, а преко пута ове композиције портретом краља Милутина. У луку пролаза у наос је лик Христа Емануела, а лево и десно од њега су апостоли Петар и Павле. У приземљу ексонартекса сачуване су фреске углавном на западном зиду. Тимпанон изнад портала заузима велика фреска Богородице, а крстати свод испред ње покривају сцене Христовог крштења. Јужни део ексонартекса испуњен је многобројним призорима из композиција Страшног суда, а северни део Јесејевим стаблом, Јаковљевим лествицама и другим старозаветним сценама. На западном зиду, испод композиције Страшног суда, десно од улаза у доњој зони су портрети српских архиепископа, а на другој страни, лево од улаза, портрети призренских епископа. На спрату ексонартекса сачувало се нешто фресака у јужној капели и одељењу под зво-

ником, где се налази св. Ђорђе на коњу, илустрација једне сцене о Варлааму и Јоасафу,[362]) и још неколико медаљона светаца. У северној капели има врло мало и слабо очуваних фресака.

За све ове фреске може се према њиховој фактури и стилу рећи да припадају једном истом времену, са врло малим изузецима, које ћемо нарочито навести. Њихов је савременик свакако и мали линеарни цртеж Христове главе (сл. 129), који се налазио

сл. 129 — Цртеж Христа са једног камена из цркве Богородице Љевишке.

на северном пиластру до портала у ексонартексу. Подлога — фреско-малтер — на којој су оне израђене је дебела; њена дебљина је износила обично два до три сантиметра, а на неким местима и пет до шест сантиметара. Малтер садржи уобичајену количину плеве, а прављен је од финог, свакако процеђеног креча и врло ситног песка. Горња површина тих фресака је одлично углачана. Већина фресака сликана је на плавој позадини, изузевши портрет краља Милутина на западној страни зида између наоса и нартекса, који је сликан на црвеној. Контрасти на лицима су јаки и иду од светлог окера до тамнозеленог и мрког; сенке су дубоке. Исликавање последњих светлосних нијанси је пастозно и рађено al secо, као и бисери на оделима. Колорит је свуда уједначен. За ове фреске из наоса, северног и јужног брода, нартекса и приземља ексонартекса може се свакако тврдити да по-

тичу из истог времена, али је извесно да је ту радило ипак више сликара или сликаревих помагача. Довољно је упоредити два Христа — оног са I ступца из доње зоне на јужној страни и оног са супротног V ступца из доње зоне на северној страни — па видети колико ту има разлике и у стилу и у колориту. Док је први Христос сав светао, румен, са тамним сенкама, дотле је други сасвим различит и у изразу и у цртежу, а у колориту је пригушен, без дубоких сенки, и сликан само хладним бојама. Његово лице је скоро зелено. Иако је приземље нартекса покривено великим композицијама, лица су сликана скоро минијатурно. Али стил и колорит су исти као у наосу цркве, те су и ове фреске рађене једновремено с онима у наосу. Ту је, најзад, и откривени натпис о њиховом протомајстору Астрапи.

Код ових фресака може се једино на два места уочити да су извршене поправке: изгледа да је Богородица изнад портала у ексонартексу замишљена првобитно само са Христом. Касније су лево и десно од ње додата још два анђела на тај начин што је стари малтер био изрезан, а набачен нов, па је на њему сликано. Друго место би било са унутрашње стране портала. Композиција поворке Немањића била је завршена када је отвор за смештање портала сужен, и на томе сужењу је досликана орнаментика.

Што се тиче фресака на спрату ексонартекса, извесно је да су неке од њих сликане касније од осталих фресака. У средњем одељењу испод звоника постоје на медаљонима два исликана слоја малтера, један преко другог. Када је ово поновно сликање изведено можда ће моћи да се утврди стилском анализом.

Без икакве сумње сав овај живопис, са овим малим последњим изузетком, припада времену краља Милутина, односно мајстору сликару Астрапи и његовим сарадницима. Он је покривао све површине: оне које су припадале зидовима старије цркве, и оне на зидовима које је озидао краљ Милутин. Али у цркви Богородице Љевишке постоје и фреске које потичу из времена пре краља Милутина и које су старије од фресака о којима је до сада било речи.

На три места у спојницама између пиластера и стубаца утврђено је да постоје фреске (таб. II). Фреска са ступца А је откривена; фреска са суседног ступца је скинута. Скинута је и фреска изнад оне на ступцу А, а друге фреске остале су и даље на зидовима, али покривене сводовима. Задржаћемо се само на првим двема фрескама.

На јужној страни ступца А налази се фреска Богородице са Христом Хранитељем. Фреска је зазидана пиластром, који је додат 1306/7. године. Пре но што је мајстор морао да зазида фреску, он је испред лица Богородице ставио насатице једну већу опеку да би је заштитио; та опека је пронађена у тренутку откривања фреске. Фреска је величине 1,50 × 0,75 m. Богородица стоји и приклонила је главу ка Христу, кога држи у руци (сл. 130, 131). Она је обучена у плаву хаљину, преко које је пребачен љубичасти огртач. На левом рамену и на мафориону има драги камен. Лице јој је овално, а очи крупне. Усне су јој пуне. Христос је у зеленој хаљини, са црвено-плавом траком око десне руке. Горња,

сл. 130 — Фреска Богородице са Христом из цркве Богородице Љевишке у тренутку када је откривена испод пиластра којим је била зазидана 1307. год.

сл. 131 — Фреска Богородице са Христом са сл. 130. после чишћења.

жута хаљина обавија му тело и пребачена је преко левог рамена. Ноге су му од колена наниже наге. Крст у његовом нимбусу сликан је двема тракама: црвеном и плавом. Он је благо нагнуо главу удесно. Лице има округло и пуно, а косу смеђу и коврџаву. Левом руком захвата у котарицу, а десну је испружио напред. Лево од Богородичине главе пише OY CA, десно од Христове главе **КРМИТЄЛ,** а изнад тога још XC.

Ова фреска се по своме стилу сасвим разликује од свег сликарства које је до сада описано. Сликана је слободним потезима, лаким прозирним бојама, без оних дубоких сенки и пастозно набачених боја којима се одликују Астрапине фреске. Цртеж је прилично примитиван и боја је комбинована са линијом. Цртеж није урезиван у подлогу малтера. Фреско-малтер је много тањи од оног на фрескама из Милутиновог времена: дебео је свега 1,0—10,0 mm. Набачен је на зид чије су спојнице пре тога врло брижљиво испуњене. Фреска је оштећена по ободу, што значи да је и у доба рестаурације цркве за време краља Милутина већ била оштећена.

Изнад фреске Богородице са Христом Хранитељем налази се још један остатак фреске из истог времена који прелази и на суседни тимпанон у величини од око 2,0 m^2.[363])

Потпуно на исти начин сликана је и друга фреска, део композиције Свадбе у Кани.[364]) И изнад ове фреске постоји још једна, али је она заклоњена сводовима. Међутим, треба нарочито подвући чињеницу да се ова фреска налази у висини старих, раније наведених откривених прозора, па је на једноме месту чак и прелазила преко прозора. Из овог јасно произлази да су зидови, који би по тези о средишњој цркви и додатим деловима били пробијани, били у време израде овога живописа већ у рушевинама, и да су прозори били зазидани, па је преко њих исликан овај живопис.

Важно је, најпосле, у излагању о откривању овога живописа навести и то да његових остатака нема нигде испод живописа из доба краља Милутина, а да сви ови нађени остаци имају исти онај облик као зидови који их покривају. Ово доказује две ствари: прво, тамо *где су зидови нови остатака старог живописа и не може бити, и друго, зидари су чували стари живопис приликом дозиђивања нових делова, а сликари нису*. Један од разлога за такав рад сликара био је тај што се стари живопис врло слабо држао за подлогу, те се малтер новог живописа није могао уопште да веже за стари.

Подаци које смо изнели у овоме последњем поглављу представљају у ствари основу свих наших испитивања изложених у овој студији о епископској цркви у Призрену. Једновремено, то је и документација о ономе што је откривено, пронађено или утврђено у току радова 1950—52. године, те је и као такву треба забележити, јер је она саставни део проучавања постанка архитектуре цркве Богородице Љевишке.

16 Црква Богородице Љевишке

ПРИМЕДБЕ

[1]) Ст. Станојевић: *Краљ Милутин*, 16, 17, 36. Годишњица XV, 1937.

[2]) Михаило Динић: *Однос између краља Милутина и Драгутина*, Зборник радова САН XLIX — Византолошки институт, књ. 3, Београд 1955, 49—80. М. Динић сматра да је приближавање Милутиново Византији и био главни узрок раздору између браће. Супротно ранијим гледиштима, он утврђује да је за наследника Милутиновог Драгутин у прво време предвиђао Урошица, а са Владиславом су прављене комбинације у вези са угарским престолом. Тек после 1312. год., када су се браћа измирила, носилац претензија на српски престо био је Владислав. М. Динић оповргава и мишљење да су раздор и криза између браће трајали кратко време и да је то избило тек 1312. год., већ доказује да је борба између њих трајала врло дуго, скоро једну деценију. Он наводи још и то да је краљ Милутин једини српски средњовековни владар који за живота ниједном у својим повељама није прецизирао ко му је наследник, баш због тих нерешених односа са братом Драгутином око наслеђивања престола.

[3]) Др Георгије Острогорски: *Историја Византије*, Београд 1947, 245.

[4]) В. Мошин: *Византиски утицај у Србији у XIV веку*, Југословенски историјски часопис, год. III (1937), св. 1—4.

[5]) К. Јиречек: *Историја Срба* II, 23—24.

[6]) М. Апостоловић: *Теодора Метохита посланица о дипломатском путу у Србију поводом женидбе краља Милутина са Симонидом године 1298*, Летопис Матице српске, књ. 216, 1902, Нови Сад, 42.

[7]) К. Јиречек: *о. с.*, 23—24.

[8]) В. Ћоровић: *Милутин*, Енциклопедија II, 782. Ћоровић је дао овакву карактеристику краља Милутина: „У свим својим поступцима био је доста бруталан. Женио се четири пута. Према прве три жене био је просто свиреп. Прва му је била принцеза из Тесалије, кћи севастократора Јована. За другу жену узео је Јелисавету, свастику свога брата Драгутина, сестру мађарског краља Владислава IV, коју је завео као монахињу. Убрзо је и њу оставио, а узео је 1284 за жену Ану, кћер бугарског цара Ђорђа Тертерија. 1299 дао је прогласити тај брак незаконит, да би се могао венчати са Симонидом, шестогодишњом кћерком византиског цара Андроника II.“ „Свога сина је после побуне намамио и ослепио.“

[9]) Г. Острогорски: *Автократор и Самодржац*, Глас СКА, II разред CLXIV, Београд 1935, 97—187. То је истицао већ и Стеван Првовенчани. Г. Острогорски пише да је „средњевековна владалачка титула израз значаја и положаја њеног носиоца између других владалаца, а према томе и положаја његове државе између других држава“.

[10]) К. Јиречек: *Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у Средњем Вијеку*, превод Ђорђа Пејановића, 1951, 106. Рад. М. Грујић: *Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак*, Гл. ск. науч. др. XII, 1933, 45. В. Радовановић: *Призрен*, Бурмазовић Стеван: *Призренско-скадарски пут*, Енциклопедија III, 570, 573.

[11]) В. Р. Петковић: *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 8.

[12]) Петковић: *Преглед*, 264.

[13]) Петковић: *Преглед*, 264.

[14]) Љ. Стојановић: *Записи и натписи* I, 1902, бр. 60; С. М. Ненадовић: *Белешке са пута по Космету*, Музеји 7, 1952, 179.

[15]) Љ. Стојановић: *Записи и натписи* I, 1902, бр. 47; С. М. Ненадовић: *о. с.*, 168.

[16]) Петковић: *Преглед*, 286; Љ. Стојановић: *Записи и натписи*, бр. 131.

[17]) Петковић: *Преглед*, 244.

[18]) А. Дероко: *Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 165.

[19]) П. Костић: *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку*, Београд 1928, 72.

[20]) Архиепископ Данило: *Животи краљева и архиепископа српских*, превод др Лазара Мирковића, 82. Стеван се побунио против Милутина 1314. године, када је он већ многе споменике изградио, али је грађење настављено и после ове побуне, те Данило донекле тачно каже.

[21]) Данило: *Животи*, 80.

[22]) Станојевић: *Краљ Милутин*, 43.

[23]) В. Марковић: *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, 1920, 90.

[24]) Др Радослав Грујић: *Гусари на Светој Гори и Хиландарски пирг Хрусија*, Гл. ск. науч. др. XIV, 1—31. Ђ. Бошковић: *Светогорски пабирци*, Старинар, XIV, 1939, 96—97. Тачно место Хрусије није утврђено. Др Р. Грујић сматрао је да је то кула која се налази на пола пута од данашњег хиландарског пристаништа до Хиландара и која се данас назива Милутинов пирг. Ђ. Бошковић претпоставља да Хрусију представља читав комплекс, који се данас налази на мору и назива Стари манастир или манастир Св. Василија на мору. Др Р. Грујић је детаљно размотрио у наведеној расправи и могућност да би данашњи манастир Св. Василија, односно Стари манастир, по своме изгледу, положају и величини можда више одговарао описима Хрусије, али он одбацује ту могућност, јер се у једној повељи цара Душана којом се утврђују границе манастира Хиландара Св. Василије на мору уопште не помиње те, са још другим доказима, сматра да тај манастир тада још није ни постојао.

[25]) Није утврђено где се налазила ова црква. По Јиричеку, болница се налазила код чувеног манастира Св. Јована Претече од Петре, у близини царске палате Влахерн. R. Janin наводи тридесет и пет цркава у Цариграду и околини које су постојале, али о овој цркви коју је подигао краљ Милутин не даје никакве податке. К. Јиречек: *Историја Срба*, II, 1923, 13. R. Janin: *La géographie eclésiastique de l'empire byzantin, Les églises et les monastères*, tome III, 423—457, Paris 1953.

[26]) А. Дероко: *Неки споменици у Турској и Грчкој у вези са историјом средњевековне Србије*, Зборник Матице Српске, 13—14, 297. Професор Дероко пише о овим двема црквама да би, према Тафралију, дошле у обзир две-три цркве са тим именима. По Ласкарису, црква Св. Николе била би данашња црква Св. Никола „Орфанос", а Св. Ђорђа црква Св. Пантелејмона, која се у XVI веку помиње под тим именом недалеко од велике ротонде Св. Ђорђа.

[27]) Ни за ове две цркве није утврђено место где су се налазиле.

[28]) Није познато место где се налазила.

[29]) А. Дероко: *На светим водама Лима*, Гл. ск. науч. др. XI, 1932, 123. Од ове цркве сачували су се само остаци на левој страни реке Лима, према манастирском хану, више „Бање" прибојске. Од обнове извршене за време краља Милутина на овој цркви до данас није остало ништа. Црква је била једнобродна са кубетом, које су носила четири пиластра; имала је и нартекс и полукружну апсиду.

[30]) Данило: *Животи*, 100—113.

[31]) Др Душан Глумац: *Српске задужбине у Палестини,* Гласник српске православне цркве, бр. 10, 11 и 12, 1946, 246. Краљ Милутин, је, изгледа, откупио рушевине старог византијског манастира или само храма Св. Михаила, који је постојао још од IV—IX века, те је вероватно обновио стару цркву. Црква се налазила у средини града, уз патријаршијски манастир, и једна градска капија звала се Капија српског манастира. Те капије је нестало тек у XVI веку. Колико је данас стварно остало од старог манастира није познато. Нешто од њега постоји у непосредној близини цркве Св. Вазнесења и Патријаршије. Данас је у грчким рукама.

[32]) Место ове цркве није утврђено. По предању, једна џамија у близини цркве Богородице Љевишке била је саграђена на њеним разрушеним остацима. Данас је ова џамија порушена и на њеном месту је саграђена градска пијаца, али приликом ових радова нису, на жалост, извршена испитивања, да би се ово предање проверило. Копорински летопис спомиње цркву Св. Стефана у Призрену. Други летописи, Софијски, Реметски, Васићев, Подгорички, Вукомановићев, Сенички и Магарашевићев, мешају цркву Богородице Љевишке са црквом Св. Стефана и наводе да је краљ Милутин сазидао у Призрену митрополију Св. Првомученика Стефана. Љ. Стојановић: *Стари српски родослови и летописи,* 76, 180, 183, 188.

[33]) Петковић: *Преглед,* 216.

[34]) Љ. Стојановић: *Карловачки родослов,* 32, Петковић: *Преглед,* 293. Данашња црква је нова из 1851. год.

[35]) А. Дероко: *У Бодиновој престоници,* Старинар 1928, 29, 30 год., V, 144. А. Дероко напомиње да албански истраживач P. Marin Sizdani мисли да је овај натпис из 1293. год. пренет са цркве „Св. Среће", која се налази на супротној обали реке Бојане.

[36]) В. Марковић: *Православно монаштво,* 90—98.

[37]) А. Дероко: *Неки споменици из српског времена у Серезу и околини,* Споменик CVI, 1957, 61, а по податку из Споменика СКАН XV, 26 у Шафарик П., „Паматки", 60.

[38]) G. Millet: *L'ancien art serbe,* Paris, 1919, 25.

[39]) М. Васић: *Жича и Лазарица,* Београд 1928, 183.

[40]) В. Петковић: *Преглед,* 299. После разарања цркве Св. Богородице Тројеручице седиште митрополије било је можда при овој цркви.

[41]) В. Петковић: *Преглед,* 269. Манастирска црква обновљена је сасвим 1899. године, тако да се данас не зна како је изгледала за време краља Милутина и шта је из тог доба остало.

[42]) В. Петковић: *Преглед,* 244 под 7.

[43]) В. Петковић: *Преглед,* 335. Ни ова црква није пронађена.

[44]) В. Петковић: *Преглед,* 302.

[45]) В. Петковић: *Преглед,* 72.

[46]) В. Петковић: *Преглед,* 230.

[47]) В. Петковић: *Преглед,* 5.

[48]) *Историја народа Југославије,* 348.

[49]) В. Марковић: *Православно монаштво,* 88.

[50]) G. Millet: *L'ancien art serbe,* 33.

[51]) Данило: *Животи,* 98.

[52]) М. Апостоловић: *Теодора Метохита посланица,* о. с., 42.

[53]) Данило: *Животи,* 98.

[54]) Јиречек: *Историја Срба* II, 15.

[55]) *Историја Југославије,* 350.

[56]) В. Марковић: *Православно монаштво,* 51—53.

[57]) Стојан Новаковић: *Срби и Турци XIV и XV века,* Београд 1933, 73—74.

[58]) Стојан Новаковић: *Охридска архиепископија у почетку XI века,* Глас СКА LXXVI, 1908, 1—62. Ст. Станојевић: *Охридски архиепископија,* Енциклопедија III, 249—253. Р. Грујић: *Призренска епархија,* Енциклопедија III, 572.

[59]) В. Марковић: *Православно монаштво,* 24.

[60]) Г. Острогорски: *Историја Византије,* 204.

[61]) Р. Грујић: *Призренска епархија, о. с.,* 572.
[62]) В. Марковић: *Православно монаштво,* 24, 28.
[63]) Р. Грујић: *Призренска епархија, о. с.,* 572.
[64]) Д. Н. Анастасијевић: *Је ли св. Сава крунисао Првовенчаног?* Богословље X, 2—3, 1935, 225.
[65]) И. Јастребов претпоставља да је св. Сава подигао малу цркву где се данас налази оштећена сахат-кула у близини цркве Богородице Љевишке. Та претпоставка се не може одржати, јер сахат-кула почива на остацима турског амама, а не какве цркве. И. Јастребов: *Хрисовуља Дечанског краља од године 1326,* Гласник СУД XLIX, 1881, 355.
[66]) Ст. Новаковић: *Законски споменици српских држава Средњег века,* Београд 1912, 638.
[67]) Љ. Стојановић: *Записи и натписи* IV, 1923, бр. 6006. Натпис је откривен после 1912. године. Професор Васић наводи да је откривен пред објаву рата 1914. године. Петар Костић каже да је откривен тек 1917. године. Мештани тврде да је он откривен за време I светског рата. Зашто је у години ѱ, а не ѡ, и зашто се ова година мора читати као 1306/7. (што произлази из садржине натписа), а не 1206/7. (како би саму годину требало читати), објаснио је др В. Р. Петковић. М. Васић: *Црква св. Богородице на Левиши у Призрену и призренски епископ Дамјан,* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1921, 93. Петар Костић: *Црквени живот,* 75. Др В. Р. Петковић: *Старинар* 1932, VII, 113.
[68]) С. М. Ненадовић: *Рестаурација цркве Богородице Љевишке,* Зборник заштите споменика културе, III, Београд 1953, 49.
[69]) Данило: *Животи,* 104.
[70]) Натпис је откривен 5. јуна 1950. године приликом рестаурације цркве. С. М. Ненадовић: *Рестаурација цркве Богородице Љевишке,* Зборник, 43.
[71]) Натписи су откривени при рестаураторским радовима 1950. године. Последња опека са натписом САВА извађена је из лука и узидана у ниски тамбур са спољне стране, одмах изнад места где је и нађена.
[72]) Др Светозар Радојчић: *Мајстори старог српског сликарства,* Београд 1955, 19, 21. Натпис су открили 1952. године сликари Бранислав и Зденка Живковић.
[73]) Ст. Новаковић: *Законски споменици,* 638
[74]) Ђорђе Сп. Радојичић: *О поменику св. Богородице Љевишке,* Старинар 1940, књ. 15, 60. М. М. Васић: *Црква св. Богородице на Левиши у Призрену и призренски епископ Дамјан,* Прилози 1921, 93.
[75]) Петковић: *Преглед,* 219.
[76]) Петковић: *Преглед,* 173.
[77]) Ив. Јастребов: *Споменик СКА* XLI, II разред, 33—40.
[78]) Љ. Стојановић: *Записи и натписи* I, 1902, бр. 158. Ова плоча налази се испред ступца на коме су записи о смрти митрополита Венијамина и епископа Михаила.
[79]) Номици су били у средњем веку писари, бележници. Ст. Станојевић: *Глас* 106, 86, 91—92.
[80]) Ђ. Сп. Радојчић: *О поменику, о. с.,* 69. Ђ. Радојичић сматра да је поменик цркве Богородице Љевишке писан између 7. фебруара 1436. и 21. јуна 1455. године.
[81]) Љ. Стојановић: *Записи и натписи* VI, 1926, бр. 10039.
[82]) Љ. Стојановић: *Записи и натписи* VI, 1926, бр. 10040. В. Петковић: *Записи и натписи у старим црквама српским,* Старинар 1935—36, 40. Стојановић је ставио запис у 1453. годину, а Петковић у 1489. годину.
[83]) Р. Грујић: *Призренска епархија, о. с.,* 572.
[84]) Љ. Стојановић: *Записи и натписи* I, 1902, бр. 845.
[85]) Ив. Јастребов: *Споменик* XLI, II разред, 33—40.
[86]) Љ. Стојановић: *Записи и натписи* I, 1902, бр. 1443. Запис је издао Јастребов. П. Костић ставља овај запис у 1749. годину. П. Костић: *Црквени Живот,* 75.
[87]) В. Радовановић: *Призрен,* Енциклопедија III, 572.
[88]) Приликом рестаураторских радова 1950—1952. није пронађен гроб Пиколоминијев. Мештани су ми причали да су Немци за време II светског рата откопавали нешто у цркви и да су однели једну камену плочу.

[89]) Љ. Стојановић: *Записи и натписи* II, 1903, бр. 3109.

[90]) Запис је превео професор др Фехим Бајрактаревић по калку који је узео писац. Запис је урезан у фреско-малтер изнад портрета епископа, док фреска још није била премалтерисана. Када су фреске касније прекречене и премалтерисане, под малтером је био сакривен и овај запис. Поред њега налази се и један други, који је доста оштећен, те се његова садржина није могла прочитати.

[91]) Не потиче ли овај запис можда од познатог турског песника Сузи Челеби из Призрена? Наше фреске су, изгледа, утицале на неке његове књижевне саставе, како А. Олесницки претпоставља о једном Сузијином раду и пита се није ли он њих негде гледао. Заиста није било потребно Сузији да иде далеко па да види наше фреске; имао их је у самоме Призрену. А. Олесницки: *Сузи Челеби из Призрена, турски песник историк XV—XVI в.*, Гл. ск. научн. др. XIII, 1934, 69—80.

[92]) Ово је утврђено проналаском остатака фресака из доба краља Милутина; њих је било на свим површинама од пода до темена централног кубета.

[93]) Тај пролаз су Турци зазидали ћерпичем и блатом. Он је данас отворен, а плоча узидана изнад ранијег места где је стајала.

[94]) Код ове хиџиске године изостављена је хиљада, а хиџиска 1240. година почела је 26. августа 1824. године. Султан Абдул Меџид ступио је на престо тек 1839. године. Ст. Станојевић: *Историја српског народа,* 354.

[95]) Хиџиска 813. година почела је 6. маја 1410. године.

[96]) Текст натписа превео је професор Глиша Елезовић према своме фотографском снимку и према калку писца.

[97]) Натпис је са плоче после 1912. године излупан и уништен. Плоча је приликом рестаурације цркве 1950. године скинута, јер је тај пролаз отворен.

[98]) Србскіи лѣтописъ за 1860, 101 Босна (наставак), Призренъ 126, 127.

[99]) Петар Костић: *Црквени живот,* 77. М. С. Милојевић: *Путопис* III, Београд 1877, 183.

[100]) При скидању малтера и чишћењу фасада за време рестаурације цркве 1950. године ти натписи нису могли да се сачувају, али је узет њихов препис, који овде објављујемо.

[101]) М. С. Милојевић: *Путопис* III, 184. Путописи Милојевићеви су врло непоуздани, али се ово може узети као тачно, јер је то стање затечено 1912. године, па се са малим изменама сачувало све до 1950. године.

[102]) Снимак је својина пуковника у пензији Сибина Тодоровића, који га је направио на сам дан освећења цркве 1912. године, односно на дан када је храм свечано преузела поново православна црква.

[103]) Учитељ Петар Петровић из Призрена причао ми је, као очевидац, да је то учињено 1923. године, а тачан датум нашао сам на једној дописници са сликом цркве, која је била штампана нарочито за тај дан и на којој је био датум када је црква освећена.

[104]) Арсеније А. Бркић: *630-годишњица цркве св. Богородице Левишке (св. Петке) у Призрену.*

[105]) У току 1950. године радове је изводило грађевинско предузеће „Цвилен" из Призрена, под руководством и надзором Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије, а финансирање је већим делом вршило Повереништво за науку и просвету АКМО, а мањим поменути Завод. У току 1951. и 1952. године радови су извођени у сопственој режији Завода, јер је грађевинско предузеће „Цвилен" било расформирано.

[106]) По њој су Турци и тај крај у Призрену назвали Атик-махале; он је данас мало познат под тим именом, али је на картографском снимку из 1913. године тако забележен.

[107]) У народној песми „Зидање Раванице" каже се: „У Призрену цркву Св. Петку." У Призрену постоји и данас једна џамија коју народ назива Љевишком, као што гласи и стари назив цркве Богородице Љевишке, мада се џамија назива још и Терџуман Скендер (Тумач Скендер). Поље према томе делу Призрена назива се Љевишко.

[108]) Ђ. Бошковић: *Богородица Љевишка*, Старинар 1932, VII, 113—118. Међутим, касније је професор Бошковић прихватио тезу о постојању тробродне базилике изнесену у мојој расправи: *Шта је краљ Милутин поновио на цркви Богородице Љевишке у Призрену*, Старинар V—VI, 1954—55, 205—226. Ђ. Бошковић: *Архитектура Средњег века*, Београд 1957, стр. 291, напомена 72. Како су основне поставке ове студије написане пре изласка из штампе књиге професора Бошковића, која је у ствари друго проширено и допуњено издање његове прве књиге, „Основи средњевековне архитектуре", то текст није могао бити измењен.

[109]) Франц Месеснел: *Стари српски споменици*, Споменица двадесет петогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912—1937, Скопље, 1937, 372.

[110]) Петковић: *Преглед*, 263—264.

[111]) Dr R. H. L. Hamann—Mac Lean: *Aus der Mittelalterlichen Bildwelt Jugoslaviens*, Marburg an der Lahn, 1955, 7—9. Студија је написана поводом изложбе копија фресака из цркве Богородице Љевишке, Зденке и Бранислава Живковића. Писац се користио још и необјављеним прилозима Добриле Хајден, Драге Михајловић, кустоса Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС, и кописта фресака Зденке и Бранислава Живковића.

[112]) G. Millet: *L'ancien art Serbe*, Paris 1919, 97.

[113]) Ђ. Бошковић: *Богородица Левишка*, о. с., 113—118.

[114]) О овим фрагментима говори још Ami Boué, који је путовао нашим крајевима 1836, 1837. и 1838. год. Он каже: „Она (црква) садржи, како се тврди, још прикупљене остатке грчке и римске пластике, који потичу од једног незнабожачког храма који је постојао на овоме месту и који је још за време српског краљевства овде био очуван." Ami Boué: *Die europeische Türkei*, св. I, 570, Wien, 1889.

[115]) Острогорски: *Историја Византије*, 145. Седиште Самуилове државе било је најпре на Преспи, а после у Охриду. Самуило је био потучен 1014. године код Беласице.

[116]) Острогорски: *о. с.*, 170.

[117]) *Историја народа Југославије*, I, 1953, 330. Призрен је можда том приликом и разорен, јер га Стеван Првовенчани наводи у низу градова које је Немања разорио. Стеван Првовенчани: *Живот св. Симеуна*, превод др Лазара Мирковића, 183.

[118]) *Историја народа Југославије*, 344.

[119]) М. Васић: *Црква св. Богородице на Левиши у Призрену и призренски епископ Дамјан*, о. с., 93—101.

[120]) Арх. С. М. Ненадовић: *Шта је краљ Милутин обновио на цркви Богородице Љевишке у Призрену*, Старинар, V—VI, Београд, 1954—55, 205—226.

[121]) Jean Ebersolt: *Monuments d'architecture byzantine*, Paris, 1934, 7, 8 и даље.

[122]) В. Петковић је отпочео испитивање Царичиног Града, и о откопавањима на њему види: В. Петковић, *Годишњак САН* 1913; *Старинар* 1937, XII, 92; *Старинар* XIV, 1939, 152; Ф. Месеснел: *Старинар* XIII, 1938; А. Дероко—Св. Радојчић: *Старинар* 1950, Ђ. Мано—Зиси: *Старинар* III—IV, 1955, 127—168; Невенка Спремо—Петровић: *Старинар* III—IV, 169—180; Ђорђе Мано—Зиси, *Старинар*, V—VI, 1956, 155—179.

[123]) Арх. С. М. Ненадовић: *О неким споменицима из Царичиног Града и околине*, Музеји 5, 1950, 148.

[124]) Франце Месеснел: *Ископавања у Мариовском Суводолу*, Гл. ск. науч. др. XI, 1932, 202—212; France Mesesnel: *Die Ausgrabung einer altchristlichen Bazilika in Suvodol bei Bitolj*, Actes du IV congrès international des études byzantines, Sofia 1934, II 183—197.

[125]) Ћиро Трухелка: *Археолошке белешке из Јужне Србије, 3 Гробљанска базилика у Стоби*, Гл. ск. науч. др. III, 1928, 78.

[126]) Милићевић: *Краљевина Србија*, Београд 1884, 104.

[127]) Б. Филовъ: Хисарската крѣпостъ въ пловдивско и нейната базилика, Извѣстия II, 125.

[128]) Г. А. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι, 1942, 390.

[129]) G. A. Soteriou: *Die Altchristlichen Basiliken Griechenlands*, Atti del IV congresso internazionale di Archeologia cristiana, volume I, Roma 1940, 355—380.

[130]) 'Α. Κ. 'Ορλάνδος: Δύο ἀνέκδοτοι ναοὶ τῆς περιοχῆς Τρικκάλων, 'Αρχετον, 2 'Αθῆναι 1937, 153—165.

[131]) Dr. Ал. Рашеновъ: Месемврийски църкви, Софиа 1932, 2—14.

[132]) M. Monneret de Villard: *La basilica cristiana in Egitto*, Atti del IV Congresso, I, 291—319, сл. 21, 22.

[133]) В. Марковић: *Православно монаштво*, 49.

[134]) В. Иванова: Стари църкви и монастири въ българскитѣ земи (IV—XII В), Софиа 1926.

[135]) Снимање су извршили резервни пешадијски поручник Милан С. Милосављевић и инжењер А. Стевовић. На том снимку направљен је први покушај израде новог урбанистичког решења града Призрена.

[136]) Темељи тих дућана су откопани при испитивању основе у сонди бр. 14 (види додатак стр. 219.).

[137]) Др Р. Грујић: *Откопавање св. Арханђела код Призрена*, Гл. ск. науч. др., III, Скопље, 1928, 239—274.

[138]) Оријентација код српских средњовековних цркава, иако је увек задржала општи правац исток-запад, није увек иста, већ од тог правца многе цркве доста одступају. Чак у једном истом манастиру где је постојало више цркава нису све имале исти правац оријентације. Тако, на пример, у Студеници код Богородичине цркве подужна осовина померена је за око 6 степени ка југоистоку; код Краљеве цркве то померање износи свега око 2 степена; црква Св. Николе померена је ка североистоку за око 30 степени, док је црква Св. Јована Претече била померена само за 12 степени ка североистоку. Међу цркве које су тачно оријентисане у правцу исток-запад спадају Сопоћани, затим црква Св. Никите у селу Горњани, црква Св. Николе изнад реке Треске. Подужна осовина код других цркава одступа од правца исток-запад мање или више: код цркве Св. Арханђела у Кучевишту за око 24 степена ка југоистоку, код Љуботена за око 14 степени ка североистоку, код цркве Св. Андреје на Тресци за око 14 степени ка североистоку, код Матејче код Куманова за око 8 степени ка североистоку, код Св. Ђорђа у Старом Нагоричину за око 8 степени ка североистоку, код Св. Димитрија у Велесу за око 30 степени ка југоистоку, код Леснова за око 10 степени према североистоку, код цркве Св. Арханђела код Призрена за око 30 степени ка северозападној страни, код Св. Николе испод Св. Арханђела за око 49 степени према северозападу, а код Старе Павлице за око 43 степена ка североистоку. Ако је оријентација узимана према сунцу у разна годишња доба када је почето грађење цркве, из ових одступања би се могао одредити месец када је црква оријентисана.

[139]) Др Светозар Радојчић: *Грачаница и Дечани*, Уметнички преглед бр. 4—5, 1940, 131.

[140]) К. Јиречек: *Историја Срба* III, 113, 275.

[141]) G. Millet: *L'ancien art serbe*, 19.

[142]) Ђурђе Бошковић — Слободан Ненадовић: *Градац*, I. Професор Ђ. Бошковић, испитујући узајамни положај неких наших манастира, долази до закључка да су они постављани тако да се могло благовремено стићи од једног до другог коначишта.

[143]) Константин Филозоф: *Живот Деспота Стефана Лазаревића*, превод др Лазара Мирковића, Београд 1936, 87. Константин Филозоф каже да је Деспот Стефан Лазаревић, када је хтео да подигне манастир Ресаву, обилазио „горе и поља и пустиње, тражећи где би могао подићи жељену обитељ, стан за ћутање". Подизање манастира у пустим пределима, потпуно усамљеним, одговарало је учењу хезихаста да се кроз „умну молитву" може постићи нарочита благодет виђења Бога. То се види баш из наведеног места Константина Филозофа, који каже за Деспота Стефана да је знао да је „мучање одређено да свакога доводи у велику част виђења и гледања". Узимајући и овај елемент у обзир, биће нам лакше да схватимо зашто су извесни, нарочито мали, манастири подигнути у врлетним и потпуно неприступачним крајевима (Андреаш на Тресци, Св. Никола у Ниру, Св. Петар Коришки код Призрена). Из тих разлога су подигнуте и многе испос-

нице које представљају права птичја гнезда припијена уз вертикалне стене или издубљена у њима (Русиница код Призрена, „Каца" код Студенице, Метеори у Грчкој, Гереме у Малој Азији). На Атосу постоје и данас пустињаци који живе у испосницама и годинама не виде људско биће. И у околини Студенице има оваквих монаха испосника, који се још држе „скитског устава" и нерадо долазе у додир са људима.

[144]) А. Дероко: *Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији*, Београд 1953, 60.

[145]) С. Смирнов — Ђ. Бошковић: *Најновији археолошки проналасци*, Старинар 1933—34, 335—347.

[146]) У житију св. Саве каже се да је он за грађење Жиче довео и „многе раднике зидаре и мраморнике веште из грчке земље.". На Жичи данас не постоје неки нарочити каменорезачки урађени делови, али то не значи да их није можда било. Сви данашњи прозори Жиче су нови, а такође и врата. Вероватно је да су на прозорима биле бифоре, а можда је постојао и портал и какав камени под. Ипак, скромност у употреби племенитог материјала за грађење код Немањиних наследника види се нарочито на дозиданој припрати у Студеници, која је имала једноставан готски портал од белог мермера без икакве скулпторалне пластике.

[147]) В. Марковић: *Православно монаштво*, 62, напомене 103, 104.

[148]) А. Дероко: *Монументална и декоративна*, 25.

[149]) М. Васић: *Жича и Лазарица*, 242.

[150]) Данило: *Животи*, 113.

[151]) Професор Васић препоручује крајњу опрезност при процењивању архиепископа Данила II као уметника, односно градитеља, јер сматра да је његов биограф имао нарочите разлоге да га представи као таквог. Његов удео у зидању манастира Дечана и трпезарије демантован је, сматра професор Васић, натписом о фра Вити на надвратнику јужног портала Дечана и поменом протомајстора Ђорђа са браћом Доброславом и Николом. Професор Васић је стога неповерљив и према подацима Даниловог биографа о његовом раду у Бањској и Пећи, и закључује да су га испитивања података о Данилу као уметнику довела до негативног резултата.

Многи разлози професора Васића су сасвим оправдани, али је важна чињеница, коју и он наводи, да су архиепископу Данилу морале бити познате све грађевине Милутиновог времена, а у изградњи неких од њих он је био и непосредно ангажован, те, у сваком случају, ако га не бисмо могли сматрати као човека ствараоца, архитекту, свакако га можемо сматрати као човека високо образованог, који се разумевао у архитектури. Не би се могло тако олако прећи преко речи његовог биографа да је он сам размеравао стубове у Пећи, да ту нема бар трунке истине. У биографијама наших других архиепископа не налазе се таква места из којих бисмо могли видети да су и они имали такве способности.

Насупрот професору Васићу, др Никола Радојчић даје овакву карактеристику архиепископа Данила II: „Данило II био је скрушени монах и храбар ратник, дубок мислилац и окретан државник, искрен испосник и ‚искусан делима... световнога живота', одушевљен уметник и савестан књижевник..." У њему су заиста биле сједињене најбоље особине источног и западног монаштва." М. М. Васић: *Архиепископ Данило II*, Прилози VI, св. 2, 1926, 231—264. Др Никола Радојчић: *О архиепископу Данилу II и његовим настављачима*, Животи краљева, превод др Лазара Мирковића, Београд 1935, XII.

[152]) Упоређујући ове велике споменике, можемо да констатујемо да то „угледање" није схваћено уско, већ врло широко, нарочито у архитектури. Може се слободно рећи да се оно састојало само у томе шо су се придржавали стила, и ни у чему више. Далеко већу повезаност можемо да констатујемо у скулпторалној пластици, нарочито ако упоредимо пластику Богородичине цркве у Студеници и више од сто тридесет година млађу пластику цркве манастира Дечана. Скоро истоветна решења трифоре на апсиди и западног улазног портала на Богородичиној цркви налазимо и на Дечанима, али се ипак јасно да уочити прилична разлика у погледу финоће резања фигура. Студеничка пластика показује руку правог скулптора, док дечанска одаје само једног доброг клесара. Анализу пластике ових двеју цркава дао је до сада најпотпуније Ђ. Бошковић: *Дечани*, 159—195.

[153]) Мила Рајковић: *Из ликовне проблематике нереског живописа*, Зборник радова САН XLIX Византолошки институт, књ. 3, 1955, 195 напомена 1. Г. Острогорски: Возвыжение рода Ангелов, юбилейный сборник русского арх. общества в корол. Югославиии, Београд, 1936, 116, 199.

[154]) Арх. Б. Чипан, који је изводио обезбеђење цркве, дао ми је податке о презиђивању кубета.

[155]) Данило: *Животи краљева*, 100.

[156]) G. Millet: *L'école gréque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, 70. Тачан превод израза који је усвојио G. Millet: „croix inscrite" и „croix libre", а које је дала још G. Bell: „cross-in-square" и „cross shaped church".

[157]) Ђ. Бошковић: *Основи средњевековне архитектуре*, Београд, 1947, 73.

[158]) Jozef Strzygowski: *Kleinazien*, стр. 153, сл. 122.

[159]) Ch. Diehl, M. L. Tourneau, H. Saladin: *IV Les monuments chrétiens de Salonique*, Paris 1918, 153—163. Δ. Έ. Εὐαγγελίδης датује је у годину 1044. Ἡ. Παναγία τῶν χαλκέων, Θεσσαλονίκη 1954, 10.

[160]) На средњој цркви.

[161]) G. Millet: *L'ecole*, 55—56.

[162]) G. Millet: *o. c.*, 84.

[163]) G. Millet: *o. c.*, 139.

[164]) Н. Мавродинов је датује у IX—X век, а Протич у XI.

[165]) G. Millet: *o. c.* 85.

[166]) G. Millet: *L'ancien art serbe*, 98.

[167]) Петковић: *Грачаница*, 79—83, Преглед.

[168]) В. Марковић: *Православно монаштво*, 18.

[169]) Ђ. Бошковић: *Срушена је и стара капела у Матејићу*, Старинар 1939, 153—156.

[170]) Ђ. Стричевић: *Два варијетета плана цркава Моравске школе*, Зборник радова САН XLIV Византолошки институт, књ. 3, 1955, 213—220.

[171]) Ђ. Бошковић: *Основи*, сл. 109. Из прве четвртине XI века.

[172]) Ал. Рашеновъ: Месемврийски цьркви, сл. 24 и 25, стр. 36—38.

[173]) Према Ал. Рашенову, о. с., сл. 39, док се то у основи не види.

[174]) Jozef Strzygowski: *Kleinazien, die Kreuzkuppekirche*, Leipzig 1903, 132—157. Strzygowski—Millet: *L'ancien art chrétien de Syri*, Paris 1936. G. Millet: *L'école greque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, II, Eglise cruciform, 55—94. O. Wulff: *Die altchristliche und byzantinische Kunst*, 450—498.

[175]) G. Millet: *L'école*, 73.

[176]) Wulff: *Altchristliche*, 391.

[177]) C. Gurlitt: *Die Baukunst von Konstantinopel*. Покушај реконструкције.

[178]) А. Дероко: *Монументална*, 151.

[179]) Ljubo Karaman: *Nekoliko zapažanja o srpskoj arhitekturi*, Anali historijskog instituta jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1956, 63. Др Љубо Караман сматра да се на цркви Богородице Љевишке одразила „богатија цариградска метрополитанска варијанта петобродне цркве на куполу и криж".

[180]) А никако преко Бугарске, односно цркве Св. Јована у Месемврији, по тези Н. Мавродинова. Н. Мавродинов: Еднокорабната и кръстовидната църков, планъть на св. Иванъ вь Месемврия въ Македониа подъ сръбско владичество, 83—93.

[181]) O. Wulff: *Altchristliche*, II, 381. Јустинијанову цркву Св. Апостола у Цариграду описали су Прокопије, песник Константин Родиос из X века и Никола Мезаритис из XII века. Прокопије тврди да је главна купола ове цркве била иста као и код Св. Софије у Цариграду.

[182]) Jozef Keil: *Führer durch Ephesos*, Österreichisches archeologisches Institut, Wien 1957, 30—36. Откопавање је почео професор Сотирију за време грчке окупације тог дела Турске, а наставио га је 1927. год. аустријски Археолошки институт.

[183]) Ђ. Бошковић: *Основи*, 72. Подигнута 830—836. године, али је изгорела 976. године, па је обновљена 1043—71.

[184]) Dr. August Essenwein: *Die Baustile*, 1886, 152.

[185]) Пројектовао је арх. Коста Јовановић.

[186]) Црква Св. Атанасија у Марковој Вароши код Прилепа.

[187]) С. Н. Бобчевь: Две старини цѣркви въ околностъта на гр. Сѣръ, Известия на българското археологическо дружество, VII, 1919, 20.

[188]) Н. Мавродинов: Еднокорабната, сл. 123, план А. Грабаръ-а.

[189]) Др. Ал. Рашеновъ: Месемврийски църкви, сл. 24, стр. 36.

[190]) Рашеновъ, *о. с.*, сл. 38.

[191]) O. Wulff: *Altchristliche*, II, 391. Вулф претпоставља да је ова црква можда имала мале куполе у угловима, а да је главно кубе могло бити саграђено од дрвета.

[192]) O. Wulff: *Altchristliche*, II, 454—455.

[193]) Н. И. Брунов и др.: История руской архитектуры, Москва 1956, 26.

[194]) O. Wulff: *o. c.*, 487, сл. 417.

[195]) E. Bertaux: *L'art dans l'Italie meridionale*, 119, основа по Шулцу.

[196]) Diehl: *L'art byzantin dans l'Italie meridionale*, 190; 'Α. 'Ορλάνδοσ, Παντάνασσα τῆς Μονεμβασίας, 'Αρχεΐον, 1935, τόμοσ Λ' св. 2.

[197]) А. Орландос, *о. с.* 146, сл. 7.

[198]) А. Орландос, *о. с.* 139—151.

[199]) Датовање по Г. Мијеу: *L'école*, 8. Но и он каже да је у XV веку рестаурисана. А. Орландос је ставља на почетак XV века вероватно баш због тога што је тада добила и куполе. А. Орландос, *о. с.*, 150.

[200]) G. Millet: *L'école*, 8. А. Орландос ставља и ову цркву на почетак XV века као и Митрополију, јер је и она тада обнављана, те је вероватно добила данашњи изглед петокуполне цркве. А. Орландос, *о. с.*, 150.

[201]) Ch. Diehl, M. Le Tourneau, H. Saladin: *IV Les monuments chrétiens de Salonique*, Paris 1918, 199.

[202]) Diehl: *Les monuments*, 191, 192.

[203]) Н. И. Брунов и др.: История русской архитектуры, 54.

[204]) Г. Мије је сматрао да су ти луци на Грачаници каснијег порекла. Ђ. Бошковић побија ово тврђење чињеницом да се преломљени луци налазе и на цркви Богородице Љевишке. Преломљени луци и једне и друге цркве су првобитни, што је код цркве Богородице Љевишке утврђено приликом рестаурације; на Грачаници се види да по њима нису вршене никакве преправке. G. Millet: *L'ancien art serbe*, 105. Ђ. Бошковић: *Белешке са путовања* IV, Призрен, Старинар VII, 1932, 113, напомена 2.

[205]) Др Радослав Грујић: *Откопавање св. Арханђела код Призрена*, Гл. ск. науч. др. III, Скопље, 1928, 239—274.

[206]) Испред два мала западна кубета на нартексу налази се још једно, али је оно сазидано касније, око 1800. године, заједно са проширењем нартекса.

[207]) Рељеф се налази на парапетној плочи данашње крстионице цркве манастира Ксиропотама.

[208]) N. Ghika Budesti: *Evolutia arhitecturii in muntenia* I, Buletinul comisiuni monumentelor istorice, 154.

[209]) G. Millet: *L'ancien art serbe*, 270.

[210]) Али, као што смо већ навели, та кубета заједно са кубичним постољима су можда из 1888. год.

[211]) Особине петокуполних цркава уписаног крста разматрао је проф. А. Орландос и он их је сврстао у три главне групе овим хронолошким редом:

У први тип спадају

1. — Панагија Космосотира у Вири (Тракија) из 1152. год.,
2. — Св. Пантелејмон у Нерезима из 1164. год.,
3. — Католика Стило у Калабрији — XII век,
4. — Св. Марко у Росану у Калабрији — XII век,
5. — Епископија у Никлу (Тегеј) — XII век,
6. — Пантанаса у Монемвасији (без датовања),
7. — Панагија Вронтохион у Мистри — почетак XV века,
8. — Митрополија у Мистри — почетак XV века,
9. — Пантанаса у Мистри — крај XIV века. (Ово је свакако штампарска грешка, јер је ставља на крај листе, те је свакако с краја XV века).

У овој групи проф. Орландос разликује ипак два типа: Іа) — тип цркве Св. Марка у Росану, и Іб) — тип Пантанасе у Мистри.

У другу групу ставља цркве из Србије.

1. — Нагоричино (1312—1313),
2. — Матејча — око 1355. год.,
3. — Раваница — друга половина XIV века,
4. — Манасија — почетак XV века.

У трећу групу ставља:

1. — Паригоритиса у Арти — XIII век,
2. — Св. Апостоли у Солуну — почетак XIV века,
3. — Св. Катарина у Солуну — XIV век,
4. — Грачаница — 1321 год.

Као што се види, ни овде није узета у обзир црква Богородице Љевишке, иако она стоји испред многих ових и грчких и наших петокуполних цркава. 'Α. 'Ορλάνδος: 'Η Παντάνασσα τῆς Μονεμβασίας, 'Αρχεῖον 1953, τομος Α', 149—150.

[212]) O. Wulff: Altchristliche, II, 450.

[213]) Ст. Станојевић: *Била, клепала и звона код нас*, Глас СКА CLIII, II разред 77, 1933, 79—90. *Списи Светог Саве и Стевана Првовенчаног*, превод др Лазар Мирковић, 1939, 5. Ф. Беноа сматра да је употреба звона почела још у VII веку, али се звоници не спомињу пре VIII века; Г. Мије каже да је звоник западњачка творевина и да су га у Византију увели крсташи, а да пре њих звона и нису била употребљавана. Крсташи су чак после заузећа Цариграда подигли један звоник поред цркве Св. Софије. F. Benoit: *L'architecture, l'occident mediéval*, Paris, 1933, 18. G. Millet: *L'école*, 135.

[214]) Данило: *Животи*, 120.

[215]) Данило: о. с., 283.

[216]) Данило: о. с., 155.

[217]) Петковић—Бошковић: *Дечани*, CCXCV.

[218]) На ово звоно скренуо ми је пажњу професор др Светозар Радојчић, од кога сам добио и податак о његовом датовању.

[219]) Љ. Стојановић: *Записи и натписи* I, бр. 252.

[220]) Љ. Стојановић: о. с., бр. 255. Влад. Р. Петковић: *Родоп из Дренице*, Прилози VII, 1927, 116—122. Пера Ј. Поповић: *Неколико звона XV века*, Старинар IV, 1927—28, 105—110. Звоно је у Народном музеју у Београду, инв. бр. 2177.

[221]) Љ. Стојановић: о. с., бр. 256.

[222]) М. Валтровић: *Стара српска звона*, Српске илустроване новине, бр. 3, 1881, 37—38. Једно је у Народном музеју у Београду. Инв. бр. 2178.

[223]) M. M. Vasić: *Radoje le fondeur de cloches du XV siècle*. La patrie Serbe, Paris, 1918, 76—81.

[224]) Петковић—Бошковић: *Дечани*, 7. Д. Анастасијевић: *Неколики неиздати грчки текстови*, Старинар XII, 9—10.

[225]) К. Јиречек: *Историја Срба*, II, 54.

[226]) А. Дероко: *Монументална*, 31.

[227]) М. М. Васић: *Жича и Лазарица, студије из српске уметности Средњег века*, Београд, 1928, 24, 25. Васић претпоставља да су ове куле на Ђурђевим Ступовима код Новог Пазара касније додате за време краља Драгутина, али та претпоставка није до сада ничим доказана.

[228]) Цркву Св. Богородице код Куршумлије откопавао је Д. Н. Анастасијевић. Ревизију ових ископавања извршио је арх. Б. Вуловић, који је дао и детаљну основу ове цркве. Ђ. Стричевић је дао и једну реконструкцију ове цркве, у којој претпоставља да је црква имала атријум, што Б. Вуловић ископавањем није утврдио, и сматра да два одељења поред нартекса нису биле куле, а то узима као потпун доказ неоснованости реконструкције западних фасада по сиријском узору, која се често помиње у вези са споменицима балканске ранохришћанске архитектуре. Д. Н. Анастасијевић: *Откопавање Немањине св. Богородице код Куршумлије*, Старинар, I, 1922, 47—55. Б. Вуловић: *Конзервација споменика културе у Топлици*, Зборник заштите споменика културе, III, 1953, 51—62. Ђ. Стричевић: *Рановизантиска црква код Куршумлије*, Зборник радова САН XXXVI, Византолошки институт, 1953, 179—198.

[229]) А. Дероко: *Монументална*, стр. 104, 105, сл. 126, 128.

[230]) Приликом најновијих испитивања која је извео Савезни институт за заштиту споменика културе утврђено је да је постојала још једна кула осим данашње, али да су обе из каснијег времена. Саопштење арх. Ивана Здравковића.

[231]) А. Дероко: *Монументална*, стр. 115, сл. 147. Од њих је до данас остало врло мало зидова, који су озидани ломљеним и притесаним каменом.

[232]) М. Васић: *Архитектура и скулптура у Далмацији*, 136.

[233]) Данашњи завршетак куле није оригиналан, већ је рестаурисан. Но и сама кула је у више махова оправљана и надзиђивана, као и цела црква манастира Жиче. М. Васић пише о тим оправкама ово: „Жича св. Саве и Стевана Првовенчаног страдала је још у последњој четврти XIII века. Она је затим под краљем Милутином и архиепископом Јевстатијем II (1292—1309) обновљена, али не ‚савршено како беше испрва'. Архиепископ Никодим (1316—1324) је такође нешто оправљао на Жичи. Биограф архиепископа Данила II вели да је Данило обновио Жичу у савршеној лепоти, колико му је било могуће. Он је скинуо с цркве стари оловни покривач, а поставио нов. И кулу која је на томе месту постојала повисио је назиђујући и покрио је оловом." Милоје Васић: *Митрополит Захарије и Жичина припрата*, Прилози, V, 1925, 221.

[234]) С. М. Ненадовић: *Заштитно конзерваторски радови*, Саопштења I, 1956, стр. 52, сл. 2.

[235]) Ово је могуће утолико пре што је проф. Ђ. Бошковић открио снажне темеље испред трема приликом рестаурације Пећке патријаршије. Ђурђе Бошковић: *Осигурање и ресторација цркве манастира Св. Патријаршије у Пећи*, Старинар, 1933—34, сл. 64—65, стр. 151.

[236]) М. Васић: *Архитектура и скулптура*, 107—109.

[237]) И изнад дозиданог нартекса Грачанице налазио се једно време, још 1539. године, звоник. Он мора да је био врло лако грађен и види се на дрворезу Грачанице из 1539. године. Др Рад. М. Грујић: *Прва штампарија у Јужној Србији*, Гл. ск. науч. др., XV—XVI, стр. 85, сл. 2.

[238]) G. Millet: *Etude sur les églises de Rascie*, L'art byzantin chez les Slaves, I, 147—194, сл. 97, 98.

[239]) Ђ. Бошковић: *Кубе над припратом манастира Каленића*, Старинар 1928, 29 и 30 год., стр. 170.

[240]) С. М. Ненадовић: *Конзерваторски радови на Новој Павлици*, Саопштења I, 1956, 49.

[241]) Andre Protitch: *L'architecture réligieuse bulgare*, Sofia, 1924, 44. А. Рашенов: *о. с.*, сл. 33.

[242]) М. Васић: *Жича и Лазарица*, 18.

[243]) Архитект Б. Вуловић радио је на конзервацији цркве Св. Николе код Куршумлије дуже времена и имао је прилике да најдетаљније испита однос ових кула према цркви. Међутим, он оставља и даље отворене и нерешене проблеме који су се појавили у вези са овом Немањином црквом, и то: да ли је Немања сазидао цркву Св. Николе и додао касније нартекс са кулама, или је затекао стару византијску цркву, коју је само обновио и додао јој нартекс са кулама? У сваком случају, Вуловић сматра да је Немања морао подићи бар једну кулу. Што се тиче завршетка ове куле која још данас постоји, он даје три могућа решења. Прва два су слична решењу завршетка звоника цркве Богородице Љевишке, али немају наглашене мале рогљеве коцкастог постоља, које има звоник цркве Богородице Љевишке. Осим тога, и луци изнад горњег отвора су код ових реконструкција много плићи од лукова звоника у Призрену. Арх. Бранислав Вуловић: *Црква св. Николе код Куршумлије*, Зборник Архитектонског факултета, Београд, III, 1956/57, 1—22.

[244]) Професор Ђ. Бошковић износи једну претпоставку по којој би архитектура звоника цркве Богородице Љевишке, Пећке патријаршије и цркве Св. Димитрија у Велесу могла доћи до нас из Цариграда преко Бугарске, а затим се из Македоније раширила у долину реке Мораве. Đ. Bošković: *Note sur les analogies entre l'architecture serbe et l'architecture bulgare au Moyen Age — Le problème du clocher au-dessus du narthex dans l'architecture des Balkans.* — Actes du IV Congrès international des études byzantines, Sofia, 1935, 11, 57—74.

[245]) G. Millet: *L'école,* 36—37; Барскиј: *Странствованија Василија Григоровича Барскаго по свјатим местам востока с 1723 по 1747 г.,* Санкт Петерсбург, 1885—1887, 111, 113.

[246]) Ђ. Бошковић: *Основи,* 81.

[247]) Пера Поповић: *Западно кубе цркве цара Лазара у Крушевцу, са две необјављене слике из половине прошлог века,* Старинар 1926/7, IV, 230.

[248]) М. М. Васић: *Жича и Лазарица,* 125.

[249]) М. М. Васић: *Жича и Лазарица,* 125.

[250]) Професор Ђ. Бошковић ставља цркву Богородице Љевишке у групу цркава код којих нартекс првобитно није постојао, нити је на неки начин наглашен. Ово вероватно под претпоставком да је петокуполни део старија црква. Ђ. Бошковић: *Проблем српске средњевековне архитектуре, питање нартекса и ексонартекса, скица за једно истраживање,* 5.

[251]) Садашњи распоред просторија није и првобитни распоред, који се у овом тренутку разматра. Стари нартекс био је некада потпуно одвојен зидом, који је касније порушен, те су нартекс и наос данас спојени. А. Дероко: *На светим водама Лима,* Гл. ск. науч. др. IX, 1932, 126. Најновијим испитивањима која је извршио арх. Јован Нешковић 1958. године утврђено је да су и проскомидија и ђаконикон потпуно из темеља додати уз првобитну цркву.

[252]) Према најновијим подацима после откопавања рушевина цркве манастира Давидовице 1958. године може се видети сасвим јасно да првобитна црква није имала нартекс, а да су и нартекс и ексонартекс били додати касније.

[253]) М. М. Васић: *Жича и Лазарица,* 46.

[254]) Др Владимир Петковић: *Жича,* Старинар, 1906, 174, 181. Овај обичај дељења жита одржао се у цркви у Призрену све до последњих дана. Старије жене приликом помена скупљале су се у ексонартексу Богородице Љевишке и ту не само делиле већ и припремале јело.

[255]) Л. Мирковић: *Хиландарски типик Светога Саве,* „Годишњица" XLIV, Београд 1935, 19.

[256]) М. Васић: *Жича и Лазарица,* 46.

[257]) Ктитори су имали нарочита права према својим манастирима, која су могли преносити и на своје потомство. Но они су имали и нарочите дужности, као што је и манастир имао обавезе према ктитору. Те обавезе састојале су се, углавном, у бризи за ктиторову душу после његове смрти, тј. у манастиру су се давали помени ктитору. В. Марковић: *Ктитори, њихове дужности и права,* Прилози, V, 1925, 100—124.

[258]) Ђурђе Бошковић: *Проблем српске средњевековне архитектуре,* 8. Претпоставља да је црква манастира Манасије могла постојати још раније, као и Раваница, па је Деспот Стеван само додао припрату и дао јој камену оплату.

[259]) Арх. Б. Вуловић је последњих година, 1955—58, испитивао данашњи нартекс Раванице и утврдио да је он подигнут на темељима и остацима старог нартекса, нашавши многобројне фрагменте, на основу којих може да се реконструише архитектура првобитног нартекса.

[260]) На овој цркви је приликом великих рестаураторских радова у 1958. години, којима је она консолидована и ослобођена споља гломазних контрфора, утврђено да су постојале још мање капеле споља у угловима триконхоса, чиме се досадашњи план цркве битно мења.

[261]) А. Дероко је дао реконструкције тих нартекса. М. М. Васић: *Жича и Лазарица,* 44 и Гл. ск. науч. др. III, 1928, 97—98.

[262]) Др В. Петковић: *Из старог Прилепа,* Покрет, год. I, бр. 6, 1924, 83. По остатку године 1298. у једном грчком натпису из ове цркве, Петковић датује цркву у ову годину.

[263]) G. Millet: *L'école,* 283, 284, сл. 125.

[264]) Датовање по Н. Мавродинову: Еднокорабната, 32, 29, 101, 103.

[265]) N. Ghika Budesti: *Evolutia arhitecturi,* Biletinul, сл. 81, 86, 89, 90, 93.

[266]) А. Дероко: *Монументална,* сл. 313, 315, 316, 391, 392, 393, 395.

[267]) 'Α. Κ. 'Ορλάνδος, 'Η παρά τὴν 'Αρταν μονὴ τῶν Βλαχέρνων и Μονὴ τῆς κάτω Παναγίας, 'Αρχεῖον, 1936, св. 1, стр. 17, 18, 19, сл. 10, 11, 12 и стр. 78, 79, 80, сл. 8, 9, 10, 11.

[268]) Потпуно исти елемент бр. 3 налазимо и на цркви Мале Богородице на Еубеји, којим је попуњен један крст и израђен фриз око прозора, као и на цркви Порта Панагија у Тесалији. 'Α. Κ. 'Ορλάνδος: Σταυροπίστεγοι ναοὶ βαθείας Εὐβοίας, ὁ ναὸς τῆς Παναγίτσας, 'Αρχετον,1951, књ. 2, сл. 8, стр. 119. 'Α. Κ. 'Ορλάνδος: Ἡ Πόρτα — Παναγία τῆς Θεσσαλίας, 'Αρχείον, 1935, св. 1, стр. 20, сл. 9.

[269]) 'Α. Κ. Ορλάνδος: Ἡ Παρηγορητίσσα τῆς "Αρτης, 1919.

[270]) 'Α. Κ. 'Ορλάνδος: Ἡ Ἁγία Θεοδώρα τῆς "Αρτης, Αρχετον, 1936, св. 1, 80—104.

[271]) 'Α. Κ. 'Ορλάνδος: Ὁ "Αγιος Βασίλειος τῆς "Αρτης, 'Αρχετον, 1936, св. 2, 115—130.

[272]) Ђ. Бошковић: *Основи*, сл. 119, стр. 79.

[273]) G. Millet: *L'école*, 238, сл. 121.

[274]) G. Millet: *o. c.*, 284.

[275]) Н. Мавродинов: Археологични и художествено исторични изследвания изъ Македония, Македонски прегледъ, год. XIII, књ. 4, 95—129.

[276]) Св. Јован Алитургетос, Св. Параскева, Пантократор, Св. Михаил и Гаврил.

[277]) А. Рашенов: *о. с.*, 53.

[278]) Ђ. Бошковић: *Средњевековни споменици североисточне Србије*, Старинар, I, 196—197. Н. Мавродинов наводи да их има и на цркви Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, али њих тамо нема. Постоје само у једнојниши два окулуса од камена. Н. Мавродинов: *Еднокорабната*, 88. Приликом ископавања Зањевачке цркве код села Звездана (у околини Зајечара) пронађени су такође лончићи типа са Короглашког манастира и цркве у с. Доњој Каменици. Ђорђе Стричевић—Гојко Суботић: *Ископавање Зањевачке цркве*, Старинар IX—X, 1959, 313.

[279]) G. Millet: *L'École*, 284.

[280]) 'Α. Κ. 'Ορλάνδος: Ἡ Παρὰ τὴν "Αρταν μονὴ τῶν Βλαχέρνων, "Αρχετον, 1936, св. 1, сл. 10, стр. 17.

[281]) Исти тај облик са Влахерна видимо и на цркви манастира Св. Мелетија код Мегаре. 'Α. Κ. 'Ορλάνδος: Ἡ μονὴ τοῦ ὁσίου Μελετίογ καὶ τὰ παραλαύρια αὐτῆς, 'Αρχετον, 1939—1940, св. 1, 96.

[282]) Др Алекса Ивић: *Родословне таблице српских династија и властеле*, Нови Сад 1928, књ. бр. 49 Матице Српске. M. Laskaris: *Deux chartes de Jean Uroš, dernier Nemanide* (novembre 1372, indiction XI), Bizantinoserbica, sacculi XIV, Bruxelles, 1957, 1—49.

[283]) Натпис хумског кнеза Мирослава, брата Немањина, на северном порталу цркве Св. Петра у Бијелом Пољу; натпис кнеза Стефана на западном порталу Мораче из 1252. године; натпис на надвратнику цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричину; на јужном порталу Дечана, западним вратима цркве у Мушутишту, на Љуботену.

[284]) Др Радослав Грујић: *Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак*, Гл. ск. науч. др., XII, 1933, 59.

[285]) А. Дероко: *Неки споменици у Турској и Грчкој у вези са историјом средњевековне Србије*, Зборник Матице српске, св. 13—14, 1956, сл. 14.

[286]) А. Дероко: *Средњевековни градови*, 92, 93. С. М. Ненадовић: *Конзервација натписа на Деспотовој Кули у Смедереву*, Музеји бр. 6, 1951, 155—160. С. М. Ненадовић: *Уређење Смедеревског града*, Саопштења I, 1956, 82.

[287]) G. Millet: *L'école*, 7, 253.

[288]) G. Millet: *L'école*, сл. 117, 118, 121, 129.

[289]) Да је на цркви Спасовици код Ћустендила постојао меандер, види се по фотографијама раније снимљених рушевина ове цркве. Међутим, данас од цркве Спасовице више ништа не постоји: знатни остаци зидова и сводова су порушени до земље, материјал је развучен, а сељаци су раскопали чак и темеље и однели материјал. Остала је само још гомила шута, неколико великих блокова и разривено место на коме се некада налазила лепа задужбина Стевана Дечанског.

[290]) Пера Поповић: *Смедерево*, споменица, 64, 65, 110.

[291]) Кубична постоља малих кубета.

[292]) Код цркава Св. Димитрија и Св. Николе у Марковој Вароши код Прилепа, Св. Јована Алитургетоса у Месемврији, мале цркве у селу Радишане код Скопља, Св. Арханђела у Штипу, Св. Богородице у Кучевишту.

[293]) G. Millet: *L'école*, 268—279.

[294]) Радослављева припрата у Студеници, Сопоћани, Градац.

[295]) Ђурђеви Стубови код Новог Пазара и црква Св. Николе код Куршумлије.

[296]) Ђурђеви Стубови код Новог Пазара, Сопоћани, Градац.

[297]) Жича, Радослављева припрата у Студеници, црква Св. Апостола и Св. Богородице у Пећкој патријаршији. Цркве у Светој гори које су данас споља омалтерисане и обојене црвеном бојом (Ватопед, Пантократор, Кутлумус и др., а доскора и црква Протата у Кареји) свакако да нису раније биле црвено обојене, јер је данашње порекло те црвене боје и сувише уочљиво. Рестаурација цркве Протата у Кареји, уосталом, то најбоље доказује. Међутим, код Жиче и Радослављеве припрате у Студеници пронађени су комади црвено обојеног малтера врло старог порекла, а нарочито на Жичи, где су комади били и приличне величине. Можда и тај малтер не потиче из првог времена, али сигурно да није ни из најновијег доба. Можда су многе светогорске цркве биле озидане као и Хиландар, који данас није омалтерисан, нити је икада био.

[298]) Арх. С. М. Ненадовић — Д. Ст. Павловић: *Преглед рада Завода за заштиту споменика културе НРС* (1950—1953), Зборник заштите споменика културе, IV—V, 349—350.

[299]) С. М. Ненадовић: *Белешке са пута по Космету*, Музеји 7, 168—169.

[300]) Auguste Choisy: *L'art de batir chez les Byzantins*, Paris, 1883, 9—13.

[301]) М. Васић: *Жича и Лазарица*, 84.

[302]) В. Марковић: *Православно монаштво*, 20.

[303]) М. Динић прецизира 6821. годину овог натписа у време од 1. септембра 1312. до 31. августа 1313. године. Михаило Динић: *Однос између краља Милутина и Драгутина*, Зборник, 68.

[304]) Н. Окуњев: *Грађа за историју српске уметности*, Гл. ск. науч. др., V, 1929, 87—88.

[305]) Петковић: *Преглед*, 203.

[306]) G. Millet: *L'ancien art serbe*, 101.

[307]) Ж. Татић: *Трагом велике прошлости*, Београд, 1929, Старо Нагоричино, 90—114.

[308]) Ђ. Бошковић: *Извештај и кратке белешке са путовања, II, Околина Скопља*, Старинар, VI, 1931, 173—176.

[309]) А. Дероко: *Монументална*, 185.

[310]) Ђурђе Бошковић: *Проблем манастира св. Ђорђа „Горга" на Серави*, Старинар, V—IV, 1954—1955, 73—81. Професор Бошковић претпоставља да су манастир Св. Ђорђа у Старом Нагоричину и Св. Ђорђа „Горга" на Серави, који се помињу на више места као два манастира, били у ствари један манастир; на тај начин он прихвата тезу Ј. Иванова, коју је овај напустио.

[311]) Ж. Татић: *Трагом велике прошлости*, 102—103.

[312]) Đurđe Bošković: *Deux églises de Milutin: Staro Nagoričino et Gračanica*, L'art Byzantin chez les Slaves, premier recueil, Paris 1930, 195—212. Ову претпоставку проф. Ђ. Бошковић износи и у чланку: *Проблем манастира св. Ђорђа „Горга" на Серави*, Старинар, V—VI, стр. 80, напомена 44.

[313]) Ђ. Бошковић: *Извештај и кратке белешке са путовања, II, Околина Скопља и Куманова*, Старинар, VI, 1931, 173—176. У приказу књиге арх. Жарка Татића: *Трагом велике прошлости*, Ђ. Бошковић каже за старију цркву Св. Ђорђа у Старом Нагоричину: „Црква је без сумње била трobродна базилика, али само са двоспратним бочним бродовима." Ђурђе Бошковић: *Приказ: арх. Жарко Татић, Трагом велике прошлости*, СК Гласник од 16-IX-1929, 128.

[314]) Професор Ђ. Бошковић, који је вршио откопавања поред цркве у циљу испитивања темеља ових портика, није могао утврдити да ли су портици постојали или не, те побија своју ранију претпоставку о њиховом постојању изнесену у расправи „Deux églises de Milutin" и каже: „Како

сам раније без копања само према појединим траговима изнео прву погрешну претпоставку о постојању бочних портика, то она потпуно отпада. Хипотетичне реконструкције на сл. 137, 138 и 139 поменутог чланка нису могле бити ничим потврђене. Остаје дакле и даље отворено питање како су изгледале бочне прислоњене аркаде на старијој грађевини." Ђ. Бошковић: *Извештај и кратке белешке са путовања II, Околина Скопља,* Старинар, VI, 1931, 173—176.

[315]) Према остацима нађеног степеништа у западном зиду.

[316]) Ђ. Бошковић: *Архитектонски извештаји, 2 — Оправка цркве у Старом Нагоричину,* Гл. ск. науч. др., XI, 1932, 215—220.

[317]) Н. Мавродиновъ: Еднокорабната, 88.

[318]) Н. Мавродиновъ: Археологични и художествено исторични изследвания изъ Македония, Македонски прегледъ, год. XIII, кн. 4, 1943, сл. 11.

[319]) Око цркве је током векова настало гробље, те је приликом копања гробница могло да дође до раскопавања темеља ових портика, који су ионако били можда само испод стубаца.

[320]) Н. Окуњев, испитујући однос спољних пиластера цркве и унутрашњих стубаца, дошао је до истог закључка и каже: „На тај начин, ови стари пиластри не одговарају унутрашњој конструкцији савременог нам храма, што се јавља као изузетна појава у архитетктури Балканског Полуострва. Из овога се може закључити да је постојећа унутрашња конструкција била наново подигнута за време Милутиново и да до извесног степена није одговарала старој. Обнављање Милутиново услед тога било је довољно капитално да би могло бити говора о подизању храма: од старе грађевине су се сачували само спољашњи зидови до половине висине, а врхови зидова, сва унутрашња конструкција и сводови који на њима леже подигнути су изнова и на нов начин. Од старог здања унутра остали су, како изгледа, само округли стубови у припрати." Н. Окуњев: *Грађа за историју српске уметности, I) Црква св. Ђорђа у Старом Нагоричину,* Гл. ск. науч. др., V, 1929, 89.

[321]) На овоме месту, мислимо, треба да се осврнемо и на мишљење професора Васића о читавом овом проблему. Он сматра најпре да се из легенде о житију св. Прохора Пчињског не може закључити да је цар Роман IV Диоген био ктитор цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричину. Он даље наводи разлоге који говоре у прилог тези да је краљ Милутин подигао ову цркву потпуно од темеља. Ти разлози су оба поменута натписа и Данилов податак о цркви Св. Ђорђа. Професор Васић уочава промену у зидању и доводи је у везу са политичким збивањима, односно у везу са састанком краља Милутина са његовом таштом царицом Ирином и њиховим преговорима о наслеђу престола после Милутина. Он сматра да је црква Св. Ђорђа почела да се зида на начин на који ће бити зидана и Бањска, али је после овога састанка краљ Милутин донео одлуку да се црква даље озида у византијском стилу. Ове комбинације професора Васића после многих испитивања и нових података о овој цркви су неодрживе. Милоје М. Васић: *Црква св. Ђорђа у Старом Нагоричину — Сумње и проблеми,* Мисао, кн. 31, 1929, 125—138.

[322]) O. Wulff: *Altchristliche* II, 493.

[323]) N. Barlanov: *Deux monuments byzantins de Trébizonde,* Byzantion, IV, 1927—1928, 363—377, са двема основама цркве: као трobродне базилике и базилике са куполом.

[324]) 'Α. Κ. 'Ορλάνδος: 'Η Παντάνασσα τῆς Μονεμβασίας, 'Αρχεῖον, 1935, св. 2, 150.

[325]) Др Милоје Васић: *Црква св. Ђорђа у Младом Нагоричину и њено доба,* Прилози, кн. 10, св. I, 1930, 10.

[326]) М. Васић: *Жича и Лазарица,* 77.

[327]) Арх. С. М. Ненадовић: *Керамопластика Богородице Љевишке,* Гласник музеја Косова и Метохије, 1956, 23.

[328]) М. Васић: *о. с.,* 77. Гласник II, 12, 58—59. Ст. Новаковић: *Законски споменици,* 646.

[329]) Ђ. Бошковић: *Дечани,* 110. 'Α. Κ. 'Ορλάνδος, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ, Τράπεζα μονῆς 'Εσφιγμένου 42.

[330]) Данило: *Животи,* 246. Др Р. Грујић: *Сава III,* Енциклопедија IV, 3.

[331]) Др Миодраг Ал. Пурковић: *Српски епископи и митрополити Средњега века,* Хришћанско дело, год. III, св. 4—6, 1937, 16.

[332]) Fr. Miklošić: *Monumenta serbica,* 60.

[333]) Пурковић: *о. с.,* 16.

[334]) М. С. Милојевић: *Путопис — дела праве (старе) Србије*, III, 1877, 182. Ив. Јастребов наводи по причању да се ту налазио натпис: Сава основатељ призренске епископије. Споменик СКА XLI, II разред, 33—40.

[335]) Гиљфердинг: III, 1873, 146. Љ. Стојановић: *Записи и натписи,* III, бр. 5067. Spiridon Gopčević: *Makedonien und Alt-Serbien,* Wien, 1889, 215. Гиљфердинг: Босна — Призренъ, Србскіи льтописъ, 1860, 126—127.

[336]) Ст. Станојевић: *Српски архиепископи од Саве II до Данила II (1263—1326).* Глас СКА CLII, 1933, 43—78.

[337]) Данило: *Животи,* 113.

[338]) Данило: *о. с.,* 113.

[339]) Игумани Хиландара који су непосредно претходили Сави, по др В. Мошину и др М. Пурковићу, били су ови:

После игумана Јевстатија дошао је Стефан, за њим Киријак, па Арсеније и Сава. Стефан се помиње први пут 1287. године. У новембру 1294. године он више није био игуман. Киријак се помиње у новембру 1294. године, а затим и у повељи којом краљ Милутин оснива пирг Хрусију. Ова повеља се може датовати, према читању др Р. Грујића, у 1300. годину, што значи да је Киријак тада био још игуман Хиландара, али запис рашког игумана Григорија II из 1304/5. године помиње Киријака као бившег игумана. У том запису се једино помиње и игуман Арсеније.

Од 1300. године па до 1305/6. године, када је за игумана Хиландара дошао Данило, видимо на томе положају Киријака, Арсенија и Саву, али колико је ко био на игуманском положају, и када, није познато, и то баш у најзначајније време за Хиландар, када га је краљ Милутин новог зидао. За Саву се чак и не каже да је био игуман, већ „наставник Богом изабраному сабору славнаго манастира Хиландара". Неки историчари протумачили су да то значи да је био игуман, али неки нису то прихватили и питају се шта је тај израз стварно означавао.

Ипак, и на основу оваквих доста неодређених података мислим да се може претпоставити да је Сава, у сваком случају, био у Хиландару за време његовог грађења, без обзира на то да ли је био обичан монах, игуман, или на некоме другом положају који се крије под оним изразом „наставник". Није ли то био неки положај баш у вези са грађењем Хиландара?

Др Владимир Ал. Мошин — др Миодраг Ал. Пурковић: *Хиландарски игумани Средњег века,* Скопље, Библиотека хришћанског дела, књ. XXIII, 1940, 1—89.

[340]) М. Васић: *Жича и Лазарица,* 178.

[341]) М. Васић: *Црква св. Богородице на Левиши и призренски епископ Дамјан,* Прилози, 93—101.

[342]) Љ. Стојановић: *Записи и натписи,* IV, 1923, бр. 6006.

[343]) Ст. Новаковић: *Законски споменици српских држава средњег века,* Београд 1912, 638.

[344]) М. Васић: *о. с.,* 93—101.

[345]) Др Миодраг Пурковић: *Српски епископи и митрополити Средњега века,* Хришћанско дело, год. III, св. 4—6, 1937, 16. Пурковић о овом проблему каже: „Од 1299 године био је призренски епископ Дамјан. Дамјан се помиње, али хронолошки неодређено, у повељи краља Стефана Дечанског св. Богородици Левишкој 1326 године. Године 1307 овај Дамјан помиње се на натпису св. Богородице Левишке и сазнајемо да се он трудио око обнављања тога манастира." О епископу Дамјану пише и Ђ. Сп. Радојичић: „Дамјан је очевидно онај призренски епископ који се 1306—7 год. ‚трудио' око обнове св. Богородице на Левиши. Биће исто лице са монахом Дамјаном, кога је краљ Стефан Урош II Милутин слао византиском цару Андронику II 1299 год. када су се водили преговори о женидби краљевој са царевом ћерком Симонидом." Ђорђе Сп. Радојичић: *О поменику св. Богородице Левишке,* Старинар, 1940, 43—69. И В. Р. Петковић каже да је цркву Богородице Љевишке подигао краљ Милутин са епископом Дамјаном.

[346]) G. Millet: *L'ancien art serbe,* 25.

[347]) Paul Saintenoy: *La restauration des monuments principes généraux, La conservation des monuments d'art et d'histoire*. Office international des musées. Publication de l'Institut de Cooperation Intellectuelle, 1933, 80.

[348]) У том погледу овај објекат се налазио у сличном стању као и Пећка патријаршија пре рестаурације и, уопште узевши, радови су извођени под сличним условима и имали су сличне циљеве. Ђ. Бошковић: *Осигурање и ресторација цркве манастира св. Патријаршије у Пећи*, Старинар VIII и IX, 1933/34, 90—157.

[349]) Spiridon Gopčević: *Makedonien und Altserbien*, Wieћ, 1889, слика између стр. 212 и 213.

[350]) Отварању гробнице у ексонартексу присуствовао је др Милутин Гарашанин, научни сарадник Археолошког института САН.

[351]) На овоме месту налазили су се за време Турака неки дућани, који су у прошлом столећу порушени. Ово сам сазнао од старијих мештана, који су још запамтили ове дућане.

[352]) Експертизу новца дао је др Растислав Марић. *Ros.* II, стр. 416, бр. 4.

[353]) Фрагменти су конзервирани и данас се налазе у Народном музеју у Београду.

[354]) Експертизу новца дао је др Растислав Марић. Тип Љубић, XIV век са латинским натписом.

[355]) Фрагменти иконостаса из Стобија налазе се у Народном музеју у Београду, а фрагменти са базилике Еуфразијане у трему њенога атријума. Иванка Николајевић-Стојковић: *Рановизантиска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори*, Београд 1957, 27. На ове фрагменте скренуо сам писцу расправе пажњу, те их је он и користио за своју тезу.

[356]) 'Α. Κ. 'Ορλάνδος: 'Αρχεῖον, 1935, св. 1, 104; 1948 год. св. 1, 50; 1951 год.; св. 1, 36.

[357]) И. Николајевић-Стојковић: *Прилог проучавању византиске скулптуре од 10 до 12 века из Македоније и Србије*, Зборник радова САН XLIX, књ. 4, 1956, 181.

[358]) Проф. А. Дероко помишља на могућност доношења овог фрагмента са рушевина Душанове цркве Св. Арханђела код Призрена.

[359]) Др Светозар Радојчић: *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955, 21.

[360]) Др Светозар Радојчић: *Портрети српских владара у Средњем веку*, 1934, 34.

[361]) По једном локалном објашњењу, код призренских Турака постојало је веровање да је за претварање једне цркве у џамију довољно ако се цркви почисти само под.

[362]) Др Светозар Радојчић: *Једна сцена из романа о Варлааму и Јоасафу у цркви Богородице Љевишке у Призрену*, Старинар, Нова серија III—IV, 1952—53, 77—82.

[363]) Ова је фреска скинута тек 1959. године приликом замене кровног покривача од камених плоча оловним лимом и приликом спуштања крова.

[364]) Др Светозар Радојчић: *Југославија, Средњевековне фреске*, Детаљ свадбе у Кани, табла XXI.

ЛИТЕРАТУРА

Књиге

Барски В. Г. — Странствованија Василья Григоровича Барскаго по свјатим местима востока с 1723 по 1747, Санкт Петерсбург, 1885—1887.

Benoit F. — L'architecture, l'occident mediéval, Paris, 1933.

Bertaux E. — L'art dans l'Italie méridionale, Paris, 1904.

Бошковић Ђ. — Основи средњевековне архитектуре, Београд, 1947.

Бошковић Ђ. — Архитектура Средњег века, Београд, 1957.

Бошковић Ђ. — Средњевековна уметност у Србији и Македонији, Београд, 1948.

Бошковић Ђ., Ненадовић С. — Градац, Београд, 1950.

Boué Ami — Die europeische Türkei, Wien, 1889.

Brehier L. — L'art byzantin, Paris, 1924.

Врунов И. — История русской архитектуры, Москва, 1956.

Brockhaus H. — Die Kunst in den Athos-Klöstern, Leipzig, 1924.

Budesti G. — Evolutia arhitecturii in muntenia.

Васић др М. — Жича и Лазарица, Београд, 1928.

Васић др М. — Архитектура и скулптура у Далмацији, Београд, 1922.

Wulf O. — Die altchristliche und byzantinische Kunst, Berlin, 1918.

Гильфердинг. — Собранiе Сочиненiй, Босная, Герцеговина и Старая Сербiя, III, С-Петербургъ, 1873.

Gopčević S. — Makedonien und Altserbien, Wien, 1889.

Грабаръ И. — Исторiя русскаго искуства, Москва, 1909.

Gurlitt C. — Die Baukunst von Konstantinopel, Berlin.

Данило II Архиепископ — Животи краљева и архиепископа српских, превод др Лазара Мирковића, Београд, 1935.

Дероко А. — Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд, 1950.

Дероко А. — Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији, Београд, 1953.

Diehl Ch. — Manuel d'art byzantin, Paris, 1926, 1930.

Diehl, Tourneau, Saladin. — Les monuments chrétiens de Salonique, Paris, 1918.

Ebersolt J. — Monuments d'architecture byzantine, Paris, 1934.

Ebersolt—Thiers. — Les églises de Constantinople, Paris, 1913.

Essenwein dr. A. — Die Baustile, Darmstadt, 1886.

Εὐαγγελίδης Ε.—Ἡ Παναγία τῶν Χαλκέων, Θεσσαλονίκη, 1954.

Иванова В. — Стари църкви и монастири въ Българскитѣ земи (IV—XII в.), София, 1926.

Ивић др А. — Родословне таблице српских династија и властеле, Нови Сад, 1928.

Историја народа Југославије, Загреб, 1953.
Janin R. — La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, Les églises et les monastères, Paris, 1953.
Јиречек К. — Историја Срба, Београд, 1922—23.
Јиречек К. — Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у Средњем Вијеку, превод Ђорђа Пејановића, 1951.
Kaniz F. — Königreich Serbien, Leipzig, 1909.
Keil J. — Führer durch Ephesos, Wien, 1957.
Кондаков Н. — Македониіа, Санктпетербургъ, 1909.
Костић К. — Наши нови градови на југу, Београд, 1922.
Костић П. — Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку, Београд, 1928.
Ласкарис М. — Византиске принцезе у средњовековној Србији, Београд, 1926.
Марковић В. — Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији, Сремски Карловци, 1920.
Мавродинов Н. — Еднокорабната и крстовидната църков по българскитѣ земи, София, 1931.
Милићевић — Краљевина Србија, Београд, 1884.
Мирковић—Татић — Марков манастир, Београд, 1925.
Монах Теодосије — Живот св. Саве, превод Миливоја Башића, Београд, 1924.
Millet G. — L'ancien art serbe, Paris, 1919.
Millet G. — L'école greque dans l'architecture byzantine, Paris, 1916.
Millet G. — Les monuments byzantins de Mistra, Paris, 1913.
Милојевић М. — Путопис — дела праве (Старе) Србије, Београд, 1877.
Николајевић-Стојковић И. — Рановизантиска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори, Београд, 1957.
Новаковић С. — Законски споменици српских држава Средњег века, Београд, 1912.
Новаковић С. — Срби и Турци XIV и XV века, Београд, 1933.
Острогорски др Г. — Историја Византије, Београд, 1947.
'Ορλάνδος 'A. — Μοναστιριακὴ ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι, 1927.
'Ορλάνδος 'A. — 'H Παρηγορητίσσα τῆς ''Αρτης, 1919.
Ορλάνδος 'A. — 'Αρχετον, све свеске од 1935—1956.
Петковић др В. — Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд, 1950.
Петковић—Бошковић — Дечани, Београд, 1941.
Поповић П. — Смедерево, 1931.
Protitch A. — L'architecture religieuse bulgare, Sofia, 1924.
Радојчић др С. — Мајстори старог српског сликарства, Београд, 1955.
Радојчић др С. — Портрети српских владара у Средњем веку, Скопље, 1934.
Радојчић др С. — Југославија, средњевековне фреске, Париз, Унеско, 1955.
Рашеновъ др. А. — Месемврнйски църкви, София, 1932.
Списи св. Саве и Стевана Првовенчаног, превод др Лазара Мирковића, Београд, 1939.
Σωτηρίου Γ. — Χριστιανικὴ καὶ βυζαντὴ ἀρχαιολογία, 1942.
Споменица двадесетпетогодишњице Јужне Србије, Скопље, 1937.
Станојевић С. — Народна енциклопедија српско-хрватска-словеначка, Загреб, 1928—29.
Стојановић Љ. — Стари српски родослови и летописи, Београд — Ср. Карловци, 1927.
Стојановић Љ. — Стари српски записи и натписи, Београд, 1902—1926.
Станојевић, Мирковић, Бошковић — Манастир Манасија, Београд, 1928.
Strzygowski J. — Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte, Leipzig, 1903.
Strzygowski—Millet — L'ancien art de Syri, Paris, 1936.
Татић Ж. — Трагом велике прошлости, Београд, 1929.
Филозоф Константин — Живот Деспота Стевана Лазаревића, превод др Лазара Мирковића, Београд, 1936.
Hamann Mac—Lean Dr. R. — Aus der Mittelalterlichen Bildwelt Jugoslaviens, Marburg an der Lahn, 1955.
Zimmermann Dr. Ing. M. — Alte Bauten in Bulgarien, Berlin.
Choisy A. — L'art de bâtir chez les Byzantins, Paris, 1883.

Часописи

Anali historiskog instituta Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1956.
Actes du IV congrès international des études byzantines, Sofia, 1934.
Atti del IV congresso internazionale di Archeologia cristiana, Roma, 1940.
Bizantinoserbica, sacculi XIV, Bruxelles, 1957.
Богословље, X, 1935.
Byzantion, Paris, 1926—1952.
Братство, XXVIII.
Глас СКА, LXXVI 1908. год., CLXIV 1935. год., CLII 1933. год., CLIII 1933. год.
Гласник СУД XLIX 1881. год., 40, 1874. год.
Гласник скопског научног друштва, Скопље, III, V, IX, XI, XII, XIII, XIV.
Гласник српске православне цркве бр. 10, 11 и 12, 1946.
Гласник музеја Косова и Метохије, 1956.
Годишњица Чупићева, књ. 3, 1880.
Зборник радова САН, Византолошки институт за 1953, 1955. и 1956. год.
Зборник Матице Српске, Нови Сад, бр. 13—14, 1956. год.
Зборник заштите споменика културе, Београд, III, 1953.
Зборник Архитектонског факултета, Београд, 1956/57.
Извѣстия на Българското археологическо дружество, II, VII, София.
Југословенски историски часопис, св. 1—4, 1937.
L'art byzantin chez les Slaves, Paris, 1930.
La patrie serbe, Paris, 1918.
La conservation des monuments d'art et d'histoire, 1933.
Летопис Матице Српске, књ. 216, 1902.
Македонски прегледъ, 1943.
Melanges Charles Diehl, Paris, 1930.
Мисао, књ. 31, Београд, 1929.
Музеји, бр. 5, 6, 7, Београд, 1950, 1951. год.
Покрет, Београд, 1924.
Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор за 1921, 1925, 1926. и 1930. год.
Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС, I—III, Београд, 1956—1957.
Српске илустроване новине, бр. 3, 1881.
Србскіи лѣтописъ, 1860.
Српски књижевни гласник за 1903. и 1929. год.
Споменик СКА, XLI и САН CVI, 1957.
Старинар, орган Археолошког института САН, Београд, сви бројеви од оснивања до данас.
Уметнички преглед бр. 4, 5, 37, 38, Београд.
Хришћанско дело, Скопље, 1937.

RÉSUMÉ

INTRODUCTION

L'architecture de l'époque du roi serbe Stefan Uroš II Milutin fut l'objet de nombreuses recherches. Toutefois, un monument de cette époque ne fut pas suffisamment étudié: c'est l'église épiscopale de la Vierge Ljeviška de Prizren. La raison principale pour laquelle elle ne fut pas embrassée par ces recherches réside dans le fait qu'on ne savait pas dans quelle mesure elle fut restaurée par le roi Milutin et quelles sont les parties de l'ancienne église qui furent conservées. En effet, il était difficile d'établir cela, car l'église avait été recouverte de mortier à l'intérieur et à l'extérieur. En 1950, l'Institut pour la protection des monuments historiques de Serbie entreprit sur ce monument des travaux de restauration et de conservation. A cette occasion, on procéda à de nombreuses recherches et l'on réussit à découvrir un grand nombre de fresques de très haute qualité.

Après ces travaux, l'intérêt général pour ce monument s'accrut subitement. A Belgrade, on organisa une exposition des copies de fresques de l'église de la Vierge Ljeviška, exposition qui fit ensuite une tournée à l'étranger. Nous voyons aussi paraître de nombreuses études traitant des problèmes relatifs à ce monument. Cependant, tout le matériel recueilli lors des travaux de restauration n'est pas encore publié, et de nombreuses questions relatives à l'origine de l'architecture de ce monument n'ont même pas été effleurées. La présente étude a pour but de combler cette lacune et de donner une analyse des résultats obtenus lors de la restauration de l'église; elle est donc, en quelque sorte, la conclusion de ces travaux.

I. CIRCONSTANCES DANS LESQUELLES S'EST DEVELOPPEE L'ARCHITECTURE A L'EPOQUE DU ROI MILUTIN

Le roi Milutin a régné près de quarante ans (1282—1321), et ce long règne fut marqué par de grands changements dans la politique extérieure de l'Etat médiéval serbe. Durant les vingt premières années de son règne, Milutin est presque continuellement en guerre

avec Byzance et il lui enlève de vastes territoires. En 1299, il épouse la princesse Simonide, fille mineure de l'empereur byzantin Andronic II Paléologue, et depuis lors des relations amicales sont établies entre les deux pays. Au cours de cette période se fait sentir une puissante influence culturelle de Byzance, et de nombreuses réformes sont introduites en Serbie à l'exemple de Byzance. L'architecture de ce temps fut un des domaines principaux où se manifesta cette byzantinisation culturelle de la Serbie.

L'église de la Vierge Ljeviška fut le premier monument sur le sol de la Serbie restauré par le roi Milutin après l'établissement des relations amicales avec Byzance. Milutin choisit Prizren pour y entreprendre la première intervention architectonique de grande importance, parce que cette ville était alors un des plus grands centres politiques, économiques et religieux de la Serbie. Prizren avait été le siège d'un évêché même au temps où Byzance tenait ce pays. Des seigneurs féodaux du temps de Milutin, ainsi que ses successeurs érigèrent aussi des constructions remarquables à Prizren et dans ses environs immédiats, dont témoignent de nombreux monuments d'architecture que nous y voyons encore, bien conservés ou en ruines.

La seconde période du règne du roi Milutin, depuis son mariage avec Simonide jusqu'à sa mort, est marquée, d'une part, par des crises intérieures en ce qui concerne la question de l'héritier du trône, et de l'autre par une énorme activité dans le domaine de l'architecture. Le roi Milutin érigea plus de monuments architectoniques, à lui seul, que tous les autres souverains serbes du moyen âge avant lui. Il fit construire non seulement en Serbie, mais aussi au mont Athos, à Salonique, à Constantinople, à Jérusalem et, peut-être même, à Sinaï. Bon nombre d'anciennes églises byzantines qu'il trouva en ruines dans les provinces conquises furent restaurées par lui, et cela grandement, comme si elles furent reconstruites en entier.

Une telle activité dans ce domaine fut possible, en premier lieu, grâce à la grande prospérité économique de la Serbie au temps de Milutin et, tout particulièrement, grâce à l'énorme richesse personnelle du roi. Son biographe, l'archevêque Danilo, le range parmi les plus riches souverains de son temps. Les bases de cette prospérité furent posées pendant le règne d'Uroš I-er, père de Milutin, quand commença l'exploitation des mines en Serbie, exploitation qui prit un essor particulièrement remarquable vers la fin du XIIIe siècle.

Toutefois, les grandes possibilités économiques du roi Milutin et de son pays ne sont pas la seule raison pour laquelle on procéda à la construction d'un si grand nombre d'édifices de caractère religieux. Les sources économiques fournirent seulement les moyens pour construire, et la raison principale doit être cherchée dans les rapports entre Milutin et l'Eglise. Il y avait alors des contestations entre Milutin et son frere Dragutin sur la question du prince héritier. En effet, en cédant le trône à Milutin, Dragutin avait stipulé que son fils Urošić surccédât à Milutin, mais l'Eglise orthodoxe serbe se méfiait des relations étroites que Dragutin entretenait avec l'Occident et elle soutint fidèlement la cause de Milutin. Celui-ci trouva sans cesse en elle l'allié le plus dévoué lorsqu'il s'agissait de raffermir son pouvoir dans le pays, et en revanche Milutin tenait beaucoup à ce que

cet allié fût également fort. Outre cette raison principale, qui pourrait suffir pour expliquer la construction d'un si grand nombre d'édifices religieux, il y en avait encore d'autres, telles que l'affirmation du pouvoir dans les contrées nouvellement conquises, le prestige de l'Etat médiéval serbe auprès des pays voisins et lointains, ainsi que les conceptions de l'homme du moyen âge en ce qui concerne la religion et la vie d'outre-tombe.

II. DONNEES HISTORIQUES SUR L'EGLISE DE LA VIERGE LJEVIŠKA

Nous ne possédons pas de données historiques permettant de fixer exactement l'époque de la construction de cette église. Nous sommes donc obligés de l'établir indirectement, en reliant son origine à l'histoire de l'évêché de Prizren, qui avait son siège dans cette église au temps du roi Milutin et après lui.

L'évêché de Prizren est mentionné pour la première fois en 1019 dans une charte de l'empereur byzantin Basile II, par laquelle il confère à l'archevêché d'Ohrid toutes les éparchies qui avaient fait partie de l'empire de Samuilo. Il y est dit que son siège était à Prizren, mais sans préciser l'église qui avait servi de siège. On supposait, et avec beaucoup de raison, que c'était l'église de la Vierge Ljeviška, car elle fut rénovée et non construite de nouveau par Milutin. Lors de la récente restauration de l'église, on trouva une pièce de monnaie à l'effigie de l'empereur Roman I-er Lakapin et de son fils Christophe, ce qui permettrait de conclure que l'église de la Vierge Ljeviška avait déjà existé au X-ème siècle. Nous possédons une lettre adressée en 1204 au pape Innocent III par l'évêque de Prizren, mais elle ne nous renseigne point sur le siège de l'évêché. V. Marković émet l'opinion que l'église date du temps des Comnène, car au cours du XIIe siècle on ne mentionne en Macédoine que quelques monastères, tandis que les sources du début du XIIIe siècle mentionnent un grand nombre de monastères, ce qui le porte à croire qu'ils avaient existé déjà au temps de Byzance.

Par suite de l'expansion de l' Etat médiéval serbe vers le sud, certains diocèses furent soustraits à l'archevêché d'Ohrid. Vers l'année 1214, l'évêché de Prizren fut adjoint à l'archevêché de Žiča, et ensuite à celui de Peć.

A partir de l'année 1307, les données historiques relatives à cette église deviennent nombreuses. Du côté de l'est, l'église porte l'inscription faite en briques disant que le roi Milutin restaura l'église en 1307 depuis ses fondations et que cette restauration fut exécutée par les soins d'un certain Damjan (tab. XLI). Encore une inscription consacrée au donnateur, et d'une teneur semblable, mais sans mentionner Damjan, se trouve dans l'église auprès du portrait découvert du roi Milutin (fig. 5). Au-dessus de l'inscription faite en briques, du côté de l'est, vers l'abside, on voit encore une inscription où l'on parle de Sava, évêque de Prizren (tab. XL). Le nom du même évêque se trouve inscrit dans des briques à quatre endroits encore (fig. 7, 8, 9).

Sur un arc de l'exonarthex on voit une partie d'une longue inscription, qui mentionne les maîtres Nikola et Astrapa comme ceux qui ont bâti l'église et qui l'ont ornée de peintures murales. Cette inscription nous renseigne aussi sur les conditions sous lesquelles la reconstruction de l'église a eu lieu (fig. 10).

La bulle au sceau d'or, octroyée à l'église de la Vierge Ljeviška par le roi Milutin, n'est pas conservée, mais la bulle conservée du roi Stefan Uroš III Dečanski datant de 1326 contient plusieurs clauses concernant cette église.

On voit encore dans l'église plusieurs épitaphes et des inscriptions sur les murs. En 1455, les Turcs s'emparent de Prizren, mais il paraît que l'évêque ou plutôt le métropolite de Prizren reste en fonctions, car l'évêque de Prizren est mentionné dans un certain nombre de notes inscrites sur des livres au XVIe et au XVIIe siècle. En 1689, le général autrichien Piccolomini mourut à Prizren après avoir pris cette ville, et il paraît qu'il fut inhumé dans l'église de la Vierge Ljeviška. Dans un écrit datant de 1756, un prêtre se plaint de ce que cette église est transformée en mosquée, de sorte que les chrétiens ne peuvent plus y prier Dieu. Une plaque de marbre fixée sur le mur de l'église porte une inscription rédigée en langue turque et parlant d'une réparation de l'église (fig. 16). En transformant l'église en mosquée, les Turcs ont effectué plusieurs modifications (fig. 18). La ville de Prizren fut libérée des Turcs en 1912, mais jusqu'en 1950 on ne procéda à aucun travail sur l'église; on y installa seulement deux cloches et, en 1923, on abattit le minaret (fig. 87). De 1950 à 1952, on y exécuta d'assez grands travaux de restauration et de conservation.

L'église de la Vierge Ljeviška est mentionnée sous ce nom dans toutes les sources écrites, mais dans le peuple elle n'est connue que sous le nom de Sveta Petka (Sainte Petka). Les Turcs l'avaient appelée mosquée Džuma ou mosquée Atik. Nous ne connaissons l'origine d'aucun de ces noms, même de celui de Ljeviška. On présume seulement que la rivière Bistrica, qui traverse Prizren, s'appelait autrefois Ljeviša.

III. ORIGINE DE L'EGLISE DE LA VIERGE LJEVIŠKA

Des données historiques nous font savoir que sur l'emplacement de l'église de la Vierge Ljeviška avait existé auparavant une autre église, plus ancienne, mais elles ne nous permettent pas de savoir quel avait été l'aspect de cette ancienne église ni comment elle fut restaurée en 1307.

On a avancé jusqu'ici plusieurs thèses en ce qui concerne l'origine de l'architecture actuelle de l'église, mais en somme elles se réduisent toutes à deux hypothèses: selon l'une, la partie centrale de l'église, qui est surmontée de cinq coupoles, aurait été l'ancienne église, à laquelle le roi Milutin a ajouté les nefs latérales, le narthex et l'exonarthex avec le clocher; selon l'autre, cette partie centrale fut également reconstruite par Milutin sur les vestiges de l'ancienne église, auxquels il ajouta ensuite toutes les autres parties.

Au cours des années 1950 à 1952, on procéda à de nombreuses recherches en vue d'établir si les hypothèses mentionnées sont fondées. On pratiqua des sondes et on étudia la structure des murs et tous les vestiges caractéristiques que l'on put trouver dans ces murs et sur leurs surfaces. On pratiqua en tout 18 sondes. D'après les données qu'elles nous fournirent sur les fondations de l'édifice, il fut établi qu'il ne s'agit point d'une église centrale antérieure, à laquelle on aurait ajouté les nefs latérales, le narthex et l'exonarthex surmonté du clocher, mais qu'il y avait là auparavant une église qui occupait tout l'emplacement de l'église actuelle et dont certaines parties s'étendaient même en dehors de cet emplacement (fig. 115, 116). Certains murs de cette ancienne église ont été conservés (tab. XIV, XV), et ils ont été englobés dans la nouvelle église. Au point de vue de l'architecture, l'ancienne église avait été une basilique à trois nefs (tab. VII, VIII). En 1307, le maître architecte du roi Milutin introduisit dans la nef centrale de cette basilique deux rangées de piliers, éleva une église en forme de croix inscrite, surmontée de cinq coupoles, construisit des voûtes au-dessus de toutes les parties de l'église et ajouta l'exonarthex surmonté d'un clocher (tab. IV). Le narthex est celui de l'ancienne basilique. Quant aux parties détruites de la basilique qui flanquaient jadis le narthex, elles ne furent plus jamais reconstruites, et leurs fondations restèrent sous terre. Outre les renseignements recueillis au moyen de sondes, on a découvert aussi bon nombre de fragments provenant de différentes époques, qui avaient été encastrés dans les murs de l'ancienne basilique ou dans ceux de 1307 (fig. 27, 28, 29). Ensuite, dans les rejointoiements entre les anciens murs et les murs ajoutés en 1307, on découvrit d'anciennes peintures murales datant du XIIIe siècle (fig. 130, 131). L'ancienne basilique avait été en ruines, et l'on avait procédé à des réparations avant 1307, probablement au XIIIe siècle, au temps où le diocèse de Prizren fut adjoint à l'archevêché de Žiča. Lors de cette première restauration, l'aspect de la basilique ne changea probablement pas beaucoup; il paraît seulement que les trois nefs furent mises sous un seul toit, tandis qu'auparavant la nef centrale s'élevait certainement au-dessus des nefs latérales. Lors de la seconde restauration, celle de 1307, l'église prend un aspect tout nouveau, et les nefs latérales sont peut-être les seules parties de l'ancienne basilique qui furent englobées dans la nouvelle église (fig. 3). Voilà donc les péripéties par lesquelles passa l'architecture de l'église actuelle.

IV. ARCHITECTURE DE L'EGLISE DE LA VIERGE LJEVIŠKA AVANT LA RESTAURATION DE 1307

Après avoir établi les phases qui avaient amené jusqu'à l'aspect actuel de l'église, on donne dans ce chapitre des renseignements plus détaillés sur l'ancienne église: plan de l'église et disposition des différentes parties, volumes des espaces, procédé technique employé dans la construction des fondations, des murs, des piliers, des arcs

et de la toiture; ensuite, couverture des toits, dallage, décorations intérieures et extérieures, origine de l'architecture, influences et questions qui se posent en ce qui touche la chronologie.

La basilique mesurait 26,10 m de longueur et 21,00 m de largeur du côté de l'ouest. L'intérieur de la basilique était divisé, par deux rangées de piliers, en trois nefs. La nef centrale mesurait 7,0 m de largeur, et les nefs latérales 3,0 m et 3,10 m. L'abside était trilatérale à l'extérieur, tandis que la prothèse et le diaconicum étaient demi-circulaires (fig. 108—111). Du côté de l'ouest, la basilique avait un narthex ayant trois grandes baies. Elle était flanquée de deux chapelles, du côté du nord et du sud. Il paraît que la basilique n'avait pas d'atrium, mais ce fait n'est pas suffisamment établi. La nef centrale, qui dépassait en hauteur les deux nefs latérales, avait un éclairage basilical.

Les fondations de la basilique avaient été construites d'une manière très solide. Le mur soutenant les piliers se prolongeait sans interruption.

Les murs avaient été construits en pierre cassée et en galets, et les arcs en briques. Il ne reste plus rien de l'ancienne toiture, mais elle était probablement en bois. Les toits étaient couverts de tuiles creuses, dont certains vestiges sont conservés (fig. 128).

On n'a découvert aucun vestige de l'ancien dallage de la basilique, ni aucun fragment qui nous permettrait d'avoir une idée des anciens ornements intérieurs. Sur les murs de cette époque il n'y a aucune trace d'ornements non plus. A l'extérieur, les murs de la basilique n'avaient probablement jamais eu d'ornements, sauf ceux qui provenaient de l'alternation des matériaux de construction: pierre et briques.

Un tel mode de construction et une telle architecture rangent cette basilique parmi les petites basiliques provinciales, bien qu'elle eût été une église cathédrale. D'ailleurs, l'évêché de Prizren avait été un évêché de troisième ordre. La plan de cette basilique ressemble beaucoup à celui des autres petites basiliques, particulièrement de celles qui se trouvaient aux environs de Caričin Grad, près de Lebane, en Serbie. Plusieurs fragments employés lors de la construction de la basilique et provenant de certains édifices paléochrétiens ou même antiques déterminent la limite chronologique inférieure de cette basilique, limite qui ne pourrait point s'étendre au-delà du VI-ème siècle. D'autre part, le style de son architecture et le mode de construction, ainsi que les données historiques relatives à l'évêché de Prizren et les pièces de monnaie à l'effigie de l'empereur Roman Lakapin et de son fils Christophe, trouvées auprès des fondations de la basilique, plaident en faveur d'une origine moins ancienne, de sorte que la construction de la basilique pourrrait peut-être dater du IX-ème siècle. En tout cas, il est probable qu'elle ne fut construite ni bien avant ni bien après ce temps-là. Cependant, les recherches effectuées n'ont pas été d'une ampleur suffisamment grande pour permettre d'établir si, peut-être, cette basilique n'avait été élevée sur l'emplacement d'un autre sanctuaire, encore plus ancien, ce qui n'est pas exclu non plus, vu les fragments encastrés dans ses murs et dont la provenance est énigmatique.

V. ARCHITECTURE DE L'EGLISE DE LA VIERGE LJEVIŠKA DU TEMPS DE LA RESTAURATION DE 1307

Ce chapitre est consacré à l'architecture de l'église actuelle, que nous devons à la restauration de 1307. Il comprend: l'emplacement et l'orientation de l'église, une analyse de son plan, le mode de construction: matériel employé, construction des fondations, des murs, des piliers, des voûtes et des arcs, modelé des corniches, éléments de décoration plastique en céramique, construction et façonnement des façades, toiture et couverture des toits, dallage, fenêtres et éclairage, portail entre le narthex et l'exonarthex, façonnement des surfaces intérieures, architecture extérieure et intérieure.

De nos jours, l'église se trouve dans la ville même de Prizren, sur la rive droite de la Bistrica, qui traverse la ville.

Le plan de l'église affecte la forme d'un rectangle régulier, dont le côté long mesure 26,10 m et le côté court 17,0 m. L'intérieur de l'église se compose aujourd'hui de cinq nefs d'inégale largeur, mais la nef centrale et les deux nefs extérieures sont les seules qui se distinguent à première vue (tab. IX). L'église possède un narthex, qui n'est pas absolument séparé du naos, et un exonarthex, qui est surmonté d'un clocher, flanqué, à l'étage, de deux chapelles. La nef centrale de l'église n'a que 3,40 m de largeur, et les deux nefs suivantes 1,05 m chacune. Cette partie centrale de l'église affecte la forme de la croix inscrite, ce qui est représenté par quatre voûtes du plafond. Le point d'intersection de ces voûtes est surmonté d'une coupole. Les voûtes sont de différente longueur: les voûtes septentrionale et méridionale sont bien plus courtes que les deux autres. Les angles formés par les branches de la croix sont surmontés chacun par une petite coupole. La partie de l'église réservée à l'autel est séparée de la voûte orientale de la croix inscrite; elle est surmontée d'une calotte et d'une conque. Les nefs latérales extérieures ont des voûtes différentes: la nef méridionale a des voûtes cruciformes, et la nef septentrionale une voûte en demi-cintre. L'exonarthex est en forme d'une galerie ouverte ayant une grande baie du côté du sud, de l'ouest et du nord. A l'origine, peut-être, le côté occidental était ouvert tout entier, et ensuite ses quatre baies furent murées lors de l'exécution des peintures murales.

Pour la construction de l'église on s'est servi d'une pierre calcaire dure et de briques. Quelques fragments provenant des anciens temples ont été également employés lors de la construction des murs.

Les fondations posées en 1307 sont solides, mais toutefois moins bonnes que celles de l'église précédente. Les deux rangées longitudinales de piliers du milieu n'ont pas des fondations communes, mais chaque pilier a sa fondation à part.

Les murs de 1307 sont construits pour la plupart en blocs de pierre équarrie et en briques, et notamment par des rangées alternées de pierre et de briques. Dans chaque rejointoiement vertical se trouve aussi une brique, de sorte que chaque bloc de pierre est encadré de briques.

Les piliers de 1307 ne sont bâtis qu'en briques.

A travers les murs et les piliers on a fait passer des cerclages de bois, et de petites poutres de bois servant de chaînage avaient été posées partout, dans les voûtes et les arcs (fig. 21).

Les voûtes, les calottes et les arcs sont construits en petites pierres de taille, avec un peu de briques.

Les corniches sont construites de deux manières: les unes en pierre calcaire et les autres, celles qui sont dentelées, en briques.

Pour la décoration extérieure des murs on s'est servi de quatre formes d'éléments céramiques en terre-cuite (fig. 34). Les inscriptions encastrées dans la façade orientale sont faites au moyen de briques.

Les façades de l'église n'avaient pas été recouvertes de mortier. Elles faisaient impression par la polychromie et la qualité des matériaux employés pour la construction. De plus, certaines surfaces des façades sont particulièrement ornées de décorations plastiques en céramique et de niches (fig. 36).

Les toits étaient couverts de plaques de plomb posées directement sur les voûtes.

Nous ne possédons aucune donnée sur l'ancien dallage de l'église.

L'éclairage de l'église était très bon, grâce à un nombre assez grand de fenêtres.

Entre le narthex et l'exonarthex se trouve un portail en marbre aux sculptures modestes (tab. XXXVIII).

Les surfaces intérieures des murs avaient été couvertes de peintures, qui ne sont conservées qu'en partie.

L'architecture extérieure de cette église a été formée sous des conditions spéciales. En effet, nous y voyons, d'un côté, l'église affectant la forme de croix inscrite, flanquée de deux nefs latérales basilicales, et de l'autre, du côté de l'ouest, un narthex à deux étages, surmonté d'un clocher. Le maître-architecte Nikola, qui dirigea les travaux de restauration en 1307, avait pour tendance de conserver ce qui restait de l'ancienne basilique, mais de reconstruire dans un style moderne et de donner à l'architecture extérieure un aspect aussi somptueux que possible. Il a certainement réussi à réaliser ses prétentions, car il a transformé une vieille basilique délabrée, large et basse, couverte peut-être d'un seul toit, en un nouvel édifice, animé et dynamique. Mais sa tendance de donner à l'architecture extérieure un aspect aussi riche que possible a obligé l'architecte d'ajouter de nouveaux piliers, qui encombrent tellement l'intérieur de l'église que celle-ci ne paraît pas aussi vaste qu'elle l'est en réalité.

VI. ORIGINE DE L'ARCHITECTURE DE LA VIERGE LJEVIŠKA QUE NOUS DEVONS A LA RESTAURATION DE 1307

L'architecture monumentale fait son apparition dans la Serbie médiévale au temps où le grand joupan serbe Nemanja fait de grands efforts pour former un Etat aux bases politiques et sociales solides. Les monuments d'architecture érigés en Serbie au cours de la période allant de Nemanja à Milutin, ou plutôt jusqu'à la restauration

de l'église de la Vierge Ljeviška, montrent des formes architectoniques toutes différentes de celles qu'ont les monuments élevés par Milutin, sauf l'église du monastère de St. Stéphane que Milutin construisit à Banjska. Ce sont des édifices voûtés à une nef, surmontés d'une coupole reposant sur un tambour carré, lesquels, dans leur développement ultérieur, montrent la tendance d'affecter la forme extérieure des basiliques à trois nefs et à une coupole, comme c'est le cas du monastère de Sopoćani. Toutefois, dans les premières fondations de Nemanja se fait encore sentir l'hésitation entre l'Occident et l'Orient, mais bientôt l'influence de l'Occident prédomine, surtout dans les décorations plastiques.

A partir du moment où le roi Milutin rétablit des relations amicales avec Byzance, c'est-à-dire depuis 1299, l'architecture médiévale serbe adopte un nouveau style, dont le premier représentant est l'église de la Vierge Ljeviška. La nouvelle école nous donne des édifices de forme carrée ou rectangulaire, et ce n'est qu'à la hauteur des toits qu'elle démembre leur masse. Ce sont des édifices affectant le plan de la croix inscrite, qui sont surmontés d'une ou de cinq coupoles. Pour la construction des murs on emploie désormais la brique, qui n'avait pas trouvé d'application dans l'architecture extérieure au temps de l'école précédente, mais par contre il n'y a plus de marbre, ce matériel précieux. Les décorations plastiques en céramique sont largement appliquées sur les façades. La nouvelle école adopta peu de chose de l'école précédente, celle de Raška, mais elle laissa beaucoup de choses en héritage à l'école suivante: construction, mode de bâtir au moyen de pierre et de briques, décorations plastiques en céramique.

La place que l'église de la Vierge Ljeviška occupe dans le développement de ces trois écoles d'architecture représente le point décisif marquant la limite entre la première école, celle de Raška, et les deux suivantes, l'école de Byzance et l'école de Morava.

La Serbie de Nemanja ne possédait aucun monument susceptible d'avoir influé en quoi que ce soit sur l'architecture de la Vierge Ljeviška. Ce n'est qu'après la conquête de nouveaux territoires byzantins au temps de Milutin que les Serbes entrent en possession d'une église à cinq coupoles, celle de Nerezi, près de Skopje, qui datait de l'année 1164. L'église de Nerezi a certains éléments que nous voyons aussi dans l'église de la Vierge Ljeviška, mais ce sont plutôt des éléments appartenant au même style: toutes les deux sont construites d'après le système de la croix inscrite et toutes les deux sont à cinq coupoles.

Cependant, l'église de la Vierge Ljeviška n'est pas le premier monument de nouveau style élevé par le roi Milutin: elle n'est que la première sur le territoire de la Serbie. Avant elle, en 1303, Milutin avait reconstruit le monastère de Hilandar au mont Athos, sur l'emplacement de l'ancien Hilandar détruit de Nemanja. Bien que le Hilandar de Milutin soit construit d'après le nouveau style, il diffère tellement de l'église de la Vierge Ljeviška qu'il serait difficile de dire qu'il ait pu influer sur elle. D'abord, Hilandar est une église à trois conques, et la Vierge Ljeviška ne l'est pas; il est construit selon les traditions inaltérées du mont Athos, sous l'influence directe de

Constantinople. Il n'est pas une église à cinq coupoles, et les voûtes soutenant la coupole principale sont à peu près de la même grandeur et forment une croix à branches égales. D'autres éléments aussi nous témoignent que le Hilandar fut probablement construit par des maîtres architectes de Constantinople, tandis que la Vierge Ljeviška a des traits caractéristiques qui ne sont pas en rapport direct avec Constantinople.

Une des caractéristiques principales de la Vierge Ljeviška est le très grand prolongement de sa partie centrale, surmontée des cinq coupoles, c'est-à-dire de la partie à la croix inscrite. De nombreux investigateurs considèrent que ce trait caractéristique est un nouvel élément que les Serbes ont trouvé dans leur recherche des nouvelles formes. Cependant, il est démontré dans le présent chapitre que cette croix prolongée est apparue dans l'architecture médiévale serbe par suite de la restauration de deux basiliques byzantines, premières fondations du roi Milutin: l'église de la Vierge Ljeviška et celle de St. Georges à Staro Nagoričino.

En ce qui concerne la disposition des coupoles dans les églises à cinq coupoles, on a procédé ici à une analyse des solutions selon lesquelles les petites coupoles surmontent les angles formés par les branches de la croix inscrite et le portique entourant la partie centrale portant la coupole centrale. On y souligne que l'église de la Vierge Ljeviška n'appartient à aucun de ces deux types, car elle possède deux petites coupoles surmontant les angles formés par les branches de la croix, mais elle a aussi des nefs latérales, qui entourent la partie centrale en guise de portique. L'église de Gračanica, dans la plaine de Kosovo, nous montre la plus haute réalisation atteinte dans cette recherche des meilleures solutions entre ces deux systèmes, c'est-à-dire dans la recherche de la meilleure disposition des coupoles. Même après Gračanica, on construit en Serbie des églises à cinq coupoles, et cela se poursuit même au temps de l'école de Morava, presque jusqu'aux derniers jours de l'indépendance nationale. La différence essentielle existant entre les églises à cinq coupole de Grèce et celles de Serbie consiste dans le fait que, d'une part, la plupart des églises grecques ont des tribunes, qui leur donnent, à l'intérieur, l'aspect de basiliques à trois nefs, tandis que les églises serbes n'en ont pas, et de l'autre, que les petites coupoles des églises serbes reposent sur des tambours carrés, ce qui n'est pas le cas des églises grecques.

La composition de l'église de la Vierge Ljeviška comprend aussi un haut clocher. Les clochers sont ajoutés aux églises serbes au XIIIe siècle, mais plutôt sous forme de tours et toujours devant l'exonarthex. Chez la Vierge Ljeviška nous voyons pour la première fois le clocher surmontant le narthex. Une comparaison avec les spécimens de l'école de Morava nous montre qu'une telle disposition a influé sur l'emplacement ultérieur des clochers.

On a également procédé, dans ce chapitre, à une analyse des décorations plastiques en céramique de la Vierge Ljeviška, car c'est un élément très caractéristique, qui pourrait contribuer d'établir l'origine de l'architecture de cette église. Parmi les quatre éléments de décorations plastiques en céramique que l'on voit appliqués sur

l'église de la Vierge Ljeviška, un seul a été conservé dans l'architecture médiévale serbe ultérieure: c'est le pot en terre cuite. Les trois autres éléments n'ont plus trouvé d'application. Ces trois autres éléments, qui dénotent un même procédé technique d'exécution, se voient sur les églises d'Arte en Grèce. Des décorations plastiques semblables se rencontrent aussi sur de nombreuses églises d'Epire et de Thessalie, ce qui a fait naître l'opinion que les architectes de la Vierge Ljeviška devaient bien connaître les monuments de ces deux régions de la Grèce. Cette opinion est d'autant plus fondée si nous nous rappelons que la Serbie médiévale entretenait toujours des relations politiques avec l'Epire et la Thessalie.

Il faut également souligner que le mode d'exécution des inscriptions au moyen de briques est absolument le même que celui que nous voyons sur certaines églises de Grèce. Les autres décorations des façades aussi, qui sont faites par l'alternation des briques et de la pierre, indiquent le rapport étroit entre l'église de la Vierge Ljeviška et les églises grecques, ce qui permet de croire que l'influence byzantine sur l'architecture médiévale serbe ne venait pas directement de Constantinople, mais par Salonique, Mistra, Arte et Thessalie.

Dans l'église de la Vierge Ljeviška il y a un détail qui ne correspond pas au style général de l'église: c'est le portail, qui appartient à l'école précédente, celle de Raška. Il y a des preuves qu'il ne fut pas exécuté au temps de la construction de l'église, mais plus tard, lors de l'exécution des fresques. Il se peut bien aussi qu'il fut ajouté au temps de la construction du monastère Dečani, car il ressemble beaucoup au portail nord de l'église de Dečani.

L'église de la Vierge Ljeviška et celle de St. Georges de Staro Nagoričino ont tant de similitudes que l'on a été induit à étudier particulièrement les conditions sous lesquelles les deux églises furent construites. En effet, l'une et l'autre existaient avant d'être rénovées par le roi Milutin; les deux églises anciennes avaient été d'architecture différente, mais elles furent toutes deux rénovés de la même manière. Il est démontré que le mode de reconstruction, employé pour l'église de Prizren, fut également employé pour celle de Staro Nagoričino et que même certaines parties des deux églises ont les mêmes dimensions. Il en résulte que l'architecture des deux églises est très semblable, et l'on se demande si le maître architecte Nikola, qui a reconstruit en 1307 l'église de Prizren, n'a pas également reconstruit lui-même l'église de Staro Nagoričino, six ans plus tard. Cette thèse est appuyée par quelques preuves encore.

Un autre personnage a pris une grande part à la restauration de l'église de la Vierge Ljeviška et au développement général de l'architecture du nouveau style: c'est Sava, évêque de Prizren, qui fut plus tard l'archevêque de Serbie sous le nom de Sava III. Il paraît qu'il fut l'igoumène du monastère Hilandar au temps de sa restauration, ensuite l'évêque de Prizren au moment où l'église de la Vierge Ljeviška fut reconstruite, et enfin l'archevêque pendant la construction de bien d'autres fondations du roi Milutin, parmi lesquelles se trouve aussi l'église de St. Georges de Staro Nagoričino. Les nombreuses inscriptions que l'on voit sur les murs de la Vierge Ljeviška soulignent clairement la part importante que prit Sava dans cette

restauration. Ceux qui étudièrent ce monument jusqu'en 1950 attribuèrent, cependant, de l'importance au nommé Damjan, qui est mentionné dans l'inscription relative au fondateur. On croyait que c'est lui qui était l'évêque de Prizren au temps de la restauration de l'église. La découverte des nombreuses inscriptions mentionnant Sava a démontré que le dit Damjan ne pouvait pas être l'évêque de Prizren à cette époque-là, mais qu'il était peut-être un des collaborateurs de Sava lors de la reconstruction de l'église et que, plus tard, il a bien pu devenir évêque.

VII. ENDOMMAGEMENTS ET MODIFICATIONS DE L'EGLISE DE LA VIERGE LJEVIŠKA PENDANT LA DOMINATION DES TURCS ET TRAVAUX DE RESTAURATION EFFECTUES EN 1950—52

Pour faire une analyse complète des formes de cette église, il est nécessaire de constater les changements apparus dans ses formes pendant la domination des Turcs, lorsque cette église avait servi de mosquée, et d'indiquer quelles sont les formes qui furent restaurées en 1950—52 d'après les vestiges trouvés.

De grandes modifications furent effectuées par les Turcs sur les fenêtres des nefs latérales (fig. 88—92). Les anciennes formes de ces fenêtres n'avaient pas été complètement détruites, ce qui fut constaté après l'enlèvement du mortier (fig. 89, 90).

L'exonarthex, à l'étage, du côté de l'ouest, n'avait pas de fenêtres, mais des niches seulement. Les fenêtres que l'on voit sur la figure 94 sont celles qui furent percées au temps des Turcs.

Au moyen de très peu d'éléments ajoutés, mais à des endroits très sensibles, le clocher de l'église fut transformé par les Turcs en une lourde masse cubique; toutes ses baies furent murées à cette occasion. Le sommet du clocher soulevait un problème particulier. Cependant, lorsqu'on enleva les petites constructions ajoutées sur les angles, on découvrit les vestiges des anciennes formes dans la masse des murs, qui les cachait (fig. 96).

Des travaux de restauration de moindre importance furent effectués aussi sur les coupoles et sur les pignons au-dessous de la coupole centrale (fig. 97, 98).

La partie supérieure de la prothèse avait été détruite en grande partie; toutefois, au-dessus du socle, on voit certains vestiges des anciennes formes, qui permettraient la restauration de la partie détruite (fig. 40, 41, 99).

A l'intérieur de l'église, les Turcs avaient enlevé le pilier sud-est, qui soutient la coupole centrale, et le pilier de la basilique qui lui fait pendant du côté du sud. Au moyen d'une construction en bois, les Turcs ont fait passer le poids de la coupole sur les piliers voisins (fig. 102). Ils avaient procédé à cette modification dans le but d'obtenir plus d'espace devant le mihrab. Les deux piliers sont actuellement restaurés.

Dans les rejointoiements ajoutés en 1307 entre les murs de la basilique et les pilastres par le maître architecte du roi Milutin, on découvrit à plusieurs endroits les vestiges de l'ancienne peinture murale. Un pilastre de la nef méridionale s'étant fendu à plusieurs endroits, on a dû le reconstruire. A cette occasion, on a découvert une fresque représentant la Vierge à l'Enfant (fig. 130, 131).

Outre les travaux mentionnés, on a procédé également à un certain nombre de petites interventions. Sur les murs, on a découvert plus de 500 m^2 de fresques datant du commencement du XIV-ème siècle, qui sont d'une valeur exceptionnelle.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1 — Carte de la Serbie médiévale au temps du roi Milutin et des régions environnantes.

Fig. 2 — Vue de la ville de Prizren, prise au siècle dernier. En haut, dans l'angle droit, on voit l'église de la Vierge Ljeviška, dont le clocher est surmonté d'un minaret. (Photo prise par Spiridon Gopčević en 1889)

Fig. 3 — L'église de la Vierge Ljeviška après les travaux effectués en 1950—52, vue du côté du sud (photo K. Denić).

Fig. 4 — Portrait du roi Milutin, fresque découverte en 1950 sur le mur ouest de l'église, entre le naos et le narthex. (Photo K. Denić)

Fig. 5 — Inscription concernant le roi Milutin, découverte en 1950 à côté de son portrait dans l'église de la Vierge Ljeviška.

Fig. 6 — Portrait de l'archevêque Sava III dans l'église de Gračanica.

Fig. 7 — La brique portant l'inscription concernant l'évêque Sava et se trouvant dans le mur sud de l'église de la Vierge Ljeviška. L'inscription fut découvert en 1950. (Photo „Putnik")

Fig. 8 — La brique portant l'inscription relative à l'évêque Sava et se trouvant dans le mur sud de l'église de la Vierge Ljeviška. L'inscription fut découverte en 1950.

Fig. 9 — La brique portant l'inscription relative à l'evêque Sava et se trouvant dans l'arc sud du clocher à l'église de la Vierge Ljeviška. L'inscription fut découverte en 1950.

Fig. 10 — Inscription découverte en 1952 dans l'exonarthex de l'église de la Vierge Ljeviška et se rapportant aux maîtres qui ont reconstruit et orné l'église.

Fig. 11 — Inscription faite sur une plaque de pierre encastrée dans l'angle sud-est de l'église de la Vierge Ljeviška.

Fig. 12 — Inscription faite sur la dalle funéraire placée sur le tombeau de Todor, fils de Žegar, et se trouvant dans l'église de la Vierge Ljeviška.

Fig. 13 — Inscriptions faites sur un mur de l'église de la Vierge Ljeviška et se rapportant à la mort de l'évêque Mihailo et du métropolite Venijamin.

Fig. 14 — Inscriptions faites sur les murs de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 15 — Inscriptions turques faites sur les fresques de l'exonarthex de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 16 — Plaque de pierre portant une inscription en turc et se trouvant dans un des murs de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 17 — Inscriptions turques que l'on trouva sur les façades de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 18 — L'église de la Vierge Ljeviška au temps où elle servait de mosquée (photo prise par Sibin Todorović en 1912, le jour même où la ville de Prizren fut libérée des Turcs).
Fig. 19 — L'église de la Vierge Ljeviška, vue prise du côté du sud-est après la restauration de 1950—52.
Fig. 20 — La coupole centrale et celle du sud-ouest de l'église de la Vierge Ljeviška après les travaux effectués en 1950—52.
Fig. 21 — L'intérieur de l'église de la Vierge Ljeviška après la restauration de 1950—52. Piliers de la nef centrale du naos. (Photo K. Denić).
Fig. 22 — Vue intérieure de la nef latérale méridionale de l'église de la Vierge Ljeviška. A gauche, on voit la fresque représentant la Vierge et datant d'une époque antérieure au règne du roi Milutin. La fresque fut découverte en 1950. (Photo K. Denić)
Fig. 23 — Vue intérieure de la coupole centrale de l'église de la Vierge Ljeviška après la découverte, en 1950, des fresques qui s'y trouvent. (Photo K. Denić)
Fig. 24 — L'exonarthex de l'église de la Vierge Ljeviška après la restauration effectuée en 1950—52. (Photo K. Denić)
Fig. 25 — Côté sud du tambour carré de la coupole sud-est à l'église de la Vierge Ljeviška après les travaux effectués en 1950—52.
Fig. 26 — Côté sud du tambour carré de la coupole sud-est à l'église de la Vierge Ljeviška après les travaux effectués en 1950—52.
Fig. 27 — Fragment encastré dans le pilastre de la nef latérale méridionale de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 28 — Fragment encastré dans le triforium du pignon sud de l'église de la Vierge Ljeviška. La photo représente le moulage en plâtre du fragment.
Fig. 29 — Fragment encastré dans le triforium du pignon sud de l'église de la Vierge Ljeviška. La photo représente le moulage en plâtre du fragment.
Fig. 30 — Coupe transversale du narthex de l'église de la Vierge Ljeviška avec une vue du mur occidental entre le naos et le narthex. Sur le dessin on a reconstruit l'ancienne disposition des entrées donnant accès à la nef centrale de la basilique.

Fig. 31 — Représentation schématique des plans de deux basiliques paléochrétiennes:
1) Plan de la basilique se trouvant á Binbir-Rilise (d'après Grawot).
2) Plan de la basilique se trouvant au village de Svinjarica, près de Caričin Grad, non loin de Lebane.
Fig. 32 — Console de la coupole centrale à l'église de la Vierge Ljeviška (détail).
Fig. 33 — Le triforium de l'abside de l'église de la Vierge Ljeviška au cours des travaux effectués en 1950—52.
Fig. 34 — Eléments en céramique provenant des églises médiévales de Serbie.
Fig. 35 — Décoration plastique en céramique ornant le triforium de l'abside de l'église de la Vierge Ljeviška (détail).
Fig. 36 — Abside de l'église de la Vierge Ljeviška après les travaux effectués en 1950—52.
Fig. 37 — Poissons en céramique que l'on voit aux deux bouts de la frise en céramique ornant la fenêtre de l'abside de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 38 — Le diaconicum de l'église de la Vierge Ljeviška après les travaux effectués en 1950—52.
Fig. 39 — Le biforium du diaconicum à l'église de la Vierge Ljeviška après la restauration effectuée en 1950—52.
Fig. 40 — La prothèse de l'église de la Vierge Ljeviška avant les travaux commencés en 1950. A gauche, on voit les vestiges de l'ancienne niche.
Fig. 41 — La prothèse de l'église de la Vierge Ljeviška après les travaux de restauration effectués en 1950—52.
Fig. 42 — Le biforium situé dans le mur occidental du naos de l'église de la Vierge Ljeviška après les travaux effectués en 1950—52.
Fig. 43 — Eglise de la Vierge Ljeviška: chapiteau du biforium du naos. (Photo K. Denić)
Fig. 44 — Ornements flanquant le chapiteau du biforium du naos à l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 45 — Portail de l'église de la Vierge Ljeviška (détail).
Fig. 46 — Socle de la colonnette appliquée contre le portail de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 47 — Petite poutre en bois se trouvant au-dessus du portail de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 48 — Eglise de la Vierge Ljeviška: composition représentant le cortège de la dynastie des Nemanjić. Les portraits de Nemanja et de St. Sava furent découverts en 1950. (Photo K. Denić)
Fig. 49 — Eglise de Nerezi, près de Skoplje, vue du côté du sud-est.
Fig. 50 — Plan de l'église du monastère Hilandar, sans l'exonarthex ajouté ultérieurement.
Fig. 51 — Eglise du monastère Hilandar, vue du côté du nord.

Fig. 52 — Représentation schématique de plusieurs plans caractéristiques des églises à la croix inscrite:
1) Plan de l'église de Ste Catherine à Salonique
2) Plan de l'église Gračanica dans la plaine de Kosovo
3) Plan de l'église Matejča, près de Kumanovo
4) Plan de l'église Ravanica, près de Ćuprija.
Fig. 53 — Concile de Černigov (Russie), tenu entre l'Ascension et la Transfiguration (photo I. Grabar).
Fig. 54 — Eglise des Saints-Apôtres à Salonique, vue du côté du sud-est.
Fig. 55 — Eglise de Ste Catherine à Salonique, vue du côté du sud-ouest.
Fig. 56 — Eglise Parigoritisa à Arte (Epire, Grèce).
Fig. 57 — Concile de Vladimir (Russie), tenu à la fête de la Dormition de la Vierge (photo I. Grabar).
Fig. 58 — Eglise de Gračanica dans la plaine de Kosovo, vue du côté du nord-est.
Fig. 59 — Coupole de l'église Matejča, située dans la région de Skopska Crna Gora, près de Kumanovo, vue méridionale.
Fig. 60 — Eglise du monastère Ravanica, près de Ćuprija, vue du côté du nord (photo „Putnik", Beograd).
Fig. 61 — Eglise du monastère Resava (Manasija), près de Despotovac, vue du côté du sud-est (photo „Putnik", Beograd).
Fig. 62 — La petite coupole sud-orientale de l'église de St. Georges à Staro Nagoričino.
Fig. 63 — La petite coupole sud-occidentale de l'église Matejča, située dans la région de Skopska Crna Gora, près de Kumanovo.
Fig. 64 — L'église dite Samara, à Messine (photo G. Millet).
Fig. 65 — Tour surmontant le narthex de l'église Lazarica à Kruševac.
Fig. 66 — Tour se dressant devant l'église de St. Nicolas à Kuršumlija.
Fig. 67 — Tour se dressant devant l'église du monastère Sopoćani (photo du Musée national à Belgrade).
Fig. 68 — Clocher de l'église Pantanase à Mistra, en Grèce.
Fig. 69 — Pots à quatre feuilles décorant les églises de la Vierge Ljeviška, de Naupare et de Lazarica, vus de côté.
Fig. 70 — Pots décorant l'église de Donja Kamenica, près de Knjaževac.
Fig. 71 — Plusieurs espèces de bandes en éléments de céramique provenant de certaines églises médiévales de Serbie: église de la Vierge Ljeviška Nos 1, 6, 7 et 8; église Lazarica No 2; église de Donja Kamenica No 3; église de Naupare No 4; monastère de Koroglaš No 5.
Fig. 72 — Frise en éléments de céramique sur le mur de l'abside de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 73 — Décoration plastique en céramique du pignon sud sous la coupole centrale de l'église de la Vierge Ljeviška (détail).

Fig. 74 — Bandes en éléments céramiques exécutées à la manière grecque.
Fig. 75 — Bandes en éléments céramiques exécutées à la manière grecque, Nos 1 à 6; le numéro 7 est le cordon de frise de l'église de Kalenić.
Fig. 76 — Eléments de céramique plastique grecque: église Parigoritis, Nos 1 et 4; église de Ste Théodora à Arte, Nos 1, 3, 5, 6, 8 et 9; église de St. Basile à Arte, Nos 2, 5 et 6; églises Vlahern et Kato-Panagia près d'Arte, Nos 4, 7 et 10.
Fig. 77 — Biforium sur l'abside de l'église Vlahern près d'Arte.
Fig. 78 — Biforium sur le diaconicum de l'église Kato-Panagia près d'Arte.
Fig. 79 — Frise en briques sur l'église de St. Théodore à Athènes (détail).
Fig. 80 — Trois genres de décorations plastiques en céramique employées pour l'ornement des murs dans l'architecture médiévale grecque: église Panagia Parigoritis à Arte, No 1; église Panagia Kubelitis à Kastoria, No 2; église Kato-Panagia près d'Arte, No 3.
Fig. 81 — Spécimens de décorations de la croix au moyen d'éléments en céramique, que nous voyons sur différents monuments: Nos 1 et 2, église de Ste Sophie à Ohrid; No 3, église de Nerezi; No 4, église de St. Kliment à Ohrid; Nos 5 et 8, église de St. Nicolas à Markova Varoš, près de Prilep; No 6, église de St. Georges à Staro Nagoričino; No 7, église de la Vierge Ljeviška; No 9, église du cimetière à Smederevo; No 10, sur la muraille du Château fort de Smederevo.
Fig. 82 — Méandres et autres bandes semblables, exécutés au moyen de briques: No 1, église de la Vierge Ljeviška; No 2, église de St. Kliment à Ohrid; No 3, église de St. Pierre à Markova Varoš, près de Prilep; No 4, tour du Château fort de Smederevo; No 5, église de St. Georges à Staro Nagoričino; No 6, église des Saints Archanges, près de Kučevište.
Fig. 83 — Triforium de l'abside de l'église Gračanica.
Fig. 84 — Eglise de St. Georges à Staro Nagoričino, vue du côté du sud-ouest.
Fig. 85 — Modèle de l'église de St. Georges à Staro Nagoričino que tient dans ses mains le roi Milutin, fondateur de l'église (fresque).
Fig. 86 — Plan et coupe de l'église de St. Georges à Staro Nagoričino (d'après le prof. Đ. Bošković).
Fig. 87 — L'église de la Vierge Ljeviška, vue du côté du sud-ouest avant les travaux effectués en 1950—52 (photo du Musée national à Belgrade).
Fig. 88 — Esquisse des nefs latérales nord et sud de l'église de la Vierge Ljeviška; on y voit indiqués les endroits où furent découverts les vestiges des anciennes fenêtres.
Fig. 89 — Vestiges de l'ancienne fenêtre sur la nef latérale nord de l'église de la Vierge Ljeviška.

Fig. 90 — Vestiges de l'ancienne fenêtre sur la nef latérale nord de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 91 — Vestiges de l'ancienne fenêtre sur la nef latérale sud de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 92 — Esquisse permettant de voir les vestiges des anciennes fenêtres sur la nef latérale sud de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 93 — Entrée occidentale de l'église de la Vierge Ljeviška avant la restauration de 1950—52.
Fig. 94 — L'exonarthex de l'église de la Vierge Ljeviška avant les travaux effectués en 1950—52.
Fig. 95 — L'exonarthex surmonté du clocher de l'église de la Vierge Ljeviška après les travaux effectués en 1950—52.
Fig. 96 — La coupole du clocher de l'église de la Vierge Ljeviška au cours des travaux de restauration (détail). A gauche, on voit conservé un coin de l'ancien tambour carré, découvert dans la masse du mur. On y voit encore l'ancien mortier posé avant la modification de la forme médiévale du clocher.
Fig. 97 — Le pignon sud de l'église de la Vierge Ljeviška au cours des travaux de restauration effectués en 1950.
Fig. 98 — Le pignon sud de l'église de la Vierge Ljeviška après la restauration effectuée en 1950—52.
Fig. 99 — La partie supérieure de la prothèse à l'église de la Vierge Ljeviška, après l'enlèvement du mortier. A droite, on voit les vestiges de l'ancienne niche.
Fig. 100 — L'abside de l'église de la Vierge Ljeviška après les travaux effectués en 1950—52.
Fig. 101 — Le diaconicum de l'église de la Vierge Ljeviška après les travaux effectués en 1950—52.
Fig. 102 — L'intérieur de l'église de la Vierge Ljeviška avant la restauration. On voit ici l'arc que les Turcs substituèrent au pilier sud-est qui soutenait la coupole centrale.
Fig. 103 — Coupe transversale des fondations septentrionales longitudinales de la basilique qui occupait auparavant l'emplacement de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 104 — Coupe transversale des fondations méridionales longitudinales de la nef centrale de la basilique qui occupait auparavant l'emplacement de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 105 — Rejointoiements des murs et des fondations dans la nef sud de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 106 — Fragments de fresques découverts dans le narthex de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 107 — Plan et coupe des tombeaux trouvés dans le narthex de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 108 — Fondations du diaconicum ayant appartenu à la basilique et se trouvant sous le diaconicum de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 109 — Coupe des fondations de l'abside à l'église de la Vierge Ljeviška.

Fig. 110 — Fondations de l'abside ayant appartenu à la basilique et se trouvant sous l'église de la Vierge Ljeviška (côté sud).
Fig. 111 — Fondations de l'abside ayant appartenu à la basilique et se trouvant sous l'abside de l'église de la Vierge Ljeviška (côté nord).
Fig. 112 — Deux pots de terre découverts au moyen de sondes lors des recherches effectuées sur les fondations de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 113 — Vestiges du pilier provenant de la basilique et se trouvant dans la partie ouest de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 114 — Fondations de la basilique qui se prolongent à partir du pilastre dans la partie nord de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 115 — Vestiges des fondations de la basilique dans la partie nord du narthex de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 116 — Vestiges des fondations de la basilique dans la partie sud de l'exonarthex de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 117 — Pièce de monnaie à l'effigie de l'empereur Roman Lakapin, découverte dans la cour de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 118 — Fragment de fresque découvert dans la cour de l'église de la Vierge Ljeviška. Nous voyons ici ce fragment dans l'état même où il fut trouvé.
Fig. 119 — Le fragment de fresque de la fig. 118 après le nettoyage.
Fig. 120 — Le tombeau découvert du côté sud de l'église de la Vierge Ljeviška: coupe transversale et vue prise d'en-haut.
Fig. 121 — Vue du tombeau découvert du côté sud de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 122 — Pièce de monnaie de l'empereur Dušan, découverte dans la cour de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 123 — Une tête d'oiseau en marbre, trouvée dans le tombeau découvert du côté sud de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 124 — Inscription se rapportant au roi Stefan Uroš I-er, découverte en 1950 dans l'église de la Vierge Ljeviška. Le portrait qui se trouvait jadis à côté de l'inscription était détruit.
Fig. 125 — Fragments de pierre provenant des anciens temples, qui furent encastrés dans les murs de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 126 — Fragment indiqué par la fig. 29, qui sert de base à la colonnette du triforium s'ouvrant sur le pignon sud.
Fig. 127 — Chapiteaux des colonnettes du triforium s'ouvrant sur le pignon sud, qui se composent d'anciens fragments.
Fig. 128 — Briques et tuiles creuses de l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 129 — Dessin représentant le Christ et se trouvant sur un bloc de pierre à l'église de la Vierge Ljeviška.
Fig. 130 — Fresque représentant la Vierge à l'Enfant, photographiée au moment où elle fut découverte dans l'église de la Vierge Ljeviška derrière un pilastre qui avait été ajouté en 1307 et qui l'avait murée.
Fig. 131 — Fresque de la fig. 130 après le nettoyage.

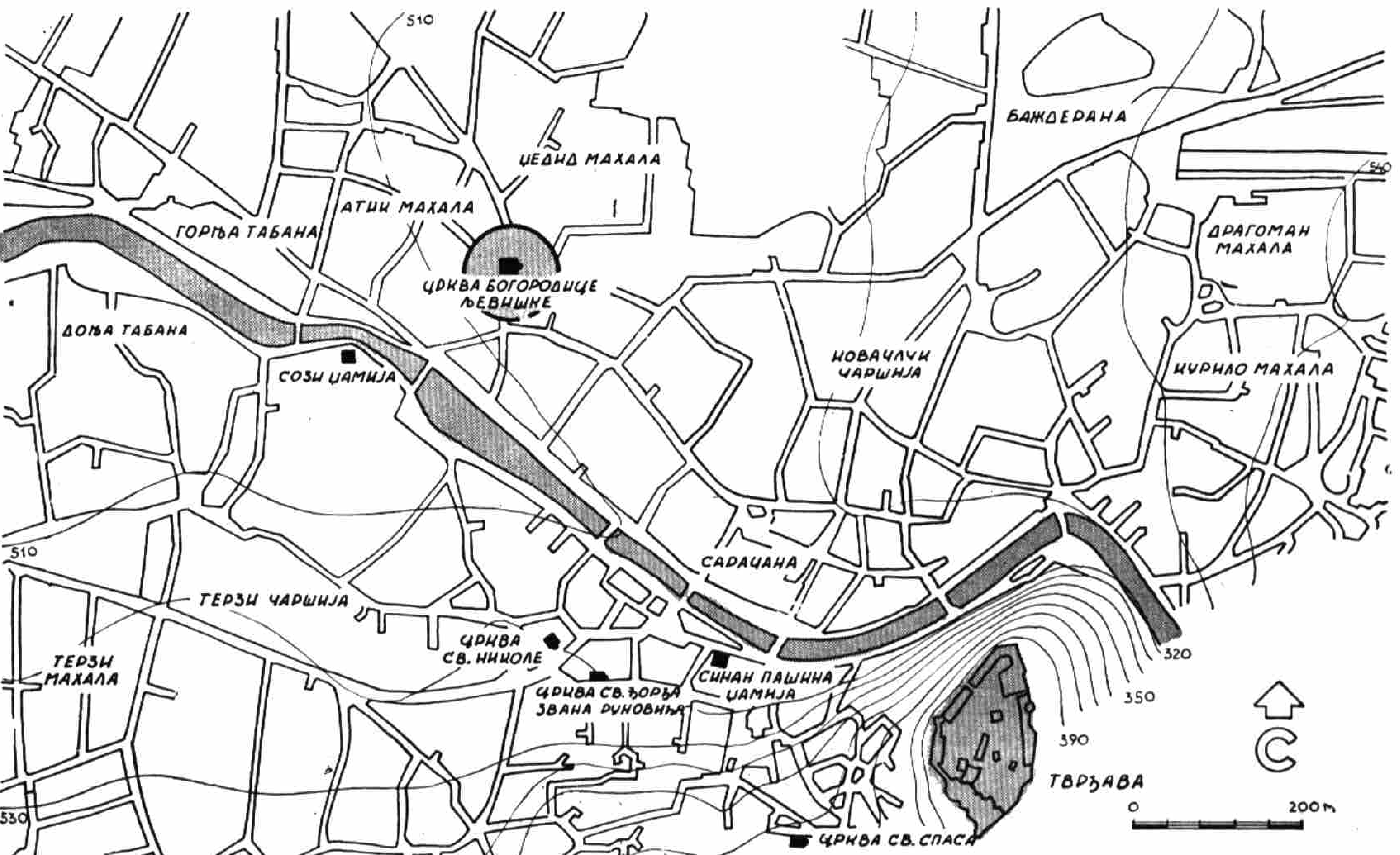
LISTE DES TABLEAUX A L'ANNEXE

Tableau I	Plan de situation de la ville de Prizren.
Tableau II	Croquis du plan de l'église de la Vierge Ljeviška, où l'on voit indiqués les endroits où furent effectuées des fouilles.
Tableau III	Reconstruction du plan des fondations de la basilique qui occupait jadis l'emplacement de l'église de la Vierge Ljeviška.
Tableau IV	Plan des parties de l'église de la Vierge Ljeviška qui furent ajoutées à la basilique en 1307.
Tableau V	Reconstruction du plan de la baslique qui occupait jadis l'emplacement de l'église de la Vierge Ljeviška.
Tableau VI	Coupe longitudinale perspective de la basilique qui occupait jadis l'emplacement de l'église de la Vierge Ljeviška (reconstruction).
Tableau VII	Vue perspective de la façade sud-est de la basilique qui occupait jadis l'emplacement de l'église de la Vierge Ljeviška (reconstruction).
Tableau VIII	Vue perspective de la façade sud-ouest de la basilique qui occupait jadis l'emplacement de l'église de la Vierge Ljeviška (reconstruction).
Tableau IX	Plan de l'église actuelle de la Vierge Ljeviška, où l'on voit indiquées les différentes périodes de construction.
Tableau X	Coupe longitudinale de l'église de la Vierge Ljeviška.
Tableau XI	Coupe longitudinale perspective de l'église actuelle de la Vierge Ljeviška.
Tableau XII	Coupe transversale de la coupole centrale de la Vierge Ljeviška, avec vue de l'autel.
Tableau XIII	Coupe transversale des petites coupoles occidentales de l'église de la Vierge Ljeviška, avec vue de l'autel.
Tableau XIV	Coupe longitudinale des petites coupoles septentrionales de l'église de la Vierge Ljeviška, avec vue du mur longitudinal nord de la basilique.
Tableau XV	Coupe longitudinale des petites coupoles méridionales de l'église de la Vierge Ljeviška, avec vue du mur longitudinal sud de la basilique.
Tableau XVI	Coupe transversale de l'exonarthex et du clocher du l'église de la Vierge Ljeviška, avec vue de l'entrée donnant accès dans le narthex.
Tableau XVII	Coupe transversale du narthex de l'église de la Vierge Ljeviška, avec vue du clocher.

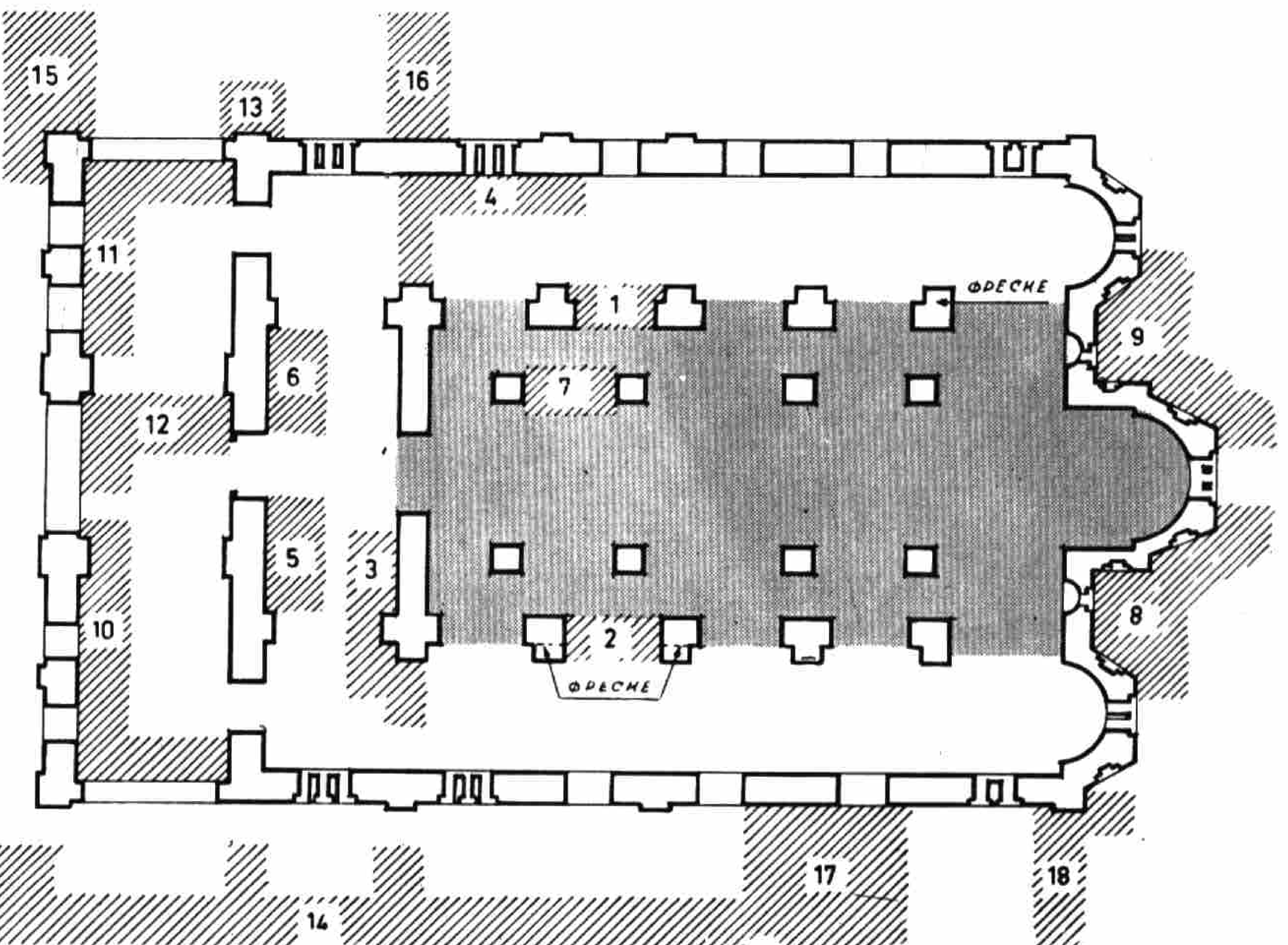
Tableau XVIII	Vue de l'église de la Vierge Ljeviška, prise du côté du sud avant sa restauration.
Tableau XIX	L'église de la Vierge Ljeviška, vue du côté du sud (reconstruction).
Tableau XX	Vue de l'église de la Vierge Ljeviška, prise du côté de l'ouest avant sa restauration.
Tableau XXI	Vue de l'église du côté de l'ouest après sa restauration.
Tableau XXII	Vue de l'église de la Vierge Ljeviška, prise du côté de l'est avant sa restauration.
Tableau XXIII	Vue de l'église de la Vierge Ljeviška du côté de l'est après sa restauration.
Tableau XXIV	Vue perspective de l'église de la Vierge Ljeviška du côté du nord-est (reconstruction).
Tableau XXV	Plan de la toiture de l'église de la Vierge Ljeviška.
Tableau XXVI	Pignon sud au-dessous de la coupole centrale de l'église de la Vierge Ljeviška.
Tableau XXVII	Pignon nord au-dessous de la coupole centrale de l'église de la Vierge Ljeviška.
Tableau XXVIII	Le triforium se trouvant dans l'abside de l'église de la Vierge Ljeviška.
Tableau XXIX	Le biforium se trouvant sur la façade ouest de l'église de la Vierge Ljeviška.
Tableau XXX	Le biforium du diaconicum de l'église de la Vierge Ljeviška.
Tableau XXXI	Surface, partiellement développée, du tambour de la coupole centrale de l'église de la Vierge Ljeviška.
Tableau XXXII	Côté oriental du tambour carré de la coupole nord-est surmontant l'église de la Vierge Ljeviška.
Tableau XXXIII	Côté méridional du tambour carré de la coupole sud-est surmontant l'église de la Vierge Ljeviška.
Tableau XXXIV	Côté méridional du tambour carré de la coupole sud-ouest surmontant l'église de la Vierge Ljeviška.
Tableau XXXV	Figure gauche — Niche dans la partie nord de l'abside Figure droite — Fenêtre s'ouvrant du côté de l'est, auprès de la prothèse de l'église de la Vierge Ljeviška.

Tableau XXXVI	Figure gauche — Niche dans la partie sud de l'abside Figure droite — Niche dans la partie nord de l'abside de l'église de la Vierge Ljeviška.
Tableau XXXVII	Figure gauche — Niche dans la partie sud du diaconicum Figure droite — Niche dans la partie sud de l'abside de l'église de la Vierge Ljeviška.
Tableau XXXVIII	Portail de l'église de la Vierge Ljeviška.
Tableau XXXIX	Inscriptions de la partie orientale de l'église de la Vierge Ljeviška.
Tableau XL	Inscription concernant Sava, évêque de Prizren, et se trouvant dans la partie orientale de l'église de la Vierge Ljeviška.
Tableau XLI	Inscription concernant le roi Milutin, fondateur de l'église de la Vierge Ljeviška, et se trouvant dans la partie orientale de l'église.
Tableau XLII	Inscription concernant le roi Milutin, fondateur de l'église de la Vierge Ljeviška, et se trouvant dans la partie orientale de l'église (suite).

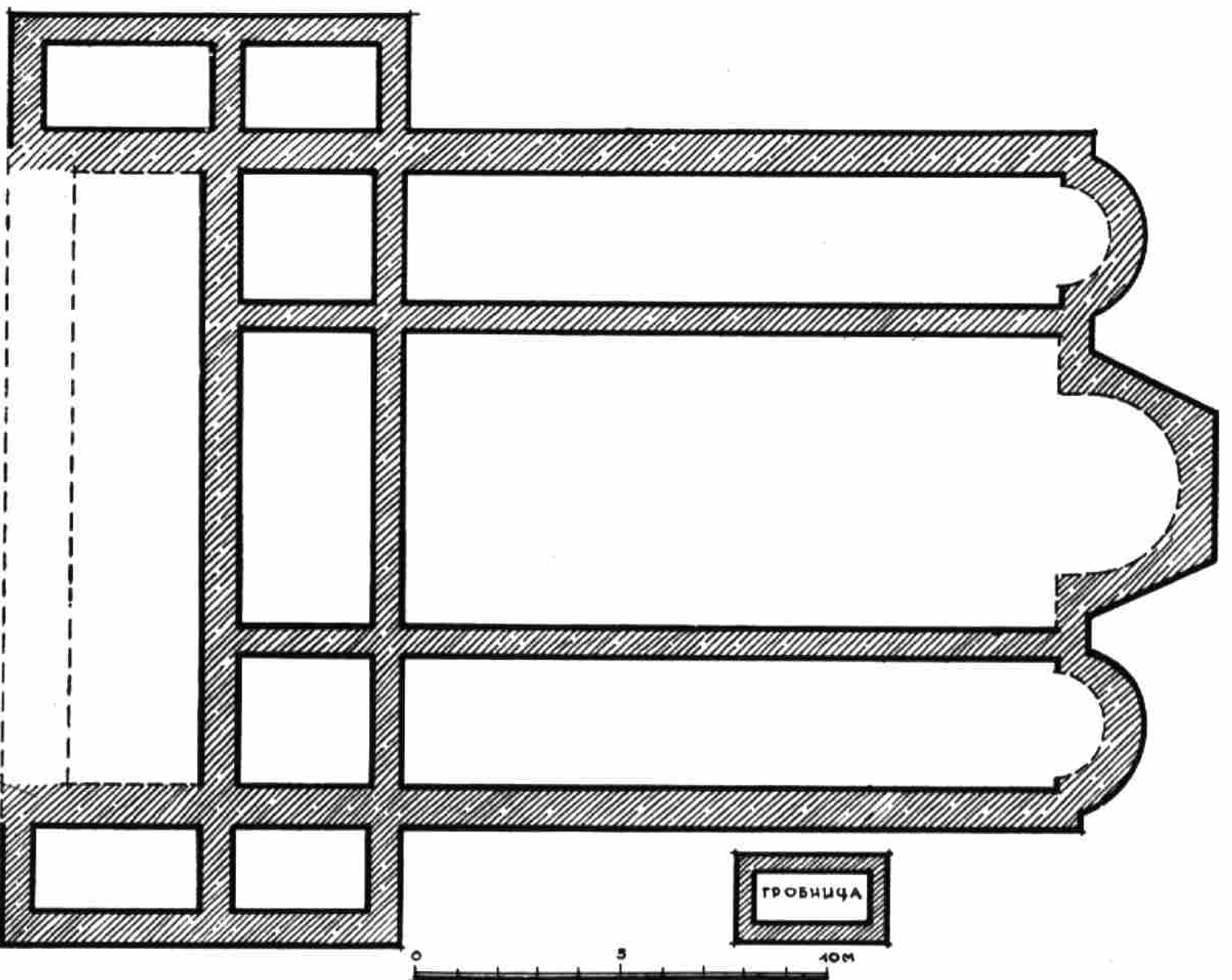
ТАБЛЕ

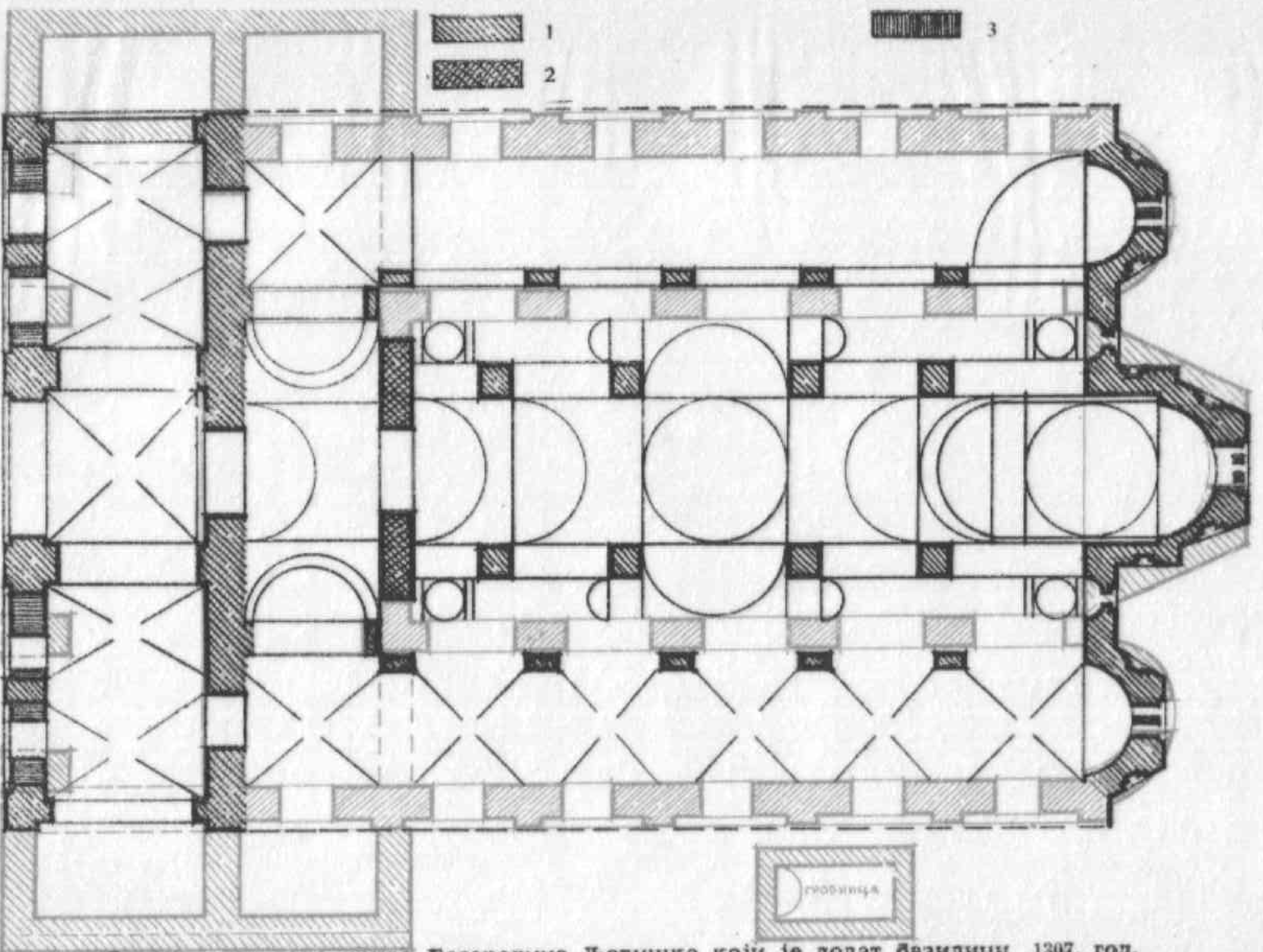
Ситуациони план Призрена.

Скица основе цркве Богородице Љевишке са означеним местима на којима је извршено ископавање.

Реконструисана основа темеља базилике која је постојала пре цркве Богородице Љевишке.

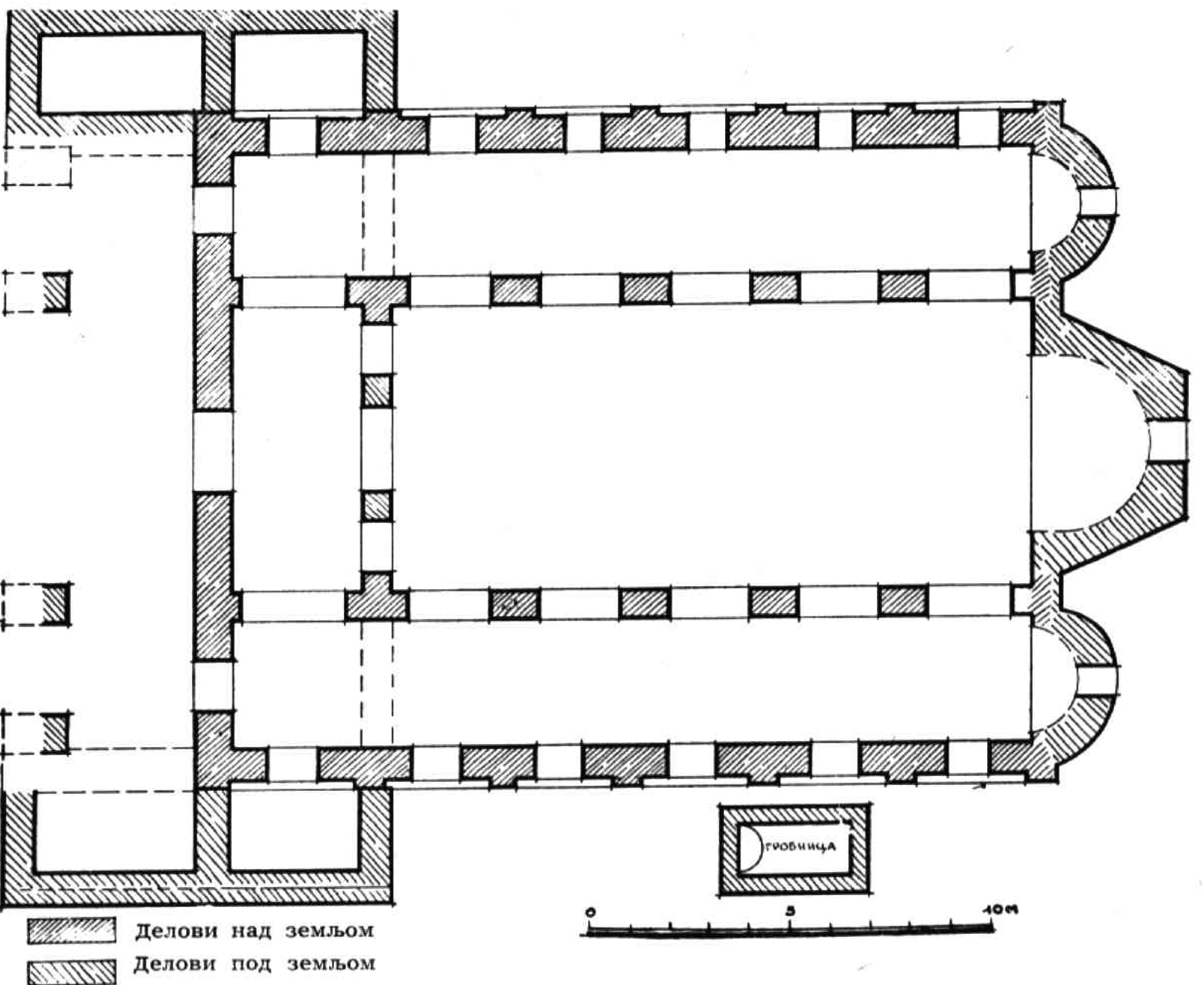

Основа оног дела цркве Богородице Љевишке који је додат базилици 1307. год.

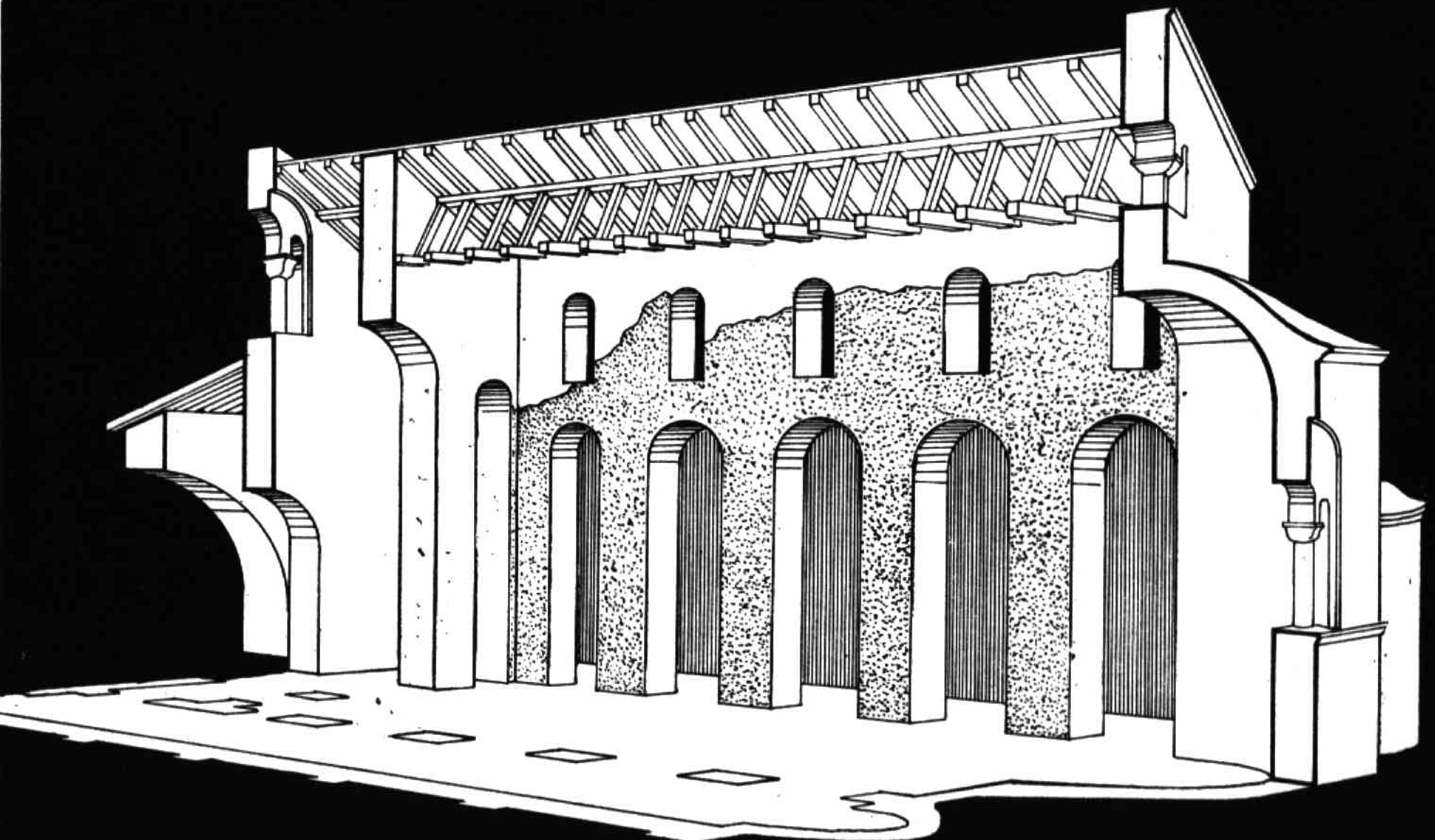
1 Зид из прве обнове базилике или за време Милутинове рестаурације

2 Делови који потичу из времена Милутинове рестаурације

3 Зидови подигнути у време или одмах после Милутинове рестаурације, а пре но што је црква живописана

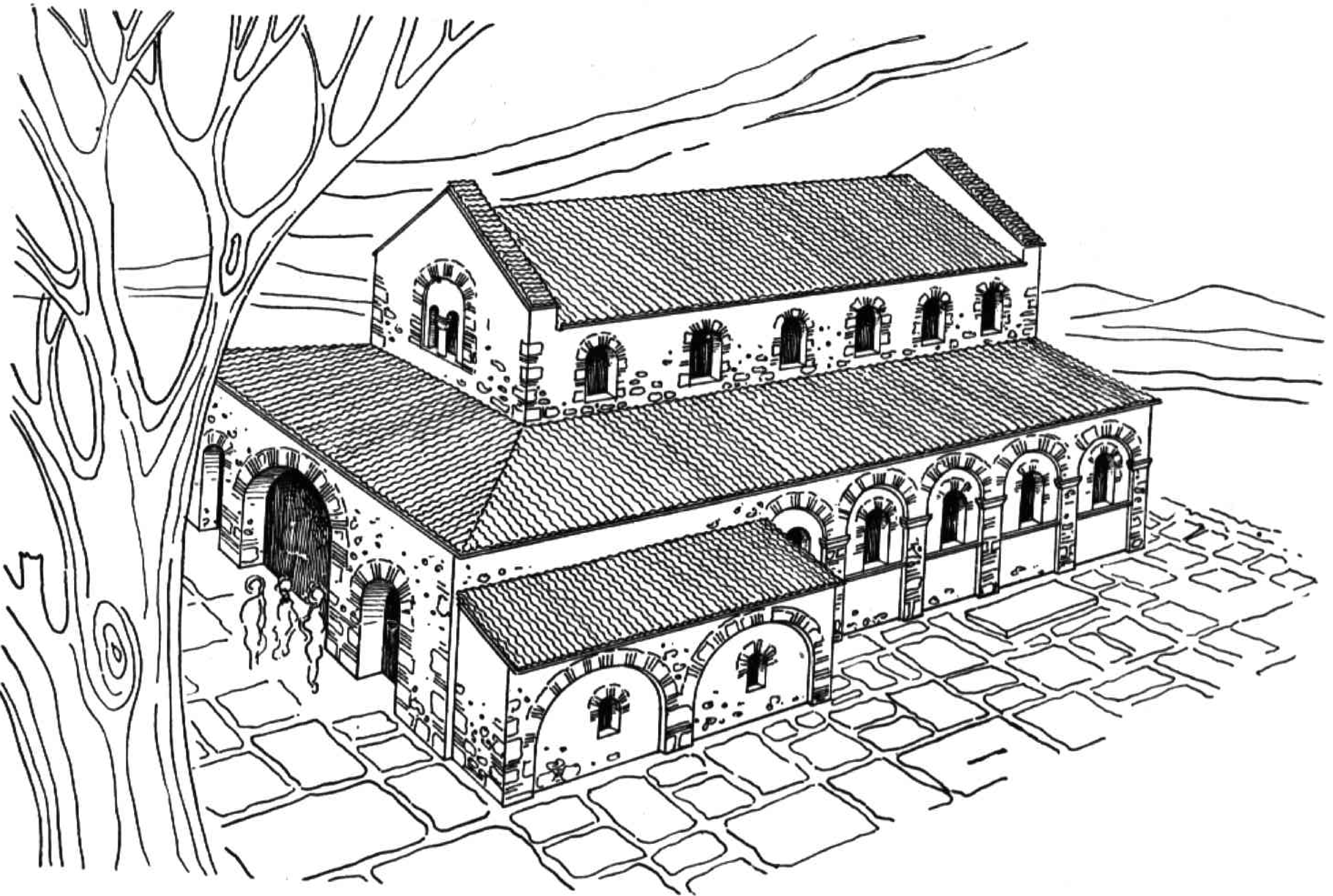
Реконструисана основа базилике која је постојала пре цркве Богородице Љевишке.

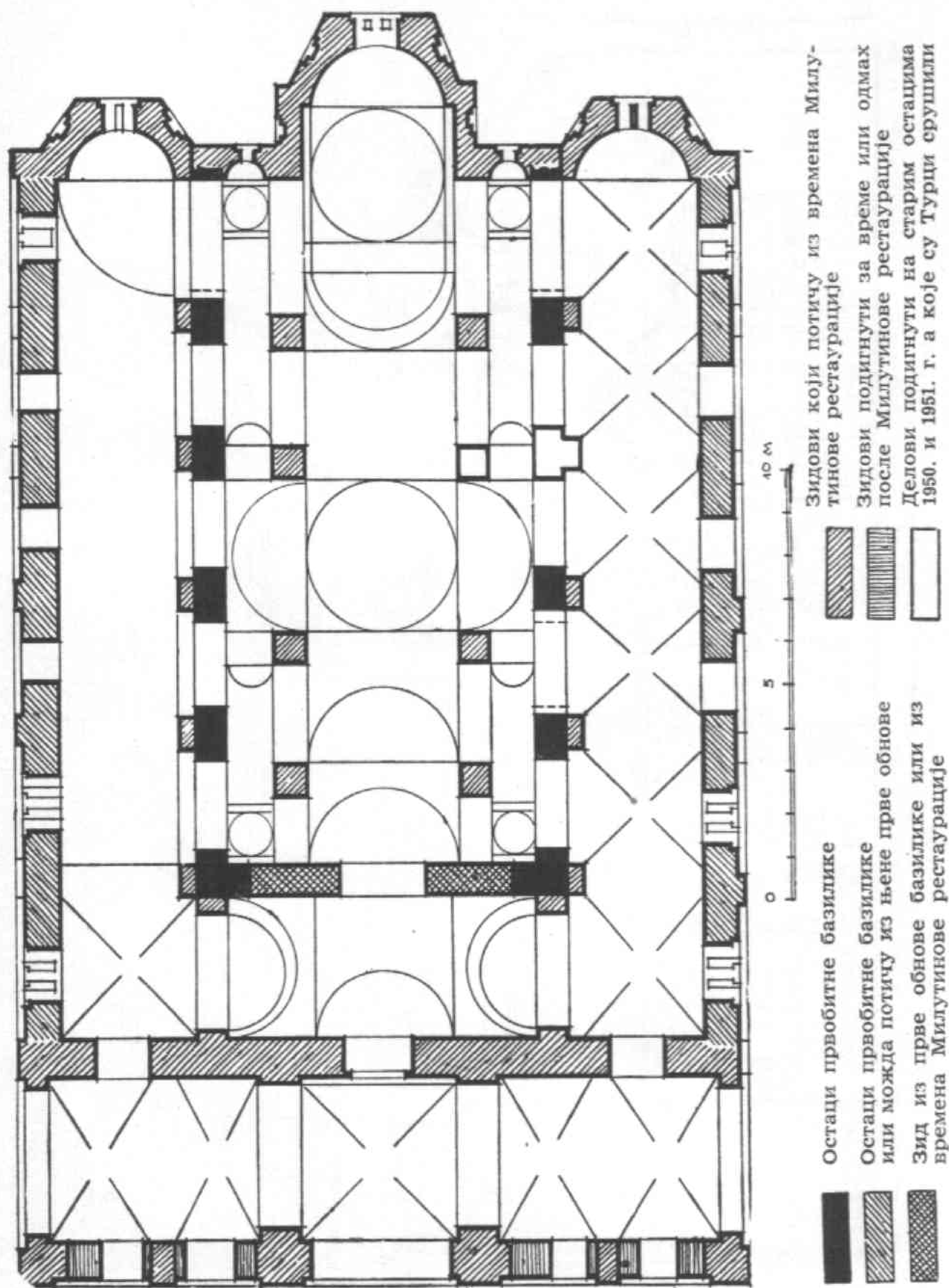
Подужни перспективни пресек базилике која је постојала пре цркве Богородице Љевишке (реконструкција).

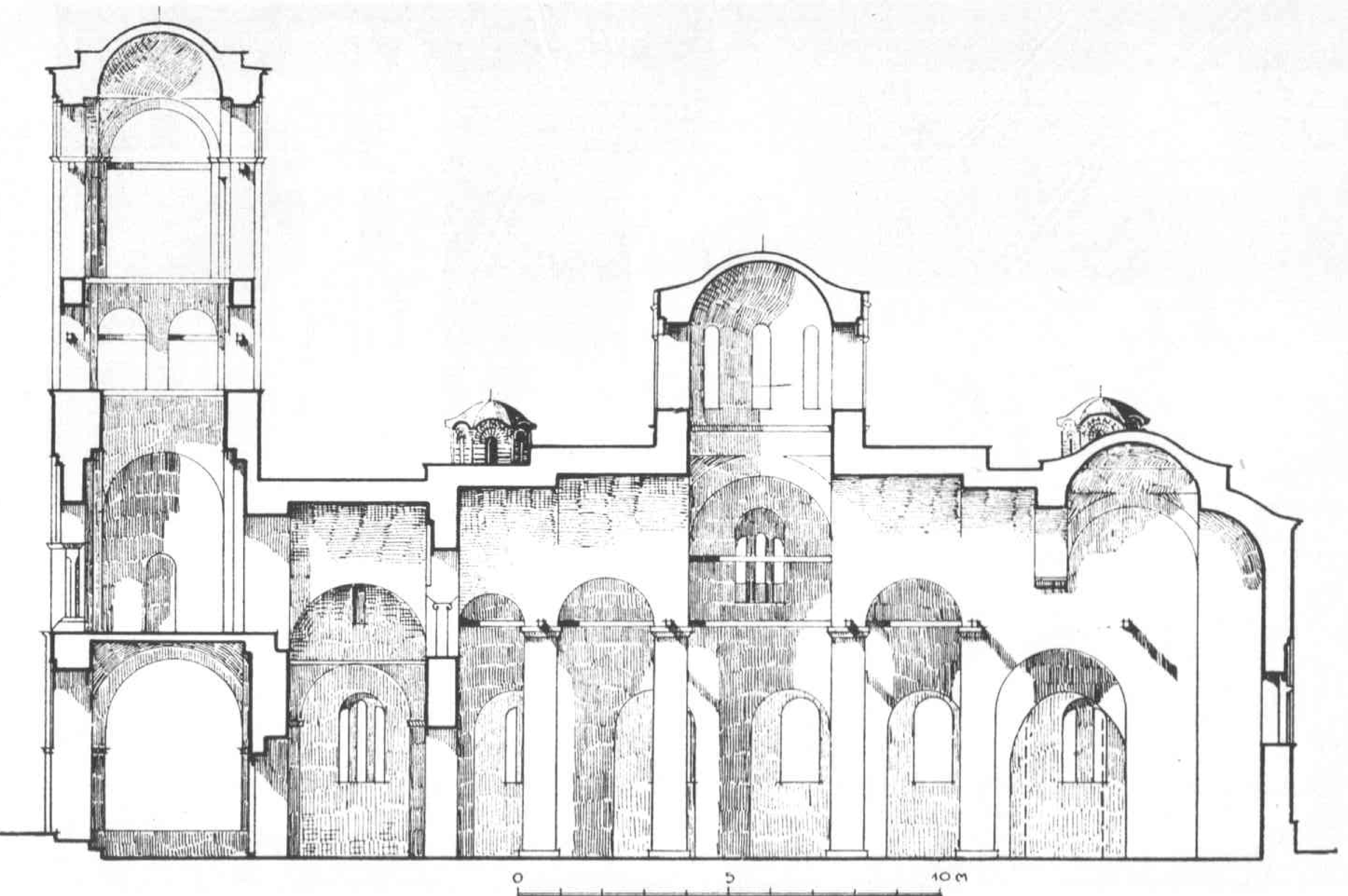
Перспективни изглед југоисточне стране базилике која је постојала пре цркве Боородице Љевишке (реконструкција).

Перспективни изглед југозападне стране базилике која је постојала пре цркве Богородице Љевишке (реконструкција).

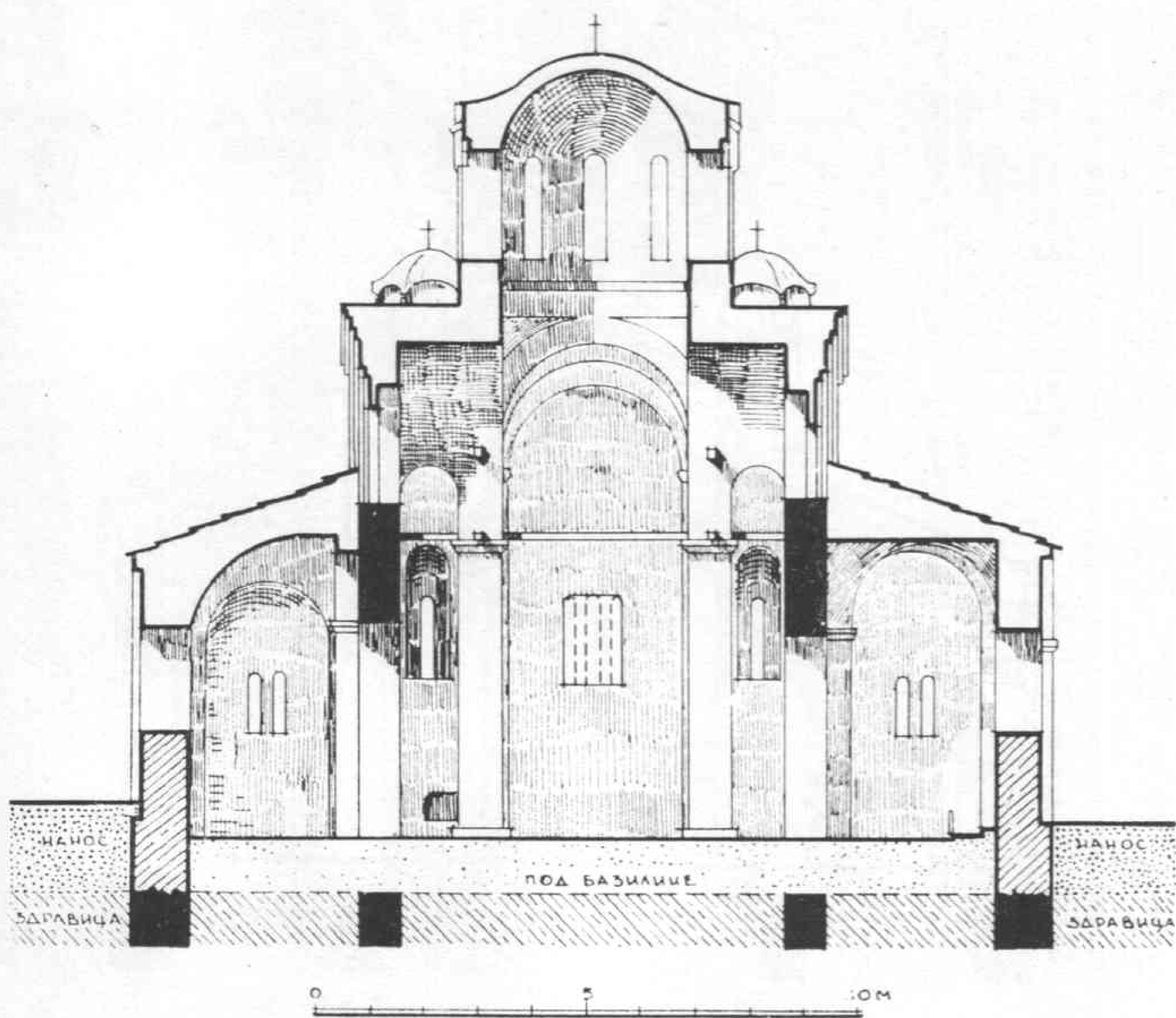
Основа данашње цркве Богородице Љевишке са назначењем периода грађења.

Подужни пресек цркве Богородице Љевишке.

Подужни перспективни пресек данашње цркве Богородице Љевишке.

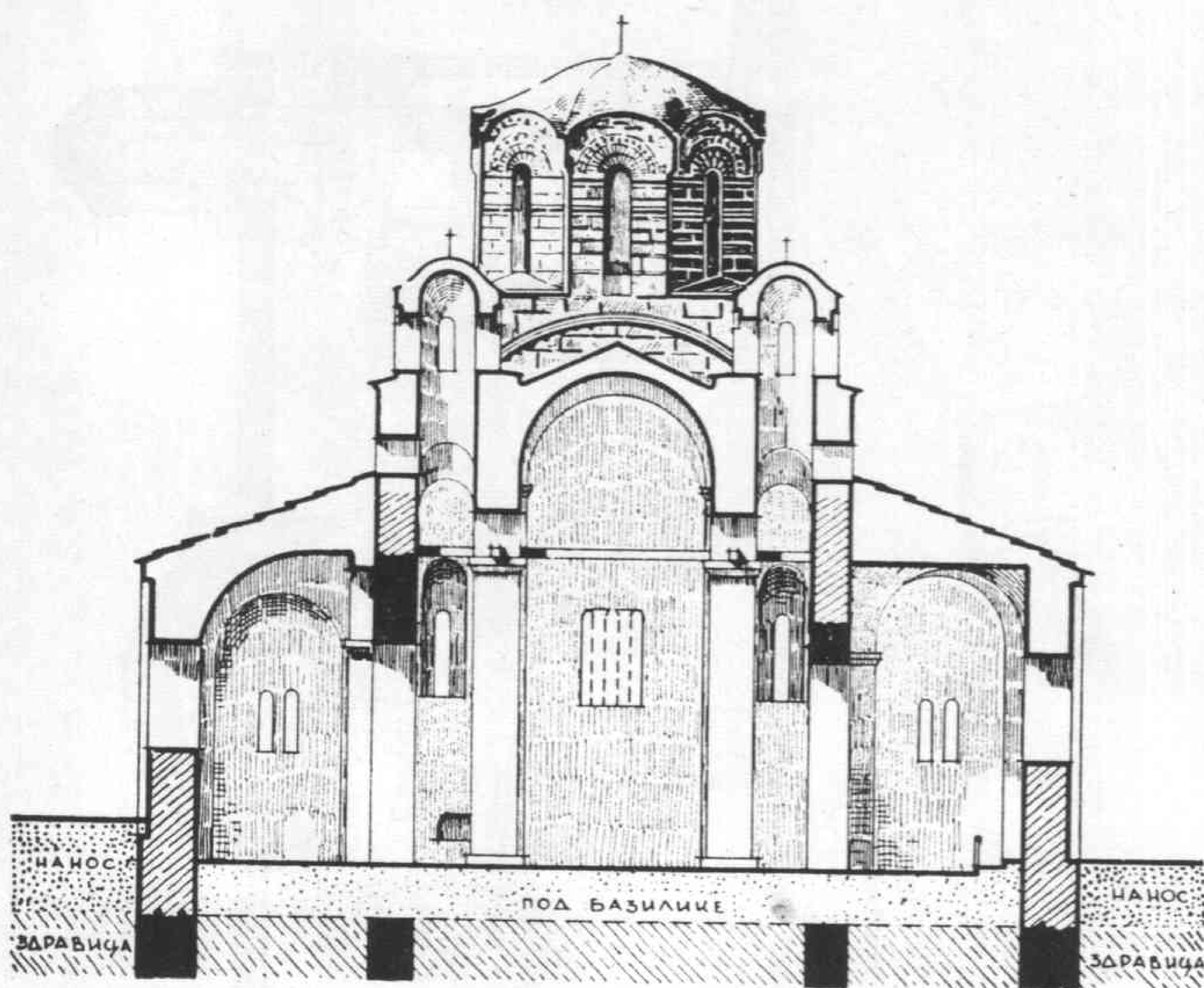

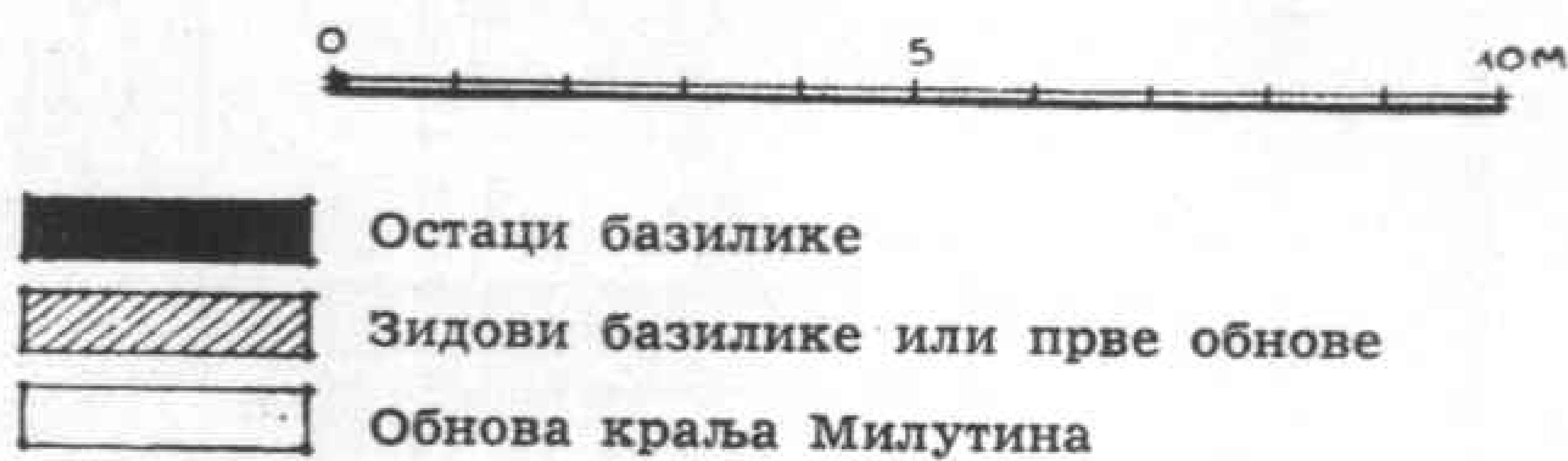
Остаци базилике

Зидови базилике или прве обнове

Обнова краља Милутина

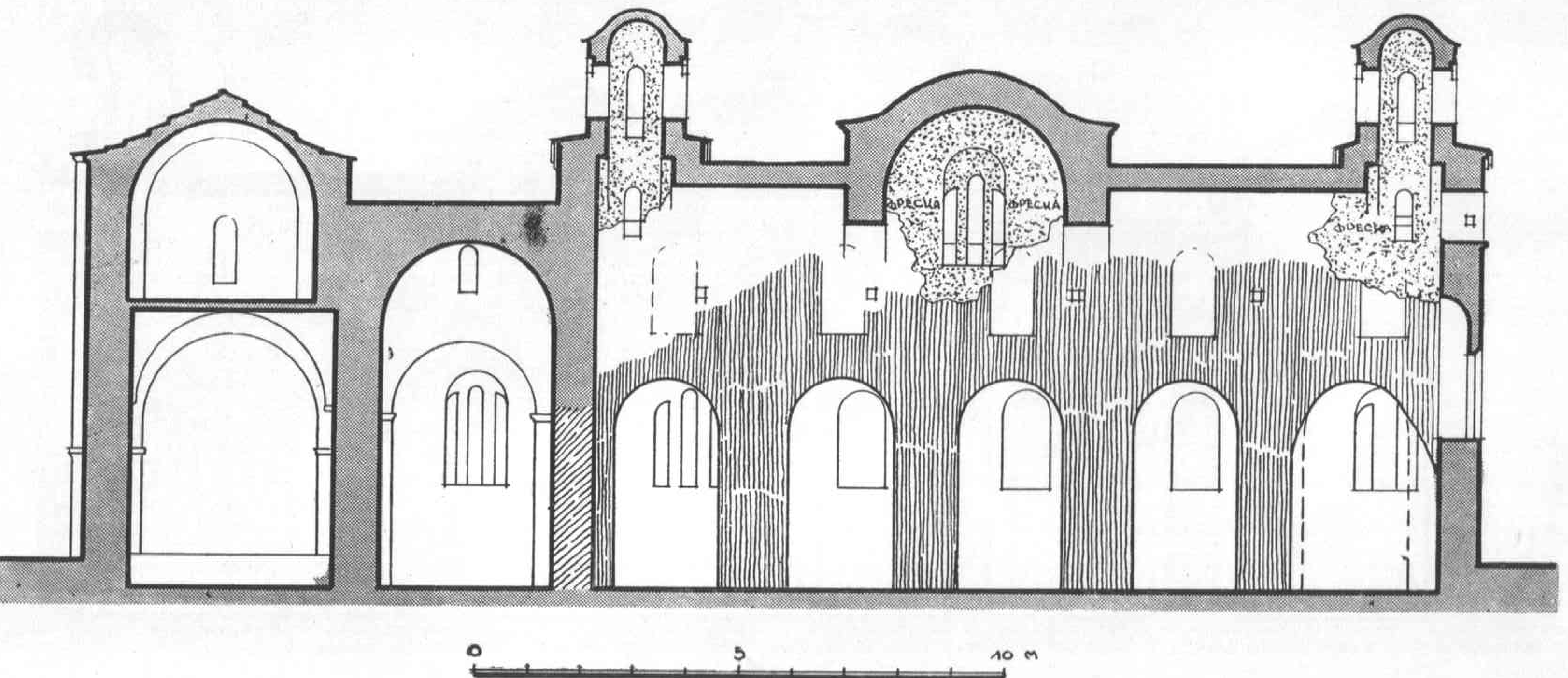
Попречни пресек кроз централно кубе цркве Богородице Љевишке са погледом ка олтару.

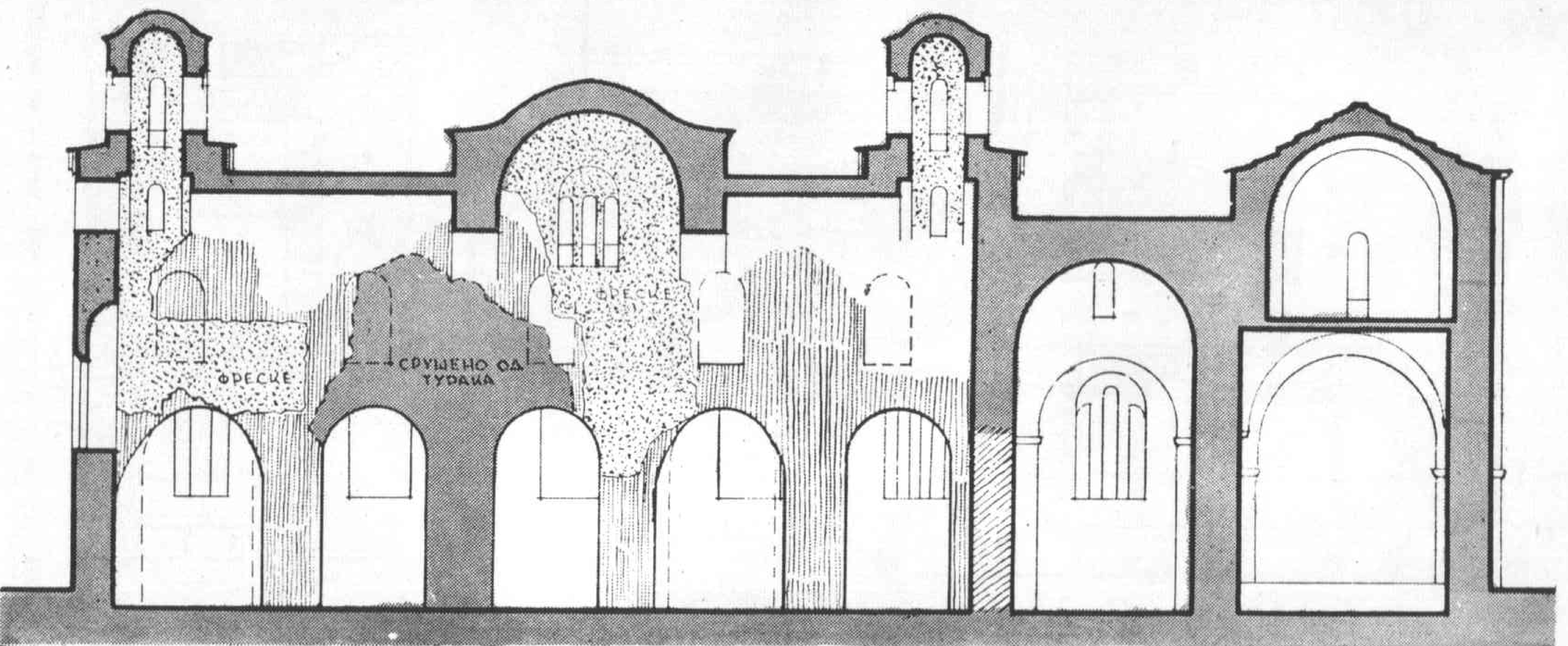

Попречни пресек кроз западна мала кубета цркве Богородице Љевишке са погледом ка олтару.

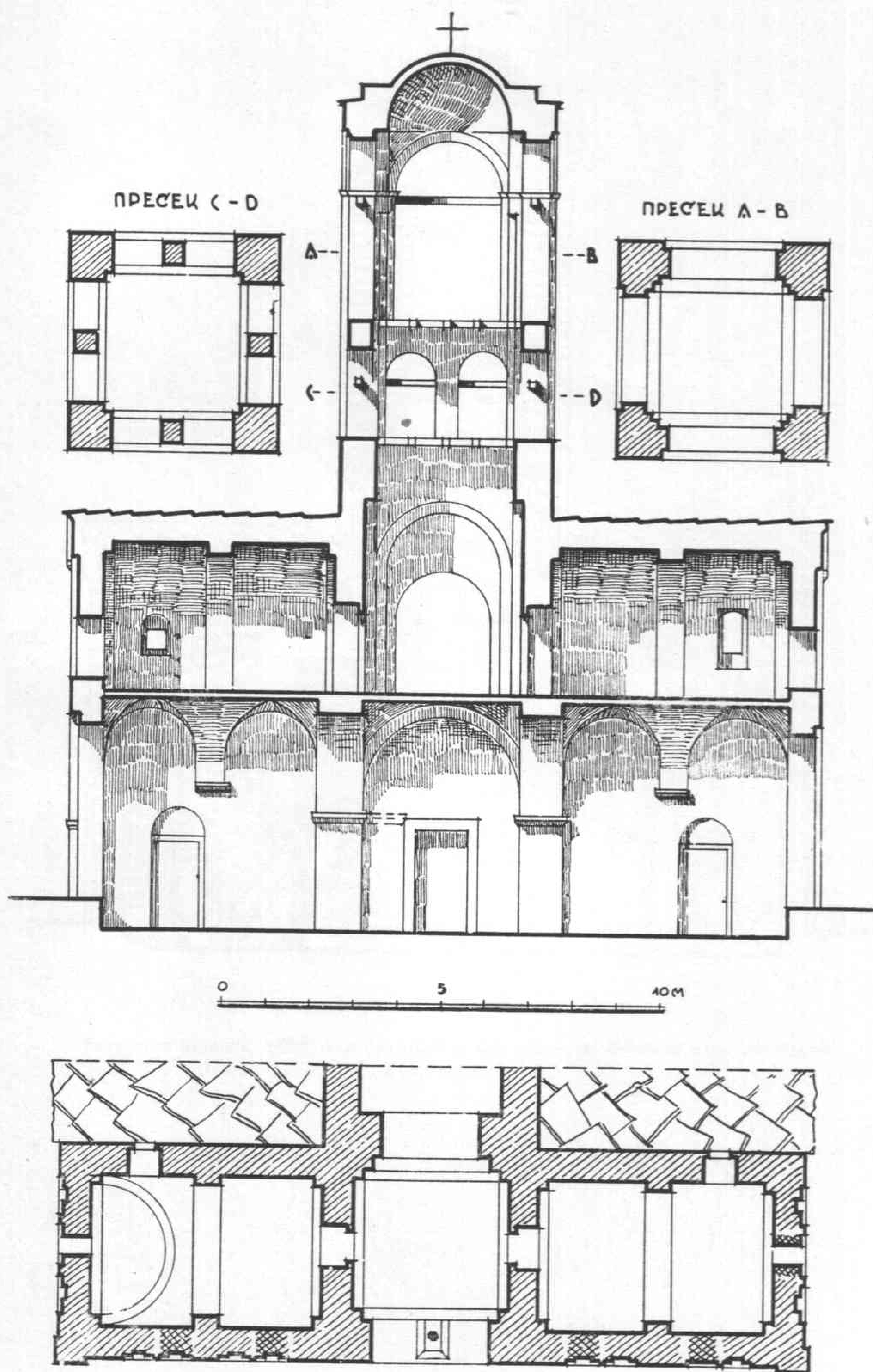
ТАБ. XIV

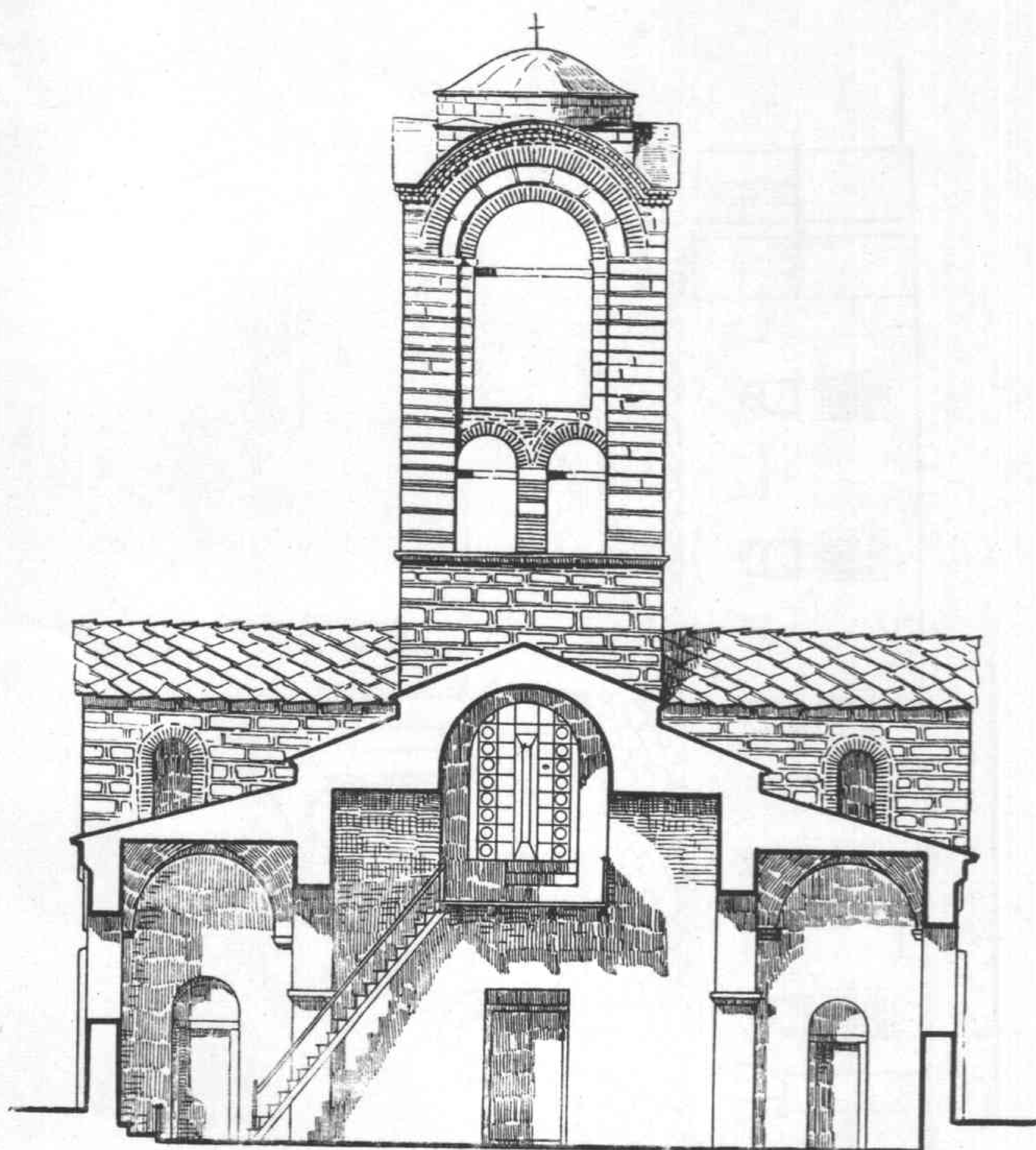
Подужни пресек кроз северна мала кубета цркве Богородице Љевишке са изгледом северног подужног зида базилике.

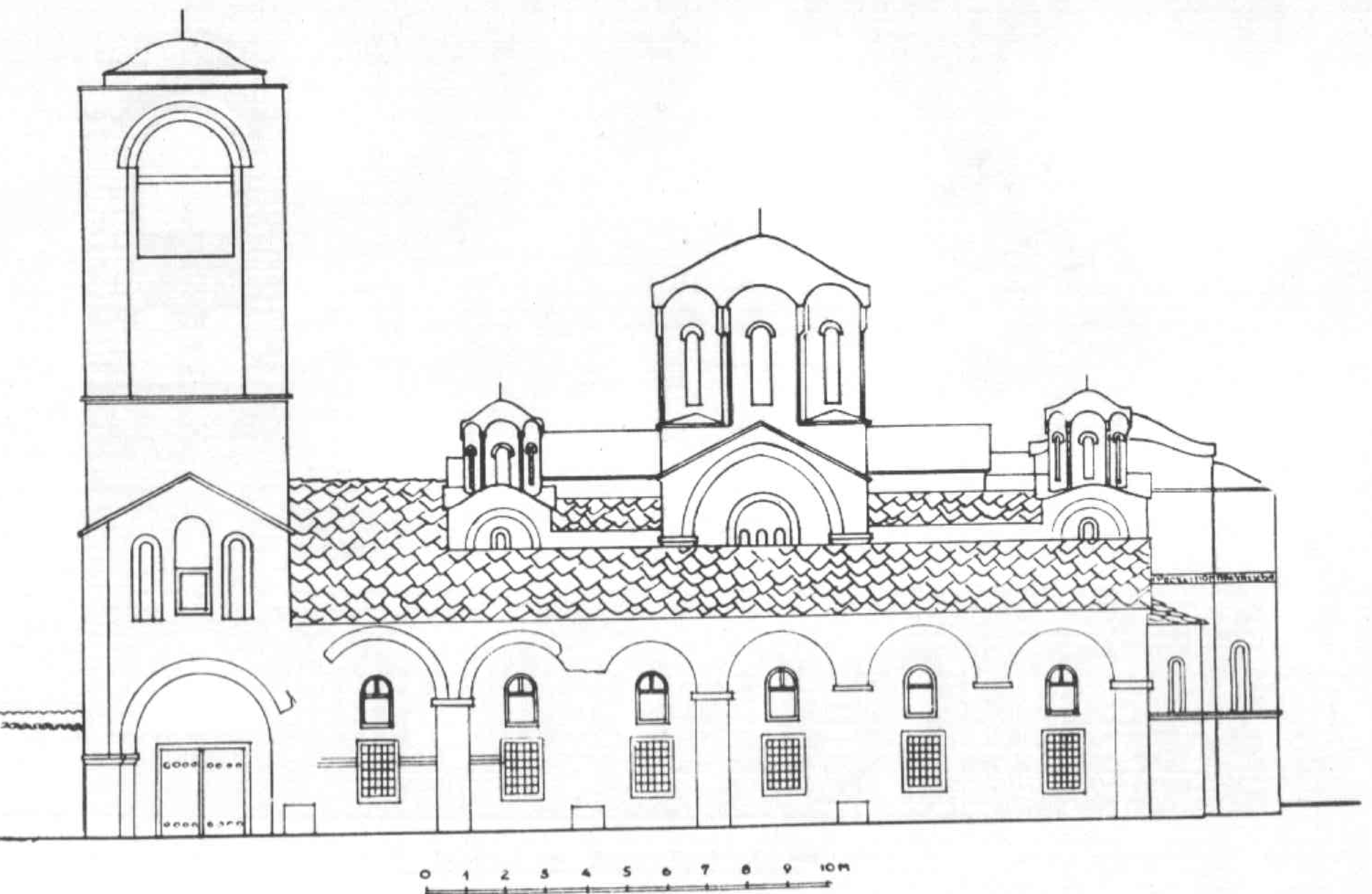
Подужни пресек кроз јужна мала кубета цркве Богородице Љевишке са изгледом јужног подужног зида базилике.

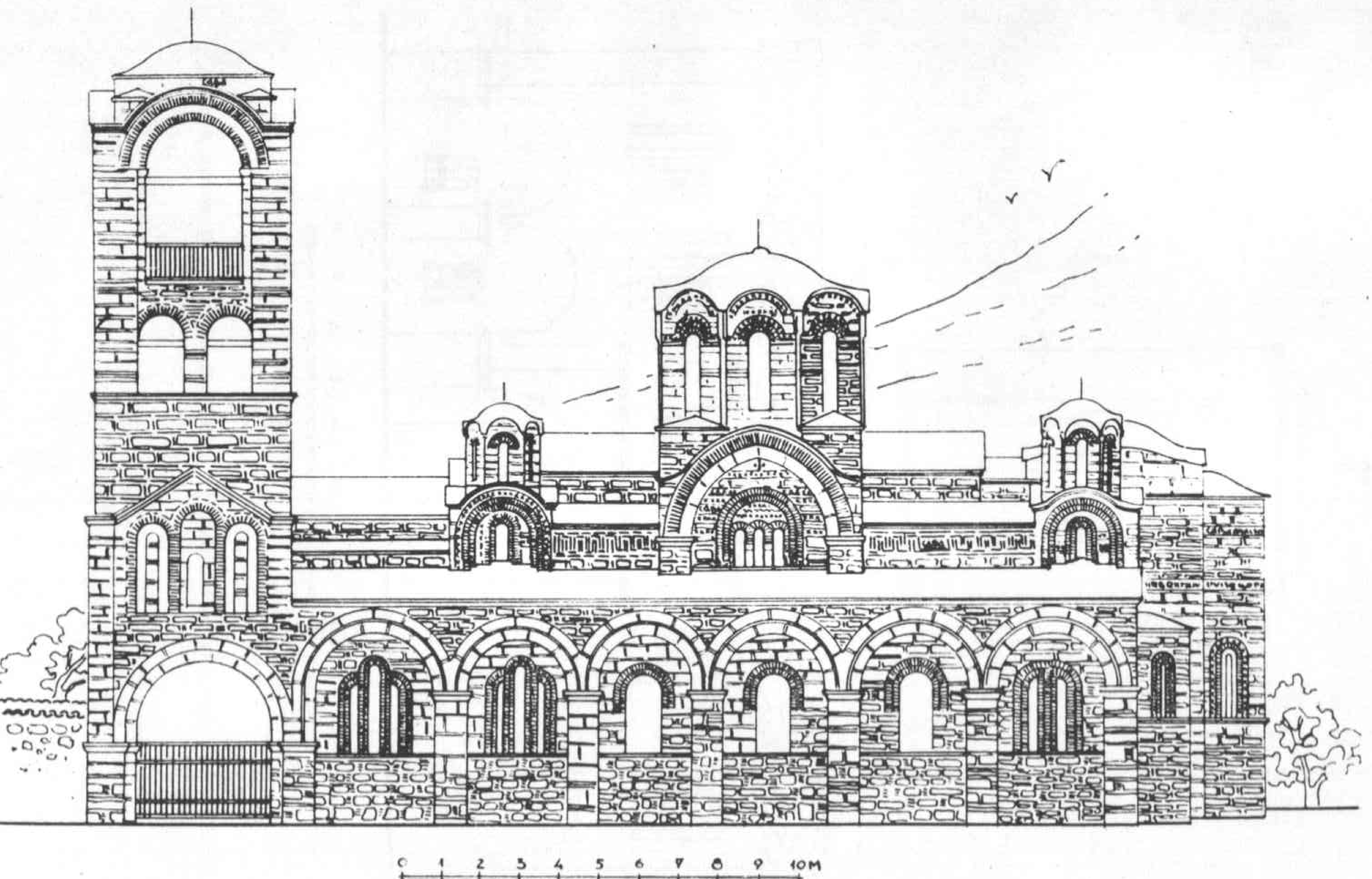
Попречни пресек кроз експонартекс и звоник цркве Богородице Љевишке са погледом на улаз у нартекс.

Попречни пресек кроз нартекс цркве Богородице Љевишке са погледом на звоник.

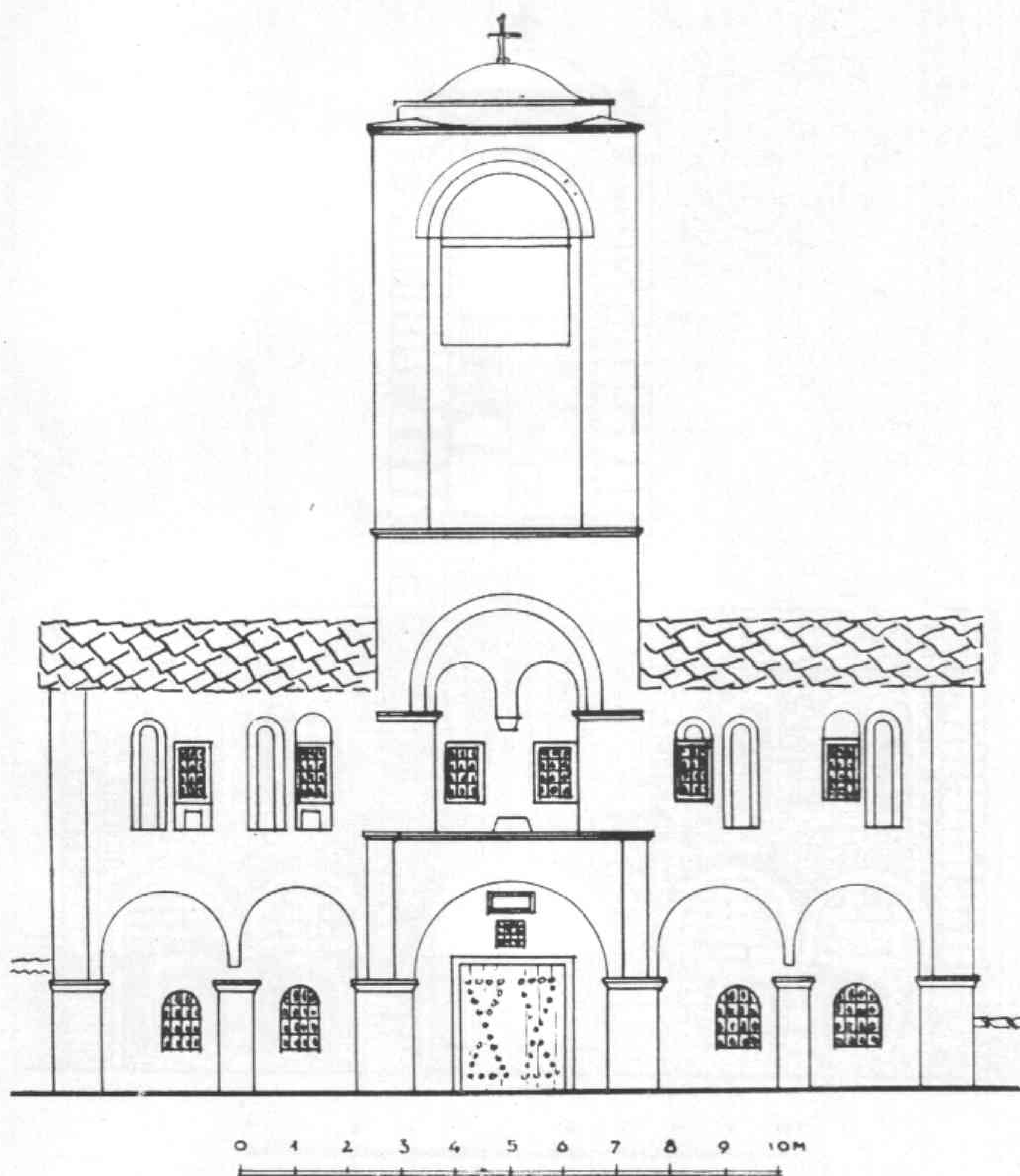

Изглед цркве Богородице Љевишке са јужне стране у стању пре рестаурације.

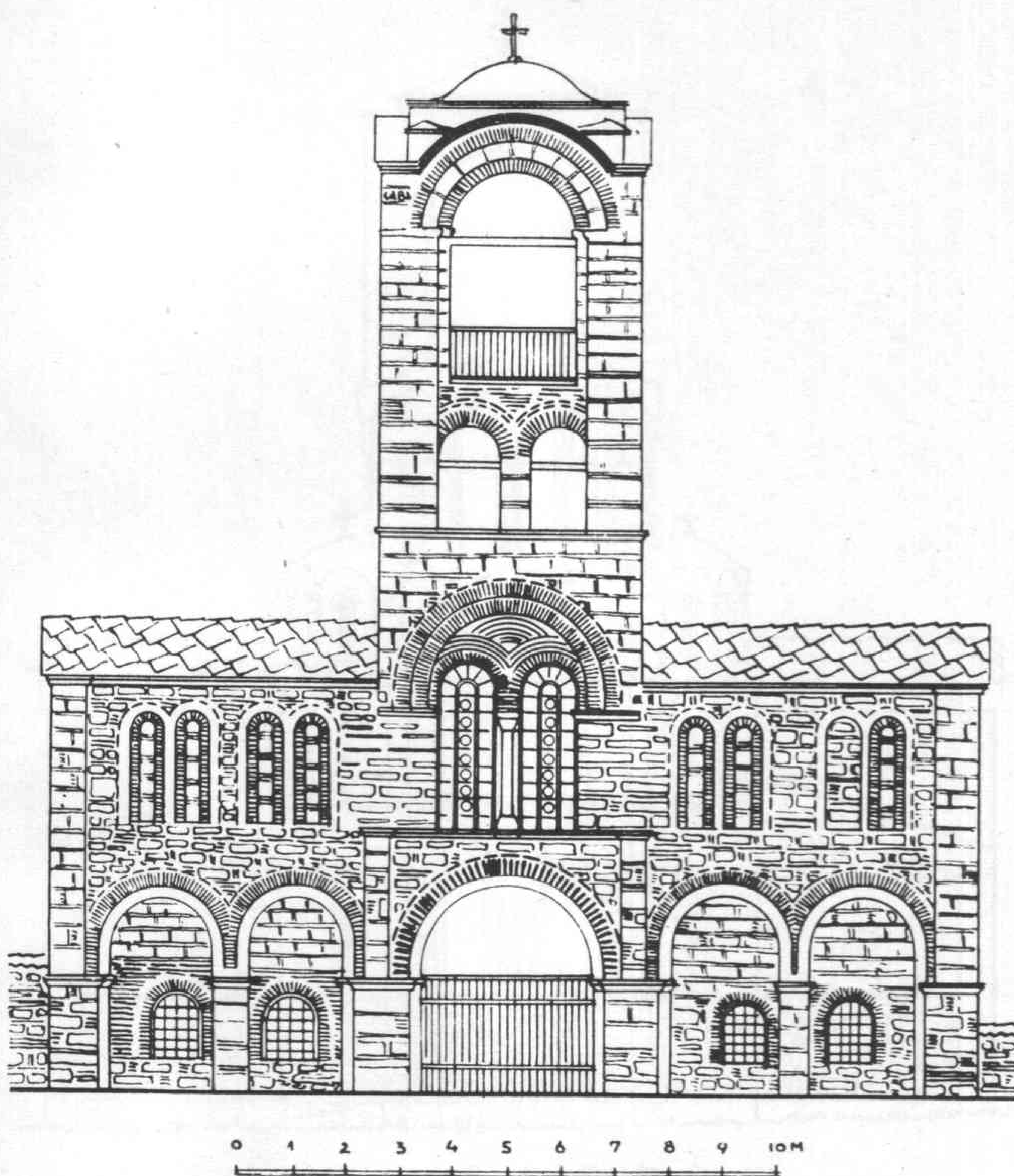

Изглед цркве Богородице Љевишке са јужне стране (реконструкција).

ТАБ. XX

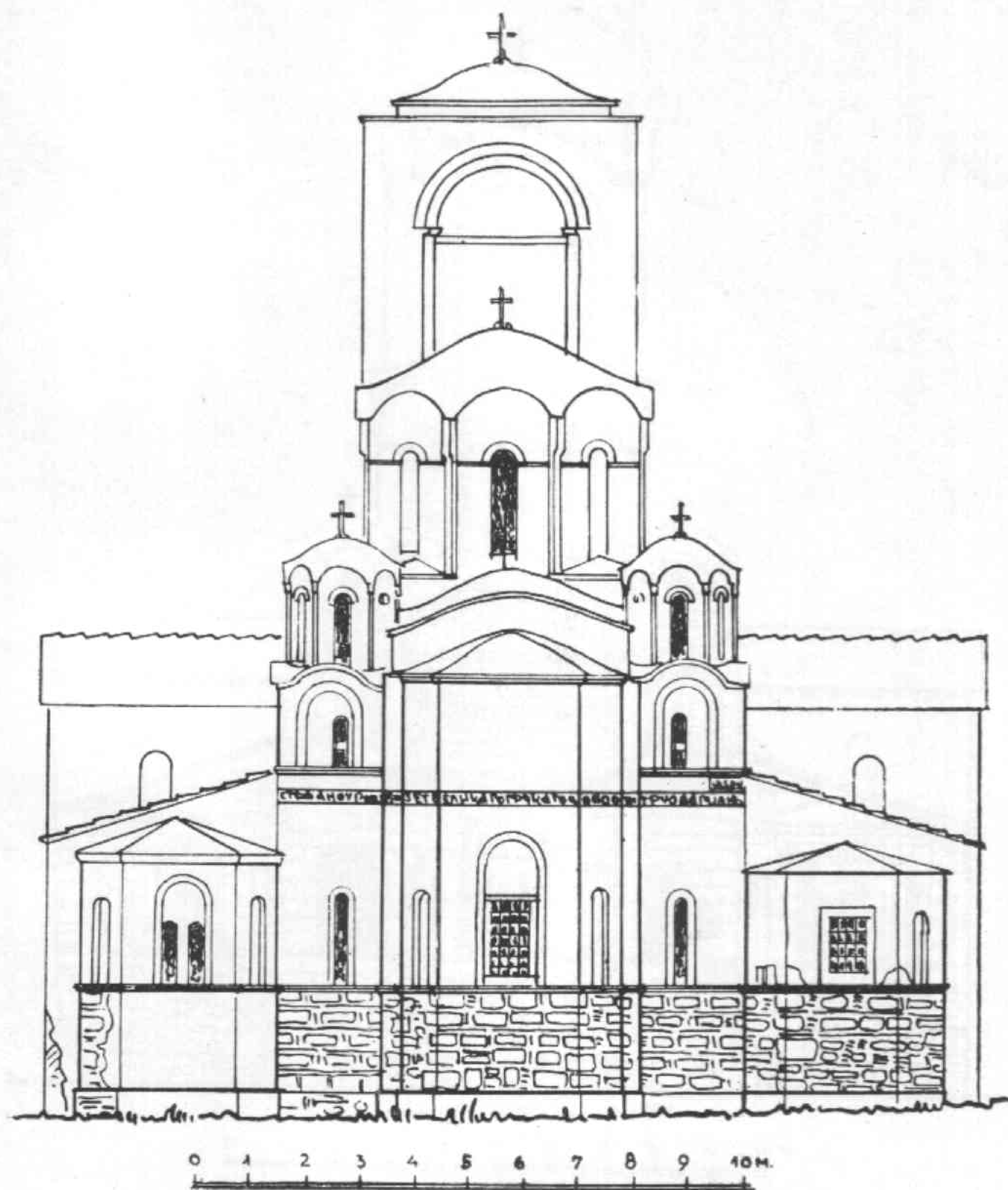

Изглед цркве Богородице Љевишке са западне стране пре рестаурације.

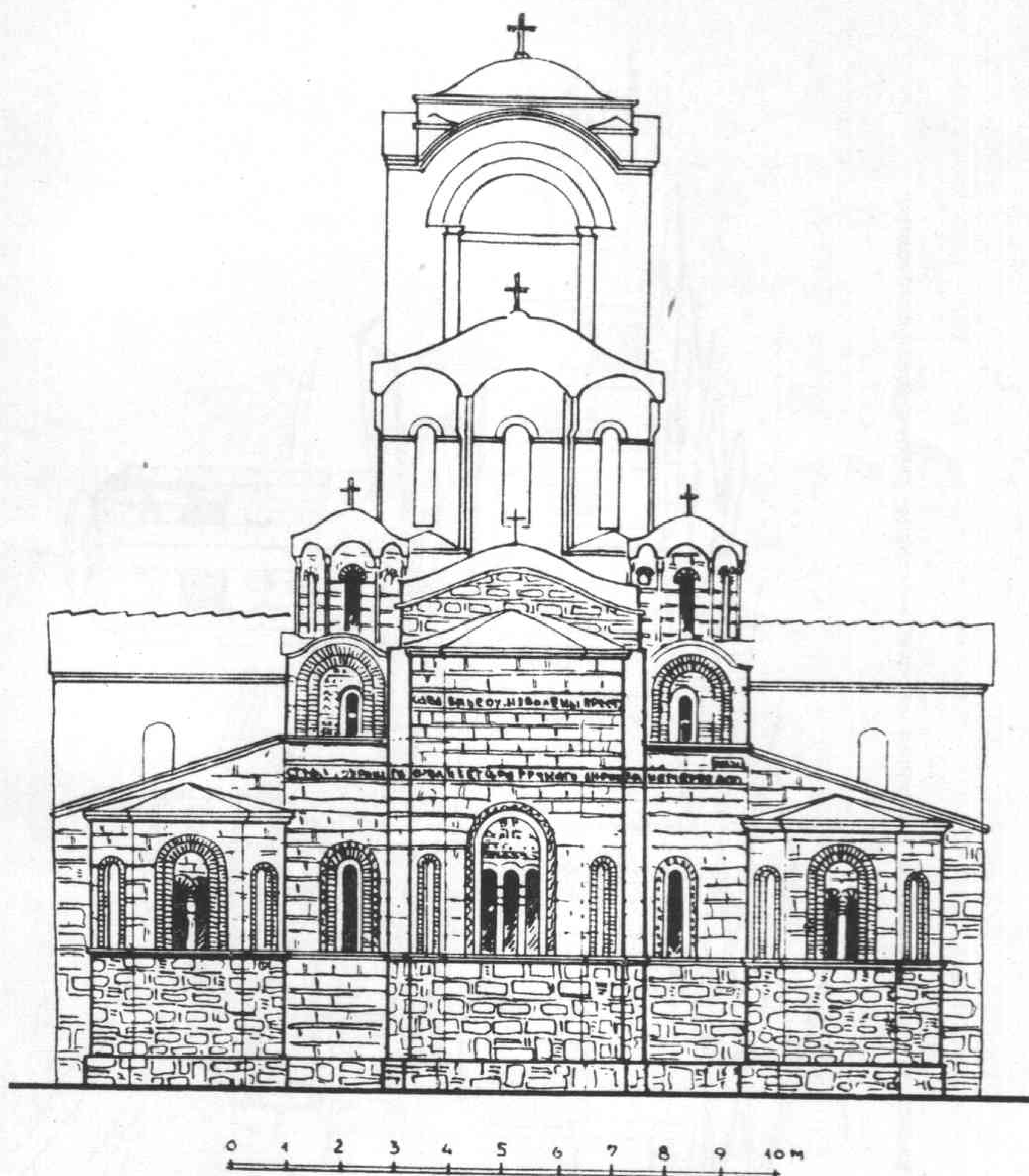
Изглед цркве са западне стране после рестаурације.

ТАБ. XXII

Изглед цркве Богородице Љевишке са источне стране у стању пре рестаурације.

ТАБ. XXIII

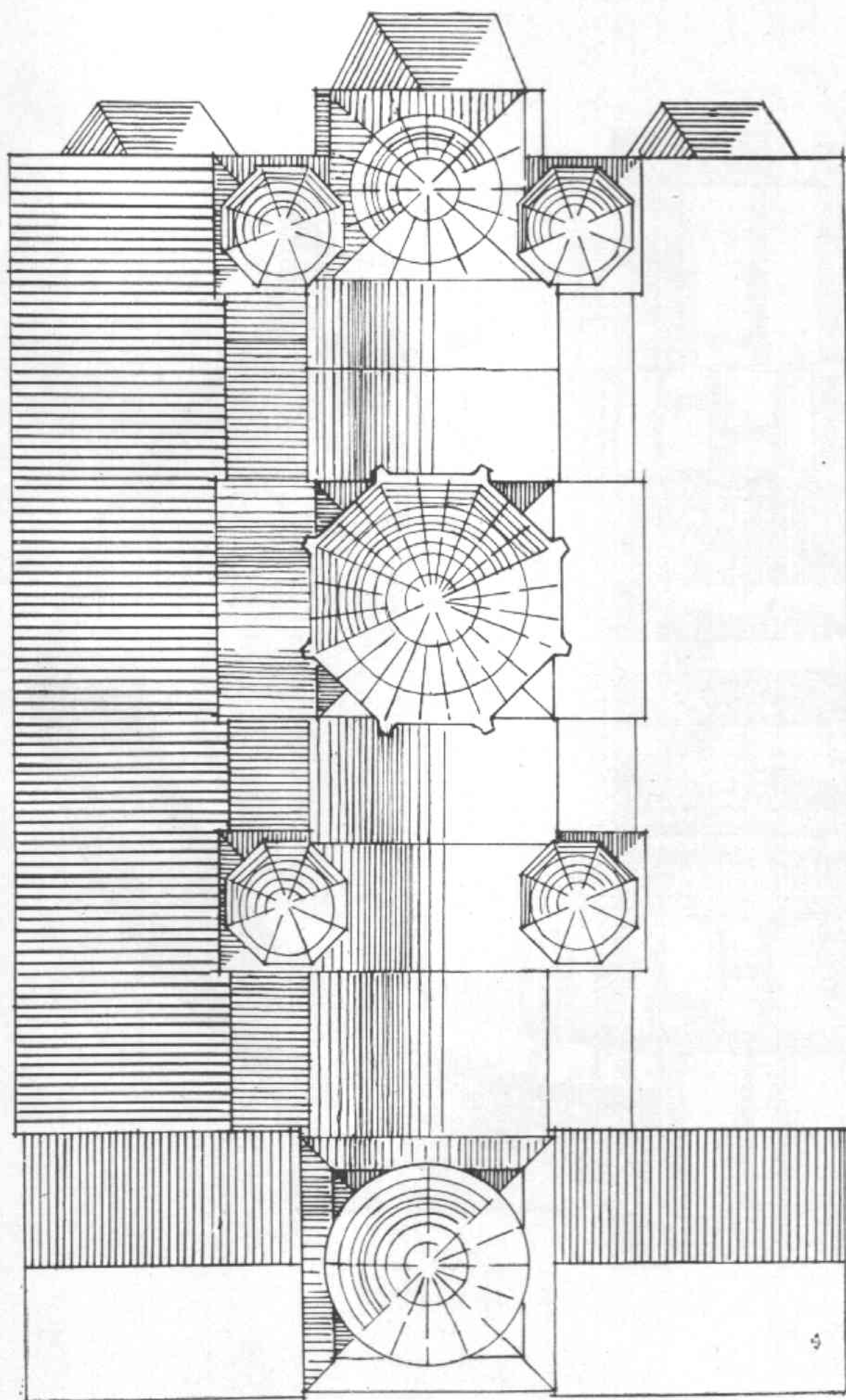

Изглед цркве Богородице Љевишке са источне стране после рестаурације.

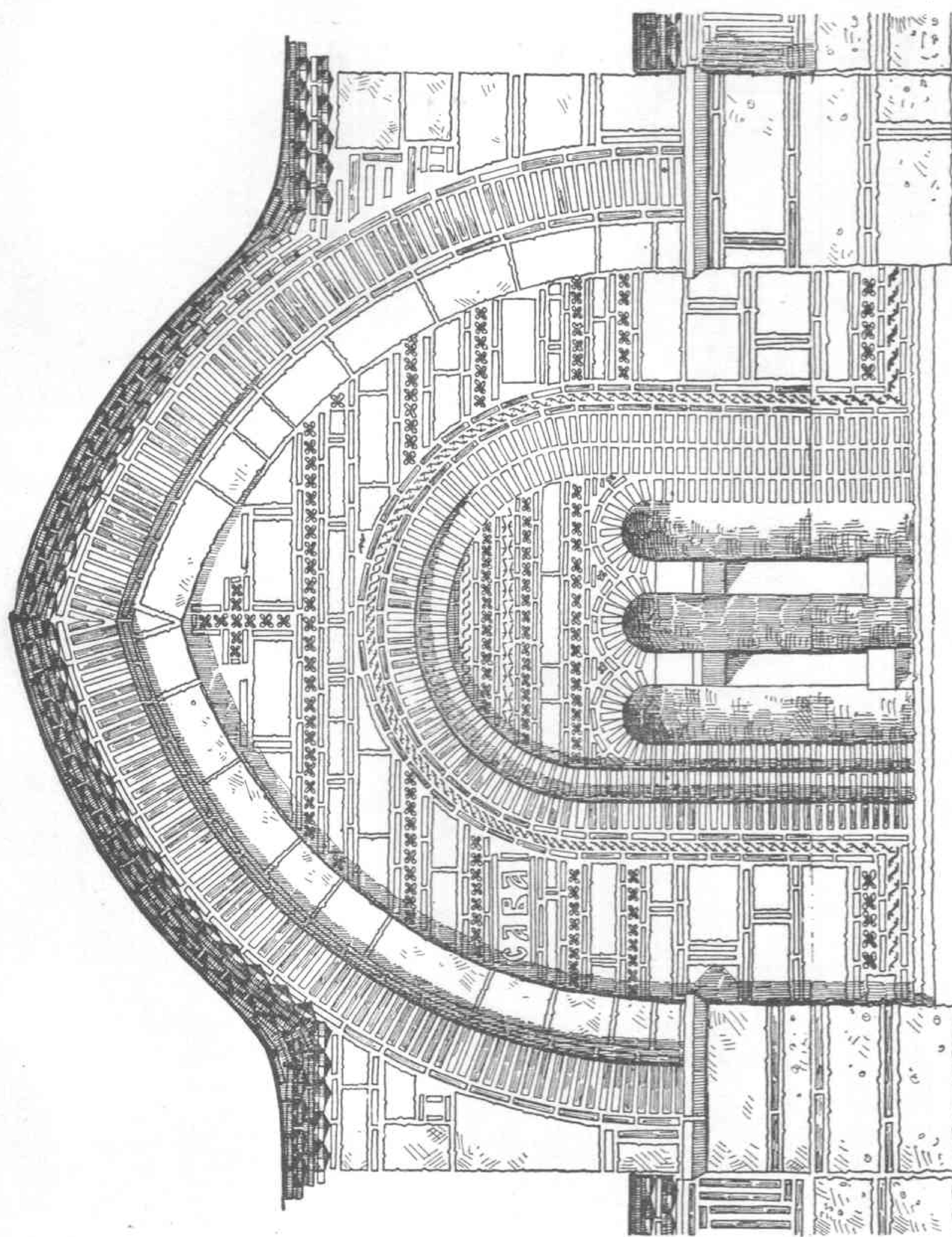

Перспективни изглед цркве Богородице Љевишке са североисточне стране (реконструкција).

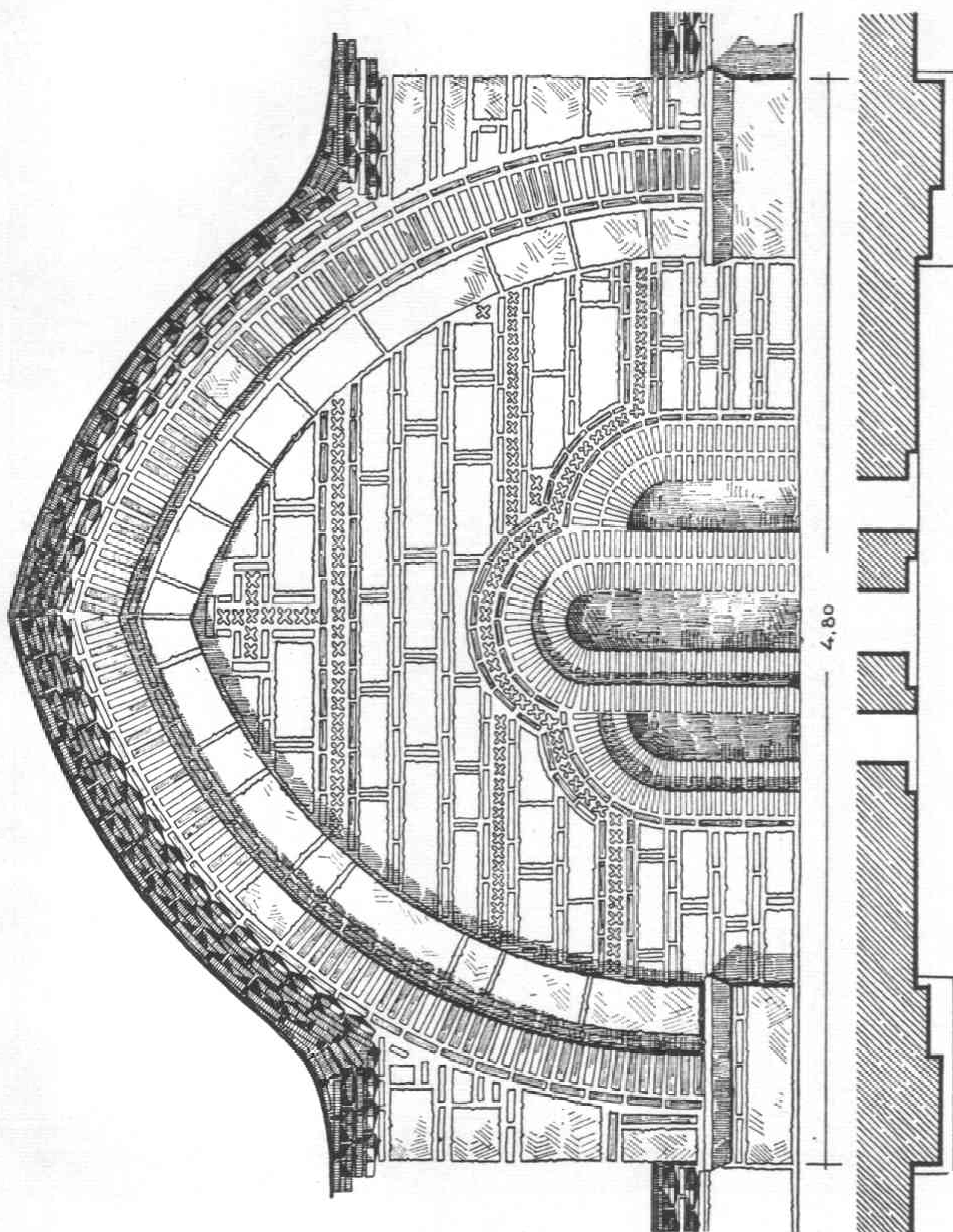
ТАБ. XXV

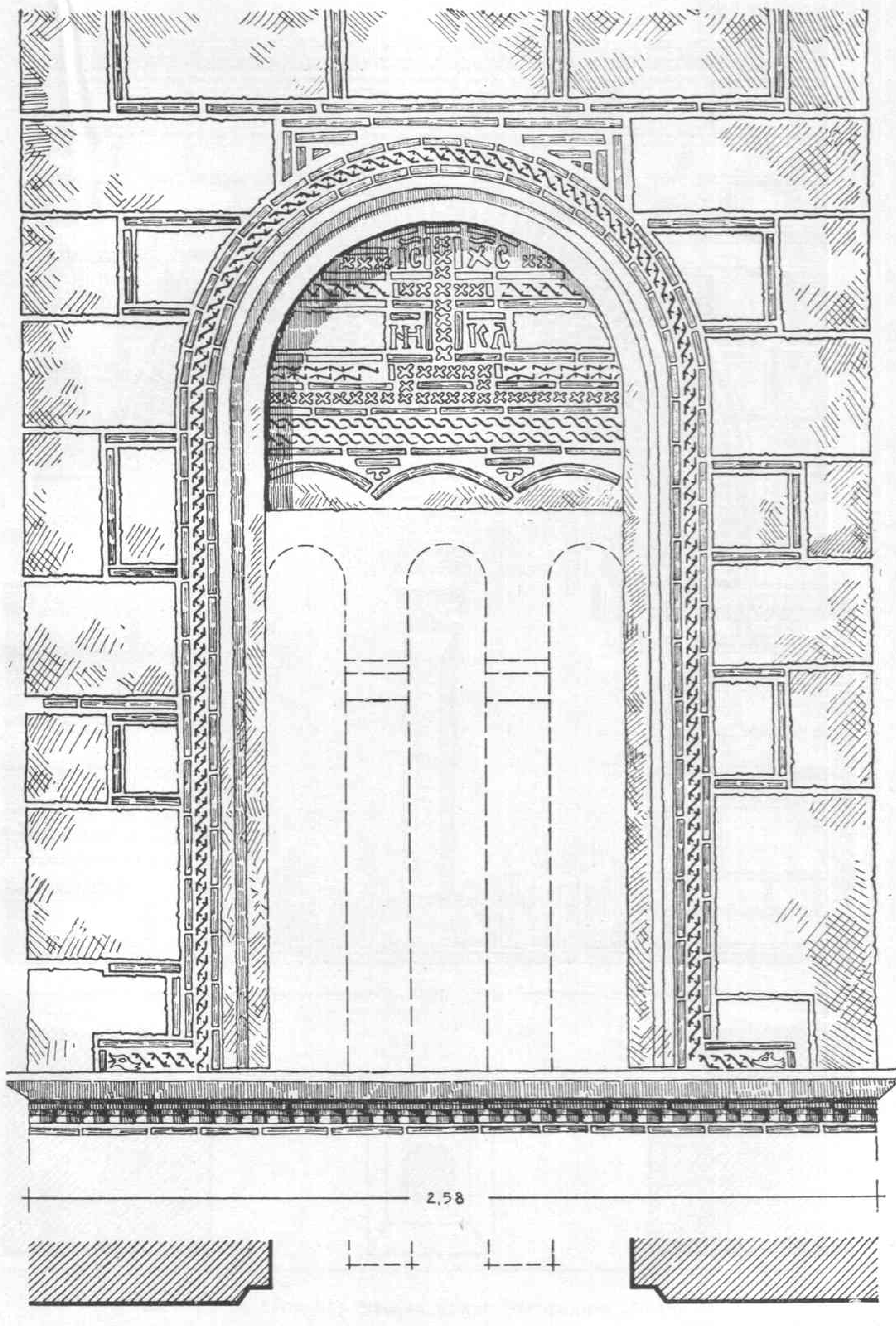
Основа крова цркве Богородице Љевишке.

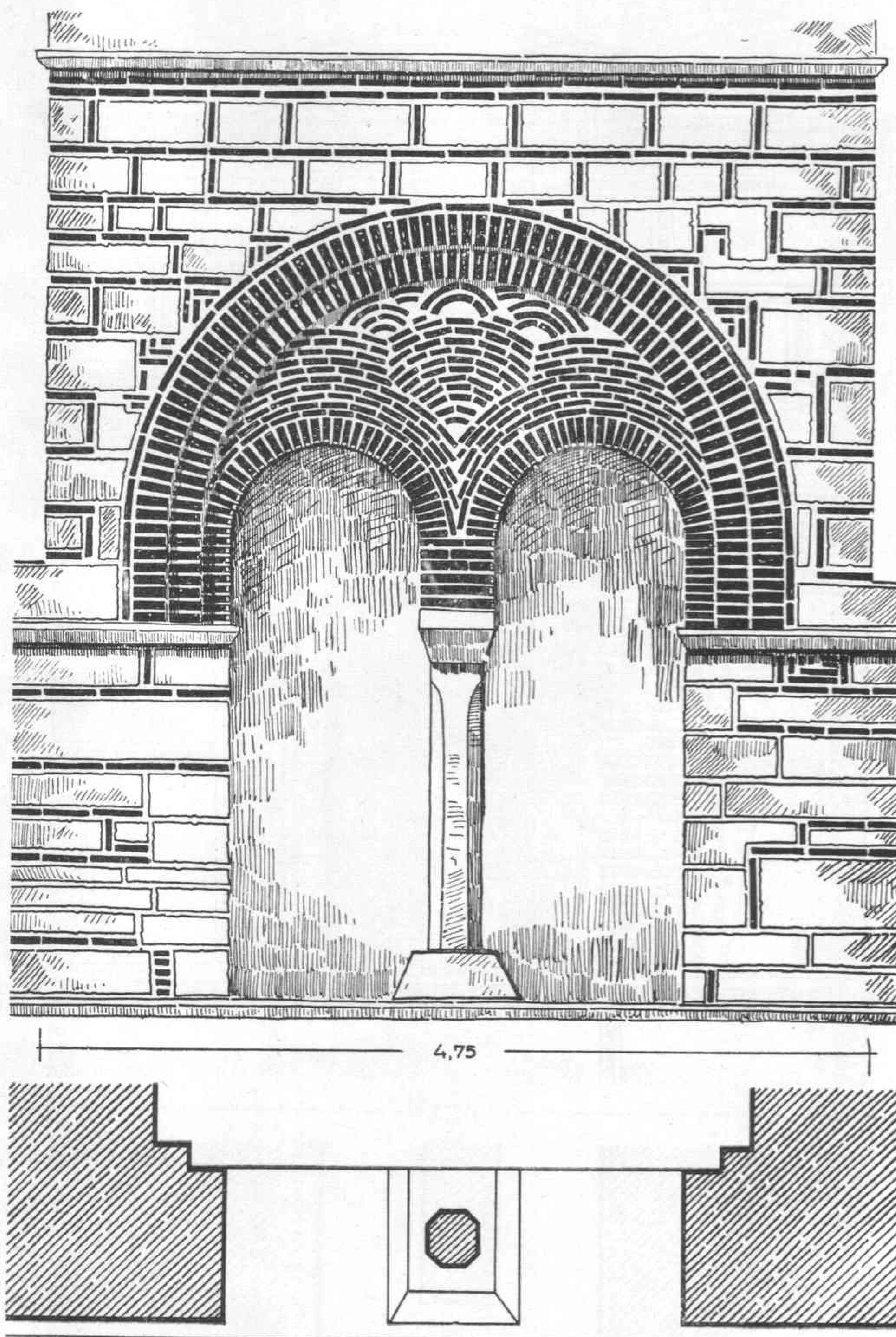
Јужни забат под централним кубетом цркве Богородице Љевишке.

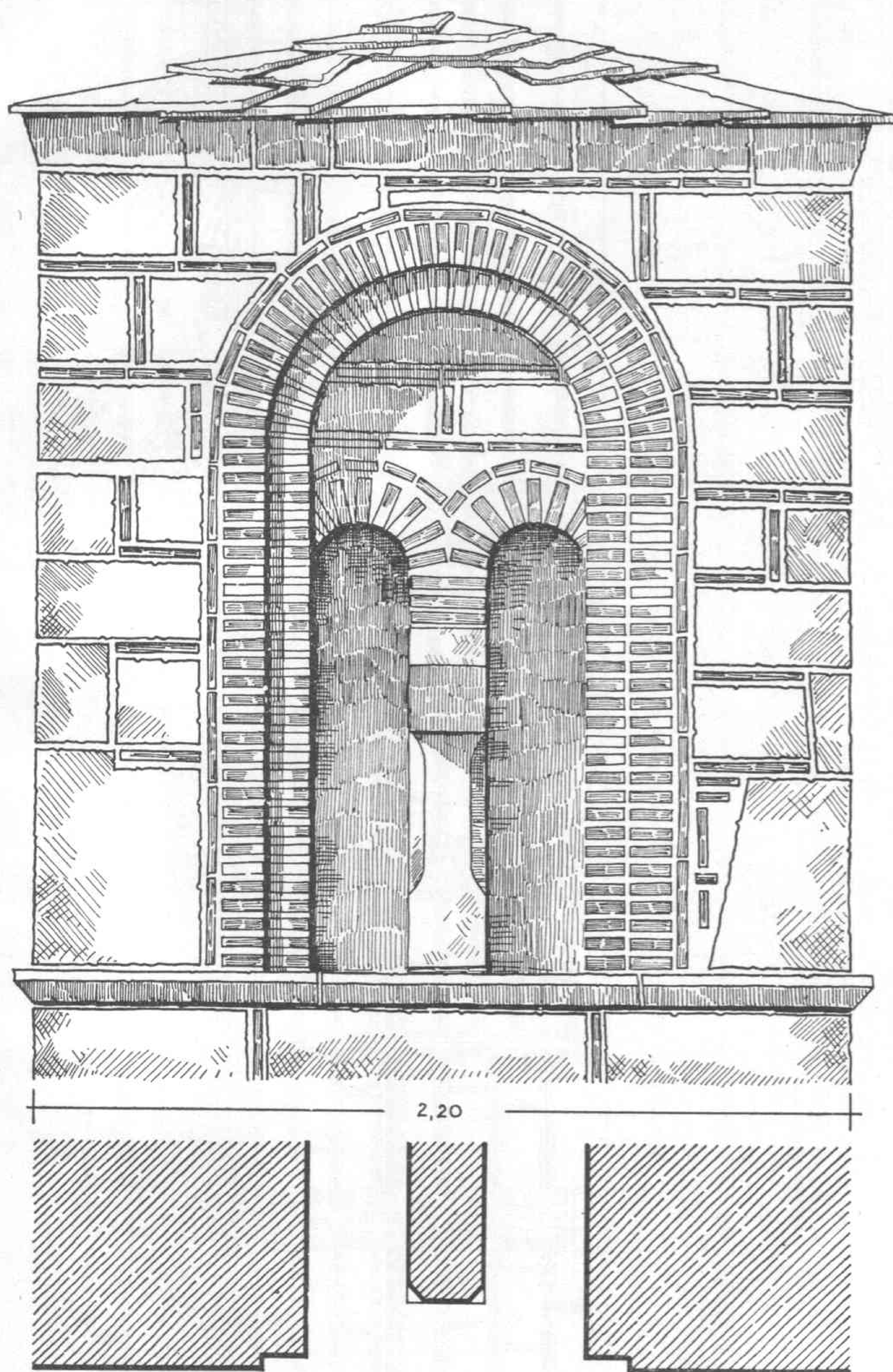
Северни забат под централним кубетом цркве Богородице Љевишке.

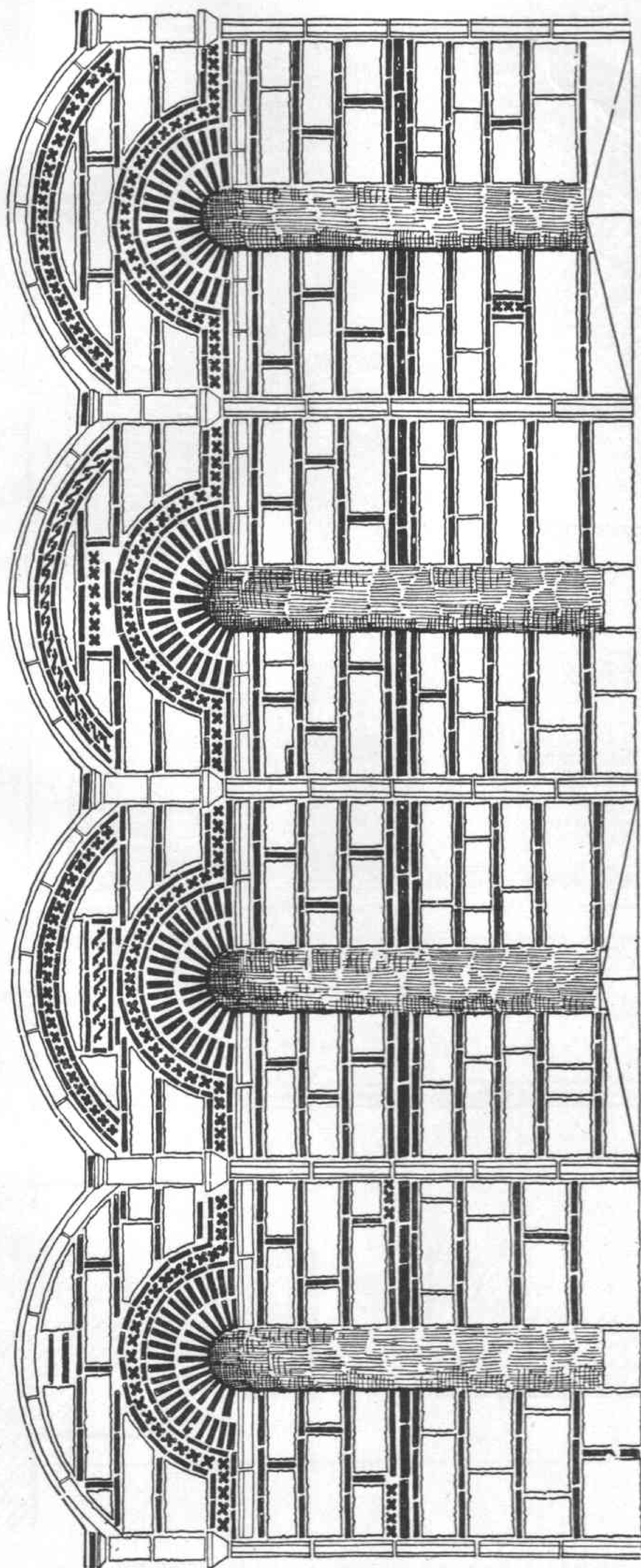
Трифора на апсиди цркве Богородице Љевишке.

Бифора на западној фасади цркве Богородице Љевишке.

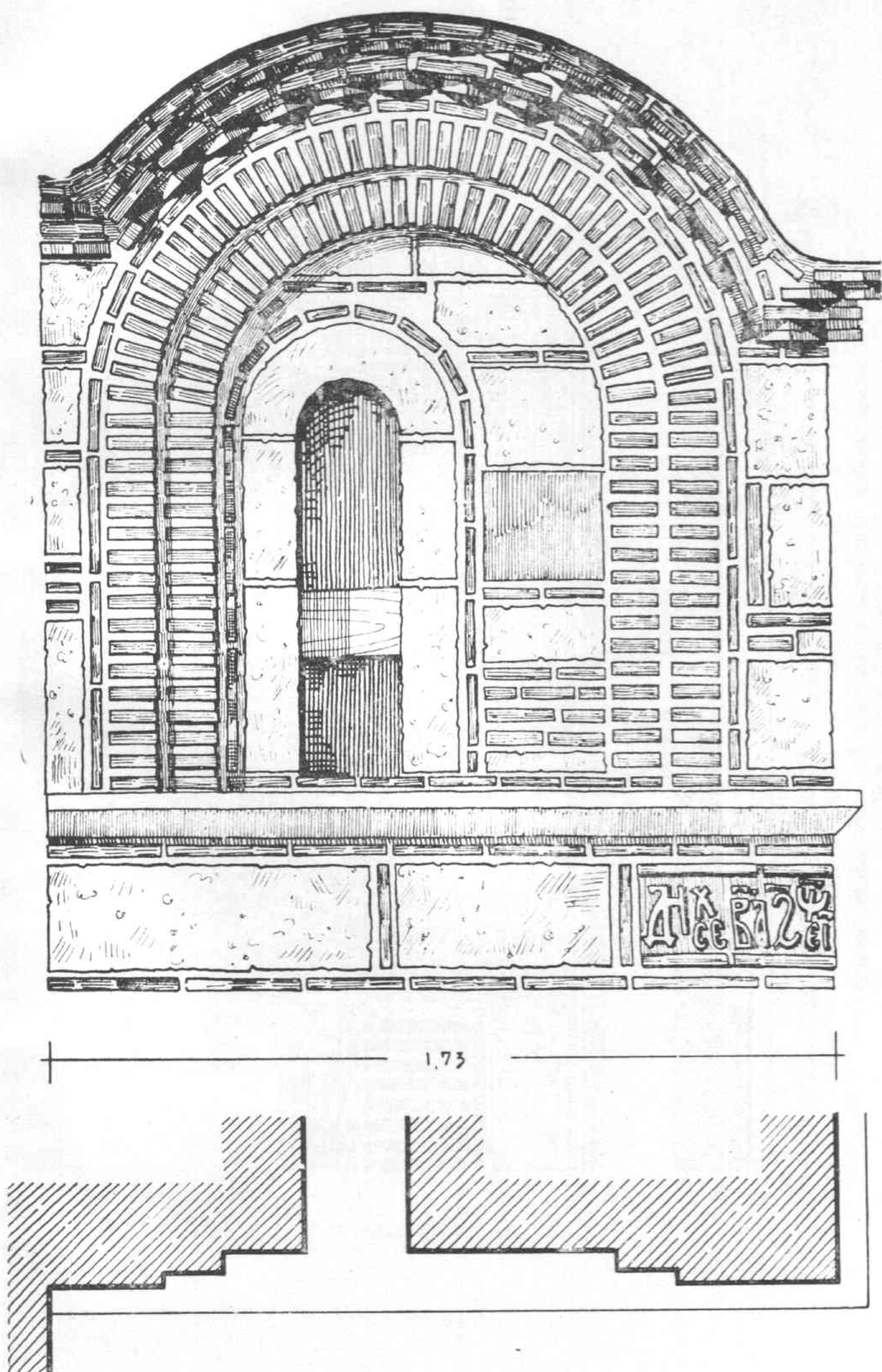

Бифора ђаконикона цркве Богородице Љевишке.

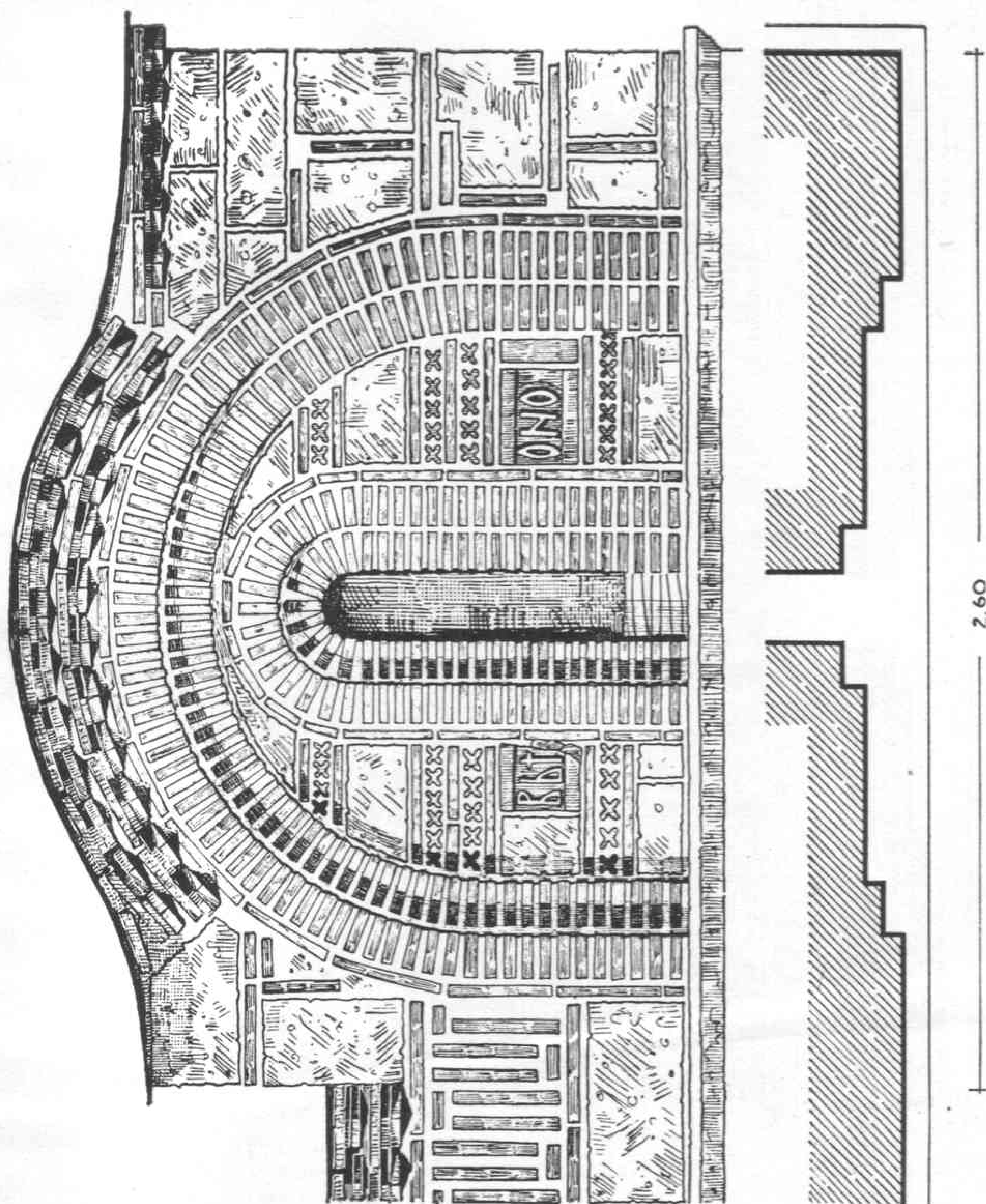

Делимично развијена површина тамбура централног кубета цркве Богородице Љевишке.

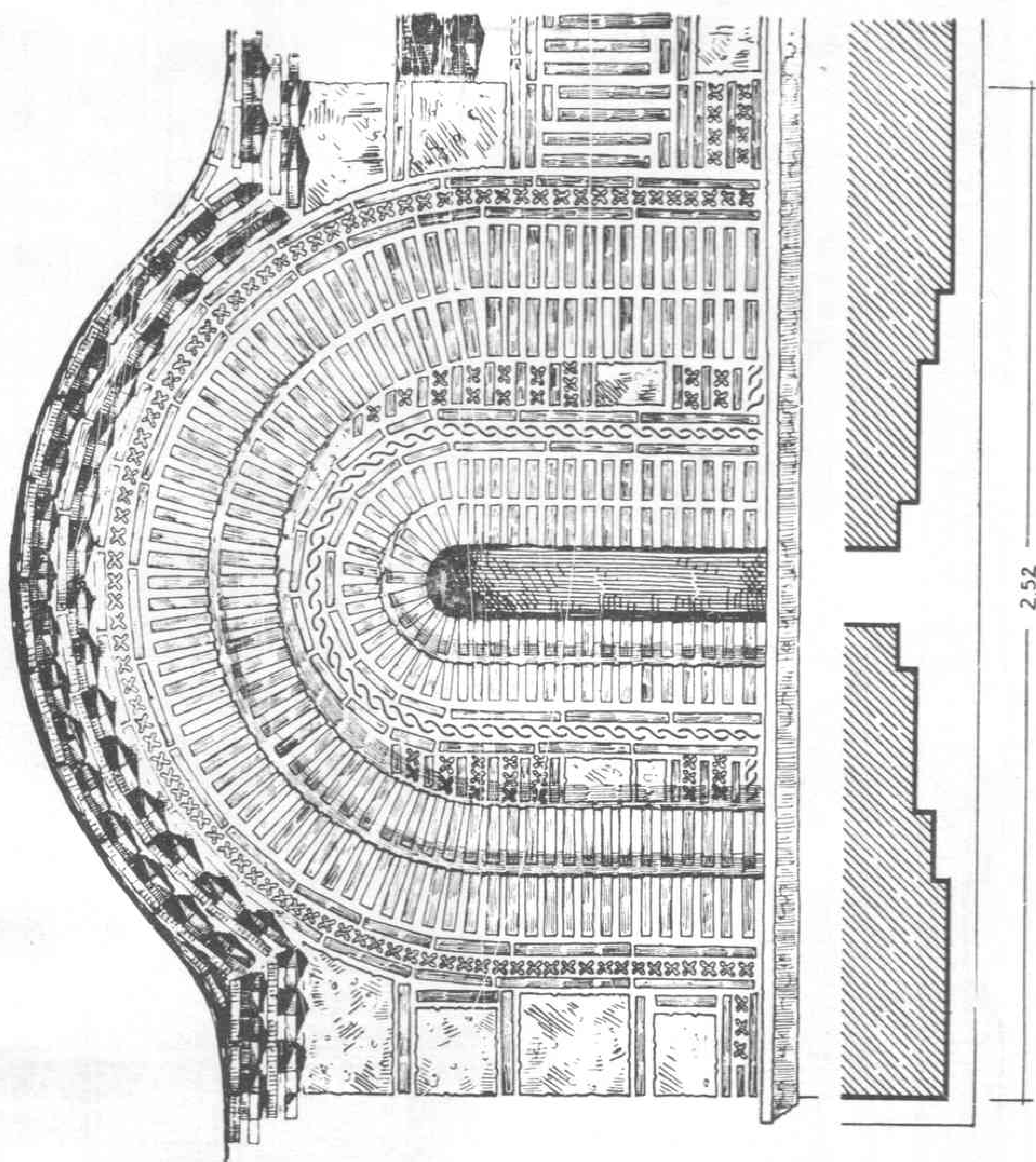
ТАБ. XXXII

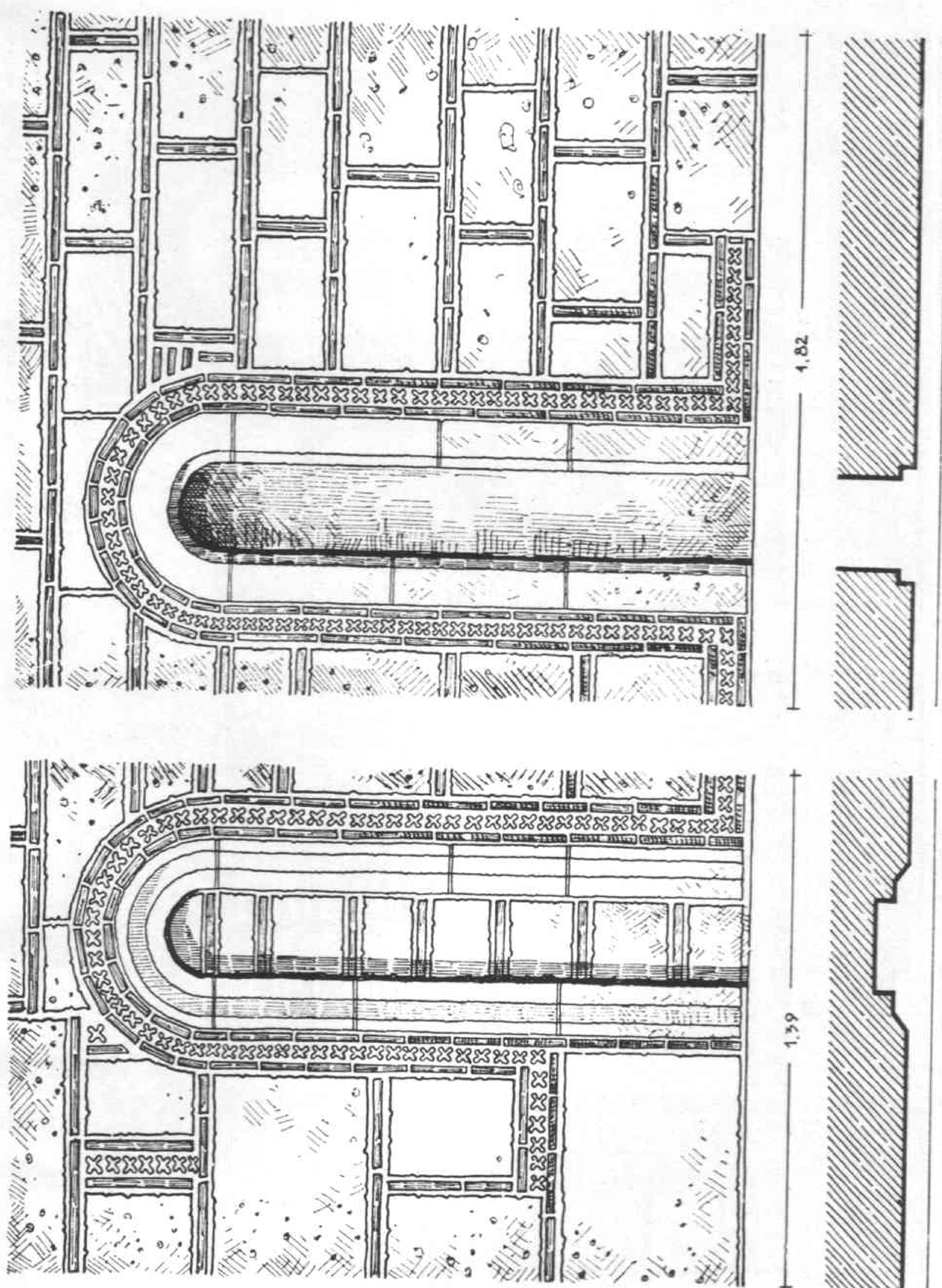
Источна страна кубичног постоља североисточног кубета цркве Богородице Љевишке.

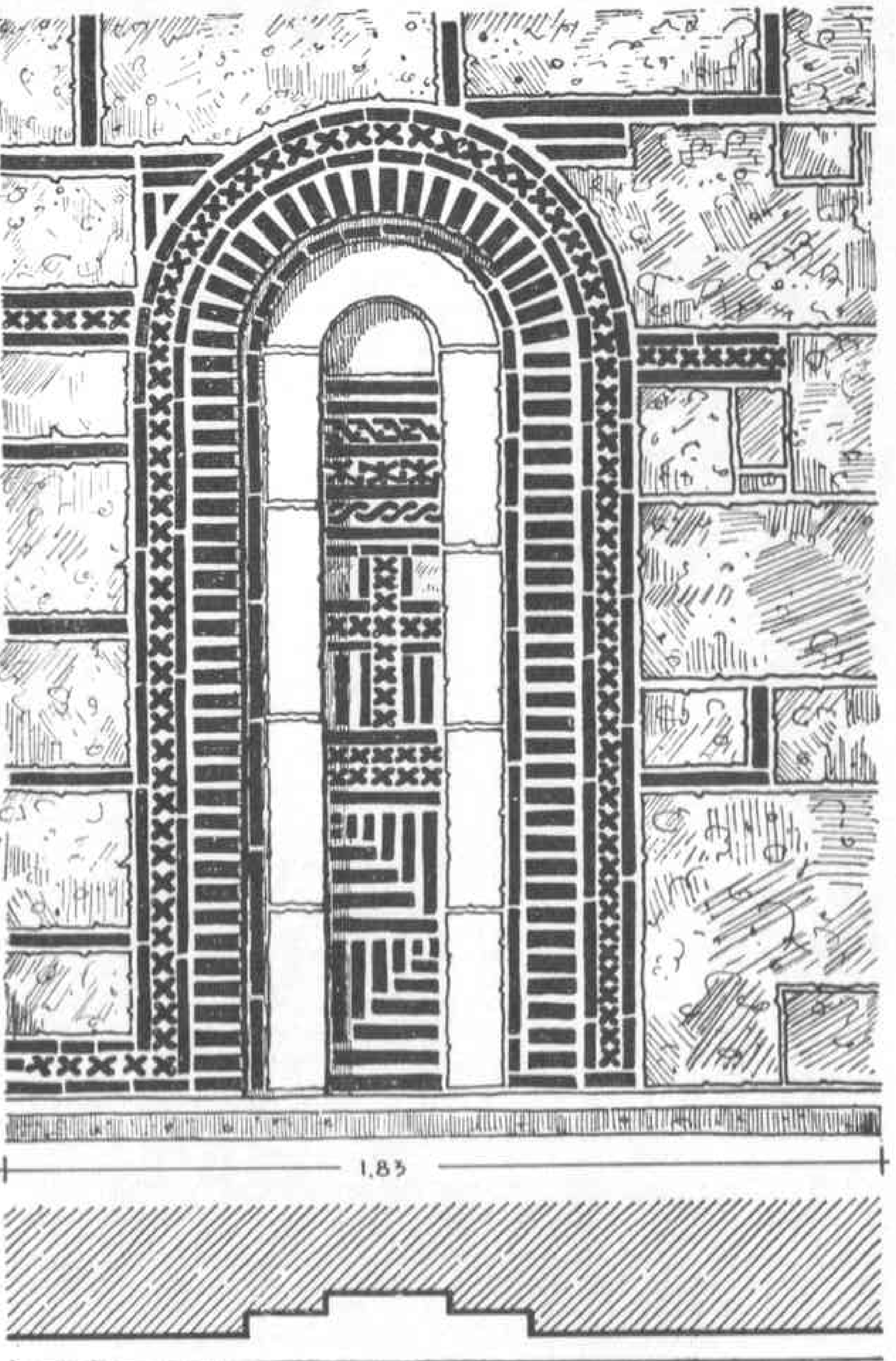
Јужна страна кубичног постоља југоисточног кубета цркве Богородице Љевишке.

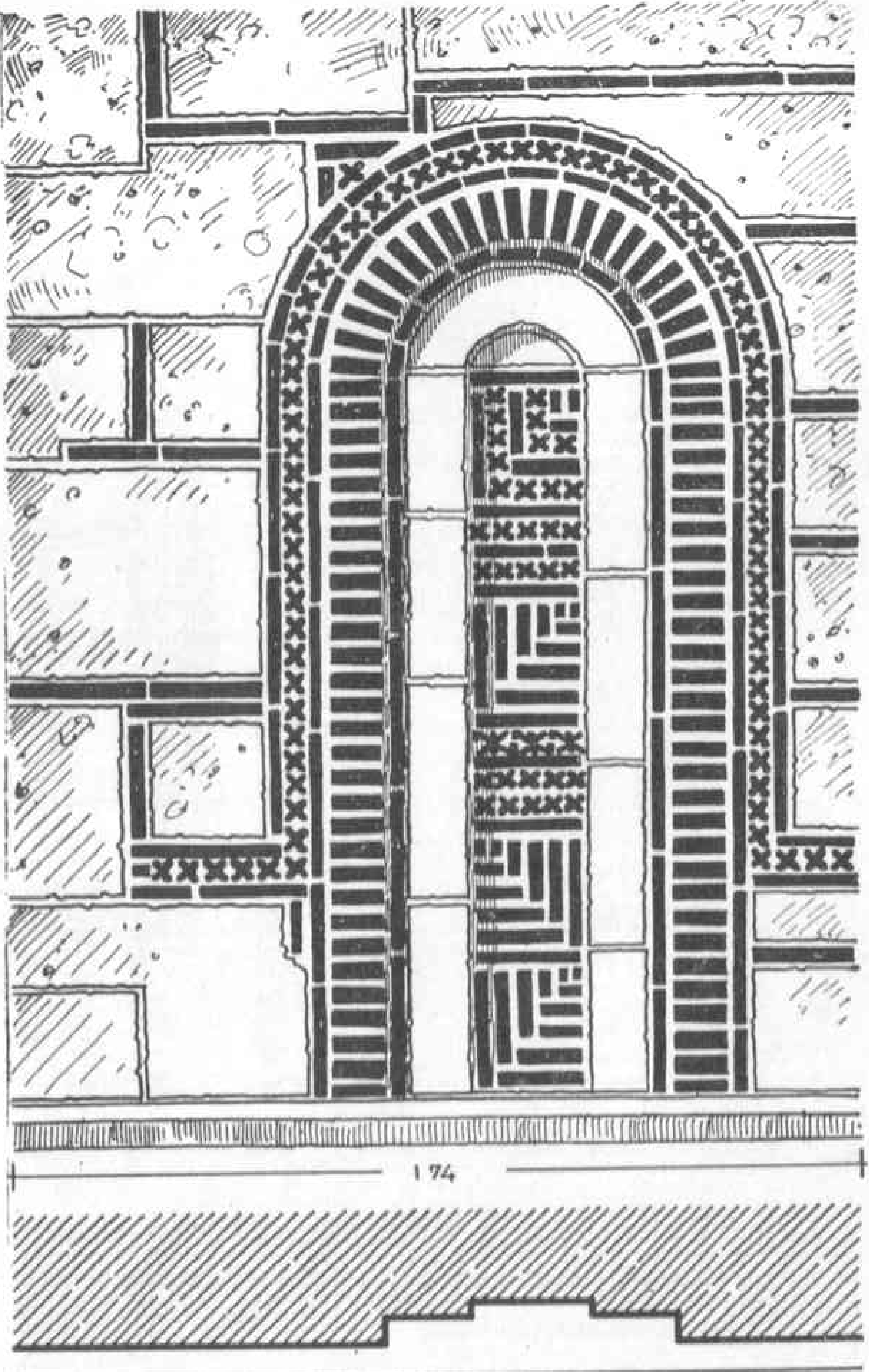

Јужна страна кубичног постоља југозападног кубета цркве

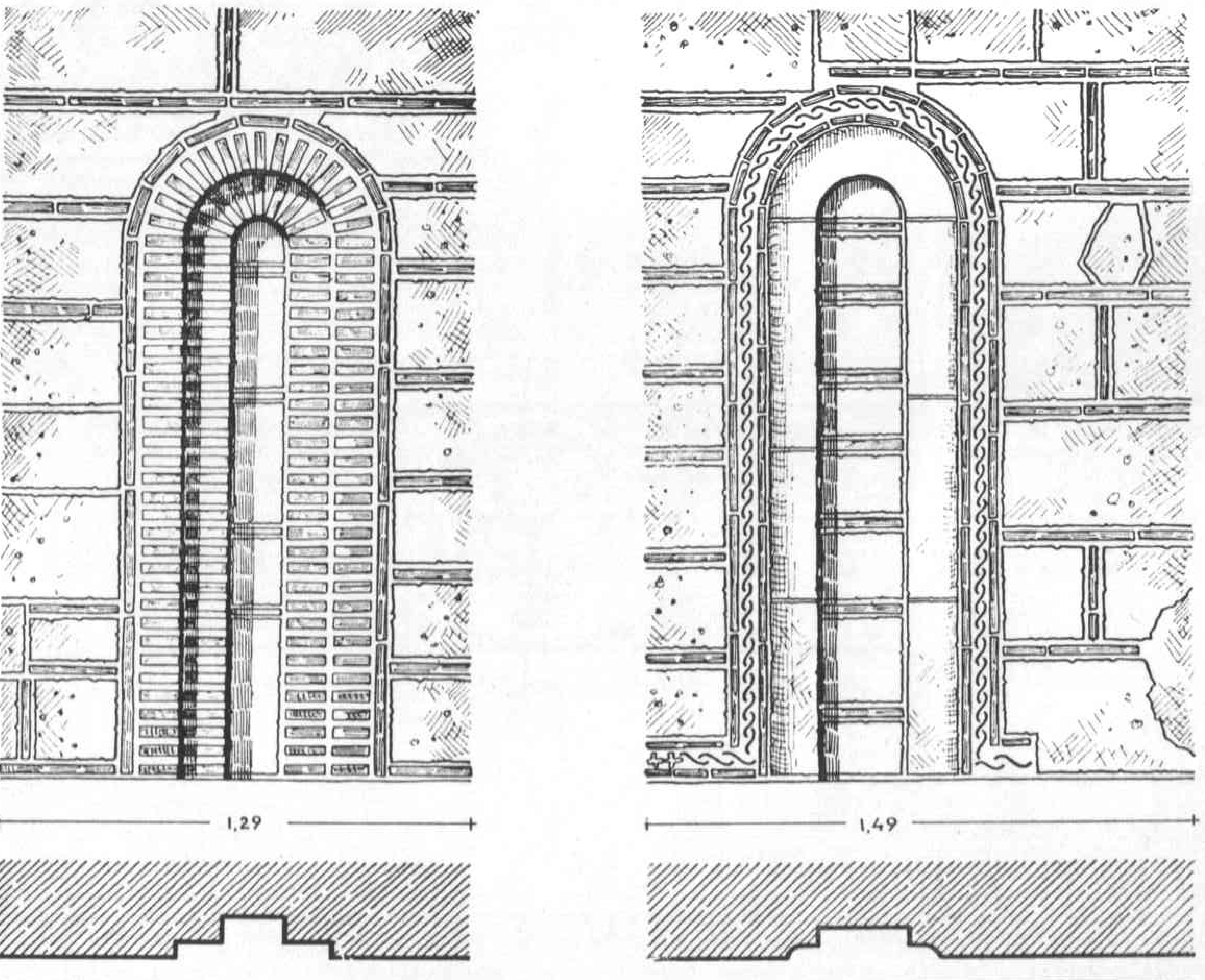
сл. лево — Ниша на северној страни апсиде.
сл. десно — Прозор на источној страни цркве до проскомидије Богородице Љевишке.

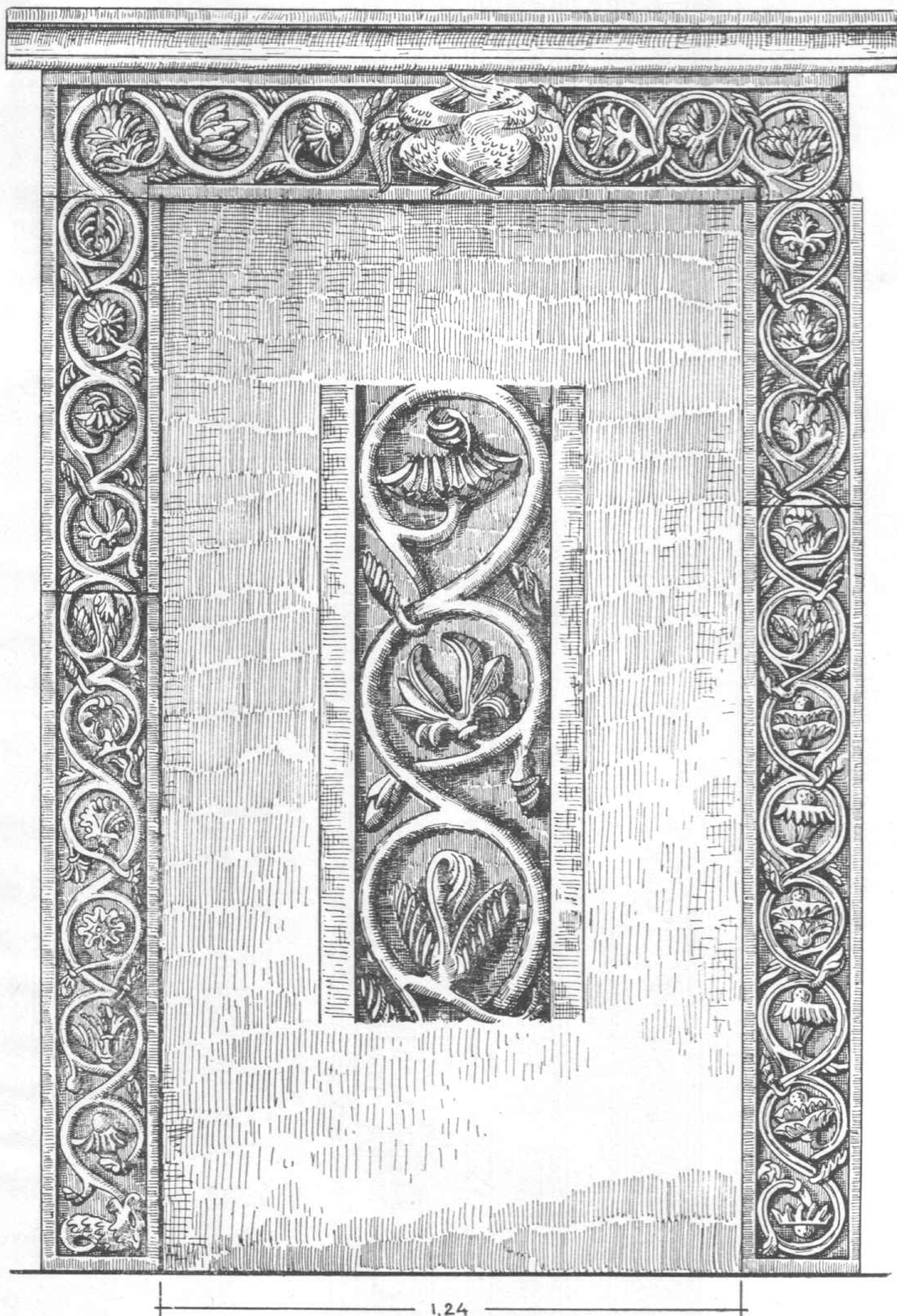

сл. лево — Ниша на јужној страни апсиде.

сл. десно — Ниша на северној страни апсиде цркве Богородице Љевишке.

сл. лево — Ниша на јужној страни ђаконикона.
сл. десно — Ниша на јужној страни апсиде цркве Богородице Љевишке.

Портал цркве Богородице Љевишке.

Натписи са источне стране цркве Богородице Љевишке.

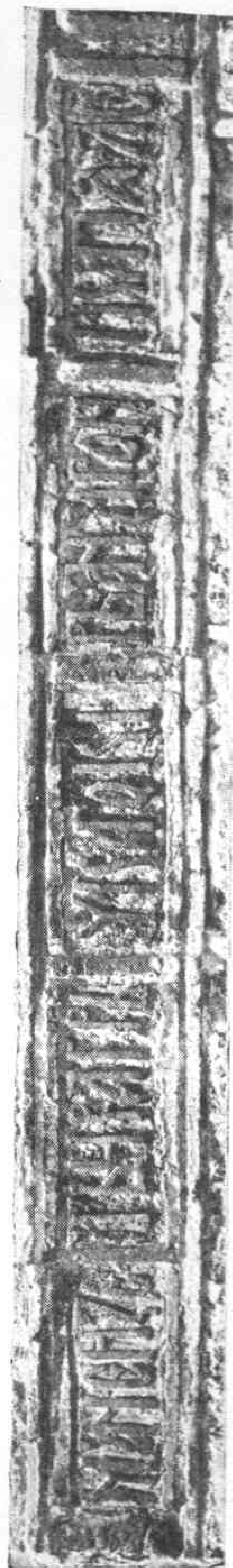
Натпис о епископу призренском Сави на источној страни цркве Богородице Љевишке.

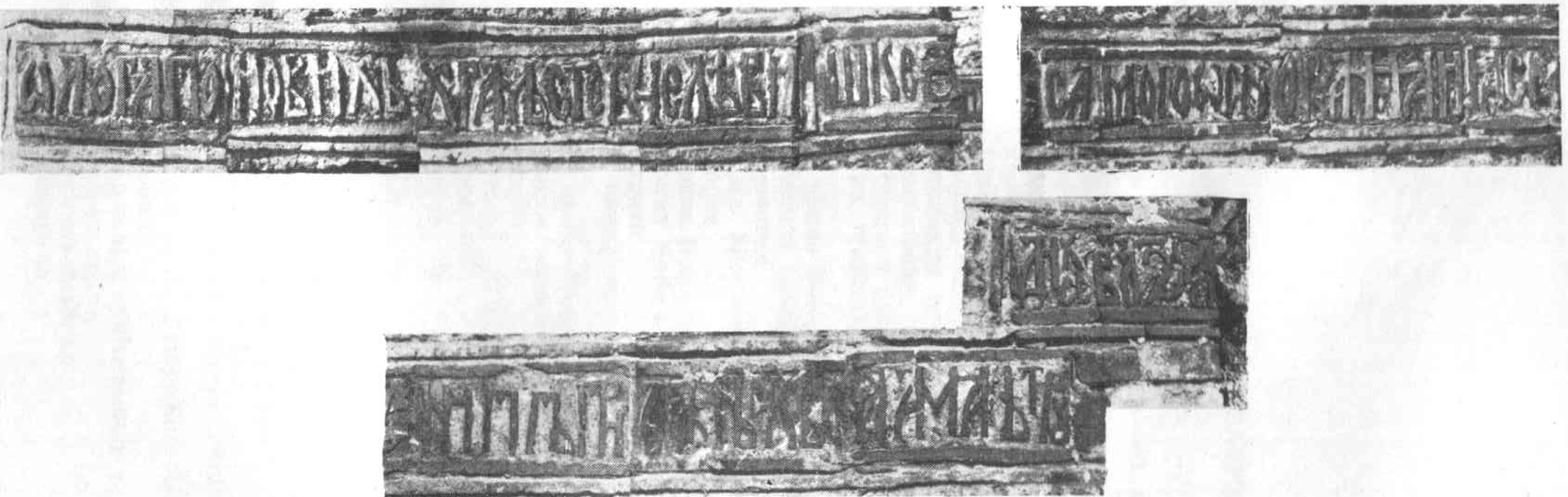

Натпис о ктитору цркве Богородице Љевишке краљу Милутину који се налази на источној страни цркве.

Натпис о ктитору цркве Богородице Љевишке краљу Милутину који се налази на источној страни цркве (наставак).

САДРЖАЈ

Увод — — — — — — — — — — — — — — — 7

I *Околности у којима се развија архитектура доба краља Милутина*
— Српска средњовековна држава за време краља Милутина
— Призрен у српској средњовековној држави, место у коме је подигнута црква Богородице Љевишке
— Грађевинска делатност за време краља Милутина; преглед споменика које је он подигао
— Економске могућности краља Милутина за развој грађевинске делатности
— Унутарњи разлози за подизање великог броја верских грађевина — — — — — — — — 11—22

II *Историја цркве Богородице Љевишке*
— Седиште призренске епископије и црква Богородице Љевишке
— Краљ Милутин као ктитор цркве Богородице Љевишке
— Црква Богородице Љевишке под Турцима
— Црква Богородице Љевишке после ослобођења од Турака
— О имену цркве Богородице Љевишке — — — 23—38

III *Постанак цркве Богородице Љевишке*
— Ранија гледишта о грађењу цркве Богородице Љевишке
— Шта је остало од првобитне цркве
— Прва обнова старе цркве
— Обнова цркве 1306/7. године — — — — — 39—54

IV *Архитектура цркве Богородице Љевишке до обнове 1307. године*
— Основа цркве и распоред просторија
— Просторна композиција
— Техника грађења
— Унутрашња декорација
— Спољна декорација
— Порекло архитектуре, утицаји и питања хронологије 55—66

V *Архитеткура цркве Богородице Љевишке из времена обнове 1307. године*
— Положај и оријентација
— Основа цркве
— Техника грађења
— Конструкција

— Обрада фасада
— Кровна конструкција и кровни покривач
— Патос
— Прозори и осветљење
— Портал између ексонартекса и нартекса
— Унутрашња обрада површина
— Спољна архитектура
— Унутрашња архитектура — — — — — — — — 67—102

VI *Порекло архитектуре цркве Богородице Љевишке из времена обнове 1307. године*
— Развој средњовековне архитектуре у Србији
— Хиландар краља Милутина и црква Богородице Љевишке
— Постанак издуженог „уписаног крста“ у архитектури средњовековне Србије
— Распоред купола код петокуполних решења
— Звоник и ексонартекс цркве Богородице Љевишке
— Порекло керамопластике цркве Богородице Љевишке
— Порекло портала на цркви Богородице Љевишке
— Црква Богородице Љевишке и црква Св. Ђорђа у Старом Нагоричину
— Да ли је протомајстор Никола који је обновио цркву Богородице Љевишке обнављао и цркву Св. Ђорђа у Старом Нагоричину
— Улога епископа Саве у подизању цркве Богородице Љевишке и у развоју архитектуре Милутинова времена — — — — — — — — — — — 103—136

VII *Закључак*
— Место цркве Богородице Љевишке у развоју архитектуре Милутиновог времена у савременој науци 187—192

VIII *Додатак*
Оштећења и промене на цркви Богородице Љевишке за време Турака и рестаураторско-истраживачки радови 1950—52. године
— Оштећења, промене и рестаураторски радови
— Археолошка ископавања
— Подаци о постојању старије грађевине који се виде на зидовима цркве
— Откривање живописа у цркви Богородице Љевишке — — — — — — — — — — — 193
Примедбе — — — — — — — — — 243—260
Литература — — — — — — — — — 261—263

Résumé — — — — — — — — — — — — — 265—278

Explication des figures — — — — — — — — — — 279—288

Табле — — — — — — — — — — — — — 291—371

скен Теодор Анагност

Технички уредник
Иван Удовицки

Штампа: Штампарско предузеће „Култура",
Београд, Македонска 4